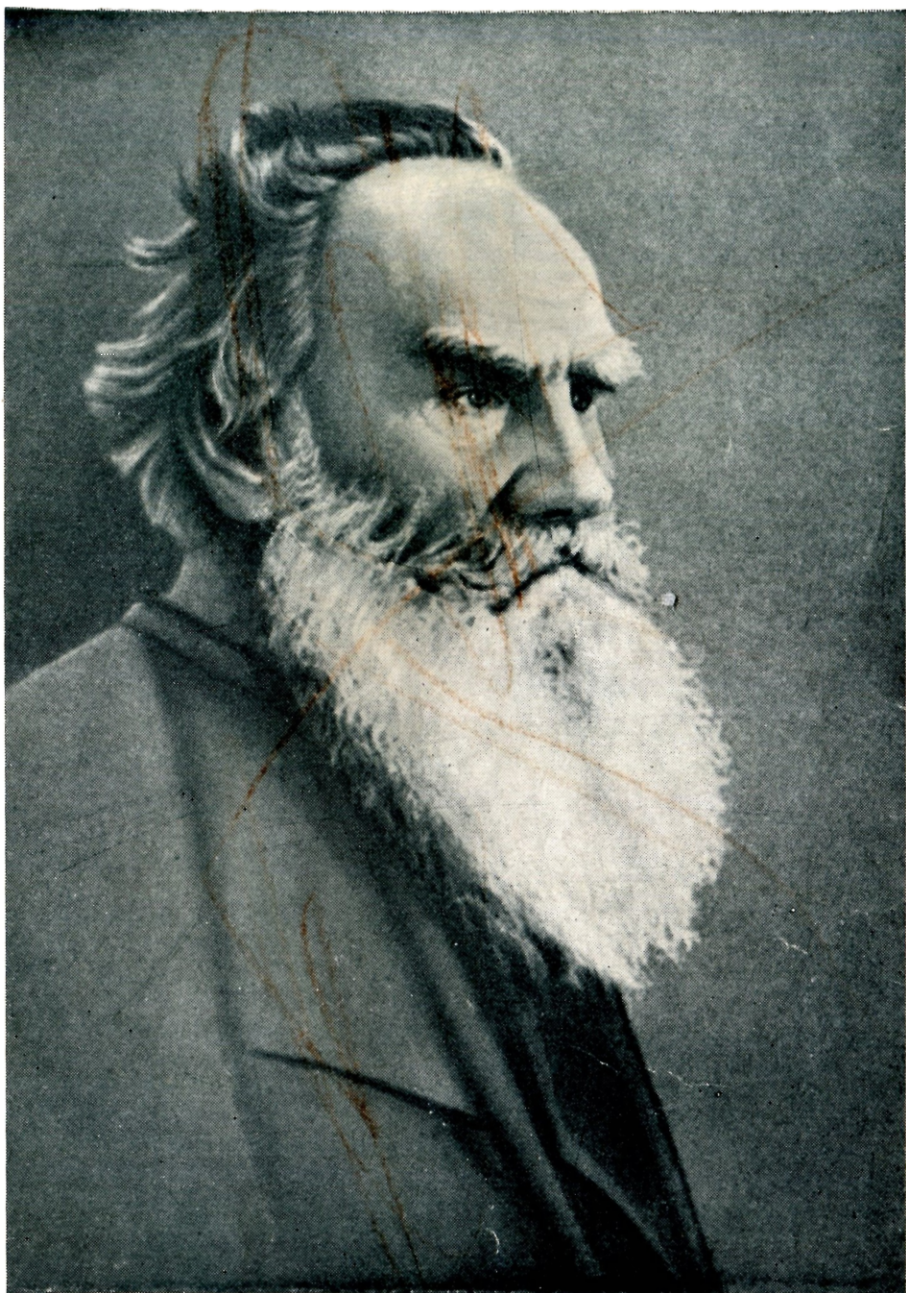

Л. М. Толстой

ВОСКРЕСІННЯ

ДЕРЖАВНИЙ
УКРАЇНИ

ЧАСТИНА ПЕРША

Матв. Гл. XVIII. Ст. 21. Тоді Петро підступив до Нього й сказав: Господи! скільки разів прощатиму братові моему, що согрішає проти мене? чи до семи раз? *22.* Ісус каже йому: не кажу тобі: до семи, але до седмижди семидесяти раз.

Матв. Гл. VII. Ст. 3. І чого ти дивишся на сучок в оці брата твого, а деревини в своєму оці не відчуваєш?

Іоанн. Гл. VIII. Ст. 7..... хто з вас без гріха, перший кинь на неї каменем.

Лука. Гл. VI. Ст. 40. Учень не буває вищим за свого вчителя; але й удосконалившись, буде всякий, як учитель його.

I

Хоч як старалися люди, зібравшись в одно невелике місце кілька сот тисяч, спотворити ту землю, на якій вони тулились, хоч як забивали камінням землю, щоб нічого не росло на ній, хоч як зчищали всяку травинку, що пробивалася з землі, хоч як диміли кам'яним вугіллям і нафтою, хоч як обрізували дерева й виганяли всіх тварин і птахів,—весна була весною навіть і в місті. Сонце гріло, трава, оживаючи, росла й зеленіла скрізь, де тільки не зіскребли її, не тільки на газонах бульварів, але й між плитами каміння, і берези, тополі, черемха розпускали своє клейке й запашне листя, липи надимали бруньки, що розпукувалися; галки, горобці і голуби повесняному радісно готували вже гнізда, і мухи дзижчали біля стін, пригріті сонцем. Веселі були і рослини, і птахи, і комахи, і діти. Але люди — великі, дорослі люди — не переставали обманювати й мучити себе і одно одного. Люди вважали, що священний і важливий не цей весняний ранок, не ця краса світу божого, яку дано для блага всіх істот,— краса, що настрояє до миру, згоди й любові, а священне й важливе те, що вони самі видумали, щоб владарювати одному над одним.

Так, у конторі губернської тюрми вважалося священним і важливим не те, що всім тваринам і людям дано втіхи і радощів весни, а вважалося священним і важливим те, що напередодні одержано було за номером, з печаткою і заголовком папір про те, щоб на 9-ту годину ранку були доставлені в цей день, 28-го квітня, три підслідствені арештанти, яких тримали в тюрмі,— дві жінки і один мужчина. Одна з цих жінок, як найважливіша злочинниця, мала бути доставлена окремо. І ось, на підставі цього наказу, 28-го квітня до темного смердючого коридора жіночого відділу, о 8 годині ранку, увійшов старший наглядач. Слідом за ним увійшла до коридора жінка зі змученим обличчям і кучерявим сивим волоссям, одягнена в кофту з рукавами, обшитими галунами, і підперезану поясом з синім кантом. Це була наглядачка.

— Вам Маслову? — спитала вона, підходячи з черговим наглядачем до дверей одної з камер, що відчинялися в коридор.

Наглядач, брязкаючи залізом, відімкнув замок і, розчинивши двері до камери, з якої війнуло ще смердючішим, ніж у коридорі, повітрям, гукнув:

— Маслова, до суду! — і знову причинив двері, чекаючи.

Навіть на тюремному дворі було свіже, живе повітря полів, принесене вітром до міста. А в коридорі було гнітюче тифозне повітря, просякнене смородом екскрементів, дьогтю й гнилизни, що зразу ж вкидало в сум і тугу всяку нову людину, яка приходила сюди. Цього зазнала на собі, прийшовши з двору, наглядачка, дарма що звикла до поганого повітря. Вона раптом, увіходячи до коридора, відчула втому, і їй захотілося спати.

У камері чути було метушню: жіночі голоси і кроки босих ніг.

— Хутчій же, повертайся там, Маслова, кажу тобі! — гукнув старший наглядач у двері до камери.

Хвилини через дві, бадьоро ступаючи, з дверей вийшла, швидко обернувшись і стала біля наглядача невисока й дуже повногруда молода жінка в сірому халаті, надітому на білу кофту й на білу спідницю. На ногах у жінки були полотняні панчохи, на панчохах — острожні коти, голова була зав'язана білою косинкою, з-під якої, очевидно навмисно, було випущено кільця кучерявого чорного волосся. Все обличчя в жінки мало ту особливу білість, яку мають обличчя людей, що провели довгий час під замком, і яка нагадує паростки картоплі у льоху. Такі самі були й невеликі широкі руки і біла повна шия, яку видно було з-під великого коміра халата. На обличчі цьому вражали, особливо на матовій блідості обличчя, дуже чорні, блискучі, трохи підпухлі, але дуже бистрі

очі, що з них одно було косеньке трохи. Вона стояла дуже рівно, випинаючи повні груди. Вийшовши до коридора, вона, трохи закинувши голову, подивилась просто в очі наглядачеві й спинилася, готова виконати все те, чого від неї зажадають. Наглядач хотів уже замкнути двері, коли звідти висунулося бліде, суворе, зморшкувате обличчя простоволосої сивої старої жінки. Стара почала щось казати до Маслової. Та наглядач натиснув дверима на голову старої, і голова зникла. У камері зареготав жіночий голос. Маслова теж усміхнулася і повернулася до заграбованого маленького віконця в дверях. Стара з того боку притулилась до віконця і хрипким голосом промовила:

— Найкраще — зайвого не кажи, стій на одному та й годі.

— Та вже хай би одно що, гірше не буде,— сказала Маслова, труснувши головою.

— Звісно, одно, а не двоє,— сказав старший наглядач з начальницькою впевненістю у власній дотепності.— За мною, марш!

Око старої, що його видно було у віконці, зникло, а Маслова вийшла на середину коридора й швидкими дрібними кроками пішла слідом за старшим наглядачем. Вони зійшли вниз кам'яними сходами, пройшли повз ще більш, ніж жіночі, смердючі й галасливі чоловічі камери, з яких їх скрізь проводили очі в кватирках дверей, і ввійшли до контори, де вже стояло двоє конвойних солдатів з рушницями. Писар, що сидів там, дав одному з солдатів пропахлий тютюновим димом папір і, показавши на арештантку, сказав: «Прийми». Солдат — нижегородський мужик з червоним поритим віспою обличчям — поклав папір за обшлаг рукава шинелі і, усміхаючись, підморгнув товаришеві, вилицюватому чувашину, на арештантку. Солдати з арештанткою зійшли зі сходів і пішли до головного виходу.

У дверях головного виходу відчинилася хвіртка, і, переступивши поріг хвіртки на двір, солдати з арештанткою вийшли з огорожі й пішли містом посередині брукованих вулиць.

Візники, крамарі, кухарки, робітники, чиновники спинялись і з цікавістю оглядали арештантку; деякі похитували головами й думали: «ось до чого доводить погана, не така, як наша, поведінка». Діти з жахом дивилися на розбійницю, заспокоюючись тільки тим, що за нею йдуть солдати, і вона тепер уже нічого не зробіть. Один сільський мужик, що продав вугілля і напився чаю в трактирі, підійшов до неї, перехрестився й подав їй копійку. Арештантка почервоніла, нахилила голову і щось промовила.

Почуваючи спрямовані на неї погляди, вона непомітно, не повертаючи голови, поглядала скося на тих, хто дивився на

неї, і ця звернена на неї увага веселила її. Веселило її також чисте, порівняно з острогом, весняне повітря, але боляче було ступати по камінню одвиклими від ходіння й узутими в незграбні арештантські коти ногами, і вона дивилася собі під ноги й старалася ступати якомога легше. Проходячи повз борошенну крамницю, перед якою ходили, перевалюючись, ніким не кривджені голуби, арештантка мало не зачепила ногою одного сизяка: голуб спурхнув і, тріпочучи крильми, пролетів повз саме вухо арештантки, обдавши її вітром. Вона усміхнулась і потім тяжко зітхнула, згадавши своє становище.

II

Історія арештантки Маслової була дуже звичайна історія. Маслова була дочкою незаміжньої дворової жінки, що жила при своїй матері-скотарці в селі у двох сестер-панночок поміщиць. Незаміжня жінка ця родила щороку, і, як це звичайно робиться по селах, дитину хрестили, і потім мати не годувала немовля, що небажано з'явилося на світ, було непотрібне й заважало працювати, і воно незабаром умирало з голоду.

Так померло п'ятеро дітей. Усіх їх хрестили, потім не годували, і вони помирали. Шоста дитина, прижита від проїжджого цигана, була дівчинка, і доля її була б та сама, але трапилося так, що одна з двох старих панночок зайшла в скотарню, щоб зробити нагінку скотаркам за вершки, які тхнули коровою. В скотарні лежала породілля з прекрасною здоровою дитиною. Стара панна зробила нагінку і за вершки, і за те, що пустили жінку-породіллю до скотарні, і хотіла вже йти, як, побачивши дитинку, розчулилась над нею й визвалася бути їй за хрещену матір. Вона й охрестила дівчинку, а потім, жаліючи свою хрещеницю, давала молока і грошей матері, і дівчинка залишилася жива. Старі панночки так і називали її «врятованою».

Дитині було три роки, коли мати її захворіла й померла. Бабка-скотарка вважала внучку тягарем для себе, і тоді старі панночки взяли дівчинку до себе. Чорноока дівчинка вдалася надзвичайно жвава й миленька, і старі панни тішились нею.

Старих панночок було дві: менша, добріша — Софія Іванівна, вона саме й хрестила дівчинку, і старша, суворіша — Марія Іванівна. Софія Іванівна вбирала, вчила дівчинку читати й хотіла зробити з неї вихованку. Марія Іванівна говорила, що з дівчинки треба зробити робітницю, хорошу покоївку, і тому була вимоглива, карала й навіть била дівчинку, коли була не в настрої. Так поміж двох впливів з дівчинки, коли вона виросла, вийшла напівпокоївка, напіввихованка.

Її й звали так середнім ім'ям — не Катька і не Катенька, а Катюша. Вона шила, прибирала кімнати, чистила крейдою образи, смажила, молола, подавала кофе, прала дрібні речі і часом сиділа з панночками й читала їм.

До неї сватались, але вона ні за кого не хотіла йти, почувавши, що життя її з тими трудовими людьми, які сваталися до неї, буде важке їй, розпеченій розкошами панського життя.

Так жила вона до 16-ти років. Коли їй минуло 16 років, до її панночок приїхав їх племінник-студент, багатий князь, і Катюша, не сміючи ні йому, ні навіть собі признатися в цьому, закохалась у нього. Потім через два роки цей самий племінник заїхав до тіточок по дорозі на війну, пробув у них чотири дні, і напередодні свого від'їзду звів Катюшу і, сунувши їй в останній день сто карбованців, поїхав. Через п'ять місяців після його від'їзду вона дізналась напевно, що вона вагітна.

З того часу їй усе стало осоружним, і вона тільки думала про те, як би їй позбутися того сорому, що чекав на неї, і вона стала не тільки неохоче й погано служити паннам, але, сама не знала, як це сталося, — раптом її прорвало. Вона наговорила панночкам грубощів, в яких сама потім розкаювалась, і попросила звільнити її.

І панночки, дуже незадоволені нею, відпустили її. Від них вона пішла за покоївку до станового, але могла прожити там тільки три місяці, бо становий, 50-літній старик, став чіплятися до неї, і одного разу, коли він був особливо заповзятливий, вона скипіла, назвала його дурнем і старим чортом і так стусонула в груди, що він упав. Її прогнали за грубощі. Ставати на роботу було ні до чого, скоро треба було родити, і вона оселилася в сільській вдови-повитухи, що торгувала горілкою. Пологи були легкі. Але повитуха, що приймала дитину на селі у хворої жінки, заразила Катюшу родильною гарячкою, і дитину, хлопчика, відіслали до виховного будинку, де дитина, як розказувала баба, що відвозила її туди, зразу ж після приїзду померла.

Усього грошей у Катюші, коли вона оселилася в повитухи, було 127 карбованців: 27 — зароблених і 100 карбованців, що дав їй спокусник. А коли вона пішла від тої, в неї залишилося тільки 6 карбованців. Вона не вміла берегти гроші, і на себе витрачала, і давала всім, хто просив. Повитуха взяла з неї за прожиток — за харчі й за чай — за два місяці 40 карбованців, 25 карбованців пішло на відіслання дитини, 40 карбованців повитуха випросила собі позичково на корову, карбованців з 20 розійшлося так — на одяг, на гостинці, отож, коли Катюша видужала, грошей у неї не було й треба було шукати роботи.

Робота знайшлась у лісничого. Лісничий був жонатий чоловік, але зовсім так само, як і становий, з першого ж дня почав чіплятися до Катюші. Він був бридкий їй, і вона старалась уникати його. Та він був досвідченіший і хитріший за неї, головне, був хазяїн, який міг посилати її, куди хотів, і, дочекавшись нагоди, оволодів нею. Дружина дізналась і, заставши раз чоловіка самого в кімнаті з Катюшею, кинулася бити її. Катюша не далася, і зчинилась бійка, внаслідок якої її вигнали з дому, не заплативши заробленого. Тоді Катюша поїхала до міста й зупинилася там у тітки. Чоловік тітчин був палітурник і перше жив добре, а тепер розгубив усіх замовців і пиячив, пропиваючи все, що йому траплялося під руку.

А тітка тримала маленьку пральню і з того годувалася з дітьми й підтримувала пропащого чоловіка. Вона запропонувала Маслової стати до неї за прачку. Та дивлячись на те важке життя, яке було в жінок-прачок, що жили в тітки, Маслова вагалась і шукала в конторах місця служниці. І місце знайшлося в пані, яка жила з двома синами-гімназистами. Через тиждень після того, як вона стала на роботу, старший, вусатий 6-го класу гімназист, кинув учитися й не давав спокою Маслової, чіпляючись до неї. Мати обвинуватила в усьому Маслову й звільнила її. Нової роботи не випадало, але трапилось так, що, прийшовши до контори, яка постачала служниць, Маслова зустріла там пані в перснях і браслетах на пухлих голих руках. Пані ця, дізнавшись про становище Маслової, яка шукає місця, дала їй свою адресу й запросила до себе. Маслова пішла до неї. Пані ласкаво прийняла її, почастивала пиріжками й солодким вином і послала кудись свою покоївку з запискою. Увечері до кімнати зайшов високий чоловік з довгим сивіючим волоссям і сивою бородою; старий цей зразу ж підсів до Маслової і почав, блискаючи очима й усміхаючись, задивлятися на неї й жартувати з нею. Хазяйка викликала його до другої кімнати, і Маслова чула, як хазяйка говорила: свіженька, сільська. Потім хазяйка викликала Маслову й сказала, що це письменник, в якого грошей дуже багато і який нічого не пожалкує, якщо вона йому сподобається. Вона сподобалась, і письменник дав їй 25 карбованців, обіцяючи часто бачитися з нею. Гроші розійшлися дуже скоро на плату за те, що жила в тітки, і на нове плаття, капелюшок і стрічки. Через кілька днів письменник прислав по неї вдруге. Вона пішла. Він дав їй ще 25 карбованців і запропонував переїхати в окрему квартиру.

Живучи на квартирі, найнятій письменником, Маслова покохала веселого прикажчика, який жив у тому ж самому дворі. Вона сама сказала про це письменникові й перейшла на окрему маленьку квартиру. А прикажчик, що обіцяв ожени-

тися, нічого не сказавши їй і, як видно, покинувши її, виїхав до Нижнього, і Маслова залишилася сама. Вона хотіла була жити сама на квартирі, але їй не дозволили. І околоточний сказав їй, що вона може жити так, тільки одержавши жовтий білет і пройшовши огляд. Тоді вона пішла знову до тітки. Тітка, побачивши на ній модне плаття, накидку і капелюшок, з пошаною прийняла її і вже не сміла пропонувати їй стати за прачку, вважаючи, що вона тепер стала на вищий щабель життя. Маслова тепер уже й не вагалася, стати чи не стати за прачку. Вона зі співчуттям дивилася тепер на те каторжне життя, яке провадили в перших кімнатах бліді, з худими руками прачки, що з них декотрі вже були сухотні, перучи й прасуючи в 30-тиградусній мильній парі при відчинених улітку й узимку вікнах, і жахалася думки про те, що й вона могла потрапити на цю каторгу.

І ось у цей час, особливо скрутний для Маслової, бо не траплялося жодного покровителя, Маслову розшукала сищиця, яка постачала дівчат для будинків розпусти.

Маслова курила вже давно, але в останній час зв'язку свого з прикажчиком і після того, як він покинув її, вона дедалі більше привчалась пити. Вино вабило її не тільки тому, що воно здавалося їй смачним, а воно вабило її найбільше тому, що давало їй змогу забути все те тяжке, що вона пережила і давало їй розв'язність і певність своєї гідності, яких вона не мала без вина. Без вина їй завжди було сумно і соромно.

Сищиця влаштувала частування для тітки і, напоївши Маслову, запропонувала їй вступити до хорошого, найкращого в місті закладу, виставляючи перед нею всі вигоди й переваги цього становища. Масловій треба було вибирати: або принизливе становище служниці, коли напевно будуть переслідування з боку мужчин і таємні тимчасові перелюбства, або забезпечене, спокійне, узаконене становище і явне, дозволене законом і добре оплачуване постійне перелюбство, і вона вибрала останнє. Крім того, вона цим думала віддячити й своєму спокусникові, і прикажчикові, і всім людям, що зробили їй зло. До того ж спокушало її і було одною з причин остаточного вирішення те, що сищиця сказала їй, що плаття вона може замовляти собі які тільки побажає,— бархатні, фایові, шовкові, бальні з відкритими плечима і руками. І коли Маслова уявила себе в яскравожовтому шовковому платті з чорним бархатним оздобленням — декольте, вона не могла встояти й віддала паспорт. Того ж дня увечері сищиця взяла візника й одвезла її в знаменитий будинок Китаєвої.

І з того часу почалося для Маслової те життя хронічного порушування заповідей божих і людських, яке провадять сотні і тисячі тисяч жінок не тільки з дозволу, але й під опікуван-

ням урядової влади, заклопотаної благом своїх громадян, і яке закінчується для дев'яти жінок з десяти тяжкими хворобами, передчасною дряхлістю і смертю.

Ранком і вдень тяжкий сон після оргії ночі. О 3-ій, 4-ій годині стомлене вставання з брудної постелі, зельтерська вода з перепною, кофе, ліниве швендяння по кімнатах у пеньюарах, кофтах, халатах, виглядання з-за завісок у вікна, мляві сварки одної з одною; потім обмивання, обмазування, напахчування тіла, волосся, примірювання суконь, суперечки за них з хазяйкою, розглядання себе в дзеркало, підфарбовування обличчя, брів, солодка, жирна їжа; потім одягання в яскраве шовкове плаття, що оголює тіло; потім вихід в оздоблену, яскраво освітлену залу,— приїзд гостей — музика, танці, цукерки, вино, куріння і перелюбство з молодими, середніми, напівдітьми і дряхлими стариками, неодруженими, жонатими, купцями, прикажчиками, вірменами, євреями, татарами, багатими, бідними, здоровими, хворими, п'яними, тверезими, грубими, ніжними, військовими, цивільними, студентами, гімназистами — всіх можливих станів, літ і характерів. І крики і жарти, і бійки і музика, і тютюн і вино, і вино і тютюн, і музика з вечора аж до світанку. І тільки ранком звільнення й тяжкий сон. І так щодня, весь тиждень. А в кінці тижня поїздка до державної установи — поліції, де чиновники, що перебувають на державній службі, лікарі-мужчини, інколи серйозно й суворо, а інколи з грайливою веселістю, знищуючи даний від природи для застереження від злочинів не тільки людям, але й тваринам сором, оглядали цих жінок і видавали їм патент далі робити ті самі злочини, які вони робили зі своїми співучасниками протягом тижня. І знову такий самий тиждень. І так щодня, і влітку і взимку, і в будні і в свята.

Так прожила Маслова сім років. За цей час вона перемінила два будинки і один раз була в лікарні. На сьомому році її перебування в будинку розпусти і на восьмому році після першого падіння, коли їй було 26 років, з нею трапилося те, за що її посадовили в острог і тепер вели на суд, після шести місяців перебування в тюрмі з убивцями і злодійками.

III

У той час, коли Маслова, змучена довгим переходом, підійшла зі своїми конвойними до будинку окружного суду, той самий племінник її виховательок, князь Дмитрій Іванович Нехлюдов, який звів її, лежав ще на своїй високій, пружинній з пуховим матрацом, зім'ятій постелі і, розстебнувши комір голландської чистої нічної сорочки з випрасуваними скла-

дочками на грудях, кури́в цигарку. Він нерухоми́ми очима дивився поперед себе й думав про те, що він має сьогодні зробити і що було вчора.

Згадуючи вчорашній вечір, проведений у Корчагіних, багатих і знатних людей, що з їх дочкою, як гадали всі, він має одружитися, він зітхнув і, кинувши викурену цигарку, хотів дістати із срібного портсигара другу, але передумав і, спустивши з ліжка гладенькі білі ноги, знайшов ними туфлі, накинув на повні плечі шовковий халат і, швидко й важко ступаючи, пішов до сусідньої зі спальнею вбиральні, що була вся насичена штучними пахощами елексірів, одеколону, фіксатуарів, духів. Там він вичистив особливим порошком пломбовані в багатьох місцях зуби, виполоскав їх запашним полосканням, потім став з усіх боків митися й витиратися різними рушниками. Вимивши запашним милом руки, старанно вичистивши щіточками відрощені нігті та вмивши біля великого мармурового умивальника собі обличчя й товсту шию, він пішов ще в третю кімнату біля спальні, де приготовлено було душ. Обмивши там холодною водою мускулясте, обкладене жиром біле тіло й витершись кошлатим простиралом, він надів чисту випрасувану білизну, як дзеркало вичищені черевики і сів перед туалетом розчісувати двома щітками невелику чорну кучеряву бороду й поріділе на передній частині голови витке волосся.

Усі речі, якими він користувався,— все, що належало до туалету: білизна, одяг, взуття, галстуки, шпильки, запонки,— були найпершого, дорогого сорту, непомітні, прості, міцні й цінні.

Вибравши з десятка галстуків і шпильок ті, які перші трапилися під руку,— колись це було нове й цікаве, тепер було зовсім однаково,— Нехлюдов убрався у вичищений і приготований на стільці одяг і вийшов, хоч і не зовсім свіжий, але чистий і запашний, у довгу, де вчора три мужики натерли паркет, їдальню з величезним дубовим буфетом і таким самим великим розсувним столом, який мав щось урочисте в своїх широко розставлених різьблених ніжках, що мали вигляд лев'ячих лап. На столі цьому, накритому тонкою накрохмаленою скатеркою з великими вензелями, стояли: срібний кофейник з запашним кофе, така сама сахарниця, сметанник з прямими вершками і кошочок із свіжим калачем, сухариками й бісквітами. Біля прибору лежали одержані листи, газети і нова книжка «Revue des deux Mondes» *. Нехлюдов тільки-но хотів узятися до листів, як з дверей, що вели до коридора, впливла повна літня жінка в траурі, з мереживною наколкою

* [«Огляд двох світів»].

на голові; ця наколка приховувала нерівну доріжку її проділу. Це була покоївка покійної, що недавно в цій самій квартирі померла, матері Нехлюдова, Аграфена Петрівна, яка залишилася тепер при сині як економка.

Аграфена Петрівна років з десять в різний час провела з матір'ю Нехлюдова за кордоном і мала вигляд і манери пані. Вона жила в домі Нехлюдових з дитинства й знала Дмитрія Івановича ще Митенькою.

— Доброго ранку, Дмитрію Івановичу.

— Здрастуйте, Аграфено Петрівно. Що новенького? — спитав Нехлюдов жартома.

— Лист чи від княгині, чи від княжни. Покоївка давно принесла, у мене очікує,— сказала Аграфена Петрівна, подаючи листа і значущо усміхаючись.

— Гаразд, зараз,— сказав Нехлюдов, узявши листа, і, помітивши усмішку Аграфени Петрівни, нахмурився.

Усмішка Аграфени Петрівни означала, що лист був від княжни Корчагіної, з якою, на думку Аграфени Петрівни, Нехлюдов збирався одружитись. І це припущення, виявлене усмішкою Аграфени Петрівни, було неприємне Нехлюдову.

— То я їй скажу почекати,— і Аграфена Петрівна, захопивши щіточку для змитання зі стола, що лежала не на місці, і переклавши її на друге місце, випливла з їдальні.

Нехлюдов, розмечатавши запашний лист, поданий йому Аграфеною Петрівною, почав читати його.

«Виконуючи взятий на себе обов'язок бути Вашою пам'яттю,— було написано на аркуші сірого товстого паперу з нерівними краями гострим, але розгонистим, почерком,— нагадую Вам, що Ви нині, 28-го квітня, маєте бути в суді присяжних і тому не можете ніяк їхати з нами і Колосовим дивитися картини, як Ви, з властивою Вам легковажністю, вчора обіцяли; à moins que Vous ne soyez disposé à payer à la cour d'assises les 300 roubles d'amende, que vous refusez pour votre cheval *, за те, що не з'явилися вчасно. Я згадала це вчора, як тільки Ви пішли. То не забудьте ж.

Кн. М. Корчагіна“.

На другому боці було додано:

«Maman vous fait dire que votre couvert vous attendra jusqu'à la nuit. Venez absolument à quelle heure que cela soit **.

М. К.“

* [якщо все ж ви не думаєте заплатити в окружний суд штраф у 300 карбованців, які ви хочете витратити на купівлю коня].

** [Матінка веліла вам сказати, що ваш прибор чекатиме вас до ночі. Приходьте неодмінно, коли схочете].

Нехлюдов скривився. Записка була продовженням тієї майстерної роботи, яка ось уже два місяці провадилася над ним княжною Корчагіною й полягала в тому, що непомітними нитками дедалі більше зв'язувала його з нею. А тимчасом, крім тієї звичайної нерішучості перед одруженням людей не першої молодості й не палко закоханих, у Нехлюдова була ще поважна причина, чому він, якби навіть і наважився, не міг зараз заручитися. Причина ця полягала не в тому, що він 10 років тому звів Катюшу й покинув її, це було зовсім забуте чим, і він не вважав це за перешкоду для свого одруження; причина ця полягала в тому, що в нього в цей самий час був із заміжною жінкою зв'язок, який, хоч і був розірваний тепер його боку, не був ще визнаний розірваним нею.

Нехлюдов був дуже несміливий з жінками, але саме ця його несміливість і викликала в цієї заміжньої жінки бажання підкорити його. Жінка ця була дружина того повітового предводителя, на вибори якого їздив Нехлюдов. І жінка ця втягла його в зв'язок, який з кожним днем ставав для Нехлюдова все більш захоплюючим і разом з тим дедалі відразливішим. Спочатку Нехлюдов не міг устояти проти спокуси, потім, почувавши себе винним перед нею, він не міг розірвати цього зв'язку без її згоди. Ось це саме й було причиною, чому Нехлюдов вважав, що він не має права, якби навіть і хотів цього, освідчитися Корчагіній.

На столі якраз лежав лист від чоловіка цієї жінки. Побачивши той почерк і штемпель, Нехлюдов почервонів і зразу ж відчув те піднесення енергії, що його він завжди відчував, коли наближалась небезпека. Та хвилювання його було даремне; чоловік, предводитель дворянства того самого повіту, в якому були головні маєтки Нехлюдова, сповіщав Нехлюдова про те, що наприкінці травня призначено надзвичайні земські збори, і що він просить Нехлюдова неодмінно приїхати і *donner un coup d'épaule* * в майбутніх важливих питаннях на земських зборах про школи і під'їзні шляхи; в цих питаннях сподівалися великого опору реакційної партії.

Предводитель був ліберальна людина і він разом з деякими однодумцями боровся проти реакції, що настала при Олександрі III, і весь був захоплений цією боротьбою, і нічого не знав про своє нещасливе родинне життя.

Нехлюдов згадав про всі тяжкі хвилини, які він пережив щодо цієї людини: згадав, як одного разу він думав, що чоловік дізнався, і готувався до дуелі з ним, в якій він мав намір вистрілити в повітря, і про ту страшну сцену з нею, коли вона в розпачі вибігла в сад до ставу з наміром утопитися,

* [підтримати].

і він бігав шукати її. «Не можу я тепер їхати і не можу нічого робити, поки вона не відповість мені», подумав Нехлюдов. Він з тиждень тому написав їй рішучого листа, в якому визнавав себе винним, готовим до всякого роду спокутування своєї провини, але вважав усе-таки, для її ж добра, їхні відносини назавжди скінченими. Ось на цього саме листа він чекав і не мав відповіді. Те, що не було відповіді, було почасти доброю ознакою. Якби вона не погодилася на розрив, то давно б написала чи навіть сама приїхала б, як робила це раніше. Нехлюдов чув, що там був тепер якийсь офіцер, який упадав коло неї, і це мучило його ревностями і разом з тим тішило надією на визволення від брехні, що пекла його.

Другий лист був від управителя маєтків. Управитель писав, що йому, Нехлюдову, конче треба самому приїхати, щоб закріпитися в правах спадщини і, крім того, розв'язати питання про те, як вести далі господарство: чи так, як його вели при покійниці, чи, як він це й пропонував покійній княгині і тепер пропонує молодому князеві, збільшити реманент і всю роздавану селянам землю обробляти самим. Управитель писав, що така експлуатація буде значно вигідніша. При цьому управитель просив пробачення за те, що трохи спізнився з надісланням 3000 карбованців, які слід було вислати за розкладом до 1-го числа. Гроші ці будуть вислані з наступною поштою. А забарився він вислати тому, що ніяк не міг зібрати з селян, які в своїй недоброросовісності дійшли до того, що для примушення їх треба було вдатися до влади. Лист цей був і приємний і неприємний Нехлюдову. Приємно було почувати свою владу над великою власністю і неприємно було те, що в часи своєї першої молодості він був захопленим послідовником Герберта Спенсера і особливо, сам будучи великим землевласником, був вражений його твердженням у «Social statics»* про те, що справедливість не допускає приватної земельної власності. З прямою й рішучістю молодості він не тільки говорив *тоді* про те, що земля не може бути предметом приватної власності, і не тільки в університеті писав твір про це, але й на ділі віддав у той час малу частину землі (що належала не його матері, а, як спадщина від батька, йому особисто) мужикам, не бажаючи всупереч своїм переконанням володіти землею. Тепер, зробившись через спадщину великим землевласником, він повинен був одно з двох: або відмовитись від своєї власності, як він зробив це десять років тому щодо 200 десятин батьківської землі, або мовчазною згодою визнати всі свої попередні думки помилковими й неправильними.

* [«Соціальна статика»].

Першого він не міг зробити, бо в нього не було ніяких, крім землі, засобів до існування. Служити він не хотів, а тимчасом уже були засвоєні розкішні звички життя, і він вважав, що не може їх позбутись. Та й не треба було, бо не було вже ні тієї сили переконання, ні тієї рішучості, ні того пустого гонору й бажання здивувати, які були замолоду. А друге — зректись тих ясних і незаперечних доказів незаконності володіння землею, що їх він тоді узяв з «Соціальної статистики» Спенсера й блискуче підтвердження яких він знайшов потім, уже далеко пізніше, у творах Генрі Джорджа, — він ніяк не міг.

І через те лист управителя був неприємний йому.

IV

Напившись кофе, Нехлюдов пішов до кабінету, щоб подивитися в повістці, о котрій годині треба бути в суді, і написати відповідь княжні. До кабінету треба було пройти через майстерню. У майстерні стояв мольберт з перевернутою початю картиною, і розвішані були етюди. Вигляд цієї картини, над якою він бився два роки, і етюдів, і всієї майстерні нагадали йому почуття безсилля йти далі в живопису, яке охопило його з особливою силою останнього часу. Він пояснював це почуття занадто тонко розвиненим естетичним почуттям, але все-таки свідомість ця була дуже неприємна.

Сім років тому він кинув службу, вирішивши, що в нього є покликання до живопису, і з височини художньої діяльності дивився трохи презирливо на всяку іншу діяльність. Тепер виявлялося, що він на це не мав права. І тому всяка згадка про це була неприємна. Він з тяжким почуттям подивився на все це розкішне обладнання майстерні і в невеселому настрої увійшов до кабінету. Кабінет був дуже велика, висока кімната, з усякого роду прикрасами, обладнанням і вигодами.

Зразу ж, знайшовши в шухляді величезного стола, під відділом *термінові*, повістку, в якій значилося, що в суді треба було бути об одинадцятій, Нехлюдов сів писати княжні записку про те, що він дякує за запрошення й постарается приїхати на обід. Але, написавши одну записку, він розірвав її: було занадто інтимно; написав другу — було холодно, майже образливо. Він знову розірвав і натиснув у стіні кнопку. У двері ввійшов у сірому коленкоровому фартусі літній, похмурий на вигляд, голений з бакенбардами лакей.

— Будь ласка, пошліть по візника.

— Слухаю.

— Та скажіть — тут чекають від Корчагіних, — що дякую, постараюсь бути.

— Слухаю.

«Нечемно, але не можу писати. Однаково побачуся з нею сьогодні», подумав Нехлюдов і пішов одягатися.

Коли він, одягнувшись, вийшов на ганок, знайомий візник на гумових шинах уже чекав його.

— А вчора, ви тільки поїхали від князя Корчагіна, — сказав візник, напівобертаючи свою міцну засмаглу шию в білому комірі сорочки, — і я приїхав, а швейцар каже: «тільки-но вийшли».

«І візники знають про мої взаємини з Корчагінами», подумав Нехлюдов, і нерозв'язане питання, що займало його постійно останнього часу — слід чи не слід женитися з Корчагіною — постало перед ним, і він, як у більшості питань, що поставали перед ним у цей час, ніяк, ні в той ні в інший бік, не міг розв'язати його.

На користь одруження взагалі було, по-перше, те, що одруження, крім приємностей домашнього вогнища, усуваючи неправильність статевого життя, створювало можливість морального життя, як він називав таке родинне життя; по-друге, і головне, те, що Нехлюдов сподівався, що родина, діти нададуть змісту його тепер беззмістовному життю. Це було за одруження взагалі. А проти одруження взагалі було, по-перше, спільний усім немолодим холостякам страх позбутися волі і, по-друге, несвідомий страх перед таємничим еством жінки.

А на користь, зокрема, одруження — саме з Міссі (Корчагіну звали Марією і, як в усіх родинях певного кола, їй дали прізвисько) — було, по-перше, те, що вона була породиста і в усьому, від одягу до манери говорити, ходити, сміятись, вирізнялася з-поміж простих людей, вирізнялася не чим-небудь винятковим, а «порядністю», — він не знав іншого вислову для цієї властивості і цинив цю властивість дуже високо; по-друге, ще те, що вона вище за всіх інших людей цніла його, виходить, за його поняттям, розуміла його. І це розуміння його, тобто визнання його високих достоїнств, свідчило для Нехлюдова про її розум і правильність міркування. А проти одруження з Міссі, зокрема, було, по-перше, що дуже ймовірно можна б було знайти дівчину, яка має ще значно більше достоїнств, ніж Міссі, і тому більш гідну його, і по-друге, те, що їй було 27 років, і тому, напевно, в неї вже були давніші кохання, — і ця думка була тяжка для Нехлюдова. Гордість його не мирилася з тим, щоб вона навіть у минулому могла кохати не його. Розуміється, вона не могла знати, що вона зустріне його, але сама думка про те, що вона могла кохати кого-небудь раніше, ображала його.

Отож доводів було стільки само за, скільки й проти; при-

наймні силою своєю доводи ці були рівні, і Нехлюдов, сміючись сам із себе, називав себе Бурідановим ослom. І все-таки залишався ним, не знаючи, до якої з двох в'язок узятися...

«А втім, не одержавши відповіді від Марії Василівни (дружини предводителя), не скінчивши зовсім з тим, я й не можу нічого розпочинати», сказав він собі.

І ця свідомість того, що він може й повинен гаятися з вирішенням, була приємна йому.

«А втім, це все я обдумаю згодом», сказав він собі, коли його прольотка зовсім уже беззвучно під'їхала до асфальтового під'їзду суду.

«Тепер треба добросовісно, як я завжди роблю і вважаю потрібним, виконати громадський обов'язок. До того ж це часто буває й цікаво», сказав він собі й увійшов повз швейцара в сіни суду.

V

У коридорах суду вже був посиленій рух, коли Нехлюдов увійшов до нього.

Сторожі то швидко ходили, то підтюпцем навіть, не підіймаючи ніг від підлоги, а човгаючи ними, засапавшись, бігали туди й сюди з дорученнями і паперами. Пристави, адвокати і судові проходили то туди, то сюди,— прохачі чи підсудні не під вартою похмуро бродили попід стінами або сиділи, чекаючи.

— Де окружний суд? — спитав Нехлюдов в одного з сторожів.

— Який вам? Є цивільний відділ, є судова палата.

— Я присяжний.

— Кримінальний відділ. Так би й сказали. Сюди праворуч, потім ліворуч і другі двері.

Нехлюдов пішов, як йому пояснили.

Біля вказаних дверей стояло два чоловіки, чекаючи: один був високий, товстий купець, добродушна людина, яка, очевидно, випила й закусила і була в превеселому настрої; другий був прикажчик єврейського походження. Вони розмовляли про ціну на шерсть, коли до них підійшов Нехлюдов і спитав, чи тут кімната присяжних.

— Тут, пане, тут. Теж, наш брат, присяжний? — весело підморгуючи, спитав добродушний купець.— Ну, що ж, разом попрацюємо,— казав він далі на ствердну відповідь Нехлюдова: — 2-ої гільдії Баклашов,— сказав він, подаючи м'яку широку руку, що не стискалася: — попрацювати треба. З ким маю приємність?

Нехлюдов назвав себе й пройшов до кімнати присяжних.

У невеликій кімнаті присяжних було чоловіка з десять різного сорту людей. Всі тільки що прийшли, і деякі сиділи, інші ходили, розглядаючи один одного й знайомлячись. Був один відставний у мундирі, інші в сюртуках, у піджаках, один тільки був у чумарці.

На всіх був — дарма що багатьох це відірвало від діла і як вони говорили, обтяжує це, — на всіх був відбиток деякого задоволення від свідомості, що вони виконують важливу громадську справу.

Присяжні, хто познайомившись, а хто так, тільки здогадуючись, хто — хто, розмовляли проміж себе про погоду, про ранню весну, про наступні справи. Ті, що не були знайомі, поспішили познайомитися з Нехлюдовим, як видно, вважаючи це за особливу честь. І Нехлюдов, як і завжди, серед незнайомих людей, приймав це як належне. Якби його спитали, чому він вважає себе вищим за більшість людей, він не міг би відповісти, бо все його життя не являло ніяких особливих достоїнств. А те, що він вимовляв добре по-англійськи, по-французьки і по-німецьки, що на ньому була білизна, одежа, галстук і запонки від найперших постачальників цього краму, ніяк не могло бути — він сам розумів — причиною визнання своєї переваги. А тимчасом він безперечно визнавав цю свою перевагу й приймав виявлювані перед ним знаки пошани, як належне, і ображався, коли цього не було. В кімнаті присяжних йому якраз довелося зазнати цього неприємного почуття від виявленої до нього непошани. Серед присяжних знайшовся знайомий Нехлюдова. Це був Петро Гарасимович (Нехлюдов ніколи не знав і навіть трохи хвастив тим, що не знає його прізвища), колишній учитель дітей його сестри. Петро Гарасимович цей скінчив курс і був тепер учителем гімназії. Він завжди був нестерпним для Нехлюдова своєю фамільярністю, своїм самовдоволеним реготом, взагалі всією «комунністю», як говорила сестра Нехлюдова.

— А, і ви попали, — з гучним реготом зустрів Петро Гарасимович Нехлюдова. — Не викрутились!

— Я й не думав викручуватись, — суворо й похмуро сказав Нехлюдов.

— Ну, це громадянська доблесть. Заждіть, як зголоднієте та спати не дадуть, не тієї заспіваєте! — ще гучніше регочучи, заговорив Петро Гарасимович.

«Цей протоієреїв син зараз почне мені «ти» говорити», подумав Нехлюдов і, зобразивши на своєму обличчі такий сум, який був би доречний тільки тоді, коли б він оце дізнався про смерть усіх рідних, відійшов од нього й наблизився до групи, що утворилася коло голеного, високого, показного пана,

який щось жваво розповідав. Пан цей говорив про процес, що відбувався тепер у цивільному відділі, як про добре відому йому справу, називаючи суддів і знаменитих адвокатів на ім'я й по батькові. Він розказував про те, як дивно зумів повернути справу знаменитий адвокат і як одна з сторін, стара пані, дарма що правда була цілком на її боці, повинна буде ні за що заплатити великі гроші супротивній стороні.

— Геніальний адвокат! — казав він.

Його слухали з пошаною, і дехто старався додати свої зауваження, але він усіх обривав, начебто він один міг знати все як слід.

Незважаючи на те, що Нехлюдов приїхав пізно, довелося довго чекати. Затримував справу один з членів суду, що досі не приїхав.

VI

Головуючий приїхав у суд рано. Головуючий був високий повний чоловік з великими сивіючими бакенбардами. Він був жонатий, але жив дуже розпутно, так само, як і його дружина. Вони не заважали одне одному. Сьогодні вранці він одержав записку від швейцарки-гувернантки, яка жила в них у домі влітку і тепер проїздила з півдня до Петербурга, що вона буде в місті між третьою і шостою годинами чекати його в гостиниці «Італія». І через те йому хотілось почати й закінчити раніше засідання цього дня, з тим, щоб до шостої встигнути навідати цю руденьку Клару Василівну, з якою в нього минулого літа на дачі зав'язався роман.

Увійшовши до кабінету, він защепнув двері, дістав із шафи з паперами з нижньої полицки дві галтери (гирі) і зробив 20 рухів угору, вперед, набік і вниз і потім три рази легко присів, тримаючи галтери над головою.

«Ніщо так не підтримує, як обливання водою й гімнастика», подумав він, обмацуючи лівою рукою з золотим перснем на підмизинному пальці напружений біцепс правої. Йому залишалося ще зробити муліне (він завжди робив ці два рухи перед довгим сидінням на засіданні), коли двері задвигтіли. Хтось хотів відчинити їх. Голова поспішно поклав гирі на місце й відчинив двері.

— Пробачте, — сказав він.

До кімнати увійшов один з членів у золотих окулярах, невисокий, з піднятими плечима й нахмуреним обличчям.

— Знову Матвія Микитовича нема, — сказав член незадоволено.

— Нема ще,— надіваючи мундир, відповів голова.— Завжди спізнюється.

— Дивно, як не совісно,— сказав член і сердито сів, дістаючи цигарки.

Член цей, дуже акуратна людина, сьогодні вранці мав неприємну сутичку з дружиною за те, що дружина витратила раніше строку дані їй на місяць гроші. Вона просила дати їй наперед, але він сказав, що не відступить від свого. Вийшла сцена. Дружина сказала, що коли так, то їй обіду не буде, щоб він і не сподівався обіду дома. На цьому він поїхав, боячись, що вона здійснить свою загрозу, бо від неї всього можна було сподіватися.— «От і живи хорошим, моральним життям», думав він, дивлячись на сяючого, здорового, веселого й добродушного голову, який, широко розставляючи лікті, гарними білими руками розправляв густі й довгі сивіючі бакенбарди по обидва боки гаптованого коміра: «він завжди вдоволений і веселий, а я мучуся».

Увійшов секретар і приніс якусь справу.

— Дуже вам вдячний,— сказав голова й закурив цигарку.— Яку ж справу пустимо першою?

— Та я думаю, отруєння,— начебто байдуже сказав секретар.

— Ну, гаразд, отруєння, то й отруєння,— сказав голова, зміркувавши, що це така справа, яку можна закінчити до 4-ї години, а потім поїхати.— А Матвія Микитовича нема?

— Все нема.

— А Бреве — тут?

— Тут,— відповів секретар.

— То скажіть йому, коли побачите, що ми почнемо з отруєння.

Бреве був той товариш прокурора, який мав обвинувачувати в цьому засіданні.

Вийшовши в коридор, секретар зустрів Бреве. Піднявши високо плечі, він, у розстебнутому мундирі, з портфелем під пахвою, мало не бігом, постукуючи каблуками й махаючи вільною рукою так, що площина руки була перпендикулярна до напрямку його ходи, швидко йшов коридором.

— Михайло Петрович просив дізнатися, чи готові ви? — спитав у нього секретар.

— Розуміється, я завжди готовий,— сказав товариш прокурора.— Яка справа перша?

— Отруєння.

— І прекрасно,— сказав товариш прокурора, але він зовсім не вважав цього прекрасним: він не спав цілу ніч. Вони проводжали товариша, багато пили і грали до 2 години,

а потім поїхали до жінок у той самий будинок, в якому шість місяців тому ще була Маслова, отже саме справи про отруєння він не встиг прочитати і тепер хотів переглянути її. А секретар навмисно, знаючи, що він не читав справи про отруєння, порадив голові пустити її першою. Секретар був ліберального, навіть радикального напрямку думок людина. А Бреве був консервативний, і навіть, як усі німці, що служили в Росії, особливо відданий православ'ю, і секретар не любив його й заздрив на його посаду.

— Ну, а як же про скопців? — спитав секретар.

— Я сказав, що не можу, — відповів товариш прокурора: — через відсутність свідків, так і заявлю судові.

— Та воно ж однаково...

— Не можу, — сказав товариш прокурора і, так само махаючи рукою, побіг до свого кабінету.

Він одкладав справу про скопців через відсутність зовсім неважливого й непотрібного для справи свідка тільки тому, що справа ця, розглядаючись у суді, де склад присяжних був інтелігентний, могла закінчитися виправданням. А за умовою з головою, справу цю треба було перенести на сесію повітового міста, де будуть здебільшого селяни, і тому більше шансів на обвинувачення.

Рух у коридорі дедалі посилювався. Найбільше людей було коло зали цивільного відділу, в якому йшла та справа, що про неї говорив присяжним показний пан, охочий до судових справ. У зроблену перерву з цієї зали вийшла та сама старенька, в якій геніальний адвокат зумів відібрати її майно на користь ділка, що не мав на це майно ніякого права, — це знали й судді, а тим більше позивач та його адвокат; але придуманий ним хід був такий, що не можна було не відібрати майна в старенької й не віддати його ділкові. Старенька була товста жінка в гарному платті і з величезними квітами на капелюшку. Вона, вийшовши з дверей, спинилась у коридорі і, розводячи товстими короткими руками, все повторювала, звертаючись до свого адвоката: «Що ж це буде? Змилуйтесь! Що ж це?» Адвокат дивився на квіти на її капелюшку й не слухав її, щось думаючи.

Слідом за старенькою з дверей зали цивільного відділу, сяючи пластроном широко розкритого жилета і самовдоволенним обличчям, швидко вийшов той самий знаменитий адвокат, який зробив так, що старенька з квітами залишилася ні з чим, а ділок, який дав йому 10 тисяч карбованців, одержав понад 100 тисяч. Усі очі звернулися на адвоката, і він почував це і, всім виглядом своїм, ніби говорив: «не треба ніяких виявів відданості», і швидко пройшов повз усіх.

VII

Нарешті приїхав і Матвій Микитович, і судовий пристав, худа людина з довгою шиєю й ходою боком і так само на бік виставлюваною нижньою губою, увійшов до кімнати присяжних.

Судовий пристав цей був чесна людина, з університетською освітою, але ніде не міг затриматися на місці, бо пив запоем. Три місяці тому одна графиня, покровителька його дружини, влаштувала його на цю посаду, і він досі тримався на ній і радів з цього.

— Що ж, панове, зібралися всі? — сказав він, надіваючи рінсе-пез і дивлячись крізь нього.

— Усі, здається, — сказав веселий купець.

— Ось перевіримо, — сказав судовий пристав і, діставши з кишені аркуш, став перекликати, дивлячись на викликуваних то крізь рінсе-пез, то повз нього.

— Статський радник І. М. Никифоров.

— Я, — сказав показний пан, який знав усе про судові справи.

— Відставний полковник Іван Семенович Іванов.

— Тут, — озвався худий чоловік у відставному мундирі.

— Купець 2-ї гільдії Петро Баклашов.

— Є, — сказав добродушний купець, усміхаючись на весь рот. — Готові!

— Гвардії поручик князь Дмитрій Нехлюдов.

— Я, — відповів Нехлюдов.

Судовий пристав особливо шанобливо й приємно, дивлячись поверх рінсе-пез, вклонився, начебто вірізняючи його цим з-поміж інших.

— Капітан Юрій Дмитрович Данченко, купець Григорій Юхимович Кулешов, і т. д., і т. д.

Всі, крім двох, зібрались.

— Тепер прошу зайти, панове, до зали, — приємним жестом показуючи на двері, сказав пристав.

Усі рушили і, пропускаючи один одного в дверях, вийшли в коридор і з коридора до зали засідання.

Зала суду була велика, довга кімната. В одному кінці її було підвищення, до якого вели три східці. На підвищенні посередині стояв стіл, накритий зеленим сукном з темнішою зеленою бахромою. Позаду стола стояло троє крісел з дуже високими дубовими різьбленими спинками, а за кріслами висів у золотій рамі яскравий портрет на весь зріст царя в мундирі й стрічці, цар відставив ногу й тримався за шаблю. В правому кутку висів кіот з образом Христа в терновому вінку, і стояв аналой, і з правого ж боку стояла конторка прокурора. З лі-

вого боку проти конторки був у глибині столик секретаря, а ближче до публіки — точені дубові ґрати і за ними ще не зайнята лава підсудних. З правого боку на підвищенні стояли в два ряди стільці теж з високими спинками для присяжних, внизу столи для адвокатів. Усе це було в передній частині зали, що поділялася ґратами надвое. А задня частина вся заставлена була лавами, які, підіймаючись один ряд над другим, тяглися до задньої стіни. В задній частині зали, на передніх лавах сиділи чотири жінки, ніби фабричні чи покоївки, і двоє мужчин, теж з робітників, які, очевидно, були приголомшені величчю оздоблення зали і тому несміливо перешіптувалися між собою.

Скоро після присяжних судовий пристав, ступаючи боком, вийшов на середину й гучним голосом, яким він наче хотів злякати присутніх, прокричав:

— Суд іде!

Всі встали, і на підвищення в залі вийшли судді: головуючий зі своїми мускулами й прекрасними бакенбардами. Потім похмурий член суду в золотих окулярах, який тепер був ще похмуриший через те, що перед самим засіданням він зустрів свого шурина, кандидата на судові посади, який сказав йому, що він був у сестри, і сестра сказала йому, що обіду не буде.

— Отож, видно, до кабачка поїдемо,— сказав шурин сміючись.

— Нічого нема смішного,— сказав похмурий член суду і зробився ще похмуришим.

І, нарешті, третій член суду, той самий Матвій Микитович, який завжди спізнювався,— цей член був бородатий чоловік з великими, донизу відтягнутими, добрими очима. Член цей хворів на катар шлунку і з цього ранку почав, за порадою лікаря, новий режим, і цей новий режим затримав його сьогодні дома ще довше, ніж звичайно. Тепер, коли він виходив на підвищення, він мав зосереджений вигляд, бо в нього була звичка загадувати всіма можливими способами на питання, які він ставив собі. Тепер він загадав, що коли число кроків до крісла від дверей кабінету буде ділитися на три без остачі, то новий режим вилікує його від катару, а якщо не ділитиметься, то ні. Кроків було 26-ть, але він зробив маленький крок і якраз на 27-ому підійшов до крісла.

Постаті голови і членів суду, що вийшли на підвищення в своїх гаптованих золотом комірах мундирів, були дуже поважні. Вони самі почували це, і всі троє, ніби збентежені своєю величчю, поспішно й скромно опускаючи очі, посідали на свої різьблені крісла за накритий зеленим сукном стіл, на якому височіли: трикутний інструмент з орлом, скляні вази,

в яких бувають у буфетах цукерки; стояла чорнильниця, і лежали пера, папір чистий і заново застругані олівці різних розмірів. Разом з суддями увійшов і товариш прокурора. Він так само поспішно, з портфелем під пахвою і так само махаючи рукою, пройшов до свого місця біля вікна і зразу ж поринув у читання й переглядання паперів, користуючись кожною хвилиною для того, щоб підготуватися до справи. Прокурор цей ще тільки вчетверте обвинувачував. Він був дуже честолюбний і твердо вирішив зробити кар'єру, і тому вважав потрібним добиватись обвинувачення в усіх справах, в яких він обвинувачуватиме. Суть справи про отруєння він знав у загальних рисах і склав уже план промови, але йому потрібні були ще деякі дані, і саме їх він тепер поспішно й випишував зі справи.

Секретар сидів на протилежному кінці підвищення і, підготувавши всі ті папери, які можуть знадобитися для читання, переглядав заборонену статтю, яку він дістав і читав учора. Йому хотілось поговорити про цю статтю з членом суду з великою бородою, який поділяв його думки, і перед розмовою хотів обізнатися з нею.

VIII

Голова, переглянувши папери, поставив кілька запитань судовому приставу і секретареві та, діставши ствердні відповіді, дав розпорядження привести підсудних. Зразу ж двері за ґратами відчинились і увійшли в шапках два жандарми з голими шаблями, а за ними спочатку один підсудний, рудий мужчина з ластовинням, і дві жінки. Мужчина був одягнений в арештантський халат, занадто широкий і довгий для нього. Входячи до суду, він тримав руки з відставленими великими пальцями, напружено витягнутими по швах, притримуючи таким способом дуже довгі рукави, що спускалися. Він, не ззираючи на суддів і глядачів, уважно дивився на лаву, яку обходив. Обійшовши її, він акуратно, скраю, даючи місце іншим, сів на неї і, вп'явшись очима в голову суду, наче шепочучи щось, став ворушити мускулами в щоках. За ним увійшла немолода жінка, так само одягнена в арештантський халат. Голова в жінки була зав'язана арештантською косинкою, обличчя було сіробіле, без брів і вій, але з червоними очима. Жінка ця здавалася зовсім спокійною. Коли вона проходила на своє місце, халат її зачепився за щось, вона старанно, не кваплячись, відчепила його й сіла.

Третя підсудна була Маслова.

Як тільки вона увійшла, очі всіх мужчин, що були в залі,

повернулись до неї й довго не відривалися від її білого, з чорними, глянсувано-блискучими очима, обличчя і високих грудей, що виступали під халатом. Навіть жандарм, повз якого вона проходила, не спускаючи очей, дивився на неї, поки вона проходила й сідала, і потім, коли вона сіла, начебто почувачи себе винним, поспішно одвернувся і, струснувшись, втупився очима у вікно просто поперед себе.

Голова почекав, поки підсудні посідали на свої місця, і, як тільки Маслова сіла, звернувся до секретаря.

Почалася звичайна процедура: перелічування присяжних засідателів, міркування про відсутніх, накладання на них штрафів і вирішення про тих, які відпрошувались, і заміна тих, що не з'явилися, запасними. Потім голова склав квиточки, вклав їх у скляну вазу і, трохи засукавши широкі рукави мундира й оголивши дуже порослі волоссям руки, став, із жестами фокусника, виймати по одному квиточку, розкручувати і читати їх. Потім голова спустив рукави й запропонував священникові привести засідателів до присяги.

Дідок-священик, з опухлим жовтоблідим обличчям, в коричневій рясі, з золотим хрестом на грудях і ще якимось маленьким орденом, пришпиленим збоку на рясі, поволі під рясюю переставляючи свої опухлі ноги, підійшов до аналоя, що стояв під образами.

Присяжні підвелися і, товплячись, рушили до аналоя.

— Прошу вас,— промовив священник, торкаючись пухлою рукою свого хреста на грудях і чекаючи наближення всіх присяжних.

Священик цей священникував 46-ть літ і збирався через три роки відсвяткувати свій ювілей так само, як його відсвяткував недавно соборний протоієрей. А в окружному суді він служив з часу відкриття судів і дуже пишався тим, що він привів до присяги кілька десятків тисяч людей і що в свої похилі роки він і далі працює на благо церкви, вітчизни і сім'ї, якій він залишить, крім будинку, капітал не менше як 30-ть тисяч у процентних паперах. А те, що праця його в суді, яка полягала в тому, щоб приводити людей до присяги над евангелієм, де просто заборонено присягу, була праця нехороша, ніколи не спадало йому на думку, і він не тільки не тяготився нею, а й любив цю звичну справу, часто при цьому знайомлячись з хорошими панамі. Тепер він не без приємності познайомився із знаменитим адвокатом, який викликав у нього велику пошану тим, що за саму тільки справу старенької з величезними квітами на капелюшку він одержав десять тисяч карбованців.

Коли присяжні вийшли всі сходами на підвищення, священник, нахиливши набік лису й сиву голову, просунув її в

засмальцьовану діру епітрахлі і, поправивши рідке волосся, звернувся до присяжних:

— Праву руку піднесіть, а персти складіть ось так,— сказав він повільно старечим голосом, підіймаючи пухлу руку з ямочками над кожним пальцем і складаючи ці пальці в пучку.— Тепер повторюйте за мною,— сказав він і почав:— Обіцяюся і присягаюся всемогутнім богом, перед святим його євангелієм і животворящим хрестом господнім, що в справі, в якій...— говорив він, роблячи перерву після кожної фрази.— Не опускайте руки, тримайте так,— звернувся він до молодого чоловіка, який опустив руку...— що в справі, в якій...

Показний пан з бакенбардами, полковник, купець та інші тримали руки зі складеними перстами так, як цього вимагав священник, і, здавалось, з особливою приємністю дуже твердо і високо, а деякі начебто неохоче й нетвердо. Одні занадто голосно повторювали слова, немов з завзяттям і виразом, що говорив: «а я все-таки буду й буду говорити», а інші тільки шепотіли, відставали від священника і тоді, ніби злякавшись, невчасно наздоганяли його; одні міцно-міцно, наче боячись, що випустять щось, визивними жестами тримали свої пучки, а деякі розпускали їх і знову складали. Всім було ніяково, тільки один дідок-священник був безперечно певен, що він робить дуже корисну і важливу справу. Після присяги голова запропонував присяжним обрати старшину. Присяжні встали і, тиснучись, пройшли до дорадчої кімнати, де майже всі вони зразу підіставали цигарки й стали курити. Хтось запропонував на старшину показного пана, і всі зразу ж погодилися і, покидавши та погасивши недокурки, вернулися до зали. Вибраний старшина сказав голові, кого обрано на старшину, і всі знову, переступаючи через ноги один одному, посідали в два ряди на стільці з високими спинками.

Все йшло без затримок, скоро й не без урочистості, і ця правильність, послідовність і урочистість, як видно, були приємні учасникам, підтверджуючи в них свідомість, що вони роблять серйозну й важливу громадську справу. Це почував і Нехлюдов.

Тільки-но присяжні посідали, голова сказав їм промову про їх права, обов'язки і відповідальність. Говорячи свою промову, голова раз у раз міняв позу: то спирався на ліву, то на праву руку, то на спинку, то на ручку крісел, то вирівнював краї паперу, то гладив розрізувальний ніж, то обмацував олівець.

Права їх, за його словами, полягали у тому, що вони можуть питати підсудних через голову суду, можуть мати олівець і папір та можуть оглядати речові докази. А обов'язок їх полягав у тому, щоб вони судили не облудно, а справедливо. А відповідальність їх полягала в тому, що в разі недодер-

жання таємниці нарад і встановлення стосунків з сторонніми вони зазнавали кари.

Всі слухали з шанобливою увагою. Купець, поширюючи навколо себе запах горілки й стримуючи гучну відрижку, на кожну фразу схвально кивав головою.

ІХ

Скінчивши свою промову, голова звернувся до підсудних.

— Симон Картинкін, встаньте,— сказав він.

Симон нервово схопився. Мускули щік заворушилися ще швидше.

— Ваше ім'я?

— Симон Петрів Картинкін,— швидко промовив він тріскучим голосом, як видно, наперед приготувавшись до відповіді.

— Ваше звання?

— Селяни.

— Якої губернії, повіту?

— Тульської губернії, Кропивенського повіту, волості Куп'янської, з села Борки.

— Скільки вам років?

— Тридцять четвертий, народжений в тисяча вісімсот...

— Віри якої?

— Віри ми російської, православної.

— Жонатий?

— Ні.

— Що робите?

— Робили ми по коридору в гостиниці «Мавританія».

— Судилися коли перше?

— Хай бог милує, ніколи.

— Копію обвинувального акта одержали?

— Одержали.

— Сідайте. Юхимія Іванівна Бочкова,— звернувся голова до дальшої підсудної.

Але Симон і далі стояв та заступав Бочкову.

— Картинкін, сядьте.

Картинкін усе стояв.

— Картинкін, сядьте!

Та Картинкін усе стояв і сів тільки тоді, коли до нього підбіг пристав і, схиливши голову набік і неприродно вирячуючи очі, трагічним шепотом промовив: «сідай, сідай!».

Картинкін сів так само швидко, як він і вставав, і, загорнувшись халатом, почав знову беззвучно ворухити щоками.

— Ваше ім'я? — зітхнувши стомлено, звернувся голова до другої підсудної, не дивлячись на неї і щось перевіряючи в

папері, який лежав перед ним. Справа була така звична для голови, що для прискорення розгляду справи він міг робити два діла разом.

Бочковій було 43 роки, звання — коломенська міщанка, праця — коридорна в тій самій гостиниці «Мавританія». Під судом і слідством не була, копію обвинувального акта одержала. Відповіді свої вимовляла Бочкова надзвичайно сміливо і з такими інтонаціями, наче вона до кожної відповіді примовляла: «авжеж, Юхимія, і Бочкова, копію одержала, і пишаюсь цим, і сміятися нікому не дозволю». Бочкова, не чекаючи того, щоб їй сказали сісти, зразу ж сіла, як тільки закінчилися запитання.

— Ваше ім'я? — звернувся жонолюбний голова якось особливо привітно до третьої підсудної.— Треба встати,— додав він лагідно й ласкаво, помітивши, що Маслова сиділа.

Маслова швидким рухом підвелась і з виразом готовості, випинаючи свої високі груди, не відповідаючи, дивилася просто в обличчя головуючого своїми усміхненими й трохи косими чорними очима.

— Звати як?

— Любов,— промовила вона швидко.

Нехлюдов тимчасом, надівши рiпсе-пез, дивився на підсудних у міру того, як їх допитували.— «Та не може бути», думав він, не спускаючи очей з обличчя підсудної.— «Але як це Любов», думав він, почувши її відповідь.

Голова хотів питати далі, та член в окулярах, щось сердито прошепотівши, спинив його. Головуючий зробив головою знак згоди й звернувся до підсудної.

— Як Любов? — сказав він.— Вас записано інакше.

Підсудна мовчала.

— Я вас питаю, яке ваше справжнє ім'я?

— Хрещена як? — спитав сердитий член.

— Перше звали Катериною.

«Та не може бути», говорив собі далі Нехлюдов, і тимчасом він уже без ніякого сумніву знав, що це була вона, та сама дівчина, вихованка-покоївка, в яку він одного часу був закоханий, саме закоханий, а потім у якомусь несамовитому чаду звів і кинув і про яку потім ніколи не згадував, бо згадка про це була дуже тяжка, занадто явно викривала його й свідчила, що він, такий гордий з своєї порядності, не тільки не порядний, а й просто підло повівся з цією жінкою.

Так, це була вона. Він бачив тепер ясно ту виняткову таємничу особливість, яка відрізняє кожне обличчя від іншого, робить його особливим, єдиним, неповторним. Незважаючи на неприродну білість і повноту обличчя, особливість ця, мила, виняткова особливість, була в цьому обличчі, в губах, у трохи

косих очах і, головне, в цьому наївному, усміхненому погляді й у виразі готовості не тільки на обличчі, але й в усій постаті.

— Ви так і повинні були сказати,— знову-таки особливо лагідно сказав голова.— По батькові як?

— Я — незаконна,— промовила Маслова.

— Все-таки по хресному батькові як звали?

— Михайлівною.

«І що вона могла зробити?» — далі думав тимчасом Нехлюдов, насилу переводячи подих.

— Прізвище, прозивали вас як? — питав далі голова.

— Писали по матері Масловою.

— Звання?

— Міщанка.

— Віри православної?

— Православної.

— Заняття? Що робили?

Маслова мовчала.

— Що робили? — повторив голова.

— У будинку була,— сказала вона.

— В якому будинку? — суворо спитав член в окулярах.

— Ви самі знаєте, в якому,— сказала Маслова, усміхнулась і зразу ж, швидко оглянувшись, знову просто вп'ялась очима в головуючого.

Щось було таке незвичайне у виразі обличчя і страшне й жалюгідне в значенні сказаних нею слів, у цій усмішці й у тому бистрому погляді, яким вона окинула при цьому залу, що аж голова похнюпився, і в залі на хвилину запала цілковита тиша. Тишу перервав чийсь сміх з публіки. Хтось зашикав. Головуючий підвів голову й ставив далі запитання:

— Під судом і слідством не були?

— Не була,— тихо промовила Маслова, зітхаючи.

— Копію з обвинувального акта одержали?

— Одержала.

— Сядьте,— сказав голова.

Підсудна підняла спідницю ззаду тим рухом, яким гарно вбрані жінки поправляють шлейф, і сіла, склавши білі невеликі руки в рукавах халата, не спускаючи очей з голови.

Почалося перелічування свідків, усовування свідків, вирішення про експерта-лікаря й запрошення його до зали засідання. Потім підвівся секретар і почав читати обвинувальний акт. Читав він виразно й гучно, але так швидко, що голос його, який неправильно вимовляв *л* і *р*, зливався в саме безперестанне гудіння, яке присипляло. Судді спиралися то на одну, то на другу ручку крісел, то на стіл, то на спинку, то заплющували очі, то розплющували їх і перешіптувались. Один

жандарм кілька разів стримував судорогу позіхів, що починалася в нього.

З підсудних Картинкін, не перестаючи, ворушив щоками. Бочкова сиділа зовсім спокійно й рівно, часом чухаючи пальцем під косинкою голову.

Маслова то сиділа нерухомо, слухаючи читця й дивлячись на нього, то здригалась і ніби хотіла заперечувати, червоніла й потім тяжко зітхала, перекладала руки, оглядалася й знову задивлялася на читця.

Нехлюдов сидів у першому ряду на своєму високому стільці, другим з краю, і, скидаючи ріпсе-пез, дивився на Маслову, і в душі в нього відбувалася складна й тяжка робота.

Х

Обвинувальний акт був такий: «188*-го року, 17 січня, заявлено було поліції від утримувача гостиниці «Мавританія», що була в місті, про наглу смерть, яка трапилася в його закладі, приїжджого сибірського 2-ої гільдії купця Ферапонта Смєлькова. За свідченням лікаря 4-ої часті, смерть Смєлькова сталася від розриву серця, викликаного надмірним вживанням спиртних напоїв, і тіло Смєлькова було на 3-ій день по його смерті поховано. Тимчасом, на 4-ий день після смерті Смєлькова вернувся з Петербурга його земляк і товариш, сибірський купець Тимохін, який, дізнавшись про смерть товариша свого Смєлькова та про обставини, при яких сталася смерть, заявив підозру про те, що смерть Смєлькова була неприродна, а що його було отруєно злочинцями, які викрали гроші і брильянтовий перстень, що були при Смєлькові і їх не знайшли при описові його майна, внаслідок чого й було наряджено слідство, яке виявило таке: По-перше, те, що відомо було й хазяїнові гостиниці «Мавританія», і прикажчикові купця Старикова, з яким Смєльков по приїзді своєму до міста мав справи, що в Смєлькова повинні були бути гроші 3 800 карбованців, одержані ним з банку, а тимчасом, в опечатаному після смерті Смєлькова чемодані й бумажнику його було знайдено тільки 312 карбованців 16 копійок. По-друге, те, що напередодні своєї смерті цілий день і цілу ніч Смєльков провів з повією Любкою, яка була в нього два рази в номері. По-третє, те, що повією цією був проданий хазяйці її брильянтовий перстень, який належав Смєлькову. По-четверте, те, що коридорна дівчина Юхимія Бочкова на другий день після смерті купця Смєлькова віднесла в комерційний банк на поточний рахунок 1 800 карбованців. І, по-п'яте, те, що, за зізнанням повії Любки, коридорний Симон Картинкін передав повії

Любці порошки, радячи їй всипати порошок у вино й дати купцеві Смелькову, що повія Любка, за власним зізнанням, і зробила.

«Допитана, як обвинувачувана, повія, прозивана Любкою, сказала, що під час перебування купця Смелькова в будинку розпусти, в якому вона працювала, за її висловом, її справді було послано купцем Смельковим до номерів «Мавританія», щоб привезти купцеві його гроші, і що, відімкнувши там даним їй ключем чемодан купця, вона взяла з нього 40 карбованців, як їй було велено, але більше грошей не брала, в чому можуть бути свідками Симон Картинкін і Юхимія Бочкова, при яких вона відмикала й замикала чемодан і брала гроші.

«А щодо отруєння Смелькова, то повія Любов сказала, що вона, при третьому своєму приїзді в номер купця Смелькова, справді дала йому, за намовою Симона Картинкіна, випити з коньяком якихось порошків, що їх вона вважала снотворними, на те, щоб купець заснув і швидше відпустив її, але що грошей вона не брала, а перстень подарував їй сам Смєльков після того, як він побив її, і вона хотіла від нього поїхати.

«Допитані слідчим, як обвинувачувані, Юхимія Бочкова і Симон Картинкін сказали таке: Юхимія Бочкова сказала, що вона нічого не знає про гроші, які пропали, і що вона в номер до купця не заходила, а хазяйнувала там сама Любка. І що, коли що вкрадено в купця, то крадіжку цю зробила Любка, коли вона приїжджала з купцевим ключем по гроші».

У цьому місці читання Маслової здригнулась і, розкривши рота, оглянулася на Бочкову.

«А коли Юхимії Бочковій було пред'явлено її банківський білет на 1 800 карбованців,— далі читав секретар: — і запитано, звідки в неї взялися такі гроші, вона сказала, що гроші ці нажиті нею протягом 12 років, разом з Симоном, за якого вона збиралася вийти заміж.

Допитаний, як обвинувачуваний, Симон Картинкін у першому зізнанні своєму признався, що він разом з Бочковою, з намови Маслової, яка приїхала з ключем з будинку розпусти, викрав гроші й поділив їх між собою, Масловою і Бочковою; признався і в тому, що дав Масловій порошків для приспання купця; а в другому своєму зізнанні заперечував свою участь у викраденні грошей і передачі порошків Масловій, у всьому обвинувачував саму Масловою. А про гроші, покладені в банк Бочковою, він сказав так само, як і вона, що гроші ці вона придбала разом з Картинкіним 18-тилітньою службою в гостиниці, на-чаями від панів за свої послуги.

«Для з'ясування обставин справи визнано було необхідним дослідити тіло купця Смєлькова, і для цього було зроб-

лено розпорядження викопати труп Смєлькова й дослідити як вміст його нутрощів, так і зміни, які сталися в організмі. Дослідження нутрощів довело, що справді смерть купця Смєлькова сталася від отруєння».

Потім ішли в обвинувальному акті описи очних ставок і свідчення. Висновок обвинувального акта був такий:

«Другої гільдії купець Смєльков, вдавшись у пияцтво й розпусту і зайшовши в стосунки з повією в будинку розпусти Китаєвої, прозиваною Любкою, особливо захопившись нею, в день 17 січня 188 * року, перебуваючи в будинку розпусти Китаєвої, послав вищезгадану повію Любку зі своїм ключем від чемодана до номера, що він займав, для того, щоб вона дістала там, у його чемодані, потрібні йому для частування гроші, 40 карбованців. Приїхавши в номер, Катерина Маслова, дістаючи ці гроші, зайшла у змову з Бочковою і Картинкіним щодо того, щоб викрасти всі гроші й дорогоцінні речі купця Смєлькова і поділити їх між собою, що ними й було виконано (знову Маслова здригнулась, підхопилася навіть і багрово почервоніла), при чому Маслові дано брильянтовий перстень,— далі читав секретар,— і, мабуть, невелику суму грошей, або сховану нею, або загублену нею, бо тієї ночі Маслова була в нетверезому стані. А для того, щоб сховати сліди злочину, змовники вирішили затягти знову в номери купця Смєлькова і там отруїти його миш'яком, який був у Картинкіна. З цією метою Маслова вернулася до будинку розпусти і там умовила купця Смєлькова їхати з нею назад до номерів «Мавританія». А коли Смєльков вернувся до номерів, то Маслова, одержавши від Картинкіна винесені ним порошки, всипала їх у вино й дала це вино випити Смєлькову, від чого й сталася смерть Смєлькова.

«Зважаючи на все вищесказане, селянин села Борків, Симон Картинкін, 33-х років, міщанка Юхимія Михайлівна Бочкова, 43-х років, і міщанка Катерина Михайлівна Маслова, 27-ми років, обвинувачуються в тому, що вони 17-го січня 188 * року, спільно викравши гроші купця Смєлькова, в сумі 2 500 карбованців, задумавши позбавити життя, з метою приховати сліди злочину, напоїли купця Смєлькова отрутою, від якої й сталася його смерть.

«Злочин цей передбачено статтею 1 455-ю карного кодексу. Тому і на підставі ст. ось такої статуту карного судочинства селянин Симон Картинкін, Юхимія Бочкова і міщанка Катерина Маслова підлягають судові окружного суду з участю присяжних засідателів».

Так закінчив своє читання довгого обвинувального акта секретар і, склавши аркуші, сів на своє місце, поправляючи обома руками довге волосся. Всі зітхнули полегшено з при-

емною свідомістю того, що тепер почалося досліджування і зараз усе виясниться, і справедливість буде встановлено. Тільки в Нехлюдова не було цього почуття: він весь був охоплений жахом перед тим, що могла зробити та Маслова, яку він знав невинною й чарівною дівчинкою 10 років тому.

ХІ

Коли закінчилося читання обвинувального акта, голова суду, порадившись з членами, звернувся до Картинкіна з таким виразом, який явно свідчив, що тепер уже ми про все й напевно дізнаємось якнайдокладніше.

— Селянин Симон Картинкін,— почав він, схилиючись наліво.

Симон Картинкін встав, виструнчившись і подавшись наперед усім тілом, не перестаючи беззвучно ворухити щоками.

— Ви обвинувачуетесь у тому, що 17 січня 188 * року ви, спільно з Юхимією Бочковою і Катериною Масловою, викрали з чемодана в купця Смелькова належні йому гроші і потім принесли миш'як і умовили Катерину Маслову дати купцеві Смелькову у вині випити отрути, від чого сталася смерть Смелькова. Чи визнаєте ви себе винним? — промовив він і схилився направо.

— Ніяк це не можливо, бо наше діло слугувати гостям...

— Ви потім скажете. Чи визнаєте ви себе винним?

— Ні, аж ніяк. Я тільки...

— Потім скажете. Чи визнаєте ви себе винним? — спокійно, але твердо повторив голова.

— Не можу я цього зробити, бо ж...

Знову судовий пристав підскочив до Симона Картинкіна й трагічним шепотом спинив його.

Голова, з виразом того, що цю справу тепер скінчено, переклав лікоть руки, в якій він тримав папір, на інше місце й звернувся до Юхимії Бочкової.

— Юхимія Бочкова, ви обвинувачуетесь у тому, що 17-го січня 188 * року в гостиниці «Мавританія», разом з Си-моном Картинкіним і Катериною Масловою, викрали в купця Смелькова з його чемодана гроші й перстень і, поділивши викрадене між собою, напоїли, щоб приховати свій злочин, купця Смелькова отрутою, від чого сталася його смерть. Чи визнаєте ви себе винною?

— Не винна я ні в чому,— жваво й твердо заговорила обвинувачувана.— Я і в номер не заходила... А як оця паскуда увійшла, то вона й зробила діло.

— Ви потім скажете,— сказав знову так само лагідно й твердо голова.— То ви не визнаєте себе винною?

— Не брала я грошей, і не я поїла, я і в номері не була. Якби я була, я б її викинула.

— Ви не визнаєте себе винною?

— Ніколи.

— Дуже добре.

— Катерина Маслова,— почав голова, звертаючись до третьої підсудної,— ви обвинувачуетесь у тому, що, приїхавши з будинку розпусти в номер гостиниці «Мавританія» з ключем від чемодана купця Смелькова, ви викрали з цього чемодана гроші і перстень,— говорив він, як завчений урок, нахилиючи тимчасом вухо до члена ліворуч, який казав, що за списком речових доказів бракує склянки.— Викрали з чемодана гроші і перстень,— повторив голова,— і, поділивши викрадене і потім знову приїхавши з купцем Смельковим до гостиниці «Мавританія», ви дали Смелькову випити вина з отрутою, від якої сталася його смерть. Чи визнаєте ви себе винною?

— Ні в чому я не винна,— швидко заговорила вона:— як спочатку казала, так і тепер кажу: не брала, не брала й не брала, нічого я не брала, а перстень він мені сам дав.

— Ви не визнаєте себе винною у викраденні 2 500 карбованців грошей? — сказав голова.

— Кажу, нічого не брала, крім 40 карбованців.

— Ну, а в тому; що дали купцеві Смелькову порошки у вині, визнаєте себе винною?

— В цьому визнаю. Тільки я думала, як мені сказали, що вони сонні, то від них нічого не буде. Не думала й не хотіла. Перед богом кажу — не хотіла,— сказала вона.

— Отже, ви не визнаєте себе винною у викраденні грошей і персня в купця Смелькова,— сказав голова.— Але визнаєте, що дали порошки?

— В цьому, виходить, визнаю, тільки я думала, сонні порошки. Я дала тільки, щоб він заснув,— не хотіла й не думала.

— Дуже добре,— сказав голова, очевидно задоволений досягненими результатами.— То розкажіть, як було діло,— сказав він, спираючись на спинку й кладучи обидві руки на стіл.— Розкажіть усе, як було. Ви можете щирим зізнанням полегшити своє становище.

Маслова, усе так само просто дивлячись на голову, мовчала.

— Розкажіть, як було діло.

— Як було? — раптом швидко почала Маслова.— Приїхала в гостиницю, провели мене в номер, там він був, і дуже вже п'яний.— Вона з особливим виразом жаху, розширюючи

очі, вимовила слово *він*.— Я хотіла поїхати назад, він не пустив.

Вона замовкла, начебто раптом загубивши нитку, чи згадавши про інше.

— Ну, а потім?

— Що ж потім? Потім побула та й поїхала додому.

В цей час товариш прокурора підвівся наполовину, неприродно спираючись на один лікоть.

— Ви бажаєте задати запитання?— сказав голова і, на ствердну відповідь товариша прокурора, жестом показав йому, що він може запитувати.

— Я бажав би поставити запитання: чи була підсудна знайома з Симоном Картинкіним перше?— сказав товариш прокурора, не дивлячись на Маслоу.

І, запитавши, міцно стулив губи й нахмурився.

Голова повторив запитання. Маслова злякано вп'ялася очима в товариша прокурора.

— З Симоном? Була,— сказала вона.

— Я бажав би знати тепер, у чому полягало це знайомство підсудної з Картинкіним? Чи часто вони бачилися між собою?

— В чому знайомство? Запрошував мене до гостей, а не знайомство,— відповіла Маслоу, неспокійно переводячи очі з товариша прокурора на голову і навпаки.

— Я бажав би знати, чому Картинкін запрошував до гостей виключно Маслоу, а не інших дівчат?— зажмурившись, але з легкою мефістофельською хитрою усмішкою спитав товариш прокурора.

— Я не знаю. Звідки я знаю,— відповіла Маслоу, злякано оглянувшись навколо себе і на мить спинивши погляд на Нехлюдові:— кого хотів, того й запрошував.

«Невже впізнала?» з жахом подумав Нехлюдов, почувавши, як кров приливала йому до обличчя; але Маслоу, не вирізняючи його з-поміж інших, зразу ж одвернулась і знову зі зляканим виразом вп'ялась очима в товариша прокурора.

— Підсудна заперечує, виходить, те, що в неї були які-небудь близькі стосунки з Картинкіним? Дуже добре. Я більше нічого не маю спитати.

І товариш прокурора зразу ж прийняв лікоть з конторки й почав записувати щось. Насправді він нічого не записував, а тільки обводив пером літери своєї записки, але він бачив, як прокурори і адвокати це роблять: після влучного запитання вписують у свою промову ремарку, яка має побити супротивника.

Голова не зразу звернувся до підсудної, бо він у цей час питав члена в окулярах, чи згоден той ставити запитання, які вже були наперед заготовлені й виписані.

— А що далі було? — знову питав голова.

— Приїхала додому, — казала далі Маслова, вже сміливіше дивлячись на самого голову, — віддала хазяйці гроші й лягла спати. Тільки заснула — наша дівчина Берта будить мене. «Іди, твій купець знову приїхав». Я не хотіла виходити, але мадам звеліла. Тут *він*, — вона знову з явним жахом вимовила це слово, *він* — *він* усе поїв наших дівчат, потім хотів послати ще по вино, а гроші в нього всі вийшли. Хазяйка йому не дала набір. Тоді він послав мене до себе в номер. І сказав, де гроші і скільки взяти. Я й поїхала.

Голова шепотівся в цей час з членом ліворуч і не чув того, що говорила Маслова, але для того, щоб показати, що він усе чув, він повторив її останні слова:

— Ви поїхали. Ну й що ж? — сказав він.

— Приїхала й зробила все, як він велів: пішла в номер. Не сама пішла, а покликала і Симона Михайловича і її, — сказала вона, показуючи на Бочкову.

— Бреше вона, і входить не входила... — почала була Бочкова, але її спинили.

— При них узяла чотири десятки, — хмурячись і не дивлячись на Бочкову, казала далі Маслова.

— Ну, а чи не помітила підсудна, коли діставала 40 карбованців, скільки було грошей? — спитав знову прокурор.

Маслова здригнулась, як тільки прокурор звернувся до неї. Вона не знала, як і що, але почувала, що він хоче їй лиха.

— Я не лічила; бачила, що були по сто карбованців тільки.

— Підсудна бачила по сто карбованців, — я більше нічого не маю.

— Ну що ж, привезли гроші? — далі питав голова, дивлячись на годинник.

— Привезла.

— Ну, а потім? — спитав голова.

— А потім *він* знову взяв мене з собою, — сказала Маслова.

— Ну, а як же ви дали йому у вині порошок? — спитав голова.

— Як дала? Всипала у вино, та й дала.

— Навіщо ж ви дали?

Вона, не відповідаючи, тяжко й глибоко зітхнула.

— Він усе не пускав мене, — помовчавши, сказала вона. — Змучилась я з ним. Вийшла в коридор та й кажу Симонові Михайловичу: «хоч би пустив мене. Стомилась». А Симон Михайлович каже: «він і нам набрид. Ми хочемо йому порошоків сонних дати; він засне, тоді й підеш собі». Я думала, що це нешкідливий порошок. Він і дав мені папірець. Я уві-

йшла, а він лежав за перегородкою й зараз-таки звелів подати собі коньяку. Я взяла з стільця пляшку фінь-шампань, налила в дві склянки — собі і йому, а в його склянку всипала порошок і дала йому. Хіба я б дала, якби знала.

— Ну, а як же до вас потрапив перстень? — спитав голова.

— Перстень він мені сам подарував.

— Коли ж він вам подарував його?

— А як ми приїхали з ним у номер, я хотіла піти собі, а він ударив мене по голові і гребінь зламав. Я розсердилась, хотіла поїхати. Він узяв перстень з пальця й подарував мені, щоб я не їхала,— сказала вона.

У цей час товариш прокурора знову підвівся і все з тим самим удавано-наївним виглядом попросив дозволу поставити ще кілька запитань і, діставши дозвіл, схиливши над гаптованим коміром голову, спитав:

— Я б бажав знати, скільки часу пробула підсудна в номері купця Смєлькова?

Знову Маслому охопив страх, і вона, неспокійно перебігаючи очима з товариша прокурора на голову суду, поспішно промовила:

— Не пам'ятаю, скільки часу.

— Ну, а чи не пам'ятає підсудна, заходила вона куди-небудь у гостиниці, вийшовши від купця Смєлькова?

Маслова подумала.

— У номер поряд, в порожній, заходила,— сказала вона.

— Чого ж ви заходили? — сказав товариш прокурора, захопившись і безпосередньо звертаючись до неї.

— Зайшла причепуритися і чекала візника.

— А Картинкін був у номері з підсудною чи не був?

— Він теж зайшов.

— Чого ж він зайшов?

— Від купця фінь-шампань залишився, ми разом випили.

— Ага, разом випили. Дуже добре.

— А чи була в підсудної розмова з Симоном і про що?

Маслова раптом нахмурилась, багрово почервоніла й швидко промовила:

— Що говорила? Нічого я не говорила. Що було, то я все розказала, і більше нічого не знаю. Що хочете зі мною робіть. Не винна я, та й усе.

— Я більше нічого не маю,— сказав прокурор до голови і, неприродно підвівши плечі, став швидко записувати в конспект своєї промови зізнання самої підсудної, що вона заходила з Симоном в порожній номер.

Настала мовчанка.

— Ви не маєте більше нічого сказати?

— Я все сказала,— промовила вона, зітхаючи, і сіла.

Слідом за цим голова записав щось на папері і, вислухавши повідомлення, зроблене йому пошепки членом, який сидів зліва, оголосив на 10 хвилин перерву засідання й поспішно встав і вийшов із зали. Рада між головою і членом, що сидів зліва, високим, бородатим, з великими добрими очима, була про те, що член цей відчув легкий розлад шлунку й бажав зробити собі масаж і вжити крапель. Про це він і сказав голові, і на його прохання було зроблено перерву.

Слідом за суддями попідводились і присяжні, адвокати, свідки і, з свідомістю приємного почуття виконання вже частини важливої справи, почали ходити туди і сюди.

Нехлюдов вийшов до кімнати присяжних і сів там біля вікна.

XII

Так, це була Катюша.

Стосунки між Нехлюдовим і Катюшею були ось які:

Вперше побачив Нехлюдов Катюшу тоді, коли він на третьому курсі університету, готуючи свій твір про земельну власність, прожив літо в своїх тіточок. Звичайно він з матір'ю і сестрою жив улітку в материному великому підмосковному маєтку. Та цього року сестра його вийшла заміж, а мати поїхала на води за кордон. А Нехлюдову треба було писати твір, і він вирішив прожити літо в тіточок. У них, в їхній глушині було тихо, не було розваг; тіточки ніжно любили свого племінника й спадкоємця, і він любив їх; любив їх старомодність і простоту життя.

Нехлюдов цього літа в тіточок переживав той захоплений стан, коли вперше юнак не за чужими вказівками, а сам по собі пізнає всю красу й важливість життя і всю значність діла, наданого в ньому людині, бачить можливість безмежного удосконалення і свого і всього світу й віддається цьому удосконаленню не тільки з надією, але й з цілковитою певністю досягнення всієї тієї досконалості, яку він уявляє собі. Цього року ще в університеті він прочитав «Соціальну статистику» Спенсера, і міркування Спенсера про земельну власність справили на нього велике враження, особливо тому, що він сам був сином великої землевласниці. Батько його був багатий, але мати дістала в придане близько десяти тисяч десятин землі. Він уперше зрозумів тоді всю жорстокість і несправедливість приватної земельної власності і, будши одним з тих людей, для яких жертва в ім'я моральних вимог становить вищу духовну насолоду, він вирішив не користуватися пра-

вом власності на землю і тоді ж віддав землю, що дісталася йому в спадщину від батька, селянам. Він на цю саме тему й писав свій твір.

Життя його того року на селі в тіточок ішло так: він уставав дуже рано, інколи о 3 годині, і до сонця йшов купатись на річку під горою, часом ще в ранковому тумані, і повертався, коли ще роса лежала на траві й квітках. Інколи ранками, напившись кофе, він сідав до свого твору або до читання джерел для твору, але дуже часто, замість читання й писання, знову йшов з дому й бродив по полях і лісах. Перед обідом він засинав де-небудь у саду, потім за обідом розважав і смішив тіточок своїми веселощами, потім їздив верхи чи катався човном, і увечері знову читав чи сидів з тіточками, розкладаючи пасьянс. Часто ночами, особливо місячними, він не міг спати тільки тому, що відчував дуже велику хвилюючу радість життя, і, замість сну, інколи до світанку ходив по саду зі своїми мріями й думками.

Так щасливо й спокійно жив він перший місяць свого життя в тіточок, не звертаючи ніякої уваги на напівпокоївку-напіввихованку, чорнооку, бистроного Катюшу.

У той час Нехлюдов, вихований під крилом у матері, в 19 літ був зовсім невинний юнак. Він мріяв про жінку тільки як про дружину. А всі жінки, які не могли, на його думку, бути його дружиною, були для нього не жінки, а люди. Але трапилося, що цього літа, на Вшестя, до тіточок приїхала їхня сусідка з дітьми: двома панночками, гімназистом і молодим художником з мужиків, який гостював у них.

Після чаю почали, на викошеному вже лужку перед будинком, гратися в горюдуба. Взяли й Катюшу. Нехлюдову після кількох перемін довелося бігти з Катюшею. Нехлюдову завжди було приємно бачити Катюшу, але й на думку не спадало, що між ним і нею можуть бути які-небудь особливі стосунки.

— Ну, тепер цих не піймаєш нізащо,— говорив веселий художник, що «горів», дуже швидко бігаючи на своїх коротких і кривих, але дужих мужицьких ногах:— хіба що спіткнуться.

— Ви та не спіймаєте.

— Раз, два, три!

Вдарили тричі в долоні. Ледве стримуючи сміх, Катюша швидко помінялася місцями з Нехлюдовим і, потиснувши своєю міцною, шаршавою маленькою рукою його велику руку, пустилась бігти ліворуч, шарудячи накрохмаленою спідницею.

Нехлюдов бігав швидко, йому хотілось не піддатися художникові, і він пустився з усієї сили. Коли він оглянувся,

він побачив художника, який гнався за Катюшею, але вона, жваво перебираючи пружними молодими ногами, не піддавалася йому й тікала наліво. Попереду була клумба кущів бузку, за яку ніхто не бігав, але Катюша, оглянувшись на Нехлюдова, дала йому знак головою, щоб зійтися за клумбою. Він зрозумів її й побіг за кущі. Але тут, за кущами, була незнайома йому канавка, заросла кропивою; він спіткнувся в ній і, пожаливши руки кропивою й замочивши їх росою, що вже впала надвечір, упав, але зразу ж, сміючись із себе, підвівся й вибіг на чисте місце.

Катюша, сяючи усмішкою і чорними, як мокра смородина, очима, летіла йому назустріч. Вони збіглися й схопилися руками.

— Пожалилися, мабуть,— сказала вона, вільною рукою поправляючи збиту косу, важко дихаючи й усміхаючись, знизу догори дивлячись просто на нього.

— Я й не знав, що тут канавка,— сказав він, теж усміхаючись і не випускаючи її руки.

Вона пригорнулася до нього, і він, сам не знаючи, як це трапилось, потягся до неї обличчям; вона не відхилилась, він стиснув дужче їй руку й поцілував її в губи.

— От тобі й на! — промовила вона і, швидким рухом відерши свою руку, побігла геть від нього.

Підбігши до куща бузку, вона зірвала з нього дві гілки білого бузку, що вже обсіпався, і, ляпаючи себе ними по розпаленому обличчю й оглядаючись на нього, жваво розмахуючи поперед себе руками, пішла назад до тих, що гралися.

З того часу стосунки між Нехлюдовим і Катюшею змінилися і встановилися ті особливі, які бувають між невинним юнаком і такою ж самою невинною дівчиною, яких вабить одне до одного.

Як тільки Катюша входила до кімнати чи навіть здаля Нехлюдов бачив її білий фартух, то все для нього ніби освітлювалося сонцем, все ставало веселішим, значнішим; життя ставало радіснішим. Те саме почувала й вона. Та не тільки присутність і близькість Катюші справляли цей вплив на Нехлюдова; цей вплив справляла на нього сама свідомість того, що є ця Катюша, а на неї, що є Нехлюдов. Чи одержував Нехлюдов неприємного листа від матері, чи не вдавався його твір, чи він чуввав юнацьку безпричинну тугу, досить йому було тільки згадати про те, що є Катюша і він побачить її, і все те розвіювалось.

В Катюші було багато діла по дому, але вона встигала все переробити і вільними хвилинами читала. Нехлюдов давав їй Достоевського і Тургенева, яких сам тільки що прочитав. Найбільше їй подобався «Затишок» Тургенева. Розмови між

ними відбувались уривками, при зустрічах у коридорі, на балконі, на дворі і часом у кімнаті старої покоївки тіточок, Мотрони Павлівни, з якою разом жила Катюша і до світлички якої інколи Нехлюдов приходив пити чай в прикуску. І ці розмови при Мотроні Павлівні були найприємніші. Розмовляти, коли вони були самі, було гірше. Зразу ж очі починали говорити щось зовсім інше, значно важливіше, ніж те, що говорили уста, губи кривилися, ставало чогось моторошно, і вони поспішно розходились.

Такі стосунки тривали між Нехлюдовим і Катюшею весь час його першого перебування в тіточок. Тіточки помітили ці стосунки, злякались і навіть написали про це за кордон княгині Олені Іванівні, матері Нехлюдова. Тіточка Марія Іванівна боялась того, щоб Дмитрій Іванович не зайшов у зв'язок з Катюшею. Та вона даремно боялась цього: Нехлюдов, сам не знаючи того, любив Катюшу, як люблять невинні люди, і його любов була головним захистом від падіння і для нього і для неї. У нього не тільки не було бажання фізично владати нею, але був жах при думці про можливість такого ставлення до неї. А побоювання поетичної Софії Іванівни, щоб Дмитрій з своїм цільним рішучим характером, полюбивши дівчину, не задумав одружитися з нею, не звертаючи уваги на її походження й становище, були значно ґрунтовніші.

Якби Нехлюдов тоді ясно усвідомив свою любов до Катюші і, особливо, якби його стали переконувати в тому, що він ніяк не може й не повинен з'єднати свою долю з цією дівчиною, то дуже легко могло б трапитися, що він зі своєю прямолінійністю в усьому вирішив би, що нема ніяких причин не одружитися з дівчиною, хто б вона не була, якщо тільки він любить її. Але тіточки не говорили йому про свої побоювання, і він так і поїхав, не усвідомивши своєї любові до Катюші.

Він був певен, що його почуття до Катюші є тільки один з проявів почуття радості життя, що заповнювало тоді всю його істоту й поділялося цією милою, веселою дівчинкою. А коли він виїжджав і Катюша, стоячи на ганку з тіточками, проводжала його своїми чорними, повними сліз і трохи косенькими очима, він відчув, однак, що покидає щось прекрасне, дороге, яке ніколи вже не повториться. І йому стало дуже сумно.

— Прощай, Катюшо, дякую за все,— сказав він через чепчик Софії Іванівни, сідаючи в прольотку.

— Прощайте, Дмитрію Івановичу,— сказала вона своїм приємним, ласкавим голосом і, стримуючи сльози, що наповнили її очі, побігла в сіни, де їй можна було вільно поплакати.

ХІІІ

З того часу протягом трьох літ Нехлюдов не бачився з Катюшею. І побачився він з нею аж тоді, коли, тільки що доставши чин офіцера, по дорозі до армії заїхав до тіточок, уже зовсім іншою людиною, ніж та, яка прожила в них літо три роки тому.

Тоді він був чесний, самозречений юнак, готовий віддати себе на всяке добре діло; а тепер він був розбещений, витончений егоїст, що любив тільки свою насолоду. Тоді світ божий уявлявся йому таємницею, яку він радісно й захоплено старався розгадувати,— тепер все в цьому житті було просто і ясно й визначалося тими умовами життя, в яких він перебував. Тоді потрібний і важливий був зв'язок з природою і з людьми, що перше за нього жили, мислили й почували (філософія, поезія); тепер потрібні й важливі були людські установи і зв'язок з товаришами. Тоді жінка уявлялася таємничою й чудовою — саме цією таємничістю чудовою — істотою; тепер значення жінки, всякої жінки, крім своїх рідних і дружин друзів, було дуже певне: жінка була одним з кращих знарядь зазваної вже насолоди. Тоді не треба було грошей і можна було не взяти й третьої частини того, що давала мати, можна було відмовитись від батькового маєтку й віддати його селянам,— а тепер не вистачало тих 1 500 карбованців на місяць, що давала мати, і з нею бували вже неприємні розмови через гроші. Тоді своїм справжнім я він уважав своє духовне єство,— тепер він вважав собою своє здорове, бадьоре, тваринне я.

І вся ця страшна зміна сталася з ним тільки через те, що він перестав вірити собі, а став вірити іншим. А перестав він вірити собі, а став вірити іншим тому, що жити, вірячи собі, було занадто важко: вірячи собі, всяке питання треба було розв'язувати завжди не на користь свого тваринного я, яке шукає легких радощів, а майже завжди проти нього; а вірячи іншим, розв'язувати нічого було, все вже було розв'язано і розв'язано було завжди проти духовного і на користь тваринного я. Мало того, вірячи собі, він завжди зазнавав осуду від людей, вірячи іншим, він діставав схвалення від людей, що оточували його.

Так, коли Нехлюдов думав, читав, говорив про бога, про правду, про багатство, про бідність,— всі навколо нього вважали це недоречним і почасти смішним, і мати, і тітка його з добродушною іронією називали його *potre cher philosophe**, а коли він читав романи, розповідав непристойні анекдоти,

* [Наш любий філософ].

їздив до французького театру на смішні водевілі й весело переповідав їх,— всі хвалили й захочували його. Коли він вважав потрібним обмежувати свої потреби й носив стару шинель і не пив вина, всі вважали це дивацтвом і якоюсь хвастовитою оригінальністю, а коли він витрачав великі гроші на полювання чи на влаштування незвичайного розкішного кабінету, то всі хвалили його смак і дарували йому дорогі речі. Коли він був невинним і хотів залишитися таким до одруження, то рідні його боялись за його здоров'я, і навіть мати не засмутилась, а скоріше зраділа, коли дізналася, що він став справжнім мужчиною й відбив якусь французьку даму в свого товариша. А про епізод з Катюшею, про те, що йому могло спасти на думку одружитися з нею, княгиня мати не могла подумати без жаху.

Зовсім так само, коли Нехлюдов, дійшовши повноліття, віддав той невеликий маєток, який він успадкував від батька, селянам, бо вважав несправедливим володіння землею,— цей вчинок його вкинув у жах його матір і рідню й був повсякчасним предметом докорів і глузування з нього всіх його родичів. Йому, не перестаючи, розказували про те, що селяни, одержавши землю, не тільки не розбагатіли, а збідніли, завівши в себе три шинки й зовсім переставши працювати. А коли Нехлюдов, вступивши до гвардії, з своїми високопоставленими товаришами прожив і програв стільки, що Олена Іванівна змушена була взяти грошей з капіталу, вона майже не засмутилась, вважаючи, що це природно й навіть добре, коли ця віспа прищеплюється замолоду і в доброму товаристві.

Спочатку Нехлюдов боровся, але боротися було дуже важко, бо все те, що він, вірячи собі, вважав за добре, вважали за погане інші, і навпаки, все, що, вірячи собі, він вважав поганим, вважали добрим усі навколо. І скінчилося тим, що Нехлюдов здався, перестав вірити собі й повірив іншим. І першого часу це зречення себе було неприємне, але тривало це неприємне почуття дуже недовго, і дуже скоро Нехлюдов, у цей же час почавши курити й пити вино, позбувся цього неприємного почуття й навіть відчув велике полегшення.

І Нехлюдов, з усією пристрасністю своєї натури, весь поринув у це нове життя, яке схвалювали всі ті, що його оточували, і зовсім заглушив у собі той голос, який вимагав чогось іншого. Почалося це після переїзду до Петербурга й завершилося вступом на військову службу.

Військова служба взагалі розбещує людей, ставлячи тих, що вступають до неї, в умови цілковитого неробства, тобто відсутності розумної й корисної праці, і звільняючи їх від

загальних людських обов'язків, замість яких виставляє тільки умовну честь полку, мундира, прапора і, з одного боку, безмежну владу над іншими людьми, а з другого — рабську покору вищим за себе начальникам.

Та коли до цього розбещення військової служби взагалі, з її честю мундира, прапора, дозволом насильства й убивства, приєднується ще й розбещення багатства і близькості товаришування з царською фамілією, як це буває в середовищі добірних гвардійських полків, в яких служать тільки багаті й знатні офіцери, то це розбещення доходить у людей, що підпали під нього, до стану цілковитого божевілля егоїзму. І в такому божевіллі егоїзму перебував Нехлюдов з того часу, як він вступив на військову службу й став жити так, як жили його товариші.

Діла не було ніякого, крім того, щоб у прекрасно пошитому й вичищеному не ним самим, а іншими людьми мундирі, в касці, зі зброєю, що її теж і зроблено, і вичищено, і подано іншими людьми, їздити верхи на прекрасному, теж іншими виплеканому, виїждженому й вигодованому коні на навчання чи огляд з такими самими людьми і мчати та махати шаблями, стріляти й навчати цього інших людей.

Іншої роботи не було, і найбільш високопоставлені люди: молоді, старі, цар і його наближені не тільки схвалювали це заняття, але й хвалили, дякували за нього.

Крім того, вважалось добрим і важливим, розтринькуючи не знати звідки одержувані гроші, сходитись їсти, а особливо пити, до офіцерських клубів чи до найдорожчих трактирів; потім театри, бали, жінки, і потім знову їзда на конях, махання шаблями, скакання, і знову розтринькування грошей, і вино, карти, жінки.

Особливо розбещує військових таке життя тому, що коли невійськова людина так живе, вона в глибині душі не може не соромитися такого життя. А військові люди вважають, що це так має бути, хваляться, пишаються таким життям, особливо у военний час, як це було з Нехлюдовим, що вступив на військову службу після оголошення війни Туреччині. «Ми готові жертвувати життям на війні, і тому таке безтурботне, веселе життя не тільки прощення, але й необхідне для нас. Ми й живемо так».

Так невиразно думав Нехлюдов у цей період свого життя; а почував він весь цей час захват визволення від усіх моральних перепон, які він ставив собі раніше, і постійно перебував у хронічному стані божевілля егоїзму.

В такому стані й перебував він, коли після трьох літ заїхав до тіточок.

XIV

Нехлюдов заїхав до тіточок тому, що маєток їх був по дорозі до полку, який пройшов поперед нього, і тому, що вони його дуже про це просили, а, головне, для того, щоб побачити Катюшу. Можливо, в глибині душі й був у нього вже поганий намір щодо Катюші, який нашіптувала йому його розбещена тепер тваринна людина, але він не усвідомлював цього наміру, а просто йому хотілося побувати в тих місцях, де йому було так добре, і побачити трохи смішних, але милих, добродушних тіточок, які завжди непомітно для нього оточували його атмосферою любові й захоплення, і побачити милу Катюшу, про яку залишився такий приймний спогад.

Приїхав він наприкінці березня, в страсну п'ятницю, по справжньому розпутті, під зливою, отожд приїхав до нитки промоклий і змерзлий, але бадьорий і збуджений, яким він завжди почував себе в цей час. «Чи в них ще вона?» думав він, в'їжджаючи на знайомий завалений снігом, що нападав з дахів, старовинний поміщицький, обгороджений цегляним муром двір тіточок. Він сподівався, що вона вибіжить на ганок на його дзвінок, але на дівочий ганок вийшли дві босі, попідтикувані баби з відрами, вони, очевидно, мили підлоги. Її не було й на парадному ганку; вийшов тільки Тихон-лакей, у фартуку, він, мабуть, теж чистив щось. До передпокою вийшла Софія Іванівна в шовкому платті й чепчику.

— От мило, що приїхав! — говорила Софія Іванівна, цілуєчи його. — Машенька нездужає трохи, втомилася в церкві. Ми причащались.

— Вітаю, тьотю Соню, — говорив Нехлюдов, цілуєчи руки Софії Іванівні: — пробачте: змочив вас.

— Іди до своєї кімнати. Ти змок весь. І вуса вже в тебе... Катюшо, Катюшо! Хутчій кофію йому.

— Зараз! — озвався знайомий приймний голос з коридора.

І серце в Нехлюдова приємно тьохнуло. «Тут!» І наче сонце виглянуло з хмар. Нехлюдов весело пішов з Тихоном до своєї колишньої кімнати переодягатися.

Нехлюдову хотілося спитати Тихона про Катюшу: як вона? як живе? чи не виходить заміж? Але Тихон був такий шанобливий і разом з тим суворий, так твердо наполягав на тому, щоб самому зливати з рукомийника на руки воду, що Нехлюдов не наважився питати його про Катюшу і тільки спитав про його внуків, про старого братікового жеребця, про дворового пса Полкана. Всі були живі, здорові, крім Полкана, який сказився торік.

Скинувши все мокре й тільки почавши одягатись, Нехлю-

дов почув швидкі кроки, і в двері постукали. Нехлюдов упізнав і кроки і стукіт у двері. Так ходила й стукала тільки вона.

Він накинув на себе мокру шинель і підійшов до дверей.
— Зайдіть!

Це була вона, Катюша. Усе та сама,— ще миліша, ніж колись. Так само знизу догори дивились усміхнені, наївні, трошечки косенькі чорні очі. Вона, як і колись, була в чистому білому фартусі. Вона принесла від тіточок тільки що вийнятий з паперу запашний шматок мила і два рушники: великий російський і кошлатий. І непочате з вибитими літерами мило, і рушники, і вона сама,— все це було однаково чисте, свіже, незаймане, приємне. Милі, тверді, червоні губи її все так само кривились, як і колись, бачачи його нестримну радість.

— З приїздом вас, Дмитрію Івановичу! — насилу вимовила вона, і обличчя в неї зашарілося.

— Здрастуй... здрастуйте,— не знав він, як на «ти» чи на «ви» говорити з нею, і почервонів так само, як і вона.— Чи живі, здорові?

— Хвалити бога... Ось тіточка прислала вам ваше улюблене мило, рожеве,— сказала вона, кладучи мило на стіл і рушники на ручки крісел.

— У них своє,— відстоюючи самостійність гостя, сказав Тихон, з гордістю показуючи на розкритий великий, зі срібними кришками, несесер Нехлюдова з величезною кількістю пляшечок, щіток, фіксатуарів, духів і всяких туалетних інструментів.

— Подякуйте тіточці. А який я радий, що приїхав,— сказав Нехлюдов, почувавши, що на душі в нього стає так само ясно й радісно, як бувало колись.

Вона тільки усміхнулась у відповідь на ці слова й вийшла.

Тіточки, які й завжди любили Нехлюдова, ще радісніше, ніж звичайно, зустріли його цього разу. Дмитрій їхав на війну, де міг бути поранений, убитий. Це зворушувало тіточок.

Нехлюдов розподілив свою поїздку так, щоб пробути в тіточок тільки добу, але, побачивши Катюшу, він погодився зустріти в тіточок Великдень, що був через два дні, і телеграфував своєму приятелю й товаришеві Шенбоку, з яким вони мали з'їхатися в Одесі, щоб і він заїхав до тіточок.

З першого ж дня, як він побачив Катюшу, Нехлюдова охопило колишнє почуття до неї. Так само, як і колись, він не міг без радості чути її ходу, її голос, її сміх, не міг без розчулення дивитися їй у чорні, як мокра смородина, очі, особливо, коли вона усміхалась, не міг, головно, не бентежачись, бачити, як вона червоніла, зустрічаючись з ним. Він почував, що закоханий, але не так, як перше, коли це кохання було для нього таємницею і він сам не наважувався признатися собі в

тому, що він кохає, і коли він був певен того, що кохати можна тільки один раз,— тепер він був закоханий, знаючи це й радіючи з цього й невиразно знаючи, хоч і приховуючи від себе, в чому полягає це кохання і що з нього може вийти.

У Нехлюдові, як і в усіх людях, було дві людини. Одна — духовна, що шукає блага собі тільки такого, яке було б благом і для інших людей, і друга — тваринна людина, що шукає блага тільки собі і для цього блага готова пожертвувати благом усього світу. В цей період його божевілля егоїзму, викликаного в ньому петербурзьким і військовим життям, тваринна людина панувала в ньому й зовсім задушила духовну. Але, побачивши Катюшу й знову відчувши те, що почував він до неї тоді, духовна людина піднесла голову й стала заявляти свої права. І в Нехлюдові, не перестаючи, протягом цих двох днів до Великодня, відбувалась внутрішня, не усвідомлювана ним, боротьба.

У глибині душі він знав, що йому треба їхати і що нема чого тепер залишатися в тіток, знав, що нічого з цього не могло вийти доброго, але було так радісно й приємно, що він не говорив собі цього й залишався.

Увечері в суботу, напередодні Великодня, священник з дияконом, як вони розказували, насилу проїхавши саньми по калюжах ті три версти, що відділяли церкву від тітоньчиного будинку, приїхав правити утренью.

Нехлюдов з тіточками і прислугою, не перестаючи поглядати на Катюшу, яка стояла біля дверей і приносила кадила, відстояв цю утренью, похристосувався з священником і тіточками й хотів уже йти спати, як почув у коридорі, що Мотрона Павлівна, стара покоївка Марії Іванівни, разом з Катюшею, збиралася до церкви святити кулічі й паски. «Поїду й я», подумав він.

Дороги до церкви не було ні на колесах, ні саньми, і тому Нехлюдов, що розпоряджався, як дома, в тіточок, звелів осідлати собі верхового, так званого «братікового» жеребця, і замість того, щоб лягти спати, одягся в блискучий мундир з обтягнутими рейтузами, надів зверху шинель і поїхав розжирілим, обважнілим старим жеребцем, що не переставав іржати, в темряві, по калюжах і снігу, до церкви.

XV

Весь вік потім ця утренья залишалась для Нехлюдова одним з найсвітліших і найсильніших спогадів.

Коли він у чорній темряві, де-не-де тільки освітлюваній біліючим снігом, чалапаючи по воді, в'їхав на жеребці, який

шулив вуха, бачачи запалені навколо церкви площки, на церковний двір, відправа вже почалась.

Мужики, впізнавши племінника Марії Іванівни, провели його на сухеньке — де злізти, взяли прив'язати його коня й провели його до церкви. В церкві було повно святкового люду.

З правого боку — мужики: старі в доморобних каптанах і личаках та чистих білих онучах і молоді в нових суконних каптанах, підперезаних яскравими поясами, в чоботях. Ліворуч — жінки в червоних шовкових хустках, плисових керсетках, з яскраво червоними рукавами і синіми, зеленими, червоними, строкатими спідницями, в черевиках з підківками. Скромні бабусі в білих хустках і сірих каптанах, і старовинних паньовах, і черевиках чи нових личаках стояли позад них; між тими і тими стояли прибрані, з намащеними головами діти. Мужики хрестились і кланялись, струшуючи волоссям; жінки, особливо старенькі, втупивши вицвілі очі в одну ікону з свічками, міцно притуляли складені персти до хустки на лобі, плечей і живота і, шепочучи щось, згиналися, стоячи, або падали навколішки. Діти, наслідуючи дорослих, старанно молились, коли на них дивилися. Золотий іконостас палав свічками, які з усіх боків оточували оббиті золотом великі свічі. Панікадило було заставлене свічками, з криласів чути було превеселі співи добровольців-півчих з ревучими басами і тонкими дискантами хлопчиків.

Нехлюдов пройшов наперед. Посередині стояла аристократія: поміщик з дружиною і сином у матроській курточці, становий, телеграфіст, купець у чоботях з твердими халявами, старшина з медаллю і праворуч від амвона, позаду поміщиці, Мотрона Павлівна в мінливому ліловому платті й у білій з каймою шалі і Катюша в білому платті зі складочками на ліфі, з блакитним поясом і червоним бантиком на чорній голові.

Все було святкове, урочисте, веселе й прекрасне: і священники в ясных срібних ризах з золотими хрестами, і диякон, і дячки в святкових срібних і золотих стихарях, і гарно вбрані добровольці-півчі з намащеним волоссям, і веселі танцювальні мотиви святкових пісень, і священники, що безперестанку благословляли людей потрійними, оздобленими квітами свічками, з усе повторюваними й повторюваними вигуками: «Христос воскрес! Христос воскрес!». Все було прекрасно, але найкраща була Катюша в білому платті й блакитному поясі, з червоним бантиком на чорній голові і з сяючими в захопленні очима.

Нехлюдов почував, що вона бачила його, не оглядаючись. Він бачив це, коли близько повз неї проходив у віттар. Він не мав чого сказати їй, але він придумав і сказав, проходячи повз неї:

— Тіточка сказала, що вона розговлятиметься після пізньої обідні.

Молода кров, як завжди при погляді на нього, залила все миле обличчя, і чорні очі, сміючись і радіючи, наївно дивлячись знизу догори, спинилися на Нехлюдові.

— Я знаю,— усміхнувшись, сказала вона.

У цей час дячок, з мідним кофейником пробираючись поміж людей, пройшов повз Катюшу і, не дивлячись на неї, зачепив її полою стихаря. Дячок, очевидно, з пошани до Нехлюдова, обминаючи його, зачепив Катюшу. А Нехлюдову було дивно, як це він, цей дячок, не розуміє того, що все, що тут та й скрізь на світі існує, існує тільки для Катюші і що знехтувати можна всім на світі, тільки не нею, бо вона — центр усього. Для неї блищало золоте іконостасу й горіли всі ці свічки на панікадилі і в свічниках, для неї були ці радісні наспіви: «Пасха господня, радуйтеся, люди». І все, що тільки було хорошого на світі, все було для неї. Так здавалося Нехлюдову, коли він поглядав на її струнку постать у білому платті зі складочками й на зосереджено радісне обличчя, з виразу якого він бачив, що точнісінько те саме, що співає в його душі, співає і в її душі.

В проміжку між ранньою і пізньою обіднею Нехлюдов вийшов з церкви. Люди розступалися перед ним і кланялись. Хто впізнавав його, хто питав: «чий це?» На паперті він зупинився. Жебраки обступили його, він роздав ті дрібні гроші, що були в гаманці, і спустився зі сходів ганку.

Розсвінуло вже так, що було видно, але сонце ще не сходило. На могилках навколо церкви посідали люди. Катюша залишалася в церкві, і Нехлюдов спинився, очікуючи її.

Люди все виходили і, стукаючи цвяхами чобіт по плитах, сходили з приступок і розсипалися по церковному двору та цвинтарю.

Старезний дід, кондитор Марії Іванівни, в якого тряслась голова, спинив Нехлюдова, похристосувався, і його дружина, старенька зі зморщеним кадичком під шовковою косинкою, дала йому, діставши з хусточки, жовту шафранну крашанку. Тут-таки підійшов молодий, усміхнений, мускулястий мужик у новій чумарці й зеленому поясі.

— Христос воскрес,— сказав він, сміючись очима, і, приступивши до Нехлюдова, обдав його особливим мужицьким, приємним запахом і, лоскочучи його своєю кучерявою борідкою, тричі поцілував його в саму середину губ своїми міцними свіжими губами.

У той час, як Нехлюдов цілувався з мужиком і брав у нього темнокоричневу крашанку, показалося мінливе плаття Мотрони Павлівни і мила чорна голівка з червоним бантиком.

Вона зразу ж через голови тих, що йшли перед нею, побачила його, і він бачив, як засяяло в неї обличчя.

Вони вийшли з Мотроною Павлівною на паперть і спинились, подаючи жебракам. Жебрак, з червоною, зажилою болячкою замість носа, підійшов до Катюші. Вона дістала з хустки щось, подала йому і тоді наблизилась до нього і, не виявляючи анінайменшої огиди, навпаки, так само радісно сяючи очима, тричі поцілувалась. І в той час, як вона цілувалася з жебраком, очі її зустрілися з поглядом Нехлюдова. Начебто вона питала: чи добре, чи так вона робить?

«Так, так, любя, все добре, все прекрасно, кохаю».

Вони зійшли з паперті, і він підійшов до неї. Він не хотів христосуватися, а тільки хотів бути ближче до неї.

— Христос воскрес! — сказала Мотрона Павлівна, нахляючи голову й усміхаючись, з такою інтонацією, яка говорила, що нині всі рівні, і, втерши рота згорнутим ріжком хустки, вона потяглася до нього губами.

— Воістину, — відповів Нехлюдов, цілуючись.

Він оглянувся на Катюшу. Вона спалахнула і в ту ж мить наблизилась до нього.

— Христос воскрес, Дмитрію Івановичу.

— Воістину воскрес, — сказав він. Вони поцілувалися двічі й начебто задумались, чи треба ще, і начебто вирішивши, що треба, поцілувалися втретє, і обоє усміхнулись.

— Ви не підете до священика? — спитав Нехлюдов.

— Ні, ми тут, Дмитрію Івановичу, посидимо, — сказала Катюша, тяжко, начебто після радісної праці, зітхаючи на повні груди й дивлячись йому просто в очі своїми покірними, невинними, закоханими, трохи косенькими очима.

В коханні між мужчиною і жінкою буває завжди одна хвилина, коли кохання це доходить свого zenіту, коли немає в ньому нічого свідомого, розсудливого і нема нічого чуттєвого. Такою хвилиною для Нехлюдова була ця великодня ніч. Коли він тепер згадував Катюшу, то з усіх становищ, в яких він бачив її, ця хвилина заступала всі інші. Чорна, гладенька, блискуча голівка, біле плаття зі складками, що по-дівочому охоплювало її стрункий стан і невисокі груди, і цей рум'янець, і ці ніжні, глянсуваті чорні очі, і в усьому її естві дві головні риси: чистота невинності любові не тільки до нього, — він знав це, — а й любові до всіх і до всього, не тільки хорошого, що тільки є в світі, але й до того жебрака, з яким вона поцілувалась.

Він знав, що в ній була ця любов, бо він у собі цієї ночі й цього ранку усвідомлював її, і усвідомлював, що в цій любові він зливався з нею в одно.

Ах, якби все це спинилося на тому почутті, яке було цієї

ночі! «Так, вся ця жахлива справа сталася вже після тієї ночі світлого Христового воскресіння!» думав він тепер, сидячи біля вікна в кімнаті присяжних.

XVI

Вернувшись з церкви, Нехлюдов розговорився з тіточками і, щоб підкріпитися, за набутою в полку звичкою, випив горілки й вина і пішов до своєї кімнати, та зразу ж і заснув одягнений. Розбудив його стукіт у двері. По стукоту дізнавшись, що це була вона, він підвівся, протираючи очі й потягаючись.

— Катюшо, ти? Зайди,— сказав він, встаючи.

Вона прочинила двері.

— До столу кличуть,— сказала вона.

Вона була в тому самому білому платті, але без банта на голові. Глянувши йому в очі, вона заясніла, наче вона оповістила про щось надзвичайно радісне.

— Зараз іду,— відповів він, беручись за гребінець, щоб розчесати волосся.

Вона постояла з хвилинку зайву. Він помітив це і, кинувши гребінець, рушив до неї. Та вона в ту ж хвилину швидко повернулася і пішла своїми, як звичайно, легкими й швидкими кроками по доріжці коридора.

«Отакий я дурень,— сказав собі Нехлюдов,— чому ж я не затримав її?»

І він бігом наздогнав її в коридорі.

Чого він хотів від неї, він сам не знав. Але йому здавалося, що коли вона зайшла до нього в кімнату, йому треба було зробити щось, що всі при цьому роблять, а він не зробив цього.

— Катюшо, зажди,— сказав він.

Вона оглянулася.

— Чого ви? — сказала вона, зупиняючись.

— Нічого, тільки...

І, зробивши зусилля над собою й пам'ятаючи те, як у таких випадках чинять взагалі всі люди в його стані, він обняв Катюшу за талію.

Вона спинилась і подивилася йому в очі.

— Не треба, Дмитрію Івановичу, не треба,— почервонівши до сліз, промовила вона, і своєю жорсткою дужою рукою одвела руку, що обіймала її.

Нехлюдов пустив її, і йому стало на мить не тільки ніяково й соромно, але й гидко на себе. Йому б треба було повірити собі, але він не зрозумів, що ця ніяковість і сором були най-добрішими почуттями його душі, які просилися назовні, а,

навпаки, йому здалося, що це говорить у ньому його дурість, що треба робити, як усі роблять.

Він догнав її ще раз, знову обняв й поцілував у шию. Цей поцілунок був уже зовсім не такий, як ті перші два поцілунки: один несвідомий за кушем бузку і другий сьогодні ранком у церкві. Цей був страшний, і вона відчула це.

— Що ж це ви робите? — таким голосом, начебто він безповоротно розбив щось безмежно дороге, скрикнула вона й побігла від нього підтюпцем.

Він прийшов до їдальні. Тіточки гарно вбрані, доктор і сусідка стояли коло закуски. Все було таке звичайне, але в душі в Нехлюдова була буря. Він не розумів нічого з того, що йому говорили, відповідав невлад і думав тільки про Катюшу, згадуючи відчуття того останнього поцілунку, коли він догнав її в коридорі. Він ні про що інше не міг думати. Коли вона заходила до кімнати, він, не дивлячись на неї, почував усім еством своїм її присутність і мусив робити зусилля над собою, щоб не дивитись на неї.

Після обіду він зразу ж пішов до своєї кімнати і, дуже хвилюючись, довго ходив по ній, прислухаючись до звуків у домі й чекаючи її кроків. Та тваринна людина, що жила в ньому, не тільки піднесла тепер голову, але й затоптала собі під ноги ту духовну людину, якою він був у перший приїзд свій і навіть сьогодні ранком у церкві, і ця страшна тваринна людина тепер владарювала сама в його душі. Дарма що Нехлюдов не переставав чатувати на Катюшу, йому жодного разу не вдалося віч-на-віч зустріти її в цей день. Напевно, вона уникала його. Та надвечір сталося так, що вона мала йти до кімнати рядом з тією, в якій містився він. Доктор залишився ночувати, і Катюша мала постелити гостеві. Почувши її кроки, Нехлюдов, тихо ступаючи й стримуючи подих, начебто готуючись вчинити злочин, увійшов за нею.

Засунувши обидві руки в чисту наволочку й тримаючи ними подушку за різки, вона оглянулася на нього й усміхнулася, але не весело й радісно, як перше, а зляканою, жалісною усмішкою. Усмішка ця начебто сказала йому, що те, що він робить, — погане. На хвилину він спинився. Тут ще була можливість боротьби. Хоч слабко, але ще чутно було голос справжньої любові до неї, що говорив йому про неї, про її почуття, про її життя. А інший голос говорив: гляди, пропусти свою насолоду, своє щастя. І цей другий голос заглушив перший. Він рішуче підійшов до неї. І страшне, нестримне тваринне почуття опанувало його.

Не випускаючи її з своїх обіймів, Нехлюдов посадив її на постіль і, відчуваючи, що ще щось треба робити, сів поруч неї.

— Дмитрію Івановичу, голубчику, будьте ласкаві, пустіть, —

говорила вона жалібним голосом.— Мотрона Павлівна йде! — скрикнула вона, вириваючись, і справді хтось ішов до дверей.

— То я прийду до тебе вночі,— промовив Нехлюдов.— Ти ж сама?

— Що вам? Нізащо! Не треба,— говорила вона тільки устами, але вся схвильована, збентежена істота її говорила інше.

Підійшла до дверей справді Мотрона Павлівна. Вона увійшла до кімнати з ковдрою на руці і, глянувши докірливо на Нехлюдова, сердито покартала Катюшу за те, що вона взяла не ту ковдру.

Нехлюдов мовчки вийшов. Йому навіть не було соромно. Він бачив з виразу обличчя Мотрони Павлівни, що вона засуджує його й має рацію, засуджуючи його, знав, що те, що він робить,— погане, але тваринне почуття, виринувши з-за колишнього почуття хорошої любові до неї, охопило його й панувало само, нічого іншого не визнаючи. Він знав тепер, що треба робити для задоволення почуття, і шукав способу зробити це.

Весь вечір він був сам не свій: то заходив до тіточок, то йшов від них до себе й на ганок, і думав про одно, як би побачити її; та й вона уникала його, і Мотрона Павлівна старалася не впускати її з очей.

XVII

Так минув весь вечір, і настала ніч. Доктор пішов спати. Тіточки вкладалися. Нехлюдов знав, що Мотрона Павлівна тепер у спальні в тіток, і Катюша в дівочій — сама. Він знову вийшов на ганок. Надворі було темно, вогко, тепло, і той білий туман, який весною зганяє останній сніг чи поширюється від танучого останнього снігу, заповнював усе повітря. З річки, що була за сто кроків під кручею перед будинком, чути було дивні звуки: це ламався лід.

Нехлюдов зійшов з ганку і, ступаючи через калюжі по зледенілому снігу, підійшов до вікна дівочої. Серце в нього билось в грудях так, що він чув його; подих то спинявся, то виривався тяжким зітханням. У дівочій горіла маленька лампа. Катюша сама сиділа біля стола, задумавшись, і дивилася поперед себе. Нехлюдов довго, не ворущаючись, дивився на неї, бажаючи знати, що вона робитиме, гадаючи, що ніхто не бачить її. Хвилини зо дві вона сиділа нерухомо, потім звела очі, усміхнулась, похитала ніби на саму себе докірливо головою і, перемінивши позу, поривчасто поклала обидві руки на стіл і задивилася поперед себе.

Він стояв і дивився на неї й мимоволі слухав разом з тим і стукіт свого серця, і дивні звуки, що долинали з річки. Там, на річці, в тумані відбувалась якась безперестанна, повільна робота, і то сопло щось, то тріщало, то обсипалося, то дзвеніли, як скло, тонкі крижини.

Він стояв, дивлячись на задумливе обличчя Катюші, яке мучила внутрішня робота, і йому було жалко її, але, дивна річ, ця жалість тільки підсилювала його хтивість до неї.

Хтивість володіла ним усім.

Він стукнув у вікно. Вона, ніби від електричного удару, здригнулася всім тілом, і жах відбився в неї на обличчі. Потім схопилася, підійшла до вікна й притулила своє обличчя до шибки. Вираз жаху не зійшов з її обличчя й тоді, коли, приклавши обидві долоні, як шори, до очей, вона впізнала його. Обличчя її було надзвичайно серйозне,— він ніколи не бачив його таким. Вона усміхнулася, тільки коли він усміхнувся, усміхнулася, тільки ніби скоряючись йому, але в душі в неї не було усмішки,— був страх. Він зробив їй знак рукою, викликаючи її надвір до себе. Але вона похитала головою, що ні, не вийде, і залишилася стояти біля вікна. Він наблизив ще раз обличчя до шибки й хотів гукнути їй, щоб вона вийшла, але в цей час вона обернулася до дверей,— як видно, її покликав хтось. Нехлюдов відійшов від вікна. Туман був такий важкий, що, як відійти на п'ять кроків від будинку, вже не буде видно його вікон, а тільки чорніючу масу, з якої світив червоний вогонь лампи, що здавався величезним. На річці тривало те саме сопіння, шарудіння, тріщав і дзвенів лід. Недалеко з туману в дворі заспівав один півень, озвалися близько інші, і здалеку з села почулися, перебиваючи один одного й зливаючись в одно, півнячі співи. А скрізь навколо, крім річки, було зовсім тихо. Це були вже другі півні.

Пройшовши разів зо два туди й сюди, за рогом будинку, і потрапивши кілька разів ногою в калюжу, Нехлюдов знову підійшов до вікна дівочої. Лампа все ще горіла, і Катюша знову сиділа сама біля стола, начебто була в нерішучості. Тільки-но він підійшов до вікна, вона глянула в нього. Він стукнув. І, не роздивляючись, хто стукнув, вона зразу ж вибігла з дівочої, і він чув, як відлипли і потім рипнули вихідні двері. Він чекав її вже біля сіней і зразу ж мовчки обняв її. Вона пригорнулася до нього, підвела голову й губами зустріла його поцілунок. Вони стояли за рогом сіней на розталому сухому місці, і він весь був сповнений тяжкого, незадоволеного бажання. Раптом знову так само цмокнули і тим самим рипом рипнули вихідні двері й почувся сердитий голос Мотрони Павлівни:

— Катюшо!

Вона вирвалася від нього й вернулася до дівочої. Він чув, як заскочив гачок. Слідом за цим усе затихло, червоне око у вікні зникло, залишився самий туман і шарудіння на річці.

Нехлюдов підійшов до вікна, нікого не було видно. Він постукав,— ніщо не відповіло йому. Нехлюдов вернувся в будинок з парадного ганку, але не заснув. Він скинув чоботи й босоніж пішов коридором до її дверей, поряд з кімнатою Мотрони Павлівни. Спочатку він чув, як спокійно хропла Мотрона Павлівна, і він хотів уже увійти, як раптом вона стала кашляти й повернулася на рипучій постелі. Він завмер і простояв так хвилин з п'ять. Коли знову все затихло, і почулося знову спокійне хропіння, він, стараючись ступати на мостини, що не рипіли, пішов далі й підійшов аж до самих її дверей. Все було тихо. Вона, як видно, не спала, бо не чути було, як вона дихала. Та як тільки він прошепотів: «Катюшо!» — вона схопилася, підійшла до дверей і сердито, як йому здалося, стала умовляти його піти собі.

— На що схоже? Ну, чи можна? Почують тіточки,— говорили її уста, а вся істота говорила: «я вся твоя».

І це тільки й розумів Нехлюдов.

— Ну, на хвилинку відчини. Благаю тебе,— говорив він безтямні слова.

Вона затихла, потім він почув шарудіння руки, що шукала гачка. Гачок клацнув, і він пробрався у відчинені двері.

Він схопив її, як вона була, в жорсткій грубій сорочці з голими руками, підняв її й поніс.

— Ах! Що ви? — шепотіла вона.

Та він не звертав уваги на її слова, несучи її до себе.

— Ах, не треба, пустіть,— говорила вона, а сама пригорталась до нього.

Коли вона, тремтяча й мовчазна, нічого не відповідаючи на його слова, пішла від нього, він вийшов на ганок і спинився, стараючись усвідомити значення всього того, що сталося.

Надворі було видніше; внизу, на річці, крижини тріщали, дзвеніли й сопли ще дужче, і до попередніх звуків долучилося дзюрчання. А туман став сідати вниз, і з-за стіни туману вплив щербатий місяць, похмуро освітлюючи щось чорне і страшне.

«Що ж це: велике щастя чи велике нещастя трапилось зі мною?» питав він себе. «Завжди так, усі так», сказав він собі й пішов спати.

XVIII

Другого дня блискучий, веселий Шенбок заїхав за Нехлюдовим до тіточок і зовсім зачарував їх своєю елегантністю, чемністю, веселістю, щедрістю й любов'ю до Дмитрія. Щедрість його, хоч і дуже сподобалася тіточкам, але навіть трохи здивувала їх своєю перебільшеністю. Прийшлим сліпим жебракам він дав карбованець, на чай людям він роздав 15 карбованців, і коли Сюзетка, болонка Софії Іванівни, при ньому роздерла собі до крові ногу, то він, взявшись зробити їй перев'язку, ні хвилини не задумавшись, роздер свою батистову з облямівочками хусточку (Софія Іванівна знала, що такі хусточки коштують не менше як 15 карбованців дюжина) і зробив з неї бинти для Сюзетки. Тіточки ще не бачили таких і не знали, що в цього Шенбока було 200 тисяч боргу, який — він знав — ніколи не заплатиться, і що тому на 25 карбованців менше чи більше не мало для нього значення.

Шенбок пробув тільки один день і наступної ночі поїхав разом з Нехлюдовим. Вони не могли довше залишатися, бо був уже останній строк для явки в полк.

У душі в Нехлюдова в цей останній, пробутий у тіточок день, коли свіжий був спогад про ніч, здіймалися і боролися між собою два почуття: одно — палкі, чуттєві спогади тваринного кохання, хоч воно й далеко не дало того, що воно обіцяло, і деякого самовдоволення досягнутої мети; друге — свідомість того, що він зробив щось дуже погане і що це погане треба виправити, і виправити не для неї, а для себе.

У тому стані божевілля егоїзму, в якому він перебував, Нехлюдов думав тільки про себе — про те, чи засудять його і наскільки, коли дізнаються про те, як він з нею вчинив, а не про те, що вона почуває і що з нею буде.

Він думав, як Шенбок здогадується про його стосунки з Катюшею, і це тішило його самолюбство.

— Ото ж бо ти так раптом полюбив тіточок, — сказав йому Шенбок, побачивши Катюшу, — що тиждень живеш у них. Це й я на твоєму місці не поїхав би. Чарівна!

Він думав ще й про те, що, хоч і жалко виїжджати тепер, не натішившись цілком коханням з нею, необхідність від'їзду вигідна тим, що зразу розриває стосунки, які важко було б підтримувати. Думав він ще й про те, що треба дати їй грошей, не для неї, не тому, що їй ці гроші можуть бути потрібні, а тому, що завжди так роблять, і його вважали б нечесною людиною, якби він, скориставшись нею, не заплатив за це. Він і дав їй грошей, — стільки, скільки вважав пристойним за своїм і її становищем.

У день від'їзду, після обіду, він дочекався її в сінях. Вона

спалахнула, побачивши його, і хотіла пройти повз нього, показуючи очима на відчинені двері до дівочої, але він затримав її.

— Я хотів попроситися,— сказав він, бгаючи в руці конверт з бумажкою у сто карбованців.— Ось я...

Вона догадалася, скривилась, затрясла головою й відштовхнула його руку.

— Ні, візьми,— пробурмотів він і влхнув їй конверт за пазуху, і, начебто обпікся, він, кривлячись і стогнучи, побіг до своєї кімнати.

І довго після того він усе ходив по своїй кімнаті, і корчився, і навіть стрибав, і вголос охкав, як від фізичного болю, тільки-но згадував цю сцену.

Але що ж робити? Завжди так. Так це було з Шенбоком і гувернанткою, про яку він розказував, так це було з дядьком Гришею, так це було з батьком, коли він жив у селі і в нього народився від селянки той незаконний син Митенька, що й тепер ще живе. А якщо всі так роблять, то, виходить, так і треба. Так утішав він себе, але ніяк не міг утішитися. Спогад цей пік його совість.

У глибині, в самій глибині душі він знав, що вчинив так погано, підло, жорстоко, що йому, з свідомістю цього вчинку, не можна не тільки самому судити кого-небудь, але й дивитися в очі людям, не кажучи вже про те, щоб вважати себе прекрасною, благородною, великодушною молодою людиною, якою він вважав себе. А йому треба було вважати себе такою для того, щоб далі бадьоро й весело жити. А для цього був один спосіб: не думати про це. Так він і зробив.

Те життя, в яке він вступав — нові місця, товариші, війна,— допомогли цьому. І що більше він жив, то більше забував, і під кінець, справді, зовсім забув.

Тільки один раз, коли після війни, сподіваючись побачити її, він заїхав до тіточок і дізнався, що Катюші вже не було, що вона скоро після його від'їзду пішла від них, щоб родити, що десь породила і, як чули тітки, зовсім зіпсувалась,— у нього защеміло серце. За часом дитина, яку вона породила, могла бути його дитиною, але могла бути й не його. Тіточки казали, що вона зіпсувалась, і була розбещена натура, така сама, як і її мати. І це судження тіточок було приємне йому, бо начебто виправдувало його. Спочатку він усе-таки хотів розшукати її і дитину, але потім, саме тому, що в глибині душі йому було занадто боляче й соромно думати про це, він не зробив потрібних зусиль для цього розшуку і ще більше забув про свій гріх і перестав думати про нього.

Та ось тепер ця дивна випадковість нагадала йому все й вимагала від нього визнання своєї безсердечності, жорстокості,

підлості, які дали йому змогу спокійно жити ці десять років з таким гріхом на совісті. Але він ще далеко був від такого визнання і тепер думав тільки про те, як би зараз не дізналися про все і вона чи її оборонець не розказали всього і не осоромили його перед усіма.

XIX

У такому душевному настрої був Нехлюдов, вийшовши з зали суду до кімнати присяжних. Він сидів біля вікна, слухаючи розмови, що тривали навколо нього, і безперестанно кутив.

Веселий купець, очевидно, співчував усією душею тому, як проводив час купець Смільков.

— Ну, брат, здорово гуляв, по-сибірськи. Теж ласий на ковбаси, яку дівчинку уподобав.

Старшина висловлював якісь міркування, що вся справа в експертизі. Петро Гарасимович щось жартував з прикажчиком-євреєм, і вони чогось зареготали. Нехлюдов односкладово відповідав на звернені до нього запитання й бажав тільки одного, щоб йому дали спокій.

Коли судовий пристав, ступаючи боком, запросив знову присяжних до зали засідання, Нехлюдов відчув страх, начебто не він ішов судити, а його вели на суд. У глибині душі він почував уже, що він негідник, якому мусить бути совісно дивитися в очі людям, а тимчасом він, за звичкою, з звичайними самовпевненими рухами, вийшов на підвищення й сів на своє місце, другим після старшини, заклавши ногу на ногу й бавлячись ріпсе-пез.

Підсудних теж кудись виводили і тільки що ввели знову.

В залі були нові особи — свідки, і Нехлюдов помітив, що Маслова кілька разів поглядала, начебто не могла відірвати погляду від дуже гарно вбраної, в шовку й бархаті, товстої жінки, яка, у високому капелюшку з великим бантом і з елегантним ридикюлем на голій до ліктя руці, сиділа в першому ряді перед ґратами. Це, як він потім дізнався, була свідка, хазяйка того закладу, що в ньому жила Маслова.

Почався допит свідків: ім'я, віра тощо. Потім, після допиту сторін, як вони хочуть запитувати: під присягою чи ні, знову, насилу переступаючи ногами, прийшов той самий старий священник, і знову так само, поправляючи золотий хрест на шовкових грудях, з таким самим спокоем і впевненістю в тому, що він робить цілком корисну й важливу справу, привів до присяги свідків і експерта. Коли скінчилася присяга, всіх свідків вивели,

залишивши одну, а саме Китаєву, хазяйку будинку розпусти. Її спитали про те, що вона знає в цій справі; Китаєва з удаваною усмішкою, поринаючи головою в капелюшку при кожній фразі, з німецьким акцентом, докладно й складно розказала.

Насамперед до неї в заклад приїхав знайомий коридорний Семен по дівчину для багатого сибірського купця. Вона поклала Любашу. Через якийсь час Любаша вернулася разом з купцем.— Купець був уже в екстазі,— злегка усміхаючись, говорила Китаєва,— і в нас знову пив та частував дівчат; а що в нього неvistачило грошей, то він послав до себе в номер цю саму Любашу, до якої він уже мав предилекцію,— сказала вона, глянувши на підсудну.

Нехлюдову здалося, що Маслова при цьому усміхнулася, і ця усмішка здалася йому огидною. Чудне, непевне почуття гидливості, змішане з стражданням, здійнялось у ньому.

— А якої ви були думки про Маслову? — червоніючи й несміливо спитав призначений від суду кандидат на судові посади, оборонець Маслової.

— Щонайкращий,— відповіла Китаєва: — дівчина освічений і шикарна. Він виховувався в добрій родині, і по-французьки могли читати. Він пив інколи трохи зайвого, але ніколи не забувався. Зовсім хороший дівчина.

Катюша дивилася на хазяйку, але потім раптом перевела очі на присяжних і спинила їх на Нехлюдові, і обличчя в неї зробилося серйозним і навіть суворим. Одно з суворих очей її було косеньке. Досить довго ці двоє очей, що чудно дивилися, були спрямовані на Нехлюдова, і, незважаючи на жах, який охопив його, він не міг одвести й свого погляду від цих косеньких очей з яскраво білими білками. Йому згадалася та страшна ніч з кригою, що ламалася, з туманом і, головне, тим щербатим, перевернутим місяцем, який перед ранком зійшов й освітлював щось чорне й страшне. Ці двоє чорних очей, що дивилися на нього і повз нього, нагадували йому це щось чорне й страшне.

«Упізнала!» подумав він. І Нехлюдов ніби зіщулився, чекаючи удару. Та вона не впізнала. Вона спокійно зітхнула й знову стала дивитися на голову суду. Нехлюдов зітхнув теж. «Ох, скоріше б», думав він. Його охопило тепер почуття, подібне до того, яке охоплювало на полюванні, коли доводилось добивати пораненого птаха: і гидко, і жалко, і досадно. Недобитий птах б'ється в ягдташі: і гидко, і жалко, і хочеться швидше добити й забути.

Таке змішане почуття охопило тепер Нехлюдова, коли він слухав допит свідків.

Та як на зло йому справа тривала довго: після допиту по одному свідків і експерта і після всіх, як звичайно, ставлених зі значним виглядом непотрібних запитань товариша прокурора і оборонців голова запропонував присяжним оглянути речові докази, що склалися з персня величезного розміру, з розеткою з брильянтів, який, очевидно, надівався на товстелезний вказівний палець, і фільтра, в якому було досліджено отруту. Речі ці були запечатані, і на них були ярлички.

Присяжні вже готувалися оглядати ці речі, коли товариш прокурора знову підвівся й зажадав, перше ніж розглядати речові докази, прочитати лікарське дослідження трупа.

Голова, який гнав справу якомога швидше, щоб устигнути до своєї швейцарки, хоч і знав дуже добре, що прочитання цього паперу не може мати ніякого іншого наслідку, як тільки нудьгу й віддалення часу обіду, і що товариш прокурора вимагає цього читання тільки тому, що він знає, що має право зажадати цього, все-таки не міг відмовити й виявив згоду. Секретар дістав папір і знову своїм гаркавлячим на букви *л* і *р* похмурим голосом почав читати:

Із зовнішнього огляду виявлялося, що:

1) Зріст Ферапонта Смелькова 2 арш. 12 вершк.

— Одначе мужчина здоровенний,— заклопотано прошепотів купець на вухо Нехлюдову.

2) Літа за зовнішнім виглядом визначалися приблизно близько сорока.

3) Вигляд трупа був здутий.

4) Колір покровів скрізь зеленуватий, місцями рябий від темних плям.

5) Шкіра на поверхні тіла здійнялася пухирями різних розмірів, а подекуди позлазила й висить великими клаптями.

6) Волосся темнорусе, густе і при дотику легко відстає від шкіри.

7) Очі виступили з орбіт, і рогова оболонка потьмяніла.

8) З отворів носа, обох вух і порожнини рота тече пінява сукровична рідина, рот напівроззявлений.

9) Ший майже нема внаслідок роздуття обличчя і грудей.

І т. д., і т. д.

На чотирьох сторінках по 27 пунктах тягся таким чином опис усіх подробиць зовнішнього огляду страшного, величезного, товстого та ще розпухлого розкладеного трупа купця, який веселився в місті. Почуття непевної гидливості, яке охопило Нехлюдова, ще підсилилось при читанні опису трупа.

Життя Катюші і сукровиця, що текла з ніздрів, і очі, що виступили з орбіт, і його вчинок з нею,— все це, здавалося йому, були предмети одного й того самого порядку, і він з усіх боків був оточений і поглинутий цими предметами. Коли скінчилося, нарешті, читання зовнішнього огляду, головуючий тяжко зітхнув і підвів голову, сподіваючись, що скінчено. Але секретар зразу ж почав читати опис внутрішнього огляду.

Головуючий знову опустив голову і, спершись на руку, заплющив очі. Купець, що сидів поруч з Нехлюдовим, насилу стримувався від сну й зрідка хитався; підсудні, так само, як і жандарми за ними, сиділи нерухомо.

За внутрішнім оглядом виявлялося, що:

1) Шкіряні черепні покрови легко відокремлювались від черепних кісток, і синяків ніде не було помічено.

2) Кістки черепа середньої товщини і цілі.

3) На твердій мозковій оболонці є дві невеликі пігментовані плями, завбільшки приблизно в 4 дюйми, сама оболонка здається блідоматового кольору і т. д. і т. д., ще 13 пунктів.

Далі йшли імена понятих, підписи і потім лікарський висновок, з якого видно було, що виявлені при розтині й записані в протокол зміни в шлунку й почасти в кишках і нирках дають право зробити висновок з *великою мірою ймовірності*, що смерть Смелькова настала від отруєння трутизною, яка потрапила в шлунок разом з вином. Сказати, за змінами в шлунку і кишках, яку саме трутизну було введено в шлунок,— важко; а про те, що трутизна ця потрапила з вином, слід припустити тому, що в шлунку в Смелькова знайдено велику кількість вина.

— Видно, здорово пив,— знову прошепотів, наче прокинувшись, купець.

Читання цього протоколу, що тривало близько години, не задовольнило, однак, товариша прокурора. Коли було прочитано протокол, голова звернувся до нього:

— Я гадаю, що зайва річ читати акти дослідження нутрощів.

— Я б просив прочитати ці дослідження,— суворо сказав товариш прокурора, не дивлячись на голову, трохи бочком підвівшись і даючи відчутти тоном голосу, що вимога цього читання становить його право, що він від цього права не відступить і що відмова буде приводом для касації.

Член суду з великою бородою й добрими, донизу відтягнутими очима, що мучився від катару, почувавши себе дуже ослабленим, звернувся до голови:

— І навіщо це читати? Тільки затягають. Ці нові мітли не чистіше, а довше метуть.

Член у золотих окулярах нічого не сказав і похмуро й рішуче дивився поперед себе, не сподіваючись ні від своєї дружини, ні від життя нічого доброго.

Читання акта почалось:

— 188* року лютого 15-го дня я, нижчепідписаний з доручення лікарського відділу, за № 638-м,— почав з рішучістю, підвищивши діапазон голосу, начебто бажаючи розігнати сон, що пригнічував усіх присутніх, секретар,— у присутності помічника лікарського інспектора, зробив дослідження нутрощів:

- 1) Правої легені і серця (в шестифунтовій скляній банці).
- 2) Вмісту шлунку (в шестифунтовій скляній банці).
- 3) Самого шлунку (в шестифунтовій скляній банці).
- 4) Печінки, селезінки і нирок (у трифунтовій скляній банці).
- 5) Кишок (у шестифунтовій скляній банці).

Головуючий на початку цього читання нахилився до одного з членів і пошепотів щось, потім до другого і, діставши ствердну відповідь, перервав читання в цьому місці.

— Суд визнає зайвим читати акт,— сказав він.

Секретар замовк, збираючи папери; товариш прокурора сердито став записувати щось.

— Присяжні засідателі можуть оглянути речові докази,— сказав головуєчий.

Старшина і дехто з присяжних підвелись і, не знаючи, якого руху чи положення вони повинні надати своїм рукам, підійшли до стола й по черзі подивилися на перстень, склянку і фільтр. Купець навіть приміряв на свій палець перстень.

— Ну, та й палець був,— сказав він, вернувшись на своє місце.— Як огірок добрий,— додав він, видимо забавляючись тим уявленням, як про богатиря, що він склав собі про отруєного купця.

XXI

Коли закінчився огляд речових доказів, голова оголосив судове слідство закінченим і без перерви, бажаючи швидше відбутися, надав слово обвинувачу, сподіваючись, що він теж людина і теж хоче і курити, і обідати, і що він пожаліє їх. Але товариш прокурора не пожалів ні себе, ні їх. Товариш прокурора був з природи дуже дурний; а крім того, мав нещастя закінчити курс у гімназії з золотою медаллю і в університеті одержати нагороду за свій твір про сервітути, з римського права, і тому був надзвичайно самовпевнений, задоволений собою (чому ще сприяв його успіх у дам), і внаслідок цього дурний надзвичайно. Коли йому надано було слово, він повільно встав, показавши всю свою граціозну фігуру в гаптованому мундирі, і, поклавши обидві руки на конторку,

злегка нахиливши голову, оглянув залу, уникаючи поглядом підсудних, і почав:

— Справа, що підлягає вам, панове присяжні засідателі,— почав він свою, приготовану ним під час читання протоколів і акта, промову,— характерний, якщо можна так висловитися, злочин.

Промова товариша прокурора, на його думку, повинна була мати громадське значення, подібно до тих знаменитих промов, що їх виголошували адвокати, які стали знаменитими. Щоправда, серед глядачів сиділо тільки три жінки: швачка, кухарка і Симонова сестра, та один кучёр, але це не мало ніякої ваги. І ті знаменитості так само починали. А правило товариша прокурора полягало в тому, щоб завжди бути на висоті свого становища, тобто проникати в глибину психологічного значення злочину й оголювати болячки суспільства.

— Ви бачите перед собою, панове присяжні засідателі, характерний, якщо можна так висловитися, злочин кінця століття, що має на собі, так би мовити, специфічні риси того сумного явища розкладу, якого зазнають в наш час ті елементи нашого суспільства, які перебувають під особливо, так би мовити, палючим промінням цього процесу...

Товариш прокурора говорив дуже довго, з одного боку, стараючись пригадати всі ті розумні речі, які він придумав, а з другого боку, і це головне, стараючись ні на хвилину не спинитися, а зробити так, щоб мова його лилася, не змовкаючи, протягом години з чвертю. Тільки один раз він спинився й досить довго ковтав слину, але зразу ж справився й надолужив це уповільнення підсиленням красномовством. Він говорив то ніжним, вкрадливим голосом, переступаючи з ноги на ногу, дивлячись на присяжних, то тихим діловим тоном, заглядаючи в свій зшиток, то гучним викривним голосом, звертаючись то до глядачів, то до присяжних. Тільки на підсудних, які всі троє вп'ялися в нього очима, він ні разу не глянув. В його промові було все найновіше, що було тоді в ходу в його колі та що вважалося і вважається ще й тепер за останнє слово наукової мудрості. Тут була і спадковість, і природжена злочинність, і Ломброзо, і Тард, і еволюція, і боротьба за існування, і гіпнотизм, і навіювання, і Шарко, і декадентство.

Купець Смельков, за визначенням товариша прокурора, був тип могутньої, незайманої російської людини з її широкою натурою, що, внаслідок своєї довірливості й великодушності, стала жертвою глибоко розбещених осіб, під владу яких вона потрапила.

Симон Картинкін був атавістичний витвір кріпосного права, людина забита, без освіти, без принципів, без релігії навіть.

Юхимія була його коханка і жертва спадковості. В ній було помітно всі ознаки дегенеративної особи. А головною рушійною пружиною злочину була Маслова, що являє в найнижчих його представниках явище декадентства. «Жінка ця,— говорив товариш прокурора, не дивлячись на неї,— дістала освіту,— ми чули тут на суді свідчення її хазяйки. Вона не тільки вміє читати й писати, вона знає по-французьки, вона, сирота, яка, напевно, несе в собі зародки злочинності, була вихована в інтелігентній дворянській сім'ї і могла б жити чесною працею; але вона покидає своїх благодійників, віддається своїм пристрастям і для задоволення їх вступає в будинок розпусти, де вирізняється з-поміж своїх подруг своєю освітою і, головно, як ви чули тут, панове присяжні засідателі, від її хазяйки, вмінням впливати на відвідувачів тією таємничою, останнього часу дослідженою наукою, особливо школою Шарко, властивістю, відомою під назвою навіювання. Через цю саме властивість вона заволодіває російським богатирем, добродушним, довірливим Садком, багатим гостем, і вживає цю довіру на те, щоб спочатку обікрасти, а потім безжалісно позбавити його життя».

— Ну, це вже він, здається, зарাপортувався,— сказав усміхаючись голова, нахилиючись до суворого члена.

— Страшений бовдур,— сказав суворий член.

— Панове присяжні засідателі,— говорив далі тимчасом, граціозно викручуючись тонкою талією, товариш прокурора.— У ваших руках доля цих осіб, але у ваших же руках почасти й доля суспільства, на яке ви впливаєте своїм вироком. Ви вдумайтесь у значення цього злочину, в небезпеку, яку становлять для суспільства такі патологічні, так би мовити, індивідууми, як-от Маслова, і захистіть його від зараження, захистіть невинні, міцні елементи цього суспільства від зараження і часто загибелі.

І ніби сам пригнічений важливістю наступної ухвали, товариш прокурора, очевидно, вкрай захоплений своєю промовою, опустився на стілець.

Зміст його промови, за винятком квітів красномовства, був той, що Маслова загипнотизувала купця, вкравшись до нього в довіру, і, приїхавши в номер з ключем за грішми, хотіла сама все взяти собі, але, будучи спіймана Симоном і Юхимією, мусила поділитися з ними. А після того, щоб приховати сліди свого злочину, приїхала знову з купцем до гостиниці і там отруїла його.

Після промови товариша прокурора з лави адвоката підвівся середнього віку чоловік у фракку, з широким півколом білих крохмальних грудей, і жваво сказав промову на захист Картинкіна і Бочкової. Це був найнятий ними за 300 карбо-

ванців присяжний повірений. Він виправдував їх обох і скидав усю вину на Маслово.

Він відкидав зізнання Маслової про те, що Бочкова і Картинкін були з нею разом, коли вона брала гроші, наполягаючи на тому, що зізнання її, як викритої отруювачки, не могло мати ваги. Гроші 2500 карбованців, казав адвокат, могли й заробити двоє працьовитих і чесних людей, які одержували інколи в день по 3 і по 5 карбованців від одвідувачів. А гроші в купця було викрадено Масловою і кому-небудь передано чи навіть загублено, бо вона була не в нормальному стані. Отруєння вчинила сама Маслово.

Тому він просив присяжних визнати Картинкіна і Бочкову невинними у викраденні грошей; а якби вони й визнали їх винними у викраденні, то без участі в отруєнні і без наперед визначеного наміру.

На закінчення адвокат на зло товаришеві прокурора зауважив, що блискучі міркування товариша прокурора про спадковість, хоч і роз'яснюють наукові питання спадковості, недоречні в цьому випадку, бо Бочкова — дочка невідомих батьків.

Товариш прокурора сердито, ніби огризаючись, щось записав у себе на папері і з презирливим подивом знизав плечима.

Потім підвівся оборонець Маслової і несміливо, запинаючись, виголосив свій захист. Не заперечуючи того, що Маслово брала участь у викраденні грошей, він тільки наполягав на тому, що вона не мала наміру отруїти Смєлькова, а дала порошок тільки на те, щоб він заснув. Хотів він підпустити красномовства, зробивши огляд того, як Маслово було втягнено в розпусту мужчиною, що залишився непокараним, тоді як вона мусила нести весь тягар свого падіння, але ця його екскурсія в психологію зовсім не вийшла, аж усім стало совісно. Коли він мимрив про жорстокість мужчин і безпорадність жінок, то голова, бажаючи зробити полегшення йому, попросив його додержуватися суті справи.

Після цього оборонця знову встав товариш прокурора і, захистивши своє твердження про спадковість проти першого оборонця тим, що коли Бочкова і дочка невідомих батьків, то правдивість вчення про спадковість цим нітрохи не порушується, бо закон спадковості настільки встановлено наукою, що ми не тільки можемо виводити злочин з спадковості, але й спадковість із злочину. Щождо припущення оборони, що Маслово була розбещена уявлюваним (він особливо ущипливо сказав: уявлюваним) спокусником, то всі дані швидше свідчать про те, що вона була спокусницею багатьох і багатьох жертв, які пройшли через її руки. Сказавши це, він пере-
можно сів.

Потім запропоновано було підсудним виправдуватись.

Юхимія Бочкова повторювала те, що вона нічого не знала і ні в чому не брала участі, і вперто показувала, як на винну в усьому, на Маслову. Симон тільки повторив кілька разів:

— Воля ваша, а тільки безвинно, даремно...

А Маслова нічого не сказала. На пропозицію голови сказати те, що вона має для свого захисту, вона тільки підвела на нього очі, оглянулася на всіх, як зацькований звір, і зразу ж опустила їх і заплакала, голосно схлипуючи.

— Ви чого? — спитав купець, що сидів поряд з Нехлюдовим, почувши раптом від Нехлюдова якийсь дивний звук. Звук цей був стримане ридання.

Нехлюдов усе ще не розумів всього значення свого теперішнього становища і вважав за слабкість своїх нервів ледве стримане ридання і сльози, що виступили в нього на очах. Він надів рінсе-пез, щоб приховати їх, потім дістав хусточку й почав сякаться.

Страх перед ганьбою, якою він укрити би себе, якби всі тут, у залі суду, дізналися про його вчинок, заглушував внутрішню роботу, що відбувалась у ньому. Страх цей у цей перший час був у ньому дужчий за все.

XXII

Після останнього слова обвинувачуваних і переговорів сторін про форму ставлення запитань, що тривали ще досить довго, запитання були поставлені, і голова почав своє резюме.

Перше, ніж викласти справу, він дуже довго пояснював присяжним, з приємною домашньою інтонацією, те, що грабіж є грабіж, а крадіжка є крадіжка, і що викрадення із замкненого місця є викрадення із замкненого місця, а викрадення з незамкненого місця є викрадення з незамкненого місця. І, пояснюючи це, він особливо часто поглядав на Нехлюдова, ніби особливо бажаючи пояснити йому цю важливу річ, сподіваючись, що він, зрозумівши його, розтлумачить це й своїм товаришам. Потім, коли він припустив, що присяжні вже досить проїнялися цими істинами, він став розгортати іншу істину про те, що вбивством називається така дія, від якої буває смерть людини, — що отруєння тому теж є вбивство. А коли й цю істину, на його думку, було теж сприйнято присяжними, він роз'яснив їм те, що коли крадіжку і вбивство вчинено разом, то тоді склад злочину становлять крадіжка і вбивство.

Незважаючи на те, що йому самому хотілося швидше відбутися, і швейцарка вже чекала його, він так звик до свого

діла, що, почавши говорити, ніяк уже не міг спинитися, і тому докладно повчав присяжних, що коли вони визнають підсудних винними, то мають право визнати їх винними, а коли визнають їх невинними, то мають право визнати їх невинними; а якщо визнають їх винними в одному, але не винними в іншому, то можуть визнати їх винними в одному, але не винними в іншому. Потім він пояснив їм ще, що, незважаючи на те, що право це надано їм, вони повинні користуватися ним розумно. Хотів він роз'яснити їм також, що коли вони на поставлене запитання дадуть відповідь ствердно, то цією відповіддю вони визнають все те, що поставлено в запитанні, і що коли вони не визнають всього, що поставлено в запитанні, то повинні застерегти те, чого не визнають. Та, глянувши на годинник і побачивши, що вже була без п'яти хвилин третя, вирішив зразу ж перейти до викладу справи.

— Обставини справи цієї такі,— почав він і повторив усе те, що кілька разів уже було сказано і оборонцями, і товаришем прокурора, і свідками.

Головуючий говорив, а по обидва боки в нього члени з глибокодумним виглядом слухали й зрідка поглядали на годинники, вважаючи його промову хоч і дуже доброю, тобто такою, якою вона повинна бути, але трохи задовгою. Такої самої думки був і товариш прокурора, як і всі взагалі судові та всі, що були в залі. Голова закінчив резюме.

Здавалося, все було сказано. Та голова ніяк не міг розстатися з своїм правом говорити — так йому було приємно слухати поважні інтонації свого голосу — і визнав за потрібне ще сказати кілька слів про важливість того права, яке дано присяжним, і про те, як вони повинні з увагою й обережністю користуватися цим правом і не зловживати ним, про те, що вони приймали присягу, що вони — совість суспільства і що таємниця кімнати для наради повинна бути священна і т. д., і т. д.

З того часу, як голова почав говорити, Маслова, не спускаючи очей, дивилась на нього, ніби боячись пропустити яке-небудь слово, а тому Нехлюдов не боявся зустрітися з нею очима й не перестаючи дивився на неї. І в його уяві відбувалося те звичайне явище, що давно небачене обличчя коханої людини, спочатку вразивши тими зовнішніми змінами, які сталися за час відсутності, поволі робиться зовсім таким самим, яким воно було за багато літ тому, зникають усі зміни, що сталися, і перед духовними очима виступає тільки той головний вираз виняткової, неповторної духовної особи. Це саме відбувалося в Нехлюдові.

Так, незважаючи на арештантський халат, на розжиріле тіло й вирослі груди, незважаючи на нижню частину обличчя,

що роздалася, на зморшки на лобі й на скронях та на підпухлі очі, це була безперечно та сама Катюша, яка на Великдень так невинно знизу догори дивилась на нього, коханого її, своїми закоханими, усміхненими від радості й повноти життя очима.

«І яка дивна випадковість! І треба ж, щоб ця справа прийшла саме на мою сесію, щоб я, ніде не зустрічаючи її 10 літ, зустрів її тут, на лаві підсудних! І чим усе це скінчиться? Скоріше б, ах, скоріше б!»

Він усе не підкорявся тому почуттю розкаяння, яке починало говорити в ньому. Йому здавалося це випадковістю, яка минеться й не порушить його життя. Він почував себе в становищі того цуценяти, яке погано поводилося в кімнатах, і якого хазяїн, узявши його за загривок, тикає носом у ту гидоту, що воно зробило. Цуценя вищить, тягнеться назад, щоб утекти якомога далі від наслідків свого вчинку й забути про них; та неблаганний хазяїн не пускає його. Так і Нехлюдов почував уже всю гидоту того, що він наробив, почував і могутню руку хазяїна, але він усе ще не розумів значення того, що він зробив, не визнавав самого хазяїна. Йому все хотілося не вірити в те, що те, що було перед ним, була його справа. Але неблаганна невидима рука тримала його, і він передчував уже, що він не викрутиться. Він ще храбрував і, за своєю ним звичкою, поклавши ногу на ногу й недбало бавлячись своїм ріпсе-пеґ, у самовпевненій позі сидів на своєму другому стільці першого ряду. А тимчасом у глибині душі він уже почував усю жорстокість, підлість, низькість не тільки цього свого вчинку, але й усього свого гулящого, розпусного, жорстокого й свавільного життя, і та страшна запона, що якимось чудом весь цей час, всі ці 12 років приховувала від нього і цей його злочин і все його дальше життя, вже колихалася, і він уривками вже заглядав за неї.

XXIII

Нарешті голова скінчив свою промову і, граціозним рухом піднявши опитного листа, передав його старшині, який підійшов до нього. Присяжні встали, радіючи з того, що можна піти, і, не знаючи, що робити з своїми руками, наче соромлячись чогось, один за одним пішли в кімнату для нарад. Тільки-но зачинилися за ними двері, жандарм підійшов до цих дверей і, вихопивши шаблю з піхов і поклавши її на плече, став біля дверей. Судді підвелися й пішли. Підсудних теж вивели.

Увійшовши в кімнату для нарад, присяжні, як і перше,

насамперед дістали цигарки й стали курити. Неприродність і фальш їх становища, що їх вони більшою чи меншою мірою почували, сидячи в залі на своїх місцях, пройшла, як тільки вони зайшли в кімнату для нарад і позакурювали цигарки, і вони з почуттям полегшення розмістилися в ній, і зразу ж почалася жвава розмова.

— Дівчинка не винна, заплуталась,— сказав добродушний купець,— треба полегкість дати.

— Ось це й обміркуємо,— відказав старшина.— Ми не повинні піддаватися нашим особистим враженням.

— Добре резюме сказав голова,— зауважив полковник.

— Ну, добре! Я мало не заснув.

— Головне в тому, що прислуга не могла знати про гроші, якби Маслова не була з ними в змові,— сказав прикажчик єврейського типу.

— То що ж, по-вашому, вона вкрала? — спитав один з присяжних.

— Нізачо не повірю,— закричав добродушний купець: — а все ота шельма червоноока нашкодила.

— Всі хороші,— сказав полковник.

— Та вона ж каже, що не заходила в номер.

— А ви більше вірте їй. Я цьому стерву нізачо в світі не повірив би.

— Та що ж, цього ж мало, що ви не повірили б,— сказав прикажчик.

— Ключ у неї був.

— То що ж, що в неї? — відказував купець.

— А перстень?

— Та вона ж казала,— знову закричав купець.— Купчина характерний, та ще напідпитку, відлупцював її. Ну, а потім, звісно, пожалів. На, мовляв, не плач. Чоловік-бо який: чув же, 12 вершків, пудів ото з вісім!

— Не в тому річ,— перебив Петро Гарасимович,— питання в тому: чи вона підмовила й вигадала всю цю справу, чи прислуга?

— Не може прислуга сама зробити. Ключ у неї був.

Безладна розмова точилася досить довго.

— Та дозвольте, панове,— сказав старшина.— Сядьмо за стіл та обміркуймо. Будь ласка,— сказав він, сідаючи на місце голови.

— Теж мерзотниці ці дівчата,— сказав прикажчик і на підтвердження думки про те, що головна провинниця Маслова, розказав, як одна така вкрала на бульварі годинник у його товариша.

Полковник з цієї нагоди став розказувати про ще разючіший випадок крадіжки срібного самовара.

— Панове, прошу по запитаннях,— сказав старшина, постукуючи олівцем по столу.

Всі замовкли. Запитання ці було викладено так:

1) Чи винен селянин села Борків, Кропивенського повіту, Симон Петрович Картинкін, 33 літ, у тому, що 17 січня 188* року в місті N, замисливши позбавити життя купця Смелькова, з метою пограбування його, у змові з іншими особами, дав йому в коньяку отрути, від чого й настала смерть Смелькова, і викрав у нього грішми близько 2500 карбованців і брильянтовий перстень?

2) Чи винна в злочині, описаному в першому запитанні, міщанка Юхимія Іванівна Бочкова, 43 літ?

3) Чи винна в злочині, описаному в першому запитанні, міщанка Катерина Михайлівна Маслова, 27 літ?

4) Якщо підсудна Юхимія Бочкова не винна по першому запитанні, то чи не винна вона в тому, що 17 січня 188* року в місті N, перебуваючи в служницях при гостиниці «Маврітанія», таємно викрала із замкненого чемодана постояльця тієї гостиниці, купця Смелькова, що був у його номері, 2500 карбованців, для чого відімкнула чемодан на місці принесеним і підібраним нею ключем?

Старшина прочитав перше запитання.

— Ну, як, панове?

На це запитання відповіли скоро. Всі погодилися відповісти: «так, винен», визнавши Картинкіна учасником і отруєння, і викрадення. Не погодився визнати винним його тільки старий артільник, який на всі запитання відповідав у розумінні виправдання.

Старшина думав, що той не розуміє, і пояснив йому, що з усього ясно, що Картинкін і Бочкова винні, але артільник відповів, що він розуміє, та все ж краще пожаліти. «Ми й самі не святі»,— сказав він, та й так і залишився при своїй думці.

На друге запитання про Бочкову, після тривалих балачок і роз'яснень, відповіли: «не винна», бо не було явних доказів її участі в отруєнні, на чому особливо наполягав її адвокат.

Купець, бажаючи виправдати Маслову, наполягав на тому, що Бочкова — головна призвідниця всього. Багато хто з присяжних погодилися з ним; але старшина, бажаючи бути суворо законним, говорив, що нема підстави визнати її учасницею в отруєнні. Після тривалих суперечок думка старшини перемогла.

На 4-е запитання про Бочкову ж таки відповіли: «так, винна», і на настійну вимогу артільника додали: «але заслуговує полегкості».

Запитання про Маслову викликало завзяту суперечку. Старшина наполягав на тому, що вона винна і в отруєнні,

і в грабунку, купець не погоджувався і разом з ним полковник, прикажчик і артільник,— інші начебто вагались, але думка старшини починала переважати, особливо тому, що всі присяжні потомились і з більшою охотою приставали до тієї думки, яка обіцяла скоріше з'єднати, а тому й звільнити усіх.

З усього того, що відбувалося на судовому слідстві, і з того, як знав Нехлюдов Маслоу, він був певен, що вона не винна ні у викраденні, ні в отруєнні, і спочатку був упевнений, що всі визнають це; та коли він побачив, що внаслідок незграбного купцевого захисту, який, очевидно, ґрунтувався на тому, що Маслова фізично подобалась йому, чого він і не приховував, і внаслідок відсічі, на цій саме підставі, старшини і, головне, внаслідок утоми всіх вирішення стало схилитися до обвинувачення, він хотів заперечувати, але йому страшно було говорити за Маслоу,— йому здавалося, що всі зараз дізнаються про його ставлення до неї. А тимчасом він почував, що не може залишити справу так і повинен заперечувати. Він червонів і бліднув, і тільки що хотів говорити, як Петро Гарасимович, досі мовчазний, як видно, роздратований авторитетним тоном старшини, раптом почав заперечувати йому й говорити те саме, що хотів сказати Нехлюдов.

— Дозвольте,— сказав він,— ви кажете, що вона вкрала тому, що в неї ключ був, та хіба не могли коридорні після неї відімкнути чемодан підібраним ключем.

— А так, а так,— підтакував купець.

— Вона ж не могла взяти гроші, бо їй в її становищі нема куди діти їх.

— От і я кажу,— підтвердив купець.

— А найпевніше її приїзд подав думку коридорним, і вони скористувалися нагодою, а потім усе скинули на неї.

Петро Гарасимович говорив дратівливо. І дратівливість його передалася старшині, який внаслідок цього особливо вперто почав обстоювати свою протилежну думку, але Петро Гарасимович говорив так переконливо, що більшість погодила з ним, визнавши, що Маслова не брала участі у викраденні грошей і персня, що перстень був їй подарований. А коли зайшла мова про її участь в отруєнні, то знову палкий оборонець її, купець, сказав, що треба її визнати невинною, бо вона не мала нащо отруювати його. А старшина сказав, що не можна визнати її невинною, бо вона сама призналася, що дала порошок.

— Дала, але думала, що це опіум,— сказав купець.

— Вона й опіумом могла позбавити життя,— сказав полковник, який любив вдаватись у відступи, і почав при цій нагоді розказувати про те, що в його шурина дружина отруїлася

опіумом і вмерла б, якби не було близько лікаря і не вжили вчасно заходів. Полковник розказував так поважно, само-впевнено й з такою гідністю, що ні в кого не вистачило духу перепинити його. Тільки прикажчик, заразившись при-кладом, наважився перепинити його, щоб розказати свою історію.

— Так звикають деякі,— почав він,— що можуть сорок крапель приймати; у мене родич..

Але полковник не дав перепинити себе й далі оповідав про наслідки впливу опіуму на дружину його шурина.

— Та вже п'ята година, панове,— сказав один з при-сяжних.

— То як же, панове,— звернувся до всіх старшина: — ви-знаємо винною без наміру пограбування, і майна не викра-дала. Так, чи що?

Петро Гарасимович, задоволений своєю перемогою, пого-дився.

— Але заслуговує полегкості,— додав купець.

Всі погодилися. Тільки артільник наполягав на тому, щоб сказати: «ні, не винна».

— Та воно ж так і виходить,— роз'яснив старшина: — без наміру пограбувати, і майна не викрадала. Виходить, що й не винна.

— Катай так, і заслуговує полегкості: значить, що зали-шиться, останнє скинути,— весело промовив купець.

Всі так потюпалися, так заплуталися в суперечках, що ніхто не догадався додати до відповіді: *так, але без наміру позбавити життя.*

Нехлюдов був такий схвильований, що теж не помітив цього. В цій формі відповіді й було записано і внесено до залу суду.

Рабле пише, що юрист, до якого прийшли судитися, після вказівки на всілякі закони й після прочитання двадцяти сто-рінок юридичної безглуздої латині, запропонував тим, що су-дилися, кинути кості: чіт чи лишка. Якщо чіт, то правда по-зивача, якщо лишка, то правда відповідача.

Так було й тут. Те, а не інше вирішення схвалено було не тому, що всі погодилися, а по-перше, тому, що головуючий, який говорив так довго своє резюме, цього разу забув сказати те, що він завжди казав, а саме те, що відповідаючи на за-питання, вони можуть сказати: так — винна, але без наміру по-збавити життя; по-друге, тому, що полковник дуже довго й нудно розказував історію дружини свого шурина; по-третє, тому, що Нехлюдов був такий схвильований, що не помітив пропуску застереження про відсутність наміру позбавити життя й думав, що застереження «без заміру пограбувати» знищує обвину-

вачення; по-четверте, тому, що Петра Гарасимовича не було в кімнаті, він виходив у той час, коли старшина перечитав запитання і відповіді, і, головню, тому, що всі потюмились і всім хотілося швидше звільнитися і тому погодитися з тим вирішенням, при якому все швидше кінчається.

Присяжні подзвонили. Жандарм, що стояв з голою шаблею біля дверей, вклав шаблю в піхви й став набік. Судді сіли на місця, і один за одним повиходили присяжні.

Старшина з урочистим виглядом ніс лист. Він підійшов до голови й подав його. Голова прочитав і, видимо, здивований, розвів руками й звернувся до товаришів, радячись. Голова був здивований тим, що присяжні, застерігши першу умову: «без заміру пограбувати», не застерегли другої: «без наміру позбавити життя». Виходило за вирішенням присяжних, що Маслова не крада, не грабувала, а разом з тим отруїла людину без будь-якої видимої мети.

— Подивіться, яку вони нісенітницю ухвалили,— сказав він членові ліворуч.— Це ж каторжна робота, а вона не винна.

— Ну, як не винна,— сказав суворий член.

— Та просто не винна. По-моєму, це нагода застосувати 818 статтю. (818 стаття каже про те, що коли суд визнає обвинувачення несправедливим, то він може скасувати рішення присяжних).

— Як ви думаєте? — звернувся голова до доброго члена.

Добрий член не зразу відповів, він глянув на номер паперу, що лежав перед ним, і склав цифри,— не вдалося на три. Він загадав, що коли ділиться, то він погодиться, але, дарма що не ділилося, він через добрість свою погодився.

— Я думаю теж, що слід було б,— сказав він.

— А ви? — звернувся голова до сердитої члена.

— Ні в якому разі,— відповів той рішуче.— І так газети пишуть, що присяжні виправдують злочинців; а що почнуть писати, коли суд виправдає. Я не згоден ні в якому разі.

Голова подивився на годинник.

— Жалко, але що ж робити,— і подав запитання старшині, щоб той прочитав.

Усі встали, і старшина, переступаючи з ноги на ногу, відкашлявся й прочитав запитання і відповіді. Всі судові: секретар, адвокати, навіть прокурор виявили подив.

Підсудні сиділи незворушно, очевидно не розуміючи значення відповідей. Знову всі посідали, і голова спитав прокурора: які покарання він гадає накласти на підсудних.

Прокурор, зрадівши несподіваному успіхові щодо Маслової, приписуючи цей успіх своєму красномовству, навів довідку десь, підвівся й сказав:

— Симона Картинкіна гадав би покарати на підставі статті 1452-ї і 4 п. 1453-ї, Юхимію Бочкову на підставі статті 1659-ї і Катерину Маслоу на підставі статті 1454-ї.

Всі покарання ці були найсуворіші, які тільки можна було визначити.

— Суд піде, щоб ухвалити вирішення,— сказав голова, встаючи.

Всі підвелися за ним і з полегшенням і приємним почуттям виконаного доброго діла стали виходити чи прогулюватися по залі.

— А ми ж, батечку, ганебно набрехали,— сказав Петро Гарасимович, підійшовши до Нехлюдова, якому старшина розказував щось.— Ми ж її на каторгу запроторили.

— Що ви кажете? — скрикнув Нехлюдов, цього разу не помічаючи зовсім неприємної фамільярності учителя.

— Та як же,— сказав він.— Ми не поставили у відповіді: «винна, але без наміру позбавити життя». Мені оце секретар казав,— прокурор підводить її під 15 років каторги.

— Та так же вирішили,— сказав старшина.

Петро Гарасимович почав сперечатися, говорячи, що само собою розумілося, що оскільки вона не брала грошей, то вона й не могла мати наміру позбавити його життя.

— Та я ж прочитав відповіді перед тим, як виходити,— виправдувався старшина.— Ніхто не заперечував.

— Я в той час виходив з кімнати,— сказав Петро Гарасимович.— А от ви як прогавили?

— Я ніяк не думав,— сказав Нехлюдов.

— От і не думали.

— Та це можна виправити,— сказав Нехлюдов.

— Ну, ні, тепер кінець.

Нехлюдов подивився на підсудних. Вони, ті самі, чия доля вирішувалась, усе так само нерухомо сиділи за своїми ґратами перед солдатами. Маслоу усміхалася чомусь. І в душі в Нехлюдова ворухнулось погане почуття. Перед цим, передбачаючи її виправдання й залишення в місті, він не знав, як поставитися до неї; і ставлення до неї було важке. А каторга і Сибір зразу знищували можливість будь-якого ставлення до неї; недобитий птах перестав би тіпатися в ягдташі й нагадувати про себе.

XXIV

Припущення Петра Гарасимовича були справедливі.

Вернувшись з кімнати для нарад, голова узяв папір і прочитав:

«188* року квітня 28-го дня, за указом його імператорської

величності, Н... Окружний Суд, в карному відділі, згідно вирішення панів присяжних засідателів, на підставі 3 п. ст. 771, 3 п. ст. 776 і 777 Статуту Карного Судочинства, ухвалив: селянина Симона Картинкіна, 33 літ, і міщанку Катерину Маслоу, 27 літ, позбавивши всіх громадянських прав, заслати на қаторжні роботи: Картинкіна на 8 років, а Маслоу на 4 роки, з наслідками для обох за 25 ст. Кодексу.

«А міщанку Юхимію Бочкову, 43 літ, позбавивши всіх особливих, особисто і за станом присвоєних їй прав і переваг, ув'язнити в тюрму, строком на 3 роки, з наслідками за 49 ст. Кодексу. Судові в цій справі витрати покласти в рівній частині на засуджених, а в разі їх неспроможності взяти на кошт казни.

«Речові в справі цій докази продати, перстень повернути, склянки знищити».

Картинкін стояв, так само виструнчуючись, тримаючи руки з відставленими пальцями по швах і ворушачи щоками. Бочкова здавалася зовсім спокійною. Почувши вирішення, Маслоу багрово почервоніла.

— Не винна я, не винна,— раптом на всю залу скрикнула вона.— Гріх це. Не винна я. Не хотіла, не думала. Правду кажу. Правду.— І опустившись на лаву, вона голосно заридала.

Коли Картинкін і Бочкова вийшли, вона все ще сиділа на місці й плакала, а тому жандарм змушений був торкнути її за рукав халата.

«Ні, цього не можна так залишити»,— промовив сам до себе Нехлюдов, зовсім забувши своє погане почуття, і, сам не знаючи чого, поспішив у коридорі ще раз глянути на неї. В дверях тиснулася жвава юрба присяжних і адвокатів, що виходили, задоволені закінченням справи, отож він кілька хвилин затримався в дверях. А коли він вийшов у коридор, вона була вже далеко. Швидкими кроками, не думаючи про ту увагу, яку він привертав до себе, він наздогнав і випередив її, і спинився. Вона вже перестала плакати і тільки поривчасто схлипувала, втираючи обличчя, що почервоніло плямами, ріжком косинки, і пройшла повз нього, не оглядаючись. Пропустивши її, він поспішно вернувся назад, щоб побачити голову, але голова вже пішов.

Нехлюдов наздогнав його тільки в швейцарській.

— Пане голово,— сказав Нехлюдов, підходячи до нього в ту хвилину, як той уже надів світле пальто і брав палицю з срібним набалдашником, подавану швейцаром,— чи можу я поговорити з вами про справу, яку оце розглянуто? Я — присяжний.

— Так, аякже, князь Нехлюдов? Дуже приємно, ми вже зустрічалися,— сказав голова, потискуючи руку й з приємністю

згадуючи, як добре й весело він танцював — краще за всіх молодих — того вечора, як зустрівся з Нехлюдовим. — Чим можу служити?

— Вийшло непорозуміння у відповіді щодо Маслової. Вона не винна в отруєнні, а тимчасом її засудили на каторгу, — з зосереджено похмурим виглядом сказав Нехлюдов.

— Суд ухвалив вирок на підставі відповідей, що їх дали ви, — відказав голова, проходячи до вихідних дверей, — хоч відповіді судові й здалися невідповідними справі.

Він згадав, що хотів роз'яснити присяжним те, що їхня відповідь: «так — винна», без заперечення наміру вбити, стверджує вбивство з наміром, але, кваплячись закінчити, не зробив цього.

— Так, але хіба не можна виправити помилку?

— Привід для касації завжди знайдеться. Треба звернутися до адвокатів, — сказав голова, трошки набік надіваючи капелюх і продовжуючи йти до виходу.

— Але ж це жахливо.

— Та бачите, Масловій мало бути одно з двох, — очевидно бажаючи бути якомога приємнішим і чемнішим з Нехлюдовим, сказав голова, розправивши бакенбарди поверх коміра пальта, і, взявши його злегка під лікоть і спрямовуючи до вихідних дверей, казав далі: — ви теж ідете?

— Так, — сказав Нехлюдов, поспішно одягаючись, і пішов з ним.

Вони вийшли на яскраве, веселе сонце, і зразу ж треба було говорити гучніше від гуркоту коліс по бруку.

— Становище, як зволите бачити, чудне, — казав далі голова, підвищуючи голос: — їй, цій Масловій, мало бути одно з двох: або майже виправдання, тюремне ув'язнення, до якого могло бути зараховано й те, що вона вже сиділа, навіть тільки арешт, або каторга, — середини нема. Якби ви додали слова: «але без наміру заподіяти смерть», то її було б виправдано.

— Я непростенно прогавив це, — сказав Нехлюдов.

— От у цьому й уся річ, — усміхаючись, сказав голова, дивлячись на годинник.

Залишалось тільки три чверті години до останнього строку, призначеного Кларою.

— Тепер, якщо хочете, зверніться до адвоката. Треба знайти привід для касації. Це завжди можна знайти. На Дворянську, — відповів він візникові: — 30 копійок, ніколи більше не плачу.

— Ваше превосходительство, прошу вас.

— Мое шанування. Якщо можу чим прислужитись, будинок Дворникова на Дворянській, легко запам'ятати.

І він, ласкаво поклонившись, поїхав.

Розмова з головою і чисте повітря трохи заспокоїли Нехлюдова. Він подумав тепер, що почуття, яке його охопило, було ним перебільшене внаслідок усього ранку, проведеного в таких незвичних умовах.

«Розуміється, дивний і разючий збіг! І конче треба зробити все можливе, щоб полегшити її долю, і зробити це швидше. Зараз-таки. Так, треба тут, у суді, дізнатися, де живе Фанарін чи Мікішин». Він згадав двох відомих адвокатів.

Нехлюдов вернувся в суд, скинув пальто й пішов нагору. В першому ж коридорі він зустрів Фанаріна. Він спинив його й сказав, що має до нього діло. Фанарін знав його в обличчя й на ім'я і сказав, що дуже радий зробити все приємне.

— Хоч я й стомився... та коли не довго, то розкажіть мені про вашу справу,— зайдімо сюди.

І Фанарін завів Нехлюдова до якоїсь кімнати, мабуть, до кабінету якого-небудь судді. Вони сіли до стола.

— Ну, в чому річ?

— Насамперед я вас прошу,— сказав Нехлюдов,— про те, щоб ніхто не знав, що я беру участь у цій справі.

— Ну, це само собою розуміється. Отже...

— Я оце був присяжним, і ми засудили жінку на каторжну роботу — невинну. Мене це мучить.

Нехлюдов несподівано для себе почервонів і зам'явся.

Фанарін блиснув на нього очима й знову опустив їх, слухаючи.

— Ну,— тільки промовив він.

— Засудили невинну, і я бажав би касувати справу й перенести її до вищої інстанції.

— До сенату,— поправив Фанарін.

— І от я прошу вас узятися до цього.

Нехлюдов хотів закінчити якомога швидше найважче й тому тут-таки сказав:

— Винагороду, витрати в цій справі я беру на себе, хоч би які вони були,— сказав він, червоніючи.

— Ну, це ми умовимось,— поблажливо усміхаючись з його недосвідченості, сказав адвокат.

— В чому ж справа?

Нехлюдов розказав.

— Добре, завтра я візьму справу й перегляну її. А після-завтра, ні — в четвер, приїжджайте до мене о шостій годині вечора, і я дам вам відповідь. То так? Ну й ходімо, мені ще тут потрібні довідки.

Нехлюдов попрощався з ним і вийшов.

Розмова з адвокатом і те, що він вжив уже заходів для захисту Маслової, ще більше заспокоїли його. Він вийшов на двір: погода була чудова, він радісно вдихнув весняне повітря. Візники пропонували свої послуги, але він пішов пішки, і зразу ж цілий рій думок і спогадів про Катюшу та про його вчинок з нею закружляв у нього в голові. І йому стало сумно й усе здалося похмурим. «Ні, це я обдумаю потім,— сказав він собі,— а тепер, навпаки, треба розважитись від тяжких вражень».

Він згадав про обід у Корчагіних і глянув на годинник. Було ще не пізно, і він міг устигнути на обід. Мимо дзвонила конка. Він кинувся бігти й ускочив у неї. На площі він зіскочив, узяв доброго візника й через десять хвилин був біля ганку великого дому Корчагіних.

XXVI

— Будьте ласкаві, ваше сіятельство! Чекають,— сказав привітний гладкий швейцар великого дому Корчагіних, відчиняючи дубові двері під'їзду, що безшумно рухалися на англійських завісах.— Обідають. Тільки вас велено запросити.

Швейцар підійшов до сходів і подзвонив нагору.

— Хто-небудь є? — спитав Нехлюдов, роздягаючись.

— Пан Колосов та Михайло Сергійович; а то все свої,— відповів швейцар.

Зі сходів виглянув красунь лакей у фрак у білих рукавичках.

— Будьте ласкаві, заходьте, ваше сіятельство,— сказав він.— Наказано запросити.

Нехлюдов вийшов на сходи й знайомою чудовою і просторою залогою пройшов до їдальні. В їдальні за столом сиділа вся родина, крім матері, княгині Софії Василівни, яка ніколи не виходила з свого кабінету. На чільному місці за столом сидів старий Корчагін; поряд з ним, з лівого боку, доктор, з другого боку — гість Іван Іванович Колосов, колишній губернський предводитель, тепер член правління банку, ліберальний товариш Корчагіна; далі з лівого боку — miss Редер, гувернантка маленької сестри Міссі, і сама 4-літня дівчинка; з правого, навпроти — брат Міссі, єдиний син Корчагіних, гімназист VI класу, Петя, заради якого вся сім'я, очікуючи його екзаменів, залишалася в місті, ще студент-репетитор; потім зліва — Катерина Олексіївна, 40-літня дівчина-слов'янофілка; напроти — Михайло Сергійович чи Миша Телегін, двоюрідний брат Міссі, і край стола сама Міссі і біля неї вільний прибор.

— Ну, от і прекрасно. Сідайте, ми ще тільки за рибою,— через силу й обережно жуючи вставними зубами, промовив старий Корчагін, підводячи на Нехлюдова налиті кров'ю без видимих повік очі.— Степане,— звернувся він з повним ротом до товстого величного буфетника, показуючи очима на вільний прибор. Хоч Нехлюдов добре знав і за обідом багато разів бачив старого Корчагіна, нині якимось особливо неприємно вразило його це червоне обличчя з сласними смакуючими губами над закладеною за жилет серветкою, і гладка шия, голотно — вся ця вгодована військова генеральська фігура. Нехлюдов мимоволі згадав те, що знав про жорстокість цього чоловіка, який бог знає для чого,— бо ж він був багатий і знатний, і йому не треба було вислужуватись,— шмагав і навіть вішав людей, коли був начальником краю.

— Цю ж хвилину подадуть, ваше сіятельство,— сказав Степан, дістаючи з буфета, заставленого срібними вазами, велику розливальну ложку й киваючи до красуня-лакея з бакенбардами, який зараз-таки став поправляти поряд з Міссі вільний прибор, накритий майстерно складеною крохмальною серветкою з рельєфним гербом.

Нехлюдов обійшов весь стіл, усім потискуючи руки. Всі, крім старого Корчагіна і дам, вставали, коли він підходив до них. І це обходження й потискування рук усім присутнім, хоч з більшістю з них він ніколи не розмовляв, здалося йому сьогодні особливо неприємним і смішним. Він попросив пробачення за те, що спізнився, і хотів сісти на вільне місце край стола між Міссі і Катериною Олексіївною, та старий Корчагін зажадав, щоб він, якщо вже не п'є горілки, то все-таки закусив би біля стола, на якому були омари, ікра, сири, оселедці. Нехлюдов не думав, що він такий голодний, але почавши їсти хліб з сиром, не міг спинитися й жадібно їв.

— Ну, що ж, підривали основи? — сказав Колосов, іронічно вживаючи вислів ретроградної газети, яка повставала проти суду присяжних.— Виправдали винних, обвинуватили невинних, так?

— Підривали основи... Підривали основи...— повторив, сміючись, князь, що мав безмежну довіру до розуму й ученості свого ліберального товариша і друга.

Нехлюдов, ризкуючи бути нечемним, нічого не відповів Колосову і, сівши до поданого паруючого супу, далі жував.

— Дайте ж йому поїсти,— усміхаючись, сказала Міссі, цим займенником «йому» нагадуючи про свою з ним близькість.

Колосов тимчасом голосно й жваво розказував зміст статті проти суду присяжних, що обурила його. Йому підтакував

Михайло Сергійович, племінник, і розказав зміст іншої статті тієї самої газети.

Міссі, як завжди, була дуже *distinguée* * і гарно, непомітно гарно одягнена.

— Ви, мабуть, страшенно стомилися, голодні,— сказала вона Нехлюдову, дочекавшись, щоб він прожував.

— Ні, не дуже. А ви? Їздили дивитися картини? — спитав він.

— Ні, ми відклали. А ми були на lawn tennis'і в Саламатових. І справді, містер Крукс чудово грає.

Нехлюдов приїхав сюди, щоб розважитись, і завжди йому в цьому домі було приємно, не тільки внаслідок того доброго тону розкошів, які приємно впливали на його почуття, але й унаслідок тієї атмосфери піддесливої ласки, яка непомітно оточувала його. А нині, дивна річ, все в цьому домі було огидне йому,— все, починаючи від швейцара, широких сходів, квітів, оздоблення стола до самої Міссі, яка нині здавалась йому непринадною й ненатуральною. Йому неприємним був і цей пошлий ліберальний тон Колосова, неприємна була бичача самовпевнена хтива фігура старого Корчагіна, неприємні були французькі фрази слов'янофілки Катерини Олексіївни, неприємні були пригнічені обличчя гувернантки і репетитора, особливо неприємний був займенник «йому», сказаний про нього... Нехлюдов завжди вагався між двома ставленнями до Міссі: то він, ніби примружуючись або ніби при місячному світлі, бачив у ній все прекрасне: вона здавалась йому й свіжою, і гарною, і розумною, і природною... А то раптом він, ніби при яскравому сонячному світлі, бачив, не міг не бачити всього того, чого бракувало їй. Нині був для нього такий день. Він бачив нині всі зморшки в неї на обличчі, знав, бачив, як підбито волосся, бачив гостроту ліктів і, головно, бачив широкий ніготь великого пальця, що нагадував такий самий ніготь у батька.

— Пренудна гра,— сказав Колосов про теніс: — значно веселіша була гилка, як ми гралися в дитинстві.

— Ні, ви не пробували. Це страшенно захоплює,— відказала Міссі, особливо ненатурально вимовляючи слово «страшенно», як здалося Нехлюдову.

І почалася суперечка, в якій узяли участь і Михайло Сергійович, і Катерина Олексіївна. Тільки гувернантка, репетитор і діти мовчали й видимо нудьгували.

— Завжди сперечаються! — гучно регочучи, промовив старий Корчагін, виймаючи серветку з-за жилета, і, гуркотячи стільцем, що його зразу ж підхопив лакей, встав з-за стола.

* [граціозна].

За ним встали й усі інші й підійшли до столика, де стояли полоскальниці й налито було теплої запашної води, і, виполісуючи роти, вели далі нікому не цікаву розмову.

— Чи не правда? — звернулась Міссі до Нехлюдова, викликаючи його на підтвердження своєї думки про те, що ні в чому так не видно характеру людини, як у грі. Вона бачила на його обличчі той зосереджений і, як їй здавалося, осудливий вираз, якого вона боялася в ньому, і хотіла дізнатися, чим його викликано.

— Справді, не знаю, я ніколи не думав про це, — відповів Нехлюдов.

— Підемо до мамá? — спитала Міссі.

— Так, так, — сказав він, дістаючи цигарку, і таким тоном, який явно свідчив, що йому не хотілося б іти.

Вона мовчки, запитливо подивилась на нього, і йому стало совісно. «Справді, приїхати до людей на те, щоб нагонити на них нудьгу», подумав він собі і, стараючись бути люб'язним, сказав, що з охотою піде, якщо княгиня прийме.

— Так, так, мамá буде рада. Курити й там можете. І Іван Іванович там.

Хазяйка дому, княгиня Софія Василівна, була лежача дама. Вона восьмий рік при гостях лежала, в мереживах і стрічках, серед бархату, позолоти, слонової кості, бронзи, лаку і квітів, і нікуди не їздила й приймала тільки, як вона говорила, «своїх друзів», тобто все те, що, на її думку, чим-небудь вирізнялося серед юрби. Нехлюдова приймали серед цих друзів і тому, що його вважали розумною молодою людиною, і тому, що його мати була близьким другом родини, і тому, що добре було б, якби Міссі вийшла за нього.

Кімната Софії Василівни була за великою і маленькою вітальнями. У великій вітальні Міссі, що йшла попереду Нехлюдова, рішуче спинилась і, взявшись за спинку золоченого стільчика, подивилась на нього.

Міссі дуже хотіла вийти заміж, і Нехлюдов був доброю парою. Крім того, він подобався їй, і вона привчила себе до думки, що він буде її (не вона буде його, а він її), і вона з позасвідомою, але впертою хитрістю, такою, яка буває в душевнохворих, досягала своєї мети. Вона заговорила з ним тепер, щоб викликати його на розмову.

— Я бачу, що з вами трапилося щось, — сказала вона: — що з вами?

Він згадав про свою зустріч у суді, нахмурился й почервонів.

— Так, трапилося, — сказав він, бажаючи бути правдивим: — і чудна, незвичайна й важлива подія.

— А що саме? Ви не можете сказати, що?

— Не можу тепер. Дозвольте не говорити. Трапилося те, чого я ще не встиг цілком обдумати,— сказав він і почервонів ще дужче.

— І ви не скажете мені? — Мускул на обличчі в неї рухнувся, і вона двигнула стільчиком, за який трималась.

— Ні, не можу,— відповів він, почувавши, що, відповідаючи їй так, він відповідав собі, визнаючи, що справді з ним трапилося щось дуже важливе.

— Ну, то ходімо.

Вона струснула головою, ніби відганяючи непотрібні думки, і пішла вперед, швидше, ніж звичайно, ступаючи.

Йому здавалося, що вона неприродно стиснула рота, щоб стримати сльози. Йому стало совісно й боляче, що він засмутив її, але він знав, що найменша слабкість згубить його, тобто зв'яже. А він нині боявся цього найбільше, і він мовчки дійшов з нею до кабінету княгині.

XXVII

Княгиня Софія Василівна скінчила свій обід, дуже витончений і дуже поживний, який вона з'їдала завжди сама, щоб ніхто не бачив її при виконанні цієї непоетичної функції. Біля кушетки її стояв столик з кофе, і вона курила пахітоску. Княгиня Софія Василівна була худа, довга брюнетка з довгими зубами й великими чорними очима, що все ще молодилася.

Говорили погане про її стосунки з доктором. Нехлюдов перше забув це, та тепер він не тільки згадав, але, коли він побачив біля її крісла доктора з його намащеною, лискучою роздвоєною бородою, йому стало страшенно гидко.

Поряд з Софією Василівною, на низькому м'якому кріслі сидів Колосов біля столика й помішував кофе. На столику стояла чарка лікеру. Міссі увійшла разом з Нехлюдовим до матері, але не залишилася в кімнаті.

— Коли мама втомиться й прожене вас,— приходьте до мене,— сказала вона, звертаючись до Колосова і Нехлюдова таким тоном, начебто нічого не сталося між ними, і, весело усміхнувшись, нечутно ступаючи по товстому килиму, вийшла з кімнати.

— Ну, здрастуйте, мій друже, сідайте й розкажіть,— сказала княгиня Софія Василівна зі своєю майстерною, удаваною, зовсім схожою на натуральну, усмішкою, що відкривала прекрасні довгі зуби, надзвичайно майстерно зроблені, зовсім такі самі, якими були справжні.— Мені кажуть, що ви приїхали з суду в дуже похмурому настрої. Я думаю, що це дуже тяжко для людей з серцем,— сказала вона по-французьки.

— Так, це правда,— сказав Нехлюдов:— часто почуваєш свою не... почуваєш, що не маєш права судити...

— Comme c'est vrai*,— начебто вражена правильністю його зауваження, вигукнула вона, як завжди, майстерно лестячи своєму співрозмовникові.

— Ну, а як же ваша картина, вона дуже цікавить мене,— додала вона,— якби не моя недуга, вже я давно б була у вас.

— Я зовсім облишив її,— сухо відповів Нехлюдов, якому сьогодні неправдивість її лестощів була так само очевидна, як і приховувана нею старість. Він ніяк не міг настроїти себе, щоб бути люб'язним.

— Даремно! Ви знаєте, мені сказав сам Репін, що в нього безперечний талант,— сказала вона, звертаючись до Колосова.

«Як їй не совісно так брехати», хмурачись, думав Нехлюдов.

Упевнившись, що Нехлюдов не в настрої і не можна втягти його в прийнятну й розумну розмову, Софія Василівна звернулася до Колосова з запитанням про його думку щодо нової драми таким тоном, начебто ця думка Колосова мала розв'язати всякі сумніви і кожне слово цієї думки мало бути увічнене. Колосов засуджував драму й висловлював з цієї нагоди свої міркування про мистецтво. Княгиня Софія Василівна була вражена правильністю його міркувань, намагалася захищати автора драми, але зразу ж або здавалась, або знаходила щось середнє. Нехлюдов дивився й слухав, але бачив і чув зовсім не те, що було перед ним.

Слухаючи то Софію Василівну, то Колосова, Нехлюдов бачив, по-перше, що ні Софії Василівні, ні Колосову нема ніякого діла ні до драми, ні одному до одного, а що коли вони говорять, то тільки для задоволення фізіологічної потреби після їжі поворухити мускулами язика й горла; по-друге, що Колосов, випивши горілки, вина, лікеру, був трохи п'яний, не такий п'яний, як бувають п'яні мужики, що рідко п'ють, а як бувають п'яні люди, які зробили собі з вина звичку. Він не хитався, не говорив дурниць, а був у ненормальному, збуджено-задоволеному собою стані; по-третє, Нехлюдов бачив те, що княгиня Софія Василівна серед розмови з неспокоєм дивилася на вікно, крізь яке до неї починавходити косий промінь сонця, що міг занадто яскраво освітити її старість.

— Як це вірно,— сказала вона про якесь зауваження Колосова й натиснула в стіні біля кушетки кнопку дзвінка.

У цей час доктор встав і, як своя людина, нічого не кажучи, вийшов з кімнати. Софія Василівна провела його очима, розмовляючи далі.

* [Як це правдиво].

— Будь ласка, Филипе, опустіть цю гардину,— сказала вона, показуючи очима на гардину вікна, коли на дзвінок її увійшов красунь-лакей.

— Ні, як не кажіть, в ньому є містичне, а без містичного нема поезії,— говорила вона, одним чорним оком сердито стежачи за рухами лакея, який опускав гардину.

— Містицизм без поезії — забобон, а поезія без містицизму — проза,— сказала вона, сумно усміхаючись і не спускаючи очей з лакея, який розправляв гардину.

— Филипе, ви не ту гардину,— біля великого вікна,— страдницьки промовила Софія Василівна, яка, очевидно, жаліла себе за ті зусилля, які їй треба було зробити, щоб вимовити ці слова, і зразу ж для заспокоєння підносячи до рота рукою, вкритою персями, запахну пахітоску, що диміла.

Широкогрудий, мускулястий красунь Филип злегка покловився, ніби перепрошуючись, і, м'яко ступаючи по килиму своїми сильними, з випнутими литками ногами, покірно й мовчки перейшов до другого вікна і, пильно поглядаючи на княгиню, став так розправляти гардину, щоб жоден промінь не смів падати на неї. Але й тут він зробив не те, і знову змучена Софія Василівна повинна була перервати свою мову про містицизм і поправити нетямущого Филипа, що турбував її. На мить в очах у Филипа спалахнув вогник.

«А чорт тебе розбере, чого тобі треба,— мабуть, внутрішньо промовив він», подумав Нехлюдов, спостерігаючи всю цю гру. Але красунь і силач Филип зразу ж приховав свій рух нетерпіння і став спокійно робити те, що наказувала йому виснажена, безсила, вся фальшива княгиня Софія Василівна.

— Розуміється, є велика частина правди в ученні Дарвіна,— говорив Колосов, розкинувшись на низькому кріслі, сонними очима дивлячись на княгиню Софію Василівну,— але він переходить межі. Так.

— А ви вірите в спадковість? — спитала княгиня Софія Василівна Нехлюдова, вважаючи обтяжливою його мовчанку.

— У спадковість? — перепитав Нехлюдов.— Ні, не вірю,— сказав він, весь захоплений у цю хвилину тими химерними образами, які чомусь виникли в його уяві. Поряд з силачем, красунем Филипом, якого він уявив собі натурщиком, він уявив собі Колосова голим, з його животом наче кавун, лисою головою й безмускульними, безсило повислими руками. Так само невиразно уявлялися йому й закриті тепер шовком і бархатом плечі Софії Василівни, якими вони мають бути насправді, але уявлення це було занадто страшне, і він постарався відігнати його.

Софія Василівна зміряла його очима.

— Одначе, Міссі вас чекає,— сказала вона.— Підіть до неї, вона хотіла вам заграти нову річ Гріга... Дуже цікаво.

«Нічого вона не хотіла грати. Все це вона навіщось бреше», подумав Нехлюдов, встаючи й потискаючи прозору, кошаву, вкриту перснями руку Софії Василівни.

У вітальні його зустріла Катерина Олексіївна й зразу ж заговорила:

— Однак я бачу, що на вас обов'язки присяжного впливають гнітюче,— сказала вона, як завжди, по-французьки.

— Так, пробачте мені, я сьогодні не в настрої й не маю права на інших нагонити тугу,— сказав Нехлюдов.

— Чого ви не в настрої?

— Дозвольте мені не говорити чого,— сказав він, шукаючи свого капелюха.

— А пам'ятаєте, як ви говорили, що треба завжди говорити правду, і як ви тоді всім нам говорили такі жорстокі правди. Чому ж тепер ви не хочете сказати? Пам'ятаєш, Міссі?— звернулася Катерина Олексіївна до Міссі, що виїшла до них.

— Тому, що то була гра,— відповів Нехлюдов серйозно.— У грі можна. А в дійсності ми такі погані, тобто я такий поганий, що мені, принаймні, говорити правди не можна.

— Не поправляйтесь, а краще скажіть, чим же ми такі погані,— сказала Катерина Олексіївна, граючи словами й ніби не помічаючи серйозності Нехлюдова.

— Нема нічого гіршого, як визнавати себе не в настрої,— сказала Міссі.— Я ніколи не признаюся в цьому собі й від цього завжди буваю в настрої. Що ж, ходімо до мене. Ми постараємось розвіяти ваш *mauvais humeur* *.

Нехлюдов відчув щось подібне до того, що повинен почувати кінь, коли його гладять, щоб надіти вуздечку й вести запрягати. А йому нині більше, ніж будь-коли, було неприємно везти. Він попросив пробачення, що йому треба додому, і став прощатися. Міссі довше, ніж звичайно, затримала його руку.

— Пам'ятайте, що те, що важливе для вас, важливе й для ваших друзів,— сказала вона.— Завтра приїдете?

— Навряд,— сказав Нехлюдов і, почувавши сором, він сам не знав, за себе чи за неї, він почервонів і поспішно вийшов.

— Що таке? *Comme cela m'intrigue* **,— казала Катерина Олексіївна, коли Нехлюдов пішов.— Я неодмінно дізнаюсь. Яка-небудь *affaire d'amour-propre*: il est très susceptible, notre cher Митя ***.

* [поганий настрій].

** [Як це мене цікавить].

*** [яка-небудь образа самолюбства: він дуже уразливий, наплюбий Митя].

«Plutôt une affaire d'amour sale»*, хотіла сказати, і не сказала Міссі, дивлячись поперед себе з зовсім іншим, погаслим обличчям, ніж те, з яким вона дивилася на нього, але вона не сказала навіть Катерині Олексіївні цього каламбура поганого тону, а сказала тільки:

— У всіх нас бувають і погані і хороші дні.

«Невже й цей обмане,— подумала вона.— Після всього, що було, це було б дуже погано з його боку».

Якби Міссі повинна була пояснити, що вона розуміє під словами: «Після всього, що було», вона не могла б сказати нічого певного, а тимчасом вона безперечно знала, що він не тільки викликав у неї надію, але й майже обіцяв їй. Все це були не певні слова, а погляди, усмішки, натяки, замовчування. Та вона все-таки вважала його своїм, і втратити його було для неї дуже тяжко.

XXVIII

«Соромно і гидко, гидко і соромно», думав тимчасом Нехлюдов, пішки вертаючись додому знайомими вулицями. Тяжке почуття, яке охопило його від розмови з Міссі, не покидало його. Він почував, що формально, якщо можна так висловитись, він був правий перед нею: він нічого не сказав їй такого, що зв'язувало б його, не освідчувався їй, але по суті він почував, що зв'язав себе з нею, обіцяв їй, а тимчасом нині він почував всім еством своїм, що не може одружитися з нею. «Соромно і гидко, гидко і соромно», повторював він собі не про самі взаємини з Міссі, а про все. «Все гидко і соромно», повторював він собі, заходячи на ганок свого дому.

— Вечеряти не буду,— сказав він Корнієві, який увійшов за ним до їдальні, де було приготовлено прибор і чай.— Ви йдіть.

— Слухаю,— сказав Корній, але не пішов і став прибирати з стола. Нехлюдов дивився на Корнія і недобре почуття до того охоплювало його. Йому хотілося, щоб усі дали йому спокій, і здавалося, що всі як навмисно, як на зло чіпляються до нього. Коли Корній пішов з посудом, Нехлюдов підійшов був до самовара, щоб засипати чаю, але, почувши кроки Аграфени Петрівни, поспішно, щоб не бачити її, вийшов до вітальні, зачинивши за собою двері. Кімната ця— вітальня— була та сама, в якій три місяці тому померла його мати. Тепер, зайшовши до цієї кімнати, освітленої двома лампами з рефлекторами— одним біля портрета його батька, а другим біля

* [Швидше яке-небудь брудне кохання (непередаваний каламбур)].

портрета матері, він згадав своє останнє ставлення до матері, і це ставлення здалося йому ненатуральним і огидним. І це було соромно і гидко. Він згадав, як останнього часу її недуги він просто бажав її смерті. Він говорив собі, що бажав цього для того, щоб вона позбулася мук, а насправді бажав цього, щоб самому позбутися вигляду її мук.

Бажаючи викликати в собі добрий спогад про неї, він глянув на її портрет, за 5000 карбованців намальований знаменитим живописцем. Її було змальовано в бархатному чорному платті, з оголеними грудьми. Художник, очевидно, особливо старанно вималював груди, проміжок між двома грудьми й сліпучі своєю красою плечі і шию. Це було вже зовсім соромно і гидко. Щось було огидне й блюзнірське в цьому зображенні матері у вигляді напівоголеної красуні, тим більш огидне, що в цій же самій кімнаті три місяці тому лежала та сама жінка, висухла, як мумія, і все-таки заповнювала нестерпним важким запахом, якого нічим не можна було заглушити, не тільки всю кімнату, а й весь дім. Йому здавалося, що він і тепер чув цей запах. І він згадав, як за день до смерті вона взяла його за сильну білу руку своєю кощавою чорніючою ручкою, подивилася йому в очі й сказала: «Не суди мене, Митю, якщо я не те зробила», і на вицвілих від мук очах виступили сльози. «Яка гидота!» сказав він собі ще раз, глянувши на напівоголену жінку з чудовими мармуровими плечами й руками і з переможною усмішкою. Оголеність грудей на портреті нагадала йому іншу молоду жінку, яку він бачив цими днями так само оголеною. Це була Міссі, яка придумала привід викликати його увечері до себе, щоб показатися йому в бальному платті, в якому вона їхала на бал. Він з огидою згадав про її прекрасні плечі і руки. І цей грубий, тваринний батько з своїм минулим, з жорстокістю, і з сумнівної репутації *bel esprit* * мати. Все це було огидно і разом з тим соромно. Соромно і гидко, гидко і соромно.

«Ні, ні,— думав він,— звільнитися треба, звільнитися від усіх цих фальшивих стосунків і з Корчагіними, і з Марією Василівною, і з спадщиною, і з усім іншим... Так, подіхати вільно. Виїхати за кордон до Рима, узятися до своєї картини... Він згадав свої сумніви щодо свого таланту. «Ну, та однаково, просто подихати вільно. Спочатку до Константинополя, потім до Рима, тільки позбутися швидше присяжництва. І влаштувати цю справу з адвокатом».

І раптом в його уяві надзвичайно живо постала арештантка з чорними косенькими очима. А як вона заплакала при останньому слові підсудних! Він, поспішно гасячи її, зім'яв

* [дотепністю].

недокурену цигарку в попільниці, закурив іншу і почав ходити туди й сюди по кімнаті. І одна за одною стали виникати в його уяві хвилини, пережиті з нею. Згадав він останнє побачення з нею, ту тваринну пристрасть, яка в той час опанувала його, і те розчарування, якого він зазнав, коли пристрасть було задоволено. Згадав біле плаття з блакитною стрічкою, згадав утреню. «Я ж любив її, справді любив хорошою, чистою любов'ю тієї ночі, любив її ще раніше, та ще як любив тоді, коли вперше жив у тіточок і писав свій твір!» І він згадав себе таким, яким він був тоді. На нього війнуло тією свіжістю, молодістю, повнотою життя, і йому стало до болю сумно.

Різниця між ним, яким він був тоді, і яким він був тепер, була величезна; вона була така сама, якщо не більша, ніж різниця між Катюшею в церкві і тією повією, що пиячила з купцем, яку вони судили сьогодні вранці. Тоді він був бадьорою, вільною людиною, перед якою розкривалися безмежні можливості,— тепер він почував себе з усіх боків спійманим у тенета безглузлого, пустого, марного, нікчемного життя, що з них він не бачив ніякого виходу, та навіть здебільшого й не хотів виходити. Він згадав, як він колись пишався своєю прямою, як ставив собі колись за правило завжди говорити правду і справді був правдивим, і як він тепер був весь у брехні — в найстрашнішій брехні, в брехні, яку всі люди, що оточують його, визнають за правду. І не було з цієї брехні — принаймні він не бачив — ніякого виходу. І він погруз у ній, звик до неї, розкошував у ній.

Як розв'язати стосунки з Марією Василівною, з її чоловіком так, щоб було не соромно дивитися в очі йому і його дітям? Як без брехні розплутати стосунки з Міссі? Як вибратися з тієї суперечності між визнанням незаконності земельної власності і володінням для життя спадщиною від матері? Як загладити свій гріх перед Катюшею? Не можна ж цього залишити так. «Не можна покинути жінку, яку я любив, і задовольнитися тим, що я заплачу гроші адвокатові й урятую її від каторги, якої вона й не заслуговує. Загладити вину грішми, як я тоді думав, що зробив, як треба, давши їй гроші».

І він яскраво згадав хвилину, коли він у коридорі, наздогнавши її, сунув їй гроші й утік від неї. «Ах, оті гроші!» з жахом і огидою, такими самими, як і тоді, згадував він ту хвилину. «Ах, ах! яка гидота!» так само, як і тоді, вголос промовив він. «Тільки мерзотник, негідник міг це зробити! І я, я той негідник і той мерзотник!» уголос заговорив він. «Та невже й справді (він спинився на ходу), невже я справді, невже я таки негідник? А то хто ж?» відповів він собі. «Та хіба ж тільки це?» далі викривав він себе. «Хіба не гидота, не низькість твоє ставлення до Марії Василівни і її чоловіка? І твоє став-

лення до майна? Під приводом, що гроші від матері, користуватися багатством, яке вважаєш незаконним? І все твоє пусте, погане життя? І вінець усього твій учинок з Катюшею. Негідник, мерзотник! Вони (люди), як хочуть, нехай судять про мене, їх я можу обманути, та себе ж я не обманю».

І він раптом зрозумів, що та огида, яку він останнього часу почував до людей, і особливо нині, і до князя, і до Софії Василівни, і до Міссі, і до Корнія, була огида до самого себе. І дивна річ: в цьому почутті визнання своєї підлоти було щось хворобливе і разом радісне й заспокійливе.

З Нехлюдовим не раз уже траплялось у житті те, що він називав «чисткою душі». Чисткою душі називав він такий душевний стан, при якому він, раптом, після інколи великого проміжку часу, усвідомивши уповільнення, а часом і зупинення внутрішнього життя, заходжувався вичищати все те сміття, що, назбиравшись у його душі, було причиною цього зупинення.

Завжди після таких пробуджень Нехлюдов складав собі правила, за якими мав намір іти вже назавжди: писав щоденник і починав нове життя, що його сподівався вже ніколи не змінювати,— *turning a new leaf* *, як він говорив собі. Та кожного разу спокуси світу полонили його, і він, сам того не помічаючи, знову падав, і часто ще нижче, ніж він був раніше.

Так він очищався й підводився кілька разів; так це було з ним уперше, коли він приїхав на літо до тіточок. Це було найбільш живе, захоплене пробудження. І наслідки його тривали досить довго. Потім таке саме пробудження було, коли він покинув цивільну службу і, бажаючи жертвувати життям, вступив під час війни на військову службу. Але тут засмічення сталося дуже швидко. Потім було пробудження, коли він вийшов у відставку і, поїхавши за кордон, узявся до живопису.

З того часу й до нинішнього дня минув довгий період без чистки, і тому ніколи ще він не доходив до такого забруднення, до такого розладу між тим, чого вимагала його совість, і тим життям, яке він вів, і він жахнувся, побачивши цю відстань.

Відстань ця була така велика, забруднення таке сильне, що в першу хвилину він утратив надію на можливість очищення. «Уже ж бо пробував удосконалюватись і бути кращим, і нічого не вийшло,— говорив у душі в нього голос спокусника,— то нащо ж пробувати ще раз? Не ти один, а всі такі — таке життя», говорив той голос. Але та вільна, духовна істота, що одна правдива, одна могутня, одна вічна, вже пробудилася

* [перегорнути нову сторінку].

в Нехлюдові. І він не міг не повірити їй. Хоч яка величезна була відстань між тим, чим він був, і тим, чим хотів бути,— для духовної істоти, яка пробудилась, здавалося все можливим.

«Розірву цю брехню, що зв'язує мене, хоч би чого мені це коштувало, і визнаю все і всім скажу правду й зроблю правду,— рішуче, вголос сказав він собі.— Скажу правду Міссі, що я розпусник і не можу одружитися з нею, і тільки даремно тривожив її; скажу Марії Василівні (дружині предводителя),— а втім, їй нема чого говорити, скажу її чоловікові, що я негідник, обманював його; зі спадщиною зроблю так, щоб визнати правду. Скажу їй, Катюші, що я негідник, винен перед нею, і зроблю все, що можу, щоб полегшити її долю. Так, побачу її й проситиму її простити мені. Так, проситиму простити, як діти просять.

Він спинився.

— Одружуся з нею, якщо цього треба.

Він спинився, склав руки перед грудьми, як це він робив, коли був маленьким, підвів очі догори й промовив, звертаючись до когось:

— Господи, поможи мені, прийди і вселися в мене, і очисти мене від усякої скверни!

Він молився, просив бога допомогти йому, вселитися в нього й очистити його, а тимчасом те, про що він просив, уже здійснилося. Бог, що жив у ньому, прокинувся в його свідомості. Він відчув себе ним і тому відчув не тільки свободу, бадьорість і радість життя, а відчув усю могутність добра. Все, все найкраще, що тільки могла зробити людина, він почував себе тепер здатним зробити.

На очах у нього були сльози, коли він говорив собі це, і добрі і погані сльози; добрі сльози тому, що це були сльози радості пробудження тієї духовної істоти, яка всі ці роки спала в ньому, і погані тому, що вони були слізьми розчулення з самого себе, з своєї доброчесності.

Йому стало жарко. Він підійшов до виставленого вікна й розчинив його. Вікно було в сад. Була місячна, тиха, прохолодна ніч, вулицею прогуркотіли колеса, і потім усе затихло. Прямо під вікном видно було тінь гілок оголеної високої тополі, ця тінь усіма своїми розгалуженнями чітко лежала на піску розчищеної площадки. Ліворуч була покрівля сарая, що здавалася білою в яскравому сяйві місяця. Попереду перепліталось віття дерев, з-за яких видно було чорну тінь огорожі. Нехлюдов дивився на освітлений місяцем сад і на покрівлю і на тінь тополі, слухав і вдихав живуще свіже повітря.

«Як добре! Як добре, боже мій, як добре!» говорив він про те, що було в нього в душі.

Маслова вернулася до своєї камери тільки о 6 годині вечора, стомлена й хвора на ноги після пройдених без звички п'ятнадцяти верст по каменю, крім того пригнічена несподівано суворим вироком і голодна.

Коли, ще під час одної перерви, варта закусувала біля неї хлібом і крутими яйцями, в неї в рот набігло слини, і вона відчула, що голодна, але попросити в них вважала для себе принизливим. А коли після цього минуло ще три години, їй уже перестало хотітись їсти, і вона почувала тільки слабкість. У такому стані вона почула несподіваний для неї вирок. В першу хвилину вона подумала, що недочула, не могла зразу повірити тому, що чула, не могла поєднати себе з поняттям каторжанки. Та, побачивши спокійні ділові обличчя суддів, присяжних, що сприйняли цю звістку як щось цілком природне, вона обурилась і закричала на всю залу, що вона не винна. Побачивши також, що й крик її було сприйнято як щось природне, очікуване і таке, що не може змінити справи, вона заплакала, відчуваючи, що треба скоритися тій жорстокій і дивній для неї несправедливості, яку було вчинено над нею. Дивувало її особливо те, що так жорстоко засудили її мужчини — молоді, не старі мужчини, ті самі, які завжди так лагідно дивилися на неї. Одного — товариша прокурора — вона бачила зовсім в іншому настрої. В той час, як вона сиділа в арештантській, чекаючи суду, в перервах засідання вона бачила, як ці мужчини, вдаючи, ніби вони йдуть в іншій справі, проходили повз двері чи заходили до кімнати тільки для того, щоб оглянути її. І раптом оці самі мужчини наві-щось засудили її в каторгу, дарма що вона була не винна в тому, в чому її обвинувачували. Вона плакала, але потім затихла і в стані цілковитого отупіння сиділа в арештантській, чекаючи вирядження. Їй хотілося тепер тільки одного: покурити. В такому стані застали її Бочкова і Картинкін, яких після вироку ввели до тієї самої кімнати. Бочкова зразу ж почала лаяти Маслову й називати каторжною.

— Що, взяла? Виправдалась? Таки не викрутилася, падлюко! Чого заслужила, того й доскочила. На каторзі, мабуть, чепуритися покинеш.

Маслова сиділа, засунувши руки в рукави халата, і, нахиливши низько голову, нерухомо дивилася за два кроки поперед себе, на затоптану підлогу, і тільки говорила:

— Не займаю я вас, і ви облиште мене. Я ж не займаю,— повторила вона кілька разів, потім зовсім замовкла. Пожвавішала вона трохи тільки тоді, коли Бочкову і Картинкіна вивели і прийшов вартовий, який приніс їй три карбованці грошей.

— Ти Маслова? — спитав він.— На ось, тобі пані прислала,— сказав він, подаючи їй гроші.

— Яка пані?

— Бери собі, розмовляти ще з вами.

Гроші ці прислала Китаєва. Виходячи з суду, вона звернулася до судового пристава з запитанням, чи може вона передати трохи грошей Маслові. Судовий пристав сказав, що можна. Тоді, діставши дозвіл, вона скинула замшову рукавичку з трьома гудзиками з пухлої білої руки, видобула з задніх складок шовкової спідниці модний бумажник і, вибравши з досить великої кількості купонів, тільки що відрізаних з білетів, зароблених нею, один — в 2 карбованці 50 коп. і додавши до нього два двогривеники та ще гривеник, передала їх приставу. Пристав покликав вартового і при жертвувательці передав ці гроші вартовому.

— Будь ласка, все віддайте,— сказала Кароліна Альбертівна вартовому.

Вартовий образився за цю недовіру й тому так сердито повівся з Масловою.

Маслова зраділа, одержавши гроші, бо вони давали їй те, чого тільки й бажала вона тепер.

«Тільки б дістати цигарок і затягтися», думала вона, і всі її думки зосередилися на цьому бажанні покурити. Їй так хотілося цього, що вона жадібно вдихала повітря, коли в ньому почувався запах тютюнового диму, який виходив у коридор з дверей кабінету. Та їй довелося ще довго чекати, бо секретар, що мав відпустити її, забувши про підсудних, захопився розмовою й навіть суперечкою про заборонену статтю з одним адвокатом.

Нарешті о 5-й годині її відпустили, і конвойні — нижегородець і чувашин — повели її з суду заднім ходом. Ще в сінях суду вона передала їм 20 копійок, просячи купити два калачі і цигарок. Чувашин засміявся, взяв гроші й сказав: «Гаразд, купляєм», і справді, чесно купив і цигарок і калачів і віддав здачу. Дорогою не можна було курити, отож Маслова з тим самим незадоволеним бажанням курити підійшла до острогу. В той час, як її привели до дверей, з поїзда залізниці привели чоловіка зо сто арештантів. У проході вона зустрілася з ними.

Арештанти — бородаті, голені, старі, молоді, росіяни, інородці — деякі з голеними наполовину головами, грюкаючи ножними кайданами, заповнювали прихожу пилом, стукотом кроків, гомоном і їдким смородом поту. Арештанти, проходячи повз Маслову, всі оглядали її, і деякі підходили до неї й зачіпали її.

— Ой, дівка, хороша,— говорив один.— Тітоньці мое ша-

нування,— казав другий, підморгуючи оком. Один чорний, з поголеною синьою потилицею й вусами на голеному обличчі, плутаючись у кайданах і грюкаючи ними, підскаочив до неї й обняв її.

— Чи не впізнала дружка? Годі пишатись! — крикнув він, вискалюючи зуби й блискаючи очима, коли вона відіпхнула його.

— Ти що, мерзотнику, робиш? — крикнув, підійшовши ззаду, помічник начальника.

Арештант весь зіщулився й поспішно відскаочив. А помічник накинувся на Маслоу.

— Ти чого тут?

Маслова хотіла сказати, що її привели з суду, але вона так стомилася, що їй лінь було й говорити.

— З суду, ваше благородіє,— сказав старший конвойний, виходячи з-за тих, що проходили, і прикладаючи руку до шапки.

— Ну, і здай старшому. А це що за безпорядки!

— Слухаю, ваше благородіє.

— Соколов! Прийми,— гукнув помічник.

Старший підійшов і сердито штовхнув Маслоу в плече, і, кивнувши їй головою, повів у жіночий коридор. У жіночому коридорі її всю обмацали, обшукали і, не знайшовши нічого (коробку цигарок було засунуто в калач), впустили в ту саму кімнату, з якої вона вийшла ранком.

XXX

Камера, в якій тримали Маслоу, була довга кімната, на 9 аршин завдовжки і 7 завширшки, з двома вікнами, виступаючою облізлою грубою і нарами з розсохлими дошками, що займали три чверті простору. В середині, проти дверей, була темна ікона з приліпленою до неї восковою свічкою та причепленим під нею запорошеним букетом імортельок. За дверима ліворуч було почорніле місце підлоги, на якому стояла смердюча кадка. Перевірка тільки що пройшла, і жінок уже було замкнено на ніч.

Усіх мешканок цієї камери було п'ятнадцять: дванадцять жінок і троє дітей.

Було ще зовсім видно, і тільки дві жінки лежали на нарах: одна, вкрита з головою халатом,— дурненька, яку взяли, бо в неї не було документа,— ця майже завжди спала,— і друга, сухотна, що відбувала кару за крадіжку. Ця не спала, а лежала, підклавши під голову халат, з широко розплющеними очима, на силу, щоб не кашляти, затримуючи в горлі харкотиння, що лоскотало її й переливалося. Інші жінки,— всі простоволосі і в самих сорочках з грубого полотна,— деякі

сиділи на нарах і шили, деякі стояли біля вікна й дивились на арештантів, що проходили по двору. З тих трьох жінок, які шили, одна була та сама стара, що проводжала Маслоу, — Корабльова, — похмура на вигляд, насуплена, зморшкувата, з мішком шкіри, що висів під підборіддям, висока, дужа жінка, з короткою косичкою русявого, сивіючого на скронях волосся і з волосатою бородавкою на щоці. Стару цю було засуджено на каторгу за вбивство сокирою чоловіка. А вбила вона його за те, що він чіплявся до її дочки. Корабльова була старостихою камери, вона ж і торгувала горілкою. Вона шила в окулярах і тримала у великих робочих руках голку по-селянськи, трьома пальцями й вістрям до себе. Поряд з нею сиділа й також шила мішки з парусини невисока кирпата чорнувата жінка з маленькими чорними очима, добродушна й балакуча. Це була сторожиха при залізничній будці, засуджена на три місяці тюрми за те, що не вийшла з прапорцем до поїзда, а з поїздом трапилося нещастя. Третя жінка, що шила, була Федосія — Фенічка, як її звали подруги, — біла, рум'яна, з ясними дитячими блакитними очима і двома довгими русявими косами, обгорнутими навколо невеликої голови, зовсім молода, дуже гарненька жінка, яку тримали за намір отруїти чоловіка. Спробувала вона отруїти його зразу ж після шлюбу, а заміж її видали 16-тилітньою дівчинкою. За ті 8 місяців, протягом яких вона, будиши взята на поруки, чекала суду, вона не тільки помирилася з чоловіком, але й так полюбила його, що суд застав її, коли вона жила з чоловіком душа в душу. Дарма що чоловік і свекор, а особливо свекруха, яка полюбила її, старалися на суді з усіх сил виправдати її, її було засуджено на заслання до Сибіру, на каторжну роботу. Добра, весела, часто усміхнена Федосія ця була сусідкою Маслової по нарах і не тільки полюбила Маслоу, але й визнала своїм обов'язком дбати про неї й слугувати їй. Без діла сиділо на нарах ще дві жінки, одна років сорока, з блідим худим обличчям, мабуть, колись дуже гарна, тепер худа й бліда, — тримала на руках дитину й годувала її білою довгою груддю. Злочин її полягав у тому, що коли з їх села везли рекрута, на думку мужиків незаконно взятого, народ спинив станового й відібрав рекрута. А жінка ця, тітка незаконно взятого хлопця, перша схопила за повід коня, яким везли рекрута. Ще сиділа, нічого не роблячи, на нарах невисока, вся в зморшках, добродушна бабуся з сивим волоссям і горбатогою спиною. Бабуся ця сиділа біля грубки на нарах і вдавала, ніби ловить чотирилітнього, коротко постриженого, пузатого хлопчика, який пробігав повз неї, заливаючись сміхом. Хлопчисько в самій сорочинці пробігав повз неї й приказував усе те саме: «ач, не спіймала!» Бабуся ця, обвинува-

чувана разом з сином у підпалі, зносила своє ув'язнення з найбільшою добродушністю, журачись тільки про сина, який сидів водночас із нею в острозі, а найбільше про свого старого, який, вона боялася, зовсім без неї завошивіє, бо невістка пішла і його обпірати нема кому.

Крім цих семи жінок, ще чотири стояли біля одного з відчинених вікон і, тримаючись за залізні ґрати, на мигах і криками перемовлялися з тими самими арештантами, з якими зустрілася Маслова біля входу і які проходили по двору. Одна з цих жінок, що відбувала кару за крадіжку, була велика, огрядна, з обвислим тілом, руда жінка, з жовтуватобілими, вкритими ластовинням обличчям, руками й товстою шиєю, що виставлялася з-за розв'язаного, розхристаного коміра. Вона гучно викрикувала у вікно хрипким голосом непристойні слова. З нею поряд стояла, на зріст наче десятилітня дівчинка, чорнувата незграбна арештантка з довгою спиною і зовсім короткими ногами. Обличчя в неї було червоне, в плямах, з широко розставленими чорними очима й товстими короткими губами, що не закривали білих виступаючих зубів. Вона верескливо, уривчасто сміялася з того, що робилося на дворі. Арештантка ця, що прозивалася Хорошавкою за своє франтівство, судилася за крадіжку й підпал. Позад них стояла в дуже брудній сірій сорочці, жалюгідна на вигляд, худа, жилага і з величезним животом, вагітна жінка, яка судилася за покривання крадіжки. Жінка ця мовчала, але весь час схвально й розчулено усмічалася на те, що робилося на дворі. Четверта, що стояла біля вікна, була невисока, кремезна сільська жінка з дуже випуклими очима й добродушним обличчям, що відбувала кару за шинкарство. Жінка ця — мати хлопчика, який грався з бабусею, і семилітньої дівчинки, що обоє були з нею в тюрмі, бо ні з ким було залишити їх, — так само, як і інші, дивилась у вікно, але, не перестаючи, плела панчохи й непохвально кривилась, заплющуючи очі, з того, що говорили з двору, проходячи, арештанти. А дочка її, семилітня дівчинка, з розпущеними білими кісками, стоячи в самій сорочинці поряд з рудою й ухопившись худеньким маленьким рученям за її спідницю, з нерухомими очима уважно вслухалася в ті лайливі слова, якими перекидалися жінки з арештантами, і пошепки, ніби завчаючи, повторювала їх. Дванадцята арештантка була дячкова дочка, яка втопила в криниці свою дитину. Це була висока, ставна дівчина з розкошланим волоссям, що вибивалося з недовгої товстої русої коси, і нерухомими випуклими очима. Вона, не звертаючи ніякої уваги на те, що робилося навколо неї, ходила боса й в самій брудній сірій сорочці туди й сюди по вільному місцю камери, круто і швидко повертаючись, коли доходила до стіни.

Коли загрюкав замок і Маслоу впустили в камеру, всі повернулися до неї. Навіть дячкова дочка на хвилину спинилася, подивилася на ту, що увійшла, підвівши брови, але, нічого не сказавши, зразу ж почала знову ходити своїми великими, рішучими кроками. Корабльова встромила голку в грубе полотнище й запитливо, через окуляри, вп'ялася очима в Маслоу.

— Ех, гай-гай! Вернулась. А я так і думала, що виправдають,— сказала вона своїм хрипким, басовитим, майже чоловічим голосом.— Видно, запроторили.

Вона скинула окуляри й поклала своє шитво поряд на нари.

— Ми ото з тітонькою, голубко, перемовлялися, може, зразу звільнять. Теж, казали, буває. Ще й грошей надають, під яку хвилину потрапиш,— зразу ж почала своїм співучим голосом сторожика.— Аж он воно що. Видно, погано ми ворожили. Господь, видно, своє, голубко,— не змовкаючи, вела вона свою лагідну й благозвучну мову.

— Невже засудили? — спитала Федосія з співчутливою ніжністю, дивлячись на Маслоу своїми дитячими ясноблакитними очима, і все веселе, молоде обличчя в неї змінилося, наче вона ось-ось мала заплакати.

Маслова нічого не відповідала й мовчки пройшла до свого місця, другого з краю, поряд з Корабльовою, і сіла на дошки нар.

— Ти, мабуть, і не їла,— сказала Федосія, встаючи й підходячи до Маслової.

Маслова, не відповідаючи, поклала калачі на узголів'я й стала роздягатися: скинула запорошений халат і косинку з кучерявого чорного волосся й сіла.

Горбата бабуся, що бавилася на другому кінці нар з хлопчиком, підійшла теж і спинилася проти Маслової.

— Тц, тц, тц! — жалісливо похитавши головою, заклацала вона язиком.

Хлопчик підійшов теж за бабусею і, широко розплющивши очі й випнувши верхню губу, задивився на калачі, які принесла Маслоу. Побачивши всі ці співчутливі обличчя після всього того, що було з нею нині, Маслоу захотіла плакати, і в неї затремтіли губи. Та вона старалася стриматись і стримувалась доти, поки не підійшла бабуся і хлопчик. А коли вона почула добре, жалісливе тцикання старенької і, головно, коли зустрілася очима з хлопчиком, який перевів свої серйозні очі з калачів на неї, вона вже не могла стримуватись. Все обличчя її затремтіло, і вона розридалася.

— Я казала: роздобувай оборонця справжнього,— мовила Корабльова.— Що ж, на висланя? — спитала вона.

Маслова хотіла відповісти і не могла, а ридуючи дістала з калача коробку з цигарками, на якій було намальовано рум'яну даму в дуже високій зачісці й з відкритими трикутником грудьми, і подала її Корабльовій. Корабльова подивилася на картинку, похитала несхвально головою, переважно тому, що Маслова так по-дурному витрчала гроші, і, діставши одну цигарку, закурила її від лампи, затяглася сама, а потім сунула Масловій. Маслова, не перестаючи плакати, жадібно стала раз за разом втягати в себе й випускати тютюновий дим.

— Каторга,— промовила вона, схлипуючи.

— Не бояться вони бога, глитаї, кровопивці прокляті,— промовила Корабльова.— Ні за що засудили дівку.

У цей час серед жінок, що залишилися біля вікна, розлігся вибух реготу. Дівчинка теж сміялась, і її тонкий дитячий сміх зливався з хрипким і верескливим сміхом дорослих. Арештант з двору щось зробив таке, що вплинуло так на тих, які дивилися у вікна.

— Ах, пес голений! Що робить,— промовила руда і, коливаючись усім гладким тілом, притулившись обличчям до ґрат, закричала безглуздо-непристойні слова.

— Ото шкура барабанна! Чого гогоче! — сказала Корабльова, похитавши головою на руду, і знову звернулась до Маслової.— Багато років?

— Чотири,— сказала Маслова, і сльози полилися так рясно в неї з очей, що одна впала на цигарку.

Маслова сердито зібгала, кинула її й узяла другу.

Сторожиха, хоч вона й не курила, зразу ж підняла недокурок і стала розправляти його, не перестаючи розмовляти.

— Видно, і справді, голубко,— говорила вона,— правду свиня з'їла. Роблять, що хочуть. А ми так гадали тут, що звільнять. Матвійвна каже: звільнять, а я кажу: ні, кажу, голубко, чує моє серце, заїдять вони її; так і вийшло,— говорила вона, як видно, з особливою насолодою слухаючи звук свого голосу.

У цей час арештанти вже всі пройшли через двір, і жінки, що перемовлялися з ними, відійшли від вікна й теж підійшли до Маслової. Перша підійшла вирячкувата шинкарка з своєю дівчинкою.

— Чого ж дуже суворо? — спитала вона, підсідаючи до Маслової і не перестаючи швидко плести панчошу.

— Через те й суворо, що грошей нема. Якби грошики та доброго, спритного найняти, певно, виправдали б,— сказала Корабльова.— Той, як ото його, кудлатий, носатий,— той, добродійко моя, з води сухого виведе. Якби його взяти.

— Як же, взяла,— вискаливши зуби, сказала, підсівши до них, Хорошавка,— той менше тисячі й плюнути тобі не візьме.

— Та вже, видно, така твоя доля,— втрутилася старенька, що сиділа за підпал.— Чи легко ж: відбив жінку в хлопця, та його ж і воші годувати засадив, і мене туди ж саме на старість,— почала вона всоте розказувати свою історію.— Від тюрми та від торби, видно, не зарікайся. Не торба — то тюрма.

— Видно, в них усе так,— сказала шинкарка і, придивившись до голови дівчинки, поклала панчошу біля себе, притягла до себе дівчинку між ноги й почала швидкими пальцями ськати їй у голові.— «Навіщо горілкою торгуєш?» А чим же дітей годувати? — говорила вона, роблячи своє звичне діло.

Ці слова шинкарки нагадали Масловій про горілку.

— Горілочки б,— сказала вона Корабльовій, втираючи рукавом сорочки сльози й лише зрідка схлипуючи.

— *Гамирки?* Що ж, давай,— сказала Корабльова.

XXXII

Маслова дістала з калача ж гроші й подала Корабльовій купон. Корабльова взяла купон, подивилася і, хоч не вміла читати, повірила все знаючій Хорошавці, що бумажка ця коштує 2 карб. 50 коп., і полізла до душника за схованою там пляшкою з горілкою. Побачивши це, жінки — не сусідки по нарах — повідходили до своїх місць. Маслова тимчасом витрусила порох з косинки і халата, вилізла на нари й стала їсти калач.

— Я тобі чай берегла, та захолов, мабуть,— сказала їй Федосія, дістаючи з полиці обгорнутий онучею бляшаний чайник і кухоль.

Напій був зовсім холодний і тхнув більше бляхою, ніж чаєм, але Маслова налила кухоль і стала запивати калач.

— Фінашко, нà,— гукнула вона і, відламавши шматок калача, дала хлопчикові, який дивився їй у рот.

Корабльова тимчасом подала пляшку з горілкою і кухоль. Маслова почастивала Корабльову і Хорошавку. Ці три арештантки становили аристократію камери, бо мали гроші й ділилися тим, що мали.

Через кілька хвилин Маслова пожвавішала й швидко розказувала про суд, передражняючи прокурора, і те, що особливо вразило її в суді. Вразило її особливо те, як мужчини скрізь, де б вона не була, як вона спостерігала, бігали за нею. В суді всі дивились на неї, розказувала вона, і раз у раз навмисно для цього заходили до арештантської.

— Конвойний, і той каже: це все на тебе дивитися ходять.

Прийде який-небудь: де тут папір який чи ще що, а я бачу, що йому не папір потрібен, а мене очима так і їсть,— говорила вона, усміхаючись і ніби здивовано похитуючи головою.— Теж — артисти.

— Та вже так воно є,— підхопила сторожиха, і зразу ж полилася її співуча мова.— Це як мухи на цукор. На що інше їх нема, а на це їх бери. Хлібом не годуй їхнього брата...

— А то й тут,— перебила її Маслова.— Теж і тут попала я. Тільки мене привели, а тут партія з вокзалу. То так напалися, що не знала, як здихатися. Спасибі, помічник відігнав. Один причепився так, що насилу відбилась.

— А який із себе? — спитала Хорошавка.

— Чорнуватий, з вусами.

— Мабуть, він.

— Хто він?

— Та Щеглов. Отой, що оце пройшов.

— Хто такий Щеглов?

— Про Щеглова не знає! Щеглов два рази з каторги втік. Тепер спіймали, та він утече. Його й наглядачі бояться,— говорила Хорошавка, яка передавала записки арештантам і знала все, що робиться в тюрмі.— Безпремінно втече.

— А втече, нас з собою не візьме,— сказала Корабльова.— А краще ось що скажи,— звернулась вона до Маслової,— що тобі аблакат сказав про прохання, адже тепер подавати треба?

Маслова сказала, що вона нічого не знає.

У цей час руда жінка, запустивши обидві вкриті ластовинням руки в своє розкошлане густе руде волосся й скребучи нігтями голову, підійшла до аристократок, що пили горілку.

— Я тобі, Катерино, все скажу,— почала вона.— Насамперед, повинна ти записати: незадоволена судом, а після того до прокурора заявити.

— Та тобі чого? — сердитим басом звернулась до неї Корабльова.— Горілку почула,— нема чого зуби замовляти. Без тебе знають, що робити, тебе не питають.

— Не до тебе говорять, чого втручаєшся?

— Горілки захотілось? Підлабузнюєшся!

— Та ну, почастьуй її,— сказала Маслова, яка завжди роздавала всім усе, що в неї було.

— Я її так почастьую...

— Ну, ну-бо! — насуваючись на Корабльову, заговорила руда.— Не боюсь я тебе.

— Осторожна шкура!

— Від такої й чую.

— Гнилий кендюх!

— Я кендюх? Каторжна, душогубка! — закричала руда.

— Іди собі, кажу,— похмуро промовила Корабльова.

Та руда тільки ближче насувалась, і Корабльова штовхнула її у відкриті жирні груди. Руда начебто тільки цього й чекала і несподівано швидким рухом вчепилася одною рукою в коси Корабльовій, а другою хотіла вдарити її в обличчя, але Корабльова схопила цю руку. Маслоva і Хорошавка схопили за руки руду, намагаючись відірвати її, та рука рудої, вчепившись у косу, не розтулялася. Вона на мить випустила косу, але тільки на те, щоб замотати її навколо кулака. А Корабльова зі скривленою головою біла одною рукою по тілу рудої й ловила зубами її руку. Жінки з'юрмились навколо тих, що билися, розбороняли й кричали. Навіть сухотна підійшла до них і, кашляючи, дивилась на жінок, що зчепилися. Діти притулились одне до одного й плакали. На галас увійшла наглядка з наглядачем. Тих, що билися, розборонили, і Корабльова, розпустивши сиву косу й вибираючи з неї вирвані жмутки волосся, а руда, притримуючи на жовтих грудях зовсім подерту сорочку,— обидві кричали, пояснюючи й скаржачись.

— Я ж знаю, все це — горілка; ось я завтра скажу начальникові, він вас пробере. Я чую — тхне,— говорила наглядка.— Дивіться, приберіть усе, бо погано буде,— розбиратися з вами нема коли. По місцях і мовчіть.

Та мовчанка довго ще не встановлювалася. Довго ще жінки сварилися, розказували одна одній, як почалося і хто винен. Нарешті наглядка і наглядка пішли, і жінки стали замовкати і вкладатись. Бабуся стала перед іконою й почала молитися.

— Зібралися дві каторжні,— раптом хрипким голосом заговорила руда з другого кінця нар, супроводжуючи кожне слово гострою добірною лайкою.

— Гляди, щоб тобі ще не дісталося,— зразу ж відповіла Корабльова, додавши таку саму лайку. І обидві затихли.

— Тільки б не перешкодили мені, я б тобі баньки повідряпувала...— знову заговорила руда, і знову не довелося довго чекати такої самої відповіді Кораблихи.

Знову проміжок мовчанки трохи довший, і знову сварка. Проміжки ставали дедалі довшими, і нарешті, все зовсім затихло.

Всі лежали, деякі захропли, тільки старенька, що завжди довго молилася, все ще клала поклони перед іконою, а дячкова дочка, як тільки наглядка пішла, встала й знову почала ходити туди й сюди по камері.

Не спала Маслоva й усе думала про те, що вона каторжна, і вже її двічі назвали так: назвала Бочкова і назвала руда,—

і не могла звикнути до цієї думки. Корабльова, що лежала до неї спиною, повернулась.

— От, не думала, не гадала,— тихо сказала Маслова.— Інші, що роблять — та й нічого, а я ні за що страждати мушу.

— Не тужи, дівко. І в Сибіру люди живуть. А ти й там не пропадеш,— втішала її Кораблиха.

— Знаю, що не пропаду, та все-таки прикро. Не такої б мені долі треба, бо я ж звикла до хорошого життя!

— Проти бога не підеш,— зігхаючи, промовила Корабльова,— проти нього не підеш.

— Знаю, тітонько, а все ж важко.

Вони помовчали.

— Чуеш? нехлюйка он,— промовила Корабльова, звертаючи увагу Маслової на чудні звуки, що їх чути було з другого боку нар.

Звуки ці були стримане ридання рудої жінки. Руда плакала тому, що її оце вилаяли, побили й не дали їй горілки, якої їй так хотілося. Плакала вона й тому, що вона в усьому своєму житті нічого не бачила, крім лайки, глузування, образ і побоїв. Хотіла вона втішитися, згадавши своє перше кохання до фабричного, Федька Молодьонкова, та, згадавши це кохання, вона згадала й те, як скінчилося це кохання. Скінчилося це кохання тим, що цей Молодьонков у п'яному стані жартома мазнув її купоросом по найчутливішому місцю і потім реготав з товаришами, дивлячись на те, як вона корчилася з болю. Вона згадала це, і їй стало жалко себе, і, думаючи, що ніхто не чує її, вона заплакала, і плакала, як діти — стогнучи й сопучи носом, і ковтаючи солоні сльози.

— Жалко її,— сказала Маслова.

— Звісно, жалко, а не лізь.

XXXIII

Перше почуття, яке виникло в Нехлюдова на другий день, коли він прокинувся, була свідомість того, що з ним щось трапилось, і перше навіть, ніж він згадав, що трапилось, він знав уже, що трапилось щось важливе й хороше. «Катюша, суд». Так, і треба перестати брехати і сказати всю правду. І як дивний збіг, цього самого ранку прийшов, нарешті, давно очікуваний лист від Марії Василівни, дружини предводителя, той самий лист, який йому тепер був особливо потрібен. Вона давала йому цілковиту волю, бажала щастя в проєктованому ним одруженні.

— Одруження! — промовив він іронічно.— Який я тепер далекий від цього.

І він згадав свій учорашній намір все сказати її чоловікові, покаятись перед ним і виявити готовість дати всяку сатисфакцію. Але сьогодні вранці це здалося йому не таким легким, як учора. «І потім, навіщо робити нещасною людину, якщо вона не знає. Якщо він спитає, так, я скажу йому. Але навмисно йти казати йому? Ні, цього не треба».

Так само важко здалося сьогодні ранком сказати всю правду Міссі. Знову не можна було починати говорити,— це було б образливо. Неминуче мало залишатися, як і в багатьох життєвих стосунках, щось таке, що малося на думці. Одно він вирішив нині ранком: він не їздитиме до них і скаже правду, якщо спитають його.

Але зате у взаєминах з Катюшею не повинно залишатися нічого недоговореного.

«Поїду до тюрми, скажу їй, проситиму її простити мені. І якщо треба, так, якщо треба, одружуся з нею», думав він.

Ця думка про те, щоб заради морального задоволення пожертвувати всім і одружитися з нею, сьогодні ранком особливо розчулювала його.

Давно він не зустрічав дня з такою енергією. Аграфені Петрівні, що зайшла до нього, він зразу ж з рішучістю, якої сам не сподівався від себе, сказав, що не потребує більше цієї квартири і її послуг. Мовчазною згодою було встановлено, що він тримає цю велику й дорогу квартиру для того, щоб у ній одружитися. Здача квартири, виходить, мала особливе значення. Аграфена Петрівна здивовано поглянула на нього.

— Дуже дякую вам, Аграфено Петрівно, за все піклування про мене, але мені тепер не потрібна така велика квартира і вся прислуга. А якщо ви хочете допомогти мені, то будьте такі ласкаві розпорядіться нашими речами, приберіть їх поки що, як це робилось при мамі. А Наташа приїде, вона розпорядиться. (Наташа була сестра Нехлюдова).

Аграфена Петрівна похитала головою.

— Як це розпорядитися? Вони ж знадобляться,— сказала вона.

— Ні, не знадобляться, Аграфено Петрівно, напевно не знадобляться,— сказав Нехлюдов, відповідаючи на те, що виявляло її похитування головою.— Скажіть, будь ласка, і Корнієві, що платню я йому віддам наперед за два місяці, але що мені не треба його.

— Даремно, Дмитрію Івановичу, ви так робите,— промовила вона.— Ну, за кордон поїдете, все-таки потрібне буде приміщення.

— Ви не те думаєте, Аграфено Петрівно. Я за кордон не поїду; якщо поїду, то зовсім в інше місце.

Він раптом багрово почервонів.

«Так, треба сказати їй,— подумав він,— нема чого замовчувати. Треба все всім сказати».

— Зі мною трапилася дуже дивна й важлива річ учора. Ви пам'ятаєте Катюшу в тіточки Марії Іванівни?

— Аякже, я її шити вчила.

— Ну, то ось учора в суді цю Катюшу судили, і я був присяжним.

— Ах, боже мій, як жалко! — сказала Аграфена Петрівна.— За що ж її судили?

— За вбивство,— і все це зробив я.

— Як же це ви могли зробити? Це дуже дивно ви говорите,— сказала Аграфена Петрівна, і в старих очах її запалилися вогники.

Вона знала історію з Катюшею.

— Так, я всьому причина. І ось це змінило всі мої плани.

— Яка ж від цього може для вас бути переміна? — стримуючи усмішку, сказала Аграфена Петрівна.

— А та, що коли я причина того, що вона пішла цим шляхом, то я ж і повинен зробити, що можу, щоб допомогти їй.

— Це ваша добра воля, тільки вини вашої тут особливої нема. З усіма буває, і якщо з розумом, то все це загладжується й забувається, і живуть,— сказала Аграфена Петрівна суворо й серйозно,— і вам це на себе брати нема чого. Я й перше чула, що вона збилася з пуття, то хто ж у цьому винен?

— Я винен. А тому й хочу виправити.

— Ну, вже це важко виправити.

— Це моє діло. А якщо ви про себе думаете, то те, чого мама бажала...

— Я про себе не думаю. Мені покійниця стільки добра зробила, що я нічого не бажаю. Мене Лізонька кличе (це була її заміжня племінниця), я до неї й поїду, коли непотрібна буду. Тільки ви даремно берете це до серця,— з усіма це буває.

— Ну, я не так думаю. І все-таки прошу вас, допоможіть мені квартиру здати й речі прибрати. І не сердьтесь на мене. Я вам дуже, дуже вдячний за все.

Дивна річ: відтоді, як Нехлюдов зрозумів, що він поганий і гидкий самому собі, відтоді інші перестали бути гидкими йому; навпаки, він почував і до Аграфени Петрівни і до Корнія ласкаве й поважне почуття. Йому хотілось покаятися й перед Корнієм, але вигляд у Корнія був такий поважно-шанобливий, що він не наважився цього зробити.

По дорозі до суду, проїжджаючи тими самими вулицями, тим самим візником, Нехлюдов дивувався сам із себе, в якій мірі він тепер почував себе зовсім іншою людиною.

Одруження з Міссі, що здавалося ще вчора таким близьким, уявлялося йому тепер зовсім неможливим. Учора він розумів своє становище так, що не було й сумніву, що вона буде щаслива піти за нього; а нині він почував себе не гідним не тільки одружитися, але й бути близьким з нею. «Якби вона тільки знала, хто я, то нізащо не приймала б мене. А я ще докоряв їй за її кокетство з тим паном. Та ні, якби навіть вона і пішла тепер за мене, хіба я міг би бути не те, що щасливим, а хоч спокійним, знаючи, що та тут у тюрмі і завтра, післязавтра піде з етапом на каторгу. Та, занапашена мною жінка, піде на каторгу, а я тут прийматиму поздоровлення й робитиму візити з молодого дружиною. Або буду з предводителем, якого я ганебно обдурював з його дружиною, на зборах лічити голоси за і проти постанови земської інспекції шкіл, що проводиться, тощо, а потім призначатиму побачення його дружині (яка мерзота!); або працюватиму далі над картиною, якої, очевидно, ніколи не скінчу, бо мені й не слід цікавитися цими дурницями, і не можу нічого цього робити тепер», казав він собі і, не перестаючи, радів з тієї внутрішньої зміни, яку почував.

«Насамперед,— думав він,— тепер побачити адвоката й дізнатися про його вирішення, а тоді... тоді побачити її в тюрмі, вчорашню арештантку, і сказати їй усе».

І коли він уявляв собі тільки, як він побачить її, як він скаже їй усе, як покається в своїй провині перед нею, як скаже їй, що він зробить усе, що може, одружиться з нею, щоб спокутувати свою провину,— то особливе радісне почуття охоплювало його, і сльози виступали в нього на очах.

XXXIV

Приїхавши в суд, Нехлюдов у коридорі ще зустрів учорашнього судового пристава й розпитав його, де тримають за-суджених уже арештантів, і від кого залежить дозвіл на побачення з ними. Судовий пристав пояснив, що тримають арештантів у різних місцях і що до оголошення вироку в остаточній формі дозвіл на побачення залежить від прокурора.— «Я вам скажу й проведу вас сам після засідання. Прокурора тепер і нема ще. А після засідання. А тепер, будьте ласкаві, ідіть у суд. Зараз починається».

Нехлюдов подякував приставу, який здався йому нині особливо жалюгідним, за його люб'язність, і пішов до кімнати присяжних.

У той час, як він підходив до цієї кімнати, присяжні вже виходили з неї, щоб іти до зали засідання. Купець був такий

самий веселий, і так само закусив і випив, як і вчора, і, як старого друга, зустрів Нехлюдова. І Петро Гарасимович не викликав сьогодні в Нехлюдова ніякого неприємного почуття своєю фамільярністю й реготом.

Нехлюдову хотілося й усім присяжним сказати про своє ставлення до вчорашньої підсудної. «По-справжньому,— думав він,— учора під час суду треба було встати й прилюдно сказати про свою вину». Та коли він разом з присяжними увійшов до зали засідання й почалася вчорашня процедура: знову «суд іде», знову троє на підвищенні в комірах, знову мовчанка, сидання присяжних на стільці з високими спинками, жандарми, портрет, священник,— він відчув, що хоч і треба було зробити це, він і вчора не міг би розірвати цієї урочистості.

Готування до суду було те саме, що й учора (крім присягання присяжних і промови до них голови).

Справа сьогодні була про крадіжку зі зломом. Підсудний, якого вартували два жандарми з голими шаблями, був худий, вузькоплечий, 20-тилітній хлопець у сірому халаті і з сірим безкровним обличчям. Він сидів сам на лаві підсудних і спідлоба оглядав тих, що входили. Хлопця цього обвинувачували в тому, що разом з товаришем він зламав замок у сараї й викрав звідти старі постілки, на суму 3 карбованці 67 копійок. З обвинувального акта видно було, що городовий спинив хлопця тоді, як він ішов з товаришем, який ніс на плечі постілки. Хлопець і товариш його зразу ж визнали провину, і їх обох посадовили в острог. Товариш хлопця, слюсар, помер у тюрмі, і ось хлопця судили самого. Старі постілки лежали на столі речових доказів.

Справа відбувалася зовсім так само, як і вчорашня, з усім арсеналом доказів, свідків, присяги їх, допитів, експертів і перехресних запитань. Свідок-городовий на запитання голови, обвинувача, оборонця мляво відрубав: «так точно», «не можу знати» і знову «так точно»... та, незважаючи на його солдатське одуріння й машиноподібність, видно було, що він жалів хлопця й неохоче розказував про спіймання його.

Другий свідок, потерпілий дідок, домовласник і власник постілок, очевидно, жовчна людина, коли його питали, чи впізнає він свої постілки, дуже неохоче визнав їх своїми; а коли товариш прокурора став допитувати його про те, для чого вжити він мав намір ті постілки, чи дуже вони були йому потрібні, він розсердився й відповів: «Та хай би вони пропали, ці самі постілки, вони мені зовсім не потрібні. Якби я знав, що стільки через них мороки буде, то не те що позитися, а доплатив би до них десятку, та й дві б віддав, аби

тільки не тягали на допити. Я на візниках карбованців з 5 проїздив. А я ж нездужаю. В мене і грижа і ревматизми».

Так говорили свідки, а сам обвинувачуваний у всьому признавався і, як спіймане звірення, безтямно озираючись на всі боки, уривчастим голосом розказав усе, як було.

Справа була ясна, але товариш прокурора, так само, як і вчора, підводячи плечі, ставив тонкі запитання, які мали викрити хитрого злочинця.

У своїй промові він доводив, що крадіжку вчинено в жилу приміщенні і зі зломом, а тому хлопця треба якнайсуворіше покарати.

А призначений від суду оборонець доводив, що крадіжку вчинено не в жилу приміщенні і що тому, хоч злочину й не можна заперечувати, але все-таки злочинець ще не такий небезпечний для суспільства, як це твердив товариш прокурора.

Голова, так само, як і вчора, вдавав із себе безсторонність і справедливість та докладно роз'яснював і навчав присяжних того, що вони знали й не могли не знати. Так само, як учора, робили перерви, так само курили; так само судовий пристав вигукував: «суд іде», і так само, стараючись не заснути, сиділи два жандарми з голою зброєю, загрожуючи злочинцеві.

Із справи видно було, що цього хлопця віддав батько ще хлопчиком на тютюнову фабрику, де він пробув 5 років. Цього року його було звільнено хазяїном після неприємності, що сталася в хазяїна з робітниками, і, залишившись без роботи, хлопець ходив без діла по місту, пропиваючи з себе останнє. В трактирі він зійшовся з таким самим, як він, слюсарем, який ще раніше залишився без роботи, і вони удвох, уночі, п'яні, зламали замок і взяли звідти перше, що трапилось. Їх спіймали. Вони в усьому признались. Їх посадовили в тюрму, де слюсар, чекаючи суду, помер. А хлопця ось тепер судили, як небезпечну істоту, від якої треба оберегти суспільство.

«Така сама небезпечна істота, як учорашня злочинниця,— думав Нехлюдов, слухаючи все, що відбувалося перед ним.— Вони небезпечні, а ми не небезпечні?.. Я розпусник, обманщик, і всі ми, всі ті, що, знаючи мене таким, який я є, не тільки не зневажали, а шанували мене?»

Адже ясно видно, що хлопець цей не якийсь особливий злочинець, а звичайнісінька — це бачать усі — людина і що він став тим, що є, тільки тому, що перебував у таких умовах, які породжують таких людей. І тому здається ясно, що для того, щоб не було таких хлопців, треба постаратися знищити ті умови, при яких зростають такі нещасні істоти. Адже досить було тільки знайти людині,— думав Нехлюдов, дивлячись на хворобливе, залякане обличчя хлопця,— яка пожаліла б його, коли ще його від злиднів віддавали з села до

міста, і допомогти в цих злиднях; або навіть коли він уже був у місті й після 12 годин роботи на фабриці йшов зі старшими товаришами, що затягали його до трактиру, якби тоді знайшлася людина, що сказала б: «не йди, Ваню, не добре»,— хлопець не пішов би, не розбестився й нічого б не зробив поганого.

Але такої людини, що пожаліла б його, не знайшлося жодної в той час, коли він, як звірення, жив у місті в свої роки навчання і, обстрижений під гребінець, щоб не плодити воші, бігав для майстрів за покупками; навпаки, все, що він чув від майстрів і товаришів відтоді, як він живе в місті, було те, що молодець той, хто обмане, хто вип'є, хто вилає, хто поб'є, хто живе розпусно.

А коли він, хворий і знесилений від нездорової роботи, пияцтва, розпусти, одурілий і очманілий, як уві сні, тинявся без мети по місту й здуру заліз у якийсь сарай і витяг звідти нікому непотрібні підстілки, ми не тільки не подбали про те, щоб знищити ті причини, які довели цього хлопця до його теперішнього стану, а хочемо виправити справу тим, що каратимемо цього хлопця!

Жахливо!

Нехлюдов думав усе це, вже не слухаючи того, що робилося перед ним. І сам жахався того, що перед ним відкривалось. Він дивувався, як міг він не бачити цього раніше, як могли інші не бачити цього.

XXXV

Тільки-но було зроблено першу перерву, Нехлюдов встав і вийшов у коридор з наміром уже більше не вертатися в суд. Нехай з ним роблять що хочуть, але брати участь у цій комедії він більше не може.

Дізнавшись, де кабінет прокурора, Нехлюдов пішов до нього. Кур'єр не хотів допустити його, заявивши, що прокурор тепер зайнятий. Та Нехлюдов, не слухаючи його, пройшов у двері й звернувся до чиновника, який зустрівся йому, просячи його доповісти прокуророві, що він присяжний і що йому треба бачити його в дуже важливій справі. Князівський титул і добрий одяг допомогли Нехлюдову. Чиновник доповів прокуророві, і Нехлюдова впустили. Прокурор прийняв його стоячи, очевидно незадоволений наполегливістю, з якою Нехлюдов вимагав побачення з ним.

— Чого ви хочете? — суворо спитав прокурор.

— Я присяжний, прізвище мое Нехлюдов, і мені конче треба бачити підсудну Маслову,— швидко й рішуче промовив

Нехлюдов, червоніючи й почувуючи, що він робить такий вчинок, який матиме рішучий вплив на його життя.

Прокурор був невисокий, смуглявий чоловік, з коротким сивіючим волоссям, блискучими бистрими очима й стриженою густою бородою на випнутій нижній щелепі.

— Маслоу? Як же, знаю. Її обвинувачували в отруєнні,— сказав прокурор спокійно.— Навіщо ж вам треба бачити її?— І потім, ніби бажаючи пом'якшити, додав: — Я не можу дозволити вам цього, не знаючи, навіщо це вам потрібно.

— Мені потрібно це в особливо важливій для мене справі,— спалахнувши, заговорив Нехлюдов.

— Так,— сказав прокурор і, підвівши очі, уважно оглянув Нехлюдова.— Справу її слухали чи ще ні?

— Її вчора судили й засудили на чотири роки каторги зовсім неправильно. Вона невинна.

— Так. Якщо її засуджено тільки вчора,— сказав прокурор, не звертаючи ніякої уваги на заяву Нехлюдова про невинність Маслової,— то до оголошення вироку в остаточній формі вона повинна все-таки перебувати в будинку попереднього ув'язнення. Побачення там дозволяються тільки в певні дні. Туди вам і раджу звернутися.

— Але мені треба бачити її якомога скоріше,— з тремтливою нижньою щелепою сказав Нехлюдов, почувуючи наближення рішучої хвилини.

— Для чого ж вам це потрібно? — підводячи з деяким неспокоєм брови, спитав прокурор.

— Для того, що вона невинна й засуджена на каторгу. А винен у всьому я,— говорив Нехлюдов тремтячим голосом, почувуючи разом з тим, що він каже те, чого не треба б казати.

— Яким же це чином? — спитав прокурор.

— Бо я обманув її й довів до того становища, в якому вона тепер. Якби вона не була тим, до чого я її довів, вона б і не зазнала такого обвинувачення.

— Все-таки я не бачу, який зв'язок це має з побаченням.

— А той, що я хочу йти за нею і... одружитися з нею,— вимовив Нехлюдов. І як завжди, як тільки він заговорить про це, сльози виступали в нього на очах.

— Хіба? Он як! — сказав прокурор.— Це справді дуже винятковий випадок. Ви, здається, гласний красноперського земства? — спитав прокурор, ніби згадуючи, що він чув раніше про цього Нехлюдова, який тепер заявляв про таке чудне вирішення.

— Пробачте, я не думаю, щоб це мало зв'язок з моїм проханням,— спалахнувши, злобно відповів Нехлюдов.

— Звичайно, ні,— ледве помітно усміхаючись і нітрохи не бентежачись, сказав прокурор,— але ваше бажання таке незвичайне й так виходить із звичайних форм...

— Що ж, можу я дістати дозвіл?

— Дозвіл? Так, я зараз дам вам перепустку. Будь ласка, посидьте.

Він підійшов до стола, сів і став писати.

— Прощу вас, посидьте.

Нехлюдов стояв.

Написавши перепустку, прокурор передав записку Нехлюдову, з цікавістю дивлячись на нього.

— Я ще маю заявити,— сказав Нехлюдов,— що я не можу далі брати участь у сесії.

— Треба, як ви знаєте, подати поважні причини судові.

— Причини ті, що я вважаю всякий суд не тільки некорисним, але й неморальним.

— Так,— сказав прокурор усе з тією ледве помітною усмішкою, ніби показуючи цією усмішкою, що такі заяви знайомі йому й належать до відомого йому забавного розряду.— Так, але ви, очевидно, розумієте, що я, як прокурор суду, не можу погодитися з вами. І тому раджу вам заявити про це на суді, і суд розв'яже вашу заяву й визнає її поважною чи неповажною, і в останньому разі накладе на вас кару. Зверніться до суду.

— Я заявив, і більше нікуди не піду,— сердито промовив Нехлюдов.

— Моє поважання,— сказав прокурор, нахилиючи голову, очевидно бажаючи швидше позбутися цього дивного відвідувача.

— Хто це у вас був? — спитав член суду, слідом за виходом Нехлюдова заходячи до кабінету прокурора.

— Нехлюдов, знаєте, який ще в Красноперському повіті, в земстві, різні дивні заяви робив. І уявіть, він присяжний, і серед підсудних виявилася засуджена на каторгу жінка чи дівчина, що була, як він каже, ним обманута, і він тепер хоче одружитися з нею.

— Та не може бути?

— Так він мені сказав... І в якомусь чудному збудженні.

— Щось є, якась ненормальність у нинішніх молодих людях.

— Та він уже не дуже молодий.

— Ну, вже так набрид, батечку, ваш прославлений Івашенков. Він бере змором: говорить і говорить без кінця.

— Їх треба просто спиняти, бо ж то справжні обструкціоністи...

Від прокурора Нехлюдов поїхав просто в будинок попереднього ув'язнення. Але виявилось, що ніякої Маслової там не було, і начальник сказав Нехлюдову, що вона повинна бути в старій пересильній тюрмі. Нехлюдов поїхав туди.

Справді, Катерина Маслова була там.

Відстань від будинку попереднього ув'язнення до пересильної тюрми була величезна, і приїхав Нехлюдов до тюрми вже аж надвечір. Він хотів підійти до дверей величезного похмурого будинку, але вартовий не пустив його, а тільки подзвонив. На дзвінок вийшов наглядач. Нехлюдов показав свою перепустку, але наглядач сказав, що без начальника він не може пустити. Нехлюдов подався до начальника. Ще йдучи сходами, Нехлюдов чув з-за дверей звуки якоїсь складної бравурної п'еси, яку грали на фортеп'яно. А коли йому відчинила двері сердита покоївка з перев'язаним оком, звуки ці ніби вирвалися з кімнати й вразили його слух. Це була набридла рапсодія Ліста, що її грали прекрасно, але тільки до одного місця. Коли доходило до цього місця, то повторювалося знову те саме. Нехлюдов спитав перев'язану покоївку, чи дома начальник.

Покоївка сказала, що нема.

— Чи скоро буде?

Рапсодія знову урвалася і знову з блиском і гучно повторилася до завороженого місця.

— Я піду спитаю.

І покоївка вийшла.

Рапсодія тільки що була знову розбіглась, як раптом, не доходячи до завороженого місця, урвалась, і почувся голос:

— Скажи йому, що нема й сьогодні не буде. Він у гостях, чого пристають,— почувся жіночий голос з-за дверей, і знову почувлась рапсодія, але знову урвалася, і почувся звук відсовуваного стільця. Очевидно, розгнівана піаністка сама хотіла зробити нагінку настирливому відвідувачеві, що приходить не у визначений час.

— Татуся нема,— сердито сказала, виходячи, зі збитим волоссям, жалюгідна на вигляд, бліда панночка, з синцями під сумними очима. Побачивши молодого чоловіка в доброму пальті, вона полагіднішала.— Зайдіть, будь ласка... Вам чого ж треба?

— Мені в острозі побачити ув'язнену.

— Певно політичну?

— Ні, не політичну. В мене дозвіл від прокурора.

— Ну, я не знаю, татуся нема. Та зайдіть, будь ласка,— знову покликкала вона його з маленького передпокою.— Або

зверніться до помічника, він тепер у конторі, з ним поговоріть. Ваше як прізвище?

— Дякую вам,— сказав Нехлюдов, не відповідаючи на запитання, і вийшов.

Ще не встигли за ним зачинити двері, як знову залунали все ті самі жваві, веселі звуки, що так не пасували ні до місця, звідки вони лунали, ні до обличчя жалюгідної дівчини, яка так уперто вивчала їх. Надворі Нехлюдов зустрів молодого офіцера з нафабреними вусами, які стояли сторчма, і спитав його про помічника начальника. Це був сам помічник. Він узяв перепустку, переглянув її й сказав, що за перепусткою в будинок попереднього ув'язнення він не наважується пропустити сюди. Та вже й пізно. Приходьте завтра.

— Завтра о 10 годині побачення дозволяється всім; ви приїжджайте, і сам начальник буде дома. Тоді побачення можете мати в спільній, а якщо начальник дозволить, то і в конторі.

Так і не добившись у цей день побачення, Нехлюдов подався додому. Схвильований думкою побачити її, Нехлюдов ішов вулицями, згадуючи тепер не суд, а свої розмови з прокурором і начальниками. Те, що він шукав побачення з нею й сказав про свій намір прокуророві та був у двох тюрмах, готуючись побачити її, так схвилювало його, що він довго не міг заспокоїтись. Приїхавши додому, він зразу ж дістав свої щоденники, яких давно не торкався, перечитав деякі місця в них і записав таке: «Два роки не писав щоденника і думав, що ніколи вже не повернуся до цієї легковажності. А це була не легковажність, а розмова з собою, з тим справжнім, божественним собою, що живе в кожній людині. Весь час цей я спав, і мені ні з ким було розмовляти. Пробудила його незвичайна подія 28-го квітня, в суді, де я був присяжним. Я на лаві підсудних побачив її, обмануту мною Катюшу, в арештантському халаті. Через дивне непорозуміння і через мою помилку її засудили на каторгу. Я оце був у прокурора і в тюрмі. Мене не пустили до неї, але я вирішив усе зробити, щоб побачити її, покаятися перед нею й спокутувати свою провину хоч одруженням. Господи, поможи мені! Мені дуже добре, радісно на душі».

XXXVII

Довго цієї ночі не могла заснути Маслова, а лежала з розплющеними очима і, дивлячись на двері, що їх заступала, проходивши то туди то сюди, дячиха, думала.

Думала вона про те, що нізащо не піде заміж за каторжного, на Сахаліні, а як-небудь інакше влаштується,— з яким-небудь з начальників, з писарем, хоч з наглядачем, хоч з помічником.

Вони всі на це ласі. «Аби тільки не схуднути. Бо загинеш». І вона згадала, як оборонець дивився на неї, і як дивився голова, і як дивились ті люди, що зустрічалися їй навмисно проходили повз неї в суді. Вона згадала, як Берта, відвідавши її в острозі, розказувала їй, що той студент, якого вона кохала, живучи в Китаєвої, приїжджав до них, питав про неї й дуже жалів. Згадувала вона про бійку з рудою й жаліла її; згадувала про булочника, що вислав їй зайвий калач. Вона згадувала про багатьох, але тільки не про Нехлюдова. Про своє дитинство і молодість, а особливо про кохання до Нехлюдова, вона ніколи не згадувала. Це було занадто боляче. Ці спогади десь далеко незайманими лежали в її душі. Навіть уві сні вона ніколи не бачила Нехлюдова. Нині на суді вона не впізнала його не так тому, що, коли вона бачила його востаннє, він був військовий, без бороди, з маленькими вусиками і хоч і коротким, але густим кучерявим волоссям, а тепер був старкуватий чоловік, з бородою, як тому, що вона ніколи не думала про нього. Поховала вона всі спогади про своє минуле з ним тієї жахливої темної ночі, коли він приїжджав з армії й не заїхав до тіточок.

До тієї ночі, поки вона надіялася на те, що він заїде, її не тільки не обтяжувала дитина, яку вона носила під серцем, а часто вона здивовано розчулювалась від її м'яких, а інколи поривчастих рухів у собі. Але з тієї ночі все стало іншим. І майбутня дитина стала тільки самою завадою.

Тіточки чекали Нехлюдова, просили його заїхати, але він телеграфував, що не може, бо повинен бути в Петербурзі вчасно. Коли Катюша дізналась про це, вона вирішила піти на станцію, щоб побачити його. Поїзд проходив уночі, о 2-й годині. Катюша вклала спати панночок і, підмовивши з собою дівчинку, кухарчину, доньку Машку, наділа старі черевики, накинула хустку, підтикалась та й побігла на станцію.

Була темна, осіння, дощова, вітряна ніч. Дощ то починав стьобати теплими великими краплями, то переставав. У полі, під ногами не було видно дороги, а в лісі було чорно, як у каглі, і Катюша, хоч і знала добре дорогу, збилася з неї в лісі й дійшла до маленької станції, на якій поїзд стояв 3 хвилини, не задалегідь, як вона сподівалася, а після другого дзвінка. Вибігши на платформу, Катюша зразу ж у вікні вагона першого класу побачила його. У вагоні цьому було особливо яскраве світло. На бархатних кріслах сиділи один проти одного два офіцери і грали в карти. На столику біля вікна горіли заплилі товсті свічки. Він в обтягнутих рейтузах і білій сорочці сидів на ручці крісла, спершись ліктем на його спинку, і чогось сміявся. Як тільки вона впізнала його, вона стукнула у вікно змерзлою рукою. Та в цей самий час ударив третій дзві-

нок, і поїзд повільно рушив, спочатку назад, а потім один за одним стали посуватися вперед поштовхами зсовувані вагони. Один з тих, що грали, підвівся з картами в руках і став дивитися у вікно. Вона стукнула ще раз і притулилась обличчям до шибки. У цей час смикнувся й той вагон, біля якого вона стояла, і рушив. Вона пішла поряд, дивлячись у вікно. Офіцер хотів спустити вікно, та ніяк не міг. Нехлюдов устав і, відіпхнувши офіцера, почав спускати. Поїзд надав ходу, отож Катюша йшла швидко. Поїзд пішов ще швидше, і вікно спустилося. В цей самий час кондуктор відіпхнув її й ускочив до вагона. Вона відстала, але все бігла по мокрих дошках платформи; потім платформа скінчилась, і Катюша насилу втрималася, щоб не впасти, збігаючи східцями на землю. Вона бігла, але вагон першого класу був уже далеко попереду. Повз неї бігли вагони II класу, потім ще швидше побігли вагони III класу, але вона все-таки бігла. Коли пробіг останній вагон з ліхтарями, вона була вже за водокачкою, поза захистком, і вітер накинувся на неї, зриваючи з голови в неї хустку й обліплюючи на бігу з одного боку платтям її рухливі ноги. Хустку знесло з неї вітром, а вона все бігла.

— Тітонько, Михайлівно! — кричала дівчинка, ледве встигаючи за нею. — Хустку загубили!

Катюша спинилась і, закинувши голову назад, схопившись за неї руками, заридала.

— Поїхав! — закричала вона.

«Він, в освітленому вагоні, на бархатному кріслі сидить, жартує, п'є, — а я ось тут, у болоті, в темряві, під дощем і вітром — стою й плачу», подумала вона сама з собою й сіла на землю, і так голосно заридала, що дівчинка злякалась і обняла її за мокре плаття.

— Тітонько, додому ходімо.

«Пройде поїзд — під вагон, та й кінець», думала тимчасом Катюша, не відповідаючи дівчинці.

Вона вирішила, що зробить так. Але тут-таки, як це й завжди буває в першу хвилину затишся після хвилювання, вона, дитина — його дитина, що була в ній, — раптом здригнулась, стукнулася й плавно потяглася, і знову застукала чимось тонким, ніжним і гострим. І раптом усе те, що хвилину тому так мучило її, що, здавалося, не можна було жити, вся злоба на нього й бажання помститись йому хоч своєю смертю, — все це раптом відійшло далеко. Вона заспокоїлась, встала, опорядилася, наділа на голову хустку й пішла додому.

Змучена, мокра, брудна, вона вернулася додому, і з цього дня в ній почався той душевний переворот, внаслідок якого вона зробилася тим, чим була тепер. З тієї страшної ночі вона перестала вірити в бога і в добро. Вона перше сама вірила в

бога і в те, що люди вірять у нього, але з цієї ночі впевнилася, що ніхто не вірить у це і що все, що говорять про бога та його закон, все це — обман і несправедливість. Він, якого вона любила і який її любив, — вона це знала, — покинув її, наглулившись з її почуттів. А він був найкращий з усіх людей, яких вона знала. А всі інші були ще гірші. І все, що з нею траплялось, на кожному кроці підтверджувало це. Тітки його, богомольні бабусі, прогнали її, коли вона не могла вже так служити їм, як раніше. Всі люди, з якими вона сходилась, — жінки старались через неї роздобути грошей, мужчини, починаючи з старого станового і до тюремних наглядачів, дивилися на неї, як на предмет насолоди. І ні для кого нічого не було іншого на світі. У цьому ще більше переконав її старий письменник, з яким вона зійшлася на другий рік свого життя на волі. Він просто так і говорив їй, що в цьому — він називав це поезією й естетикою — полягає все щастя.

Всі жили тільки для себе, для своєї насолоди, і всі слова про бога і добро були обманом. А якщо коли й поставали питання про те, чому на світі все влаштовано так погано, що всі роблять одно одному зло і всі страждають, треба було не думати про це. Стане нудно — покурила чи випила, або, що найкраще, покохалася з мужчиною, та й минеться.

XXXVIII

Наступного дня, в неділю, о 5 годині ранку, коли в жіночому коридорі тюрми пролунав звичайний свисток, Корабльова, що вже не спала, розбудила Маслоу.

«Каторжна», з жахом подумала Маслоу, протираючи очі й мимоволі вдихаючи в себе страшенно смердюче на ранок повітря, і хотіла знову заснути, поринути в безтямність, та звичка страху перемогла сон, і вона підвелась і, підібгавши ноги, сіла, оглядаючись. Жінки вже попідводились, тільки діти ще спали. Шинкарка з вирячуватими очима, обережно, щоб не розбудити дітей, витягла з-під них халат. Бунтівниця розвішувала коло груби ганчірки, що правили за пелюшки, а дитина заходилась розпачливим криком на руках у блакитноокої Федосії, яка похитувалася з нею й присипляла її ніжним голосом. Сухотна, схопившись за груди, з налитим кров'ю обличчям, відкашлювалася і, в проміжках зітхаючи, майже скрикувала. Руда, прокинувшись, лежала горілиць, зігнувши товсті ноги, і голосно й весело розказувала бачений сон. Бабуся-палійка стояла знову перед образом і, шепочучи одні й ті самі слова, хрестилась і кланялася. Дячиха нерухомо сиділа на нарах і тупим сонним поглядом дивилася поперед себе. Хорошавка підвивала на палець масне жорстке чорне волосся.

В коридорі почулися кроки в хляпаючих котах, загуркотів замок, і увійшло двоє арештантів-парашечників у куртках і коротких, на багато вище за кісточки, сірих штанах і з серйозними, сердитими обличчями, піднявши на коромисло смердючу кадку, понесли її геть з камери. Жінки повиходили в коридор до кранів умиватись. Біля кранів зчинилася сварка рудої з жінкою, що вийшла з другої, сусідньої камери. Знову лайки, крики, скарги...

— Карцеру захотіли! — закричав наглядач і ляснув руду по гладкій голій спині так, що аж залунало на весь коридор. — Щоб голосу твого не чути було.

— Ач, розігрався, старий, — сказала руда, вважаючи це поводження за пестоці.

— Ну, хутко! Збирайтесь до обідні.

Не встигла Маслова причесатись, як прийшов начальник з почтом.

— На перевірку! — гукнув наглядач.

З іншої камери вийшли інші арештантки, і всі стали в два ряди вздовж коридора, при чому жінки заднього ряду повинні були класти руки на плечі жінок першого ряду. Всіх перелічили.

Після перевірки прийшла наглядачка й повела арештанток до церкви. Маслова з Федосією були в середині колони, що складалася більше ніж з ста жінок, які повиходили з усіх камер. Усі були в білих косинках, кофтах і спідницях, і лише зрідка серед них траплялися жінки у своєму одязі різних кольорів. Це були дружини з дітьми, що йшли за чоловіками. Всі сходи було захоплено цією процесією. Чути було м'яке тупотіння взутих у коти ніг, гомін, часом сміх. На повороті Маслова побачила злобне обличчя свого ворога, Бочкової, яка йшла попереду, і показала її Федосії. Зійшовши наниз, жінки позамовкали і, хрестячись та кланяючись, стали проходити у відчинені двері ще порожньої церкви, що виблискувала золотом. Їх місце було праворуч, і вони, тиснувшись і напіраючи одна на одну, почали ставати. Слідом за жінками увійшли в сірих халатах пересильні, ті, що відсиджували та висилалися за постановами громад, і, гучно відкашлюючись, стали тісною юрбою ліворуч і посередині церкви. А нагорі, на хорах, уже стояли приведені раніше — з одного боку з голеними половинами голів, каторжні, які виявляли свою присутність брязканням кайданів, з другого — не голені й не заковані, що перебували під слідством.

Острожна церква була новозбудована й оздоблена багатим купцем, який витратив на цю справу кілька десятків тисяч карбованців, і вся блищала яскравими фарбами й золотом.

Деякий час у церкві була мовчанка, і чути було тільки сякання, відкашлювання, крик немовлят і зрідка брязкіт кайданів. Та ось арештанти, що стояли посередині, шарахнулись, натиснули один на одного, залишаючи дорогу посередині, і дорогою цією пройшов начальник і став попереду всіх, посередині церкви.

XXXIX

Почалася відправа.

Відправа полягала в тому, що священник, одягшись в особливий чудний і дуже незручний, парчовий одяг, вирізував і розкладав шматочки хліба на блюдечку і потім клав їх у чашу з вином, вимовляючи при цьому різні імена й молитви. А дячок тимчасом, не перестаючи, спочатку читав, а потім співав навпереміну з хором з арештантів, різні слов'янські, самі по собі мало зрозумілі, а ще менше від швидкого читання й співання зрозумілі молитви. Зміст молитов полягав, переважно, в бажанні благоденства государеві імператорові та його родині. Про це виголошувалися молитви багато разів, разом з іншими молитвами і окремо, навколішки. Крім того, було прочитано дячком кілька віршів з Діянь Апостолів таким чудним напруженим голосом, що нічого не можна було зрозуміти, і священником дуже розбірливо було прочитано місце з євангелія Марка, що в ньому сказано було, як Христос, воскреснувши, перше ніж полетіти на небо й сісти праворуч свого вітця, з'явився спочатку Марії Магдалині, з якої він вигнав сім бісів, і потім одинадцятьом учням, і як звелів їм проповідувати євангеліє усім створінням, при чому оголосив, що той, хто не повірить,— загине, а хто повірить і хреститиметься — буде спасений і, крім того, виганятиме бісів, виліковуватиме людей від хвороб накладанням на них рук, говоритиме новими мовами, братиме змії і, якщо вип'є отрути, то не помре, а залишиться здоровим.

Суть відправи полягала в тому, що вважалося, ніби вирізані священником шматочки й покладені у вино, при певних маніпуляціях і молитвах, перетворюються на тіло і кров бога. Маніпуляції ці полягали в тому, що священник рівномірно, дарма що цьому заважав надітий на нього парчовий мішок, підіймав обидві руки догори й тримав їх так, потім опускався на коліна й цілував стіл та те, що було на ньому. А найголовнішою дією було те, коли священник, узявши обома руками серветку, рівномірно і плавно махав нею над блюдцем і золоту чашею. Вважалося, що в цей самий час з хліба і вина робиться тіло і кров, і тому це місце відправи було обставлене особливою урочистістю.

«Ізрядно о пресвятій, пречистій і преблагословенній богородиці», гучно закричав після цього священник з-за перегородки, і хор урочисто заспівав, що дуже добре прославляти ту дівицю Марію, яка породила Христа без порушення дівочості, яка удостоєна за це честі більшої, ніж якісь там херувими, і більшої слави, ніж якісь там серафими. Після цього вважалося, що перетворення сталося, і священник, знявши серветку з блюдечка, розрізав середній шматочок начетверо й поклав його спочатку у вино, а потім у рот. Вважалося, що він з'їв шматочок тіла божого й випив ковток божої крові. Після цього священник відіпнув завіску, відчинив середні двері і, взявши в руки золочену чашку, вийшов з нею в середні двері й запросив бажаючих теж попоїсти тіла і крові бога, що були в чашці.

Бажаючих виявилось кілька дітей.

Спочатку опитавши дітей про їх імена, священник, обережно набираючи ложечкою з чашки, совав глибоко в рот кожному з дітей, по черзі, по шматочку хліба у вині, а дячок, тут-таки, втираючи роти дітям, веселим голосом співав пісню про те, що діти їдять тіло боже і п'ють його кров. Після того священник виніс чашку за перегородку і, допивши там усю кров, що була в чашці, і з'ївши всі шматочки тіла божого, старанно обсмоктавши вуса й витерши рота і чашку, в щонайвеселішому настрої, порипуючи тонкими підошвами опойкових чобіт, бадьорими кроками вийшов з-за перегородки.

Цим закінчилася головна християнська відправа. Та священник, бажаючи втішити нещасних арештантів, додав до звичайної відправи ще особливу. Особлива ця відправа полягала в тому, що священник, ставши перед уявлюваним викуваним позолоченим зображенням (з чорним обличчям і чорними руками) того самого бога, якого він їв, освітленим десятком воскових свічок, почав чудним і фальшивим голосом чи то співати, чи то говорити, такі слова: «Ісусе найсолодший, апостолів славо, Ісусе похвало мучеників, владику всесильний, спаси мене, Ісусе спасе мій, Ісусе мій, найкрасніший, того, хто до тебе приходить, спасе Ісусе, помилуй мене, молитвами народження твого, усіх, Ісусе, святих твоїх пророків усіх, спасе мій Ісусе, і солодоців райських сподоби, Ісусе людинолюбче!»

На цьому він спинився, перевів дух, перехрестився, покловився до землі, і всі зробили те саме. Кланявся начальник, наглядачі, арештанти і нагорі особливо часто забряжчали кайдани.— «Ангелів творче і господи сил»,— вів далі він: «Ісусе предивний, ангелів здивування, Ісусе пресильний, прародителів урятування, Ісусе пресолодкий, патріархів величання, Ісусе преславний, царів укріплення, Ісусе преблагий,

пророків справдження, Ісусе предивний, мучеників міцносте, Ісусе претихий, монахів радосте, Ісусе премилостивий, пресвітерів солодосте, Ісусе премилосердний, пісників повздержли- восте, Ісусе пресладосний, преподобних радування, Ісусе пре- чистий, невинних цнотливосте, Ісусе одвічний, грішників спасіння, Ісусе сине божий, помилуй мене», добрався він на- решті до зупинки, дедалі з більшим і більшим свистом повто- рюючи слово Ісусе, притримав рукою рясу на шовковій під- кладці і, опустившись на одно коліно, поклонився до землі, а хор заспівав останні слова: «Ісусе сине божий, помилуй мене», а арештанти падали і підводились, струшуючи волос- сям, що залишалося на половині голови, і брязкаючи кайда- нами, які натирали їм худі ноги.

Так тривало дуже довго. Спочатку йшли похвали, що кін- чалися словами: «помилуй мене», а потім ішли нові похвали, що кінчалися словами: «алілуйя». І арештанти хрестились, били поклони в кожній перерві, але потім вони стали вже кланятися через раз чи й через два, і всі були дуже раді, коли всі похвали скінчились і священник, полегшено зітхнувши, за- крив книжку й пішов за перегородку. Залишалася одна остання дія, яка полягала в тому, що священник узяв з вели- кого стола позолочений хрест з емалевими медальйончиками на кінцях і вийшов з ним на середину церкви. Спочатку піді- йшов і поцілував хрест начальник, потім наглядачі, потім, натискуючи один на одного й пошепки лаючись, стали підхо- дити арештанти. Священик, розмовляючи з начальником, со- вав хрест і свою руку в рот, а часом у ніс арештантам, що підходили до нього, а арештанти старалися поцілувати і хрест і руку священника. Так кінчалася християнська відправа, яку чинили для втіхи й науки заблудлим братам.

XI

І нікому з присутніх, починаючи з священника й начальника і кінчаючи Масловою, не спадало на думку, що той самий Ісус, ім'я якого зі свистом таку незчисленну кількість разів повторював священник, усякими дивними словами вихваляючи його, заборонив саме все те, що робилося тут; заборонив не тільки таке безглузде многоглаголання й блюзнірське волх- вування священників-учителів над хлібом і вином, але щонай- рішучіше заборонив одним людям називати учителями інших людей, заборонив молитви в храмах, а велів молитися кож- ному на самоті, заборонив самі храми, сказавши, що прийшов зруйнувати їх, і що молитися треба не в храмах, а в душі й істині; а головнo заборонив не тільки судити людей і тримати

їх ув'язненими, мучити, ганьбити, карати, як це робилося тут, а заборонив усяке насильство над людьми, сказавши, що він прийшов випустити полонених на волю.

Нікому з присутніх не спадало на думку те, що все, що діялося тут, було найбільшим блюзнірством і глузуванням з того самого Христа, ім'ям якого все це робилося, Нікому на думку не спадало те, що позолочений хрест з емалевими медальйончиками на кінцях, якого виніс священик і давав цілувати людям, був не що інше, як зображення тієї шибениці, на якій було страчено Христа саме за те, що він заборонив те саме, що тепер його ім'ям робилося тут. Нікому на думку не спадало, що ті священики, які уявляють собі, ніби, у вигляді хліба і вина, вони їдять тіло і п'ють кров Христову, справді їдять тіло і п'ють кров його, але не в шматочках і у вині, а тим, що не тільки спокушають тих «малих сих», з якими Христос ототожнював себе, але й позбавляють їх найбільшого блага й завдають їм найлютіших мук, приховуючи від людей те оповіщення блага, яке він приніс їм.

Священик, зі спокійною совістю, робив усе те, що він робив, бо з дитинства був вихований на тому, що це єдина справжня віра, в яку вірили всі святі люди, що раніше жили, і тепер вірять духовне і світське начальство. Він вірив не в те, що з хліба зробилося тіло, що корисно для душі виголошувати багато слів, або що він з'їв справді шматочок бога,— в це не можна вірити,— а вірив у те, що треба вірити в цю віру. А головно зміцнювало його в цій вірі те, що за виконання треб цієї віри він 18 років уже діставав прибутки, на які утримував свою сім'ю, сина в гімназії, дочку в духовному училищі. Так само вірив і дячок та ще твердіше, ніж священик, бо зовсім забув суть догматів цієї віри, а знав тільки, що за теплоту, за поминання, за часи, за молебень простий і за молебень з акафістом, за все це є певна ціна, яку справжні християни охоче платять, і тому викрикував свої: «помилось, помилось», і співав, і читав, що належить, з такою самою спокійною впевненістю в необхідності цього, з якою люди продають дрова, борошно, картоплю. А начальник тюрми і наглядачі, хоч ніколи й не знали і не вникали в те, в чому полягають догмати цієї віри, і що означало все те, що діялося в церкві,— вірили, що неодмінно треба вірити в цю віру, бо вище начальство й сам цар вірять у неї. Крім того, хоч і невиразно (вони ніяк не могли б пояснити, як це робиться), вони почували, що ця віра виправдувала їх жорстоку службу. Якби не було цієї віри, їм не тільки важче, але мабуть і неможливо було б усі свої сили витратити на те, щоб мучити людей, як вони це тепер робили з зовсім спокійним сумлінням. Начальник був такої доброї душі людина, що він ніяк

не міг би жити так, якби не знаходив підтримки в цій вірі. І тому він стояв нерухомо, рівно, щиро бив поклони й хрестився, старався розчулитись, коли співали: «Іже херувими», а коли стали причащати дітей, вийшов наперед і власноручно підняв хлопчика, якого причащали, і потримав його.

А більшість арештантів, крім небагатьох з них, які ясно бачили весь обман, що чинився над людьми цієї віри, і в душі сміялися з неї, більшість вірила, що в цих позолочених іконах, свічках, чашах, ризах, хрестах, повтореннях незрозумілих слів: «*Ісусе пресолодкий*», «*помилось*», є таємнича сила, через яку можна набути великих вигод у цьому і майбутньому житті. Хоч більшість з них, зробивши кілька спроб набути вигоди в цьому житті через молитви, молебні, свічки, і не дістала їх,— молитви їх залишилися невиконаними,— кожен був твердо певен, що ця невдача випадкова, і що ця установа, схвалювана ученими людьми і митрополитами, є установа дуже важлива, яка необхідна коли не для цього, то для майбутнього життя.

Так само вірила й Маслова. Її, як і інших, охоплювало під час відправи змішане почуття побожності і нудьги. Вона стояла спочатку всередині натовпу за перегородкою й не могла бачити нікого, крім своїх подруг; а коли причасниці рушили вперед, і вона виступила разом з Федосією, і вона побачила начальника, а за начальником і між наглядачами мужичка з яснобілою борідкою й русявим волоссям,— Федосійного чоловіка, який нерухомими очима дивився на дружину,— Маслова під час акафісту заходила розглядати його й перешіптуватися з Федосією, і хрестилась та кланялась тільки тоді, коли всі це робили.

XLI

Нехлюдов рано виїхав з дому. В провулку ще їхав сільський дядько й чудним голосом гукав:

— Молока, молоко, молоко!

Напередодні був перший теплий весняний дощ. Скрізь, де не було бруку, раптом зазеленіла трава; берези в садах обсіпалися зеленим пухом, і черемха і тополі розправляли своє довге пахуче листя, а в домах і магазинах виймали й витирали рами. На товкучці, повз яку довелося проїжджати Нехлюдову, кишів біля вищикуваних в ряд яток суцільний натовп народу, і ходили обірвані люди з чобітьми під пахвою й перекинутими через плече випрасуваними панталонами та жилетами.

Біля трактирів уже тиснулися, звільнившись з своїх фаб-

рик, мужчини в чистих чумарках і лискучих чоботях і жінки в шовкових яскравих хустках на головах і пальтах зі скла-русом. Городові з жовтими шнурками пістолетів стояли на місцях, виглядаючи безпорядків, які могли б розважити їх від томливої нудьги. По доріжках бульварів і по зеленому, тільки що забарвленому газону бігали, граючись, діти і собаки, і веселі нянечки перемовлялися між собою, сидячи на лавах.

Вулицями, холоднуватими й вологими ще з лівого боку, в затінку, і висохлими посередині, не перестаючи, гуркотіли по бруку важкі вози биндюжників, деренчали дροжки і дзвеніли конки. З усіх боків дрижало повітря від різноманітного гамору й гудіння дзвонів, що закликають людей бути присутніми при такій самій відправі, яка відбувалася тепер у тюрмі. І причепурені люди розходилися кожне до своєї парафії.

Візник підвіз Нехлюдова не до самої тюрми, а до повороту, що вів до тюрми.

Кілька душ мужчин і жінок, здебільшого з клуночками, стояли тут на цьому повороті до тюрми, кроків за сто від неї. Праворуч були невисокі дерев'яні будівлі, ліворуч двоповерховий будинок з якоюсь вівіскою. Сама величезна кам'яна споруда тюрми була попереду, і до неї не підпускали відвідувачів. Вартовий солдат з рушницею ходив туди й сюди, суюро гукаючи на тих, які хотіли обійти його.

Біля хвіртки дерев'яних будівель, з правого боку, проти вартового сидів на лавочці наглядач у мундирі з галунами, з записною книжкою. До нього підходили відвідувачі й називали тих, кого хотіли бачити, і він записував. Нехлюдов теж підійшов до нього й назвав Катерину Маслову. Наглядач з галунами записав.

— Чому не пускають ще? — спитав Нехлюдов.

— Обідню правлять. Ось відправлять обідню, тоді впустять.

Нехлюдов відійшов до натовпу тих, що очікували. З натовпу вийшов у подертому одязі й зібганому капелюсі, в опорках на босу ногу чоловік з червоними смугами на все обличчя й подався до тюрми.

— Ти куди лізеш? — крикнув на нього солдат з рушницею.

— А ти чого горлаєш? — нітрохи не бентежачись вигуком вартового, відповів обірванець і вернувся назад.— Не пускаєш — почекаю. А то кричить, немов енерал.

У натовпі схвально засміялись. Відвідувачі були здебільшого люди погано одягнені, навіть обірвані, але були й пристойні з зовнішнього вигляду і мужчини і жінки. Поруч з Нехлюдовим стояв добре одягнений, весь поголений, повний, рум'яний чоловік з клуночком, як видно, білизни, в руці. Не-

хлюдов спитав його, чи вперше він тут. Чоловік з клуночком відповів, що він кожної неділі буває тут, і вони розговорились. Це був швейцар з банку, він прийшов сюди провідати свого брата, якого судять за підлог. Добродушний чоловік цей розказав Нехлюдову всю свою історію і хотів розпитувати і його, коли їхню увагу відвернули, приїхавши на великому, породистому вороному коні, в дрожці на гумових шинах, студент з дамою під вуаллю. Студент ніс у руках великий клунок. Він підійшов до Нехлюдова й спитав його, чи можна і що треба зробити для того, щоб передати милостиню — калачі, які він привіз. «Це я на бажання нареченої. Це моя наречена. Батьки її порадили нам одвезти ув'язненим».

— Я сам уперше і не знаю, але думаю, що треба спитати того чоловіка,— сказав Нехлюдов, показуючи на наглядача з галунами, який сидів з книжкою праворуч.

У той самий час, коли Нехлюдов розмовляв з студентом, великі, з віконцем посередині, залізні двері тюрми розчинилися, і з них вийшов офіцер у мундирі з іншим наглядачем, і наглядач з книжкою оголосив, що впускати відвідувачів починають. Вартовий відступив, і всі відвідувачі, начебто боячись запізнитися, швидким кроком, а хто й бігом, кинулися до дверей тюрми. Біля дверей стояв один наглядач, що в міру того, як відвідувачі проходили повз нього, лічив їх, голосно вимовляючи: шістнадцять, сімнадцять тощо. Другий наглядач, всередині будинку, торкаючись рукою кожного, також лічив тих, що проходили в дальші двері, з тим, щоб при випуску, перевіривши рахунок, не залишити жодного відвідувача в тюрмі й не випустити жодного ув'язненого. Рахівник цей, не дивлячись на того, хто проходив, лягнув рукою по спині Нехлюдова, і цей дотик руки наглядача в першу хвилину образив Нехлюдова, та зразу ж він згадав, чого він прийшов сюди, і йому совісно стало цього почуття незадоволення й образи.

Перше приміщення за дверима була велика кімната з склепінням і залізними ґратами в невеликих вікнах. У кімнаті цій, що називалася збірною, зовсім несподівано Нехлюдов побачив у ніші велике зображення розп'яття.

«Навіщо це?» подумав він, мимоволі поєднуючи в своїй уяві зображення Христа зі звільненими, а не з ув'язненими.

Нехлюдов ішов повільним кроком, пропускаючи поперед себе відвідувачів, що спішили; він був охоплений змішаними почуттями жаху перед тими лиходіями, яких замкнено тут, жалю до тих невинних, що, як учорашній хлопчик і Катюша, повинні бути тут, і побоювання й розчулення перед тим побаченням, яке мало бути в нього. При виході з першої кімнати, на другому кінці її, наглядач промовив щось. Але Нехлюдов,

захоплений своїми думками, не звернув уваги на це і йшов далі туди, куди йшла більшість відвідувачів, тобто в чоловічий відділ, а не в жіночий, куди йому треба було.

Пропускаючи тих, що спішили, вперед, він увійшов останнім до приміщення, призначеного для побачень. Перше, що вразило його, коли він, відчинивши двері, зайшов до цього приміщення, був оглушливий крик сотні голосів, який зливався в суцільний гомін. Тільки ближче підійшовши до людей, які наче мухи, що понасідали на цукор, прилипли до сітки, яка поділяла кімнату надвоє, Нехлюдов зрозумів, у чому річ. Кімната з вікнами на задній стіні була поділена надвоє не одною, а двома дротяними сітками, які йшли від стелі до землі. Між сітками ходили наглядачі. На тому боці сіток були ув'язнені, на цьому боці — відвідувачі. Між тими і другими було дві сітки й аршинів зо три відстані, отож не тільки передати що-небудь, але й розглянути обличчя, особливо короткозорій людині, було неможливо. Трудно було й говорити, треба було кричати з усієї сили, щоб тебе почули. З обох боків були притулені до сіток обличчя: дружин, чоловіків, матерів, дітей, які намагалися розглядіти одно одного й сказати те, що треба. А що кожен старався говорити так, щоб його розчув його співрозмовник, і сусіди хотіли того самого, і їх голоси заважали один одному, то кожен намагався перекричати іншого. Від цього саме й стояв той гомін, перебиваний вигуками, який вразив Нехлюдова, як тільки він увійшов до цієї кімнати. Розібрати те, що говорилося, не було ніякої змоги. Можна було тільки по обличчях догадуватись про те, що говорилося, і які стосунки були між тими, що говорили. Ближче до Нехлюдова була старенька в хусточці, вона, притулившись до сітки, з тремтячим підборіддям, кричала щось блідому молодому чоловікові з поголеною половиною голови. Арештант, підвівши брови й наморщивши лоба, уважно слухав її. Поряд з старенькою був молодий чоловік у чумарці, який слухав, похитуючи головою, те, що йому говорив схожий на нього арештант із змученим обличчям і сивючою бородою. Ще далі стояв обірванець і, махаючи рукою, щось кричав і сміявся. А поряд з ним сиділа на підлозі жінка з дитиною, в добрій шерстяній хустці, і ридала, очевидно вперше побачивши того сивого чоловіка, що був на другому боці, в арештантській куртці, з голеною головою і в кайданах. Над цією ж жінкою швейцар, з яким говорив Нехлюдов, кричав з усієї сили до лисого з блискучими очима арештанта на тому боці. Коли Нехлюдов зрозумів, що він муситиме говорити в цих умовах, в нього здійнялось почуття обурення проти тих людей, які могли це влаштувати і додержуватись цього. Йому дивно було, що таке жахливе становище, таке

знуцання з почуттів людей нікого не ображало. І солдати, і начальник, і відвідувачі, і ув'язнені робили все це так, начебто визнаючи, що це так і повинно бути.

Нехлюдов пробув у цій кімнаті хвилин з п'ять, охоплений якимось дивним почуттям туги, свідомості свого безсилля і розладу з усім світом; моральне почуття нудоти, схоже на хитавицю на кораблі, опанувало його.

XLII

«Одначе треба робити те, за чим прийшов,— сказав він, підбадьорюючи себе.— Як же бути?»

Він став шукати очима начальство і, побачивши невисокого, худого чоловіка з вусами, в офіцерських погонах, що ходив позаду людей, звернувся до нього:

— Чи не можете ви, ласкавий добродію, мені сказати,— сказав він з особливо напруженою ввічливістю,— де тримають жінок і де побачення з ними дозволяються?

— Вам хіба до жіночої треба?

— Так, я б хотів бачити одну жінку з ув'язнених,— з тією самою напруженою ввічливістю відповів Нехлюдов.

— То ви б так і сказали, коли в збірній були. Вам кого ж треба бачити?

— Мені треба бачити Катерину Маслову.

— Вона політична? — спитав помічник начальника.

— Ні, вона просто...

— Вона, що ж, засуджена?

— Так, позавчора вона була засуджена,— покірно відповів Нехлюдов, боячись як-небудь зіпсувати настрої начальника, який начебто співчував йому.

— Коли в жіночу, то сюди, будь ласка,— сказав начальник, очевидно, вирішивши з зовнішнього вигляду Нехлюдова, що він вартий уваги.— Сидоров,— звернувся він до вусатого унтер-офіцера з медалями,— проведи ось їх до жіночої.

— Слухаю.

В цей час біля ґрат почулося чийсь розпачливе ридання.

Все було дивно Нехлюдову, і найдивніше те, що йому доводилось дякувати й почувати себе вдячним перед начальником і старшим наглядачем, перед людьми, що робили всі ті жорстокі діла, які робилися в цьому будинку.

Наглядач вивів Нехлюдова з чоловічої відвідувацької в коридор і зразу ж, через двері напроти, увів його до жіночої кімнати для побачень.

Кімната ця так само, як і чоловіча, була поділена натрое двома сітками, але вона була значно менша, і в ній було

менше і відвідувачів і ув'язнених, але крику й гамору було стільки ж, як і в чоловічій. Так само між сітками ходило начальство. Начальство тут становила наглядачка в мундирі з галунами на рукавах і синіми облямівками і таким самим поясом, як у наглядачів. І так само, як у чоловічій, з обох боків налипли до сіток люди: з цього боку — в різноманітному одязі міські жителі, з того боку — арештантки, деякі в білій, деякі в своїй одежі. Вся сітка була заставлена людьми. Одні ставали навшпиньки, щоб через голови інших їх чули, інші сиділи на підлозі й перемовлялися.

Найпомітнішою з усіх жінок-арештанток і разучим криком і на вигляд була кошлата, худа циганка-арештантка, зі збитою з кучерявого волосся косинкою, яка стояла майже посередині кімнати, по той бік ґрат, біля стовпа, і щось зі швидкими жестами кричала до низько й туго підперезаного цигана в синьому сюртуку. Поряд з циганом присів до землі солдат, розмовляючи з арештанткою, далі стояв, припавши до сітки, молодий з білявою борідкою мужичок у личаках, з розчервонілим обличчям, який, очевидно, насилу стримував сльози. З ним говорила миловида білява арештантка, яка ясними блакитними очима дивилась на співрозмовника. Це була Федосія з своїм чоловіком. Біля них стояв обірванець, що перемовлявся з розшарпаною широколицею жінкою; потім дві жінки, мужчина, знову жінка — проти кожного була арештантка. Серед них Маслової не було. Але позаду арештанток, на тому боці, стояла ще одна жінка, і Нехлюдов зразу ж зрозумів, що це була вона, і зразу ж відчув, як прискорено забилося в нього серце і спинився подих. Рішуча хвилинка наближалась. Він підійшов до сітки й упізнав її. Вона стояла позаду блакитноокої Федосії і, усміхаючись, слухала те, що вона говорила. Вона була не в халаті, як позавчора, а в білій кофті, туго стягнутій поясом; кофта високо здіймалася на грудях. З-під косинки, як на суді, виглядало кучеряве чорне волосся.

«Зараз вирішиться, — думав він. — Як мені покликати її? Чи сама підійде».

Та сама вона не підходила. Вона чекала Клару і ніяк не думала, що цей мужчина до неї.

— Вам кого треба? — спитала, підходячи до Нехлюдова, наглядачка, що ходила між сітками.

— Катерину Маслову, — ледве міг вимовити Нехлюдов.

— Маслова, до тебе! — гукнула наглядачка.

Маслова оглянулась і, підвівши голову й прямо випинаючи груди, з своїм, знайомим Нехлюдову виразом готовності, підійшла до ґрат, протискуючись між двома арештантками, і здивовано-запитливо втупилася у Нехлюдова, не впізнаючи його.

Впізнавши, однак, по одягу в ньому багату людину, вона усміхнулась.

— Ви до мене? — сказала вона, наближаючи до ґрат своє усміхнене, з косенькими очима обличчя.

— Я хотів бачити...— Нехлюдов не знав, як сказати: «вас», чи «тебе», і вирішив сказати «вас». Він говорив не голосніше, ніж звичайно.— Я хотів бачити вас... я...

— Ти мені баки не забивай,— кричав біля нього обірванець.— Брала чи не брала?

— Кажуть тобі, помирає, чого ж іще? — кричав хтось з другого боку.

Маслова не могла почути того, що говорив Нехлюдов, але вираз його обличчя в той час, як він говорив, раптом нагадав їй його. Та вона не повірила собі. Усмішка, однак, зникла в неї з обличчя, і лоб став страдницьки морщитись.

— Не чути, що кажете,— прокричала вона, мружачись і все більше зморщуючи лоба.

— Я прийшов...

«Так, я роблю те, що треба, я каюсь», подумав Нехлюдов.

І тільки-но він подумав це, сльози виступили в нього на очах, підступили до горла, і він, зачепившись пальцями за ґрати, замовк, роблячи зусилля, щоб не розридатися.

— Я кажу: навіщо встряєш, куди не треба...— кричали з одного боку.

— Вір ти богові, знати не знаю,— кричала арештантка з другого боку.

Побачивши його хвилювання, Маслова впізнала його.

— Схоже, та не впізнаю,— закричала вона, не дивлячись на нього, і почервоніле раптом обличчя її стало ще похмурішим.

— Я прийшов на те, щоб просити в тебе прощення,— прокричав він гучним голосом, без інтонації, як завчений урок.

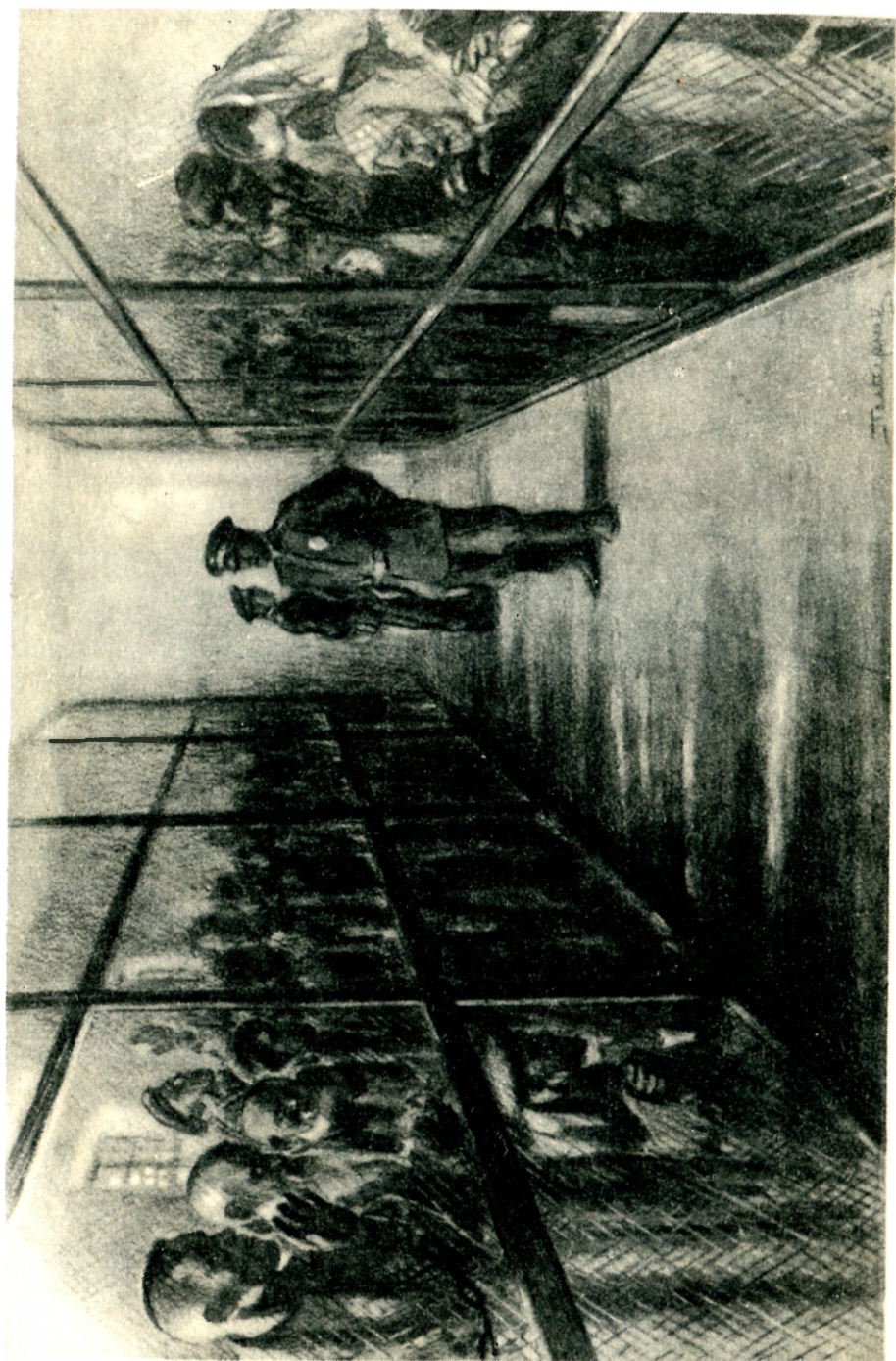
Коли він прокричав ці слова, йому стало соромно, і він оглянувся. Та зразу ж йому спало на думку, що коли йому соромно, то це тим краще, бо він повинен зазнати сорому. І він гучно говорив далі.

— Прости мені, я страшенно винен перед...— прокричав він ще.

Вона стояла нерухомо й не спускала з нього свого косого погляду.

Він не міг далі говорити й відійшов від ґрат, намагаючись стримати ридання, що коливали його груди.

Начальник, той самий, що направив Нехлюдова до жіночого відділу, як видно зацікавлений ним, прийшов до цього відділу і, побачивши Нехлюдова не біля ґрат, спитав його, чому він не розмовляє з тією, з ким йому треба. Нехлюдов

висякався і, опанувавши себе, намагаючись мати спокійний вигляд, відповів:

— Не можу говорити крізь ґрати, нічого не чути.

Начальник задумався.

— Ну, що ж, можна вивести її сюди на час.

— Маріє Карлівно! — звернувся він до наглядачки. — Ви ведіть Маслову сюди.

XLIII

Через хвилину з бічних дверей вийшла Маслова. Підійшовши м'якими кроками близько до Нехлюдова, вона спинилася й спідлоба глянула на нього. Чорне волосся, так само як і позавчора, вибивалося виткими кільцями, обличчя, нездорове, пухле і біле, було миловидне й зовсім спокійне; тільки лискучо-чорні косі очі з-під підпухлих повік особливо блищали.

— Можна тут говорити, — сказав начальник і відійшов.

Нехлюдов підступив до лавки, що стояла біля стіни.

Маслова глянула запитливо на помічника начальника і потім, ніби з подивом знизавши плечима, пішла за Нехлюдовим до лавки й сіла на неї поряд з ним, поправивши спідницю.

— Я знаю, що вам трудно простити мені, — почав Нехлюдов, але знову спинився, почувуючи, що сльози заважають, — та коли не можна вже виправити минулого, то я тепер зроблю все, що можу. Скажіть...

— Як це ви знайшли мене? — не відповідаючи на його запитання, спитала вона, і дивлячись і не дивлячись на нього своїми косими очима.

«Боже мій! Поможи мені. Навчи мене, що мені робити!» говорив собі Нехлюдов, дивлячись на її таке змінене негарне тепер обличчя.

— Я позавчора був присяжним, — сказав він, — коли вас судили. Ви не впізнали мене?

— Ні, не впізнала. Не було коли мені впізнавати. Та я й не дивилася, — сказала вона.

— Була ж дитина? — спитав він і відчув, як обличчя його почервоніло.

— Тоді ж, слава богу, померла, — коротко й злобно відповіла вона, одвертаючи від нього погляд.

— Як саме, від чого?

— Я сама хвора була, мало не померла, — сказала вона, не підводячи очей.

— Як же тіточки вас відпустили?

— Хто покоївку з дитиною триматиме? Як помітили, так і прогнали. Та щоб сказати, — не пам'ятаю нічого. Все забула. Тому всьому кінець.

— Ні, не кінець. Не можу я так облишити цього. Я хоч тепер хочу спокутувати свій гріх.

— Нема чого покутувати; що було, те було та й минуло,— сказала вона, і, чого він зовсім не сподівався, вона раптом глянула на нього й неприємно, заманливо й жалісно усміхнулась.

Маслова ніяк не сподівалась побачити його, особливо тепер і тут, і тому в першу хвилину поява його вразила її й примусила згадати про те, чого вона не згадувала ніколи. Вона в першу хвилину згадала невиразно про той новий дивний світ почуттів і думок, що його відкрив був її прегарний юнак, який кохав її і якого кохала вона, і потім про його незрозумілу жорстокість і цілий ряд принижень, страждань, які почалися після цього чарівного щастя й впливали з нього. І їй зробилось боляче. Та, не маючи сили розібратися в цьому, вона вчинила й тепер, як чинила завжди: відігнала від себе ці спогади й постаралася запнути їх особливим туманом розпусного життя; так само вона зробила й тепер. У першу хвилину вона з'єднала чоловіка, що сидів тепер перед нею, з тим юнаком, якого вона колись кохала, але потім, побачивши, що це дуже боляче, вона перестала з'єднувати його з тим. Тепер цей чисто одягнений, випещений пан з напахченою бородою був для неї не той Нехлюдов, якого вона кохала, а тільки один з тих людей, які, коли їм треба було, користувались такими істотами, як вона, і якими такі істоти, як вона, повинні були користуватися якомога для себе вигідніше. І тому вона заманливо усміхнулась до нього. Вона помовчала, обдумуючи, чим би покористуватися від нього.

— Тому всьому кінець,— сказала вона.— Тепер ось засудили на каторгу.

І губи в неї затремтіли, коли вона вимовила це страшне слово.

— Я знав, я певен був, що ви не винні,— сказав Нехлюдов.

— Звісно, не винна. Хіба я злодійка чи грабіжниця. У нас кажуть, що все від адвоката,— вела далі вона.— Кажуть, треба прохання подати. Тільки дорого, кажуть, беруть...

— Так, неодмінно,— сказав Нехлюдов.— Я вже звернувся до адвоката.

— Треба не пожалкувати грошей, доброго,— сказала вона.

— Я зроблю, що можливо.

Настала мовчанка.

Вона знову так само усміхнулась.

— А я хочу у вас попросити... грошей, якщо можете. Трохи... десять карбованців, більше не треба,— раптом сказала вона.

— Так, так,— зніяковіло заговорив Нехлюдов і взявся за бумажник.

Вона швидко глянула на начальника, який ходив туди й сюди по камері.

— При ньому не давайте, бо відберуть.

Нехлюдов дістав бумажник, як тільки начальник одвернувся, але не встиг передати бумажку в десять карбованців, як начальник знову обернувся до них обличчям. Він затиснув гроші в руці.

«Це ж мертва жінка», думав Нехлюдов, дивлячись на це, колись миле, тепер оскверненне пухле обличчя з блискучим, негарним блиском чорних косих очей, що стежать за начальником і його рукою з затиснутою бумажкою. І на нього наїшла хвилина вагання.

Знову той спокусник, який говорив учора вночі, заговорив у душі в Нехлюдова, як завжди, намагаючись вивести його з питань про те, що слід робити, до питання про те, що вийде з його вчинків і що корисно.

«Нічого ти не зробиш з цією жінкою,— говорив цей голос,— тільки собі на шию почепиш камінь, який утопить тебе й перешкодить тобі бути корисним для інших. Дати їй грошей, усе, що є, попрощатися з нею й скінчити все назавжди?» подумалось йому.

Але тут-таки він відчув, що тепер, зараз, відбувається щось найважливіше в його душі, що його внутрішнє життя стоїть у цю хвилину ніби на терезах, які гоїдаються, і найменше зусилля може перетягти їх в той чи інший бік. І він зробив це зусилля, покликав того бога, якого він учора почув у своїй душі, і бог тут-таки озвався в ньому. Він вирішив зараз сказати їй усе.

— Катюшо! Я прийшов до тебе просити прощення, а ти не відповіла мені, чи простила ти мені, чи простиш ти мені коли-небудь,— сказав він, раптом переходячи на ти.

Вона не слухала його, а дивилася то на його руку, то на начальника. Коли начальник одвернувся, вона швидко простягнула до нього руку, схопила бумажку і поклала за пояс.

— Чудне, що кажете,— сказала вона, зневажливо, як йому здалося, усміхаючись.

Нехлюдов почував, що в ній є щось, просто вороже йому, що захищає її такою, яка вона тепер, і заважає йому дійти їй до серця.

Але дивна річ, це його не тільки не відштовхувало, а ще більше, якоюсь особливою, новою силою притягало до неї. Він почував, що йому треба розбудити її духовно, що це страшенно важко, але сама трудність цієї справи вабила його. Його охопило тепер почуття до неї таке, якого він ніколи не зазнавав перше ні до неї, ні до будь-кого іншого, в якому не було нічого особистого: він нічого не бажав собі від неї,

а бажав тільки того, щоб вона перестала бути такою, якою вона була тепер, щоб вона пробудилася й стала такою, якою вона була раніше.

— Катюшо, навіщо ти так говориш? Я ж знаю тебе, пам'ятаю тебе тоді в Панові...

— Нащо старе згадувати,— сухо сказала вона.

— Я згадую на те, щоб загладити, спокутувати свій гріх, Катюшо,— почав він, і хотів був сказати про те, що він одружитья з нею, але зустрів її погляд і прочитав у ньому щось таке страшне й грубе, відразливе, що не міг договорити.

В цей час одвідувачі стали виходити. Начальник підійшов до Нехлюдова й сказав, що час побачення закінчився. Маслова встала, покірно чекаючи, коли її відпустять.

— Прощайте, я ще багато маю сказати вам, та, як бачите, тепер не можна,— сказав Нехлюдов і простягнув руку.— Я прийду ще.

— Здається, все сказали...

Вона подала руку, але не потиснула.

— Ні, я постараюсь бачитися з вами ще, де б можна було поговорити, і тоді скажу дуже важливе, що треба сказати вам,— сказав Нехлюдов.

— Що ж, приходьте,— сказала вона, усміхаючись тією усмішкою, якою усміхалася до мужчин, яким хотіла подобатись.

— Ви ближче для мене, ніж сестра,— сказав Нехлюдов.

— Дивно,— повторила вона і, похитуючи головою, пішла за ґрати.

XLIV

При першому побаченні Нехлюдов сподівався, що Катюша, побачивши його, дізнавшись про його намір слугувати їй та про його розкаяння, зрадіє й розчулиться і стане знову Катюшею, але, на жак, він побачив, що Катюші не було, а була сама Маслова. Це здивувало й жакнуло його.

Переважно дивувало його те, що Маслова не тільки не соромилася свого становища — не арештантки (цього вона соромилась), а свого становища повії,— а начебто навіть була задоволена, майже пишалась ним. А тимчасом це й не могло бути інакше. Всякій людині для того, щоб діяти, конче треба вважати свою діяльність важливою й доброю. І тому, хоч би яке було становище людини, вона неодмінно складе собі таку думку на людське життя взагалі, при якій її діяльність здаватиметься їй важливою й доброю.

Звичайно думають, що злодій, убивця, шпигун, повія, визнаючи свою професію поганою, повинні соромитись її. А бу-

ває зовсім протилежне. Люди, долею і своїми гріхами-помилками поставлені в певне становище, хоч би яке воно було неправильне, складають собі таку думку про життя взагалі, при якому їхнє становище здається їм добрим і вартим поваги. А для підтримання такої думки люди інстинктивно тримаються того кола людей, в якому визнається складене ними про життя й своє місце в ньому поняття. Нас це дивує, коли йдеться про злодіїв, що вихваляються своєю спритністю, повій — своєю розпустою, убивць — своєю жорстокістю. Але дивує це нас тільки тому, що гурток-атмосфера цих людей обмежена і, головно, що ми перебуваємо поза нею; але хіба не те саме явище відбувається серед багатіїв, які вихваляються своїм багатством, тобто грабіжництвом,— воєначальників, які вихваляються своїми перемогами, тобто вбивством,— владарів, які вихваляються своєю могутністю, тобто насильництвом. Ми не бачимо в цих людях спотворення поняття про життя, про добро і зло задля виправдання свого становища тільки тому, що коло людей з такими спотвореними поняттями більше, і ми самі належимо до нього.

І такий погляд на своє життя і своє місце в світі склався у Маслової. Вона була повія, засуджена на каторгу, і, незважаючи на це, вона склала собі такий світогляд, при якому могла виправдати себе й навіть пишатися перед людьми своїм становищем.

Світогляд цей полягав у тому, що головне благо всіх мужчин, усіх без винятку — старих, молодих, гімназистів, генералів, освічених, неосвічених, полягає в статевих зносинах з принадними жінками, і тому всі мужчины хоч і вдають, що захоплені іншими справами, по суті бажають тільки самого цього. А вона — приладна жінка — може задовольняти чи не задовольняти це їхнє бажання, і тому вона — важлива й потрібна людина. Все її попереднє й теперішнє життя було підтвердженням справедливості цього погляду.

Протягом десяти років вона скрізь, хоч би де вона була, починаючи з Нехлюдова і старого станового й кінчаючи острожними наглядачами, бачила, що потрібна всім мужчинам; вона не бачила й не помічала тих мужчин, яким не була потрібна. І тому весь світ уявлявся їй зібранням охоплених хіттю людей, що з усіх боків чатували на неї й усіма можливими способами — через обман, насильство, купівлю, хитрощі — старалися заволодіти нею.

Так розуміла життя Маслової, і при такому розумінні життя вона була не тільки не остання, але й дуже важлива людина. І Маслової дорожила таким розумінням життя найбільше в світі,— не могла не дорожити ним, бо, змінивши таке розуміння життя, вона втрачала те значення, що його

таке розуміння давало їй серед людей. І для того, щоб не втратити свого значення в житті, вона інстинктивно трималась такого кола людей, які дивилися на життя так само, як і вона. А почувавши, що Нехлюдов хоче вивести її в інший світ, вона опиралась йому, передбачаючи, що в тому світі, в який він кликав її, вона повинна буде втратити це своє місце в житті, що давало їй упевненість і самоповагу. З цієї ж причини вона відганяла від себе й спогади першої юності і перших стосунків з Нехлюдовим. Спогади ці не збігалися з її теперішнім світоглядом і тому були зовсім викреслені з її пам'яті чи скоріше десь зберігалися в її пам'яті незайманими, але були так замкнені, замазані, як бджоли замазують гнізда шкідливих черв'яків, що можуть зіпсувати всю бджолину роботу, щоб до них не було ніякого доступу. І тому теперішній Нехлюдов був для неї не та людина, яку вона колись любила чистою любов'ю, а тільки багатий пан, яким можна і слід скористуватися і з яким могли бути тільки такі стосунки, як і з усіма мужчинами.

«Ні, не міг сказати головного,— думав Нехлюдов, прямуючи разом з людьми до виходу.— Я не сказав їй, що одружуся з нею. Не сказав, а зроблю це», думав він.

Наглядачі, стоячи біля дверей, знову, випускаючи, в дві руки лічили відвідувачів, щоб не вийшов зайвий і не залишився в тюрмі. Те, що його ляскали тепер по спині, не тільки не ображало його, але він навіть і не помічав цього.

XLV

Нехлюдову хотілося змінити своє зовнішнє життя: здати велику квартиру, розпустити прислугу й переїхати до гостиниці. Та Аграфена Петрівна довела йому, що не було ніякої потреби до зими що-небудь змінювати в улаштуванні життя; влітку квартири ніхто не візьме, а жити й тримати меблі де-небудь таки треба. Отож усі зусилля Нехлюдова змінити своє зовнішнє життя (йому хотілося улаштуватися просто, по-студентському) не привели ні до чого. Мало того, що все залишилося по-старому, в домі почалася посилена робота: провітрювання, розвішування й вибивання всяких шерстяних і хутряних речей, у чому брали участь і двірник, і його помічник, і кухарка, і сам Корній. Спочатку виносили й вивішували на мотузках якісь мундири й чудні хутряні речі, якими ніколи ніхто не користувався; потім стали виносити килими і меблі, і двірник з помічником, позасукувавши рукави мускулястих рук, завзято в такт вибивали ці речі, і по всіх кімнатах поширився запах нафталіну. Проходячи двором і дивлячись з вікон, Нехлюдов дивувався з того, як страшенно багато

всього цього було, і яке все це було цілком непотрібне. «Єдиний ужиток і призначення цих речей,— думав Нехлюдов,— полягали в тому, щоб дати нагоду робити вправи Аграфені Петрівні, Корнієві, двірникові, його помічникові та кухарці».

«Не варто змінювати форми життя тепер, поки справи Маслової не розв'язано,— думав Нехлюдов.— Та й дуже важко це. Однаково само собою все зміниться, коли звільнять чи зашлють її, і я поїду за нею».

В призначений адвокатом Фанаріним день Нехлюдов приїхав до нього. Увійшовши в його розкішну квартиру у власному будинку, з величезними рослинами й дивними завісками на вікнах, і взагалі тим дорогим умеблюванням, яке свідчить про дурні, тобто без труднощів одержані гроші, і яке буває в' людей несподівано розбагатілих, Нехлюдов застав у приймальні людей, що дожидалися черги, як у лікарів, і похмуро сиділи біля столів з ілюстрованими журналами, що мали розважати їх. Помічник адвоката, який сидів тут-таки, біля високої конторки, впізнавши Нехлюдова, підійшов до нього, привітався й сказав, що він зараз скаже принципалові. Але не встиг помічник підійти до дверей у кабінет, як вони самі відчинились, і почулися гучні, жваві голоси немолодого кременезного чоловіка, з червоним обличчям і з густими вусами, в зовсім новому одязі, і самого Фанаріна. На обох обличчях був той вираз, який буває на обличчях в людей, які тільки що зробили вигідну, але не зовсім хорошу справу.

— Самі винні, батечку,— усміхаючись, говорив Фанарін.

— І радий би в рай, та гріхи не пускають.

— Ну, ну, ми знаєм.

І обидва ненатурально засміялись.

— А, князь, будь ласка,— сказав Фанарін, побачивши Нехлюдова, і, кивнувши ще раз купцеві, що виходив, увів Нехлюдова до свого, суворого стилю, ділового кабінету.— Будь ласка, куріть,— сказав адвокат, сідаючи проти Нехлюдова і стримуючи усмішку, яку викликав успіх попередньої справи.

— Дякую, я у справі Маслової.

— Так, так, зараз. Ох, які шельми ці товстосуми! — сказав він.— Бачили цього молодця? В нього мільйонів з 12 капіталу. А каже: пускають. Ну, а якщо тільки може витягти у вас 25-тикарбованцевий білет — зубами вирве.

«Він каже пускають, а ти кажеш — 25-тикарбованцевий білет», думав тимчасом Нехлюдов, почувуючи непереборну огиду до цієї розв'язної людини, яка тоном своїм бажає показати, що вона з ним, з Нехлюдовим, одного, а з клієнтами, що прийшли, та іншими — другого, чужого їм табору.

— Дуже він мене замучив — страшенний негідник. Хотілось душу розважити,— сказав адвокат, ніби виправдуючись у тому, що говорить не про справу.— Ну, про вашу справу... Я її прочитав уважно і «змісту оної не схвалив», як говориться в Тургенєва, тобто адвокатик був поганий, всі приводи касації прогавив.

— То що ж ви вирішили?

— Одну хвилину. Скажіть йому,— звернувся він до помічника, який увійшов,— що, як я сказав, так і буде: — може — гаразд, не може — не треба.

— Та він не згоден.

— Ну, і не треба,— сказав адвокат, і обличчя в нього з радісного й добродушного раптом зробилося похмурим і злим.

— От кажуть, що адвокати даремно гроші беруть,— сказав він, наводячи на своє обличчя знову попередню приємність.— Я визволив одного неспроможного боржника від зовсім неправильного обвинувачення, і тепер вони всі до мене лізуть. А кожна така справа коштує величезної праці. Адже й ми теж, як якийсь письменник каже, залишаємо шматочок м'яса в чорнильниці. Ну, то вашу справу, чи справу, що цікавить вас,— казав далі він,— ведено погано, добрих приводів для касації нема, але все-таки спробувати касувати можна, і я ось написав таке.

Він узяв аркуш списаного паперу і, швидко ковтаючи деякі формальні слова і особливо поважно вимовляючи інші, почав читати:

«До кримінального касаційного департаменту і т. д., і т. д. такої ось і т. д. скарга. Рішенням вердикту і т. д., що відбувся і т. д., визнано таку ось Маслоу винною в позбавленні життя через отруєння купця Смєлькова і на підставі 1454 ст. Кодексу її засуджено до і т. д. каторжної роботи і т. д.»

Він спинився; очевидно, незважаючи на велику звичку, він усе-таки з приємністю слухав свій твір.

«Вирок цей є результатом таких важливих процесуальних порушень і помилок,— далі читав він поважно,— що підлягає скасуванню. По-перше; читання під час судового слідства акта дослідження нутрощів Смєлькова було перерване на самому початку головою» — раз.

— Та це ж обвинувач вимагав читання,— з подивом сказав Нехлюдов.

— Однаково, оборона могла мати підстави вимагати того ж самого.

— Та це ж бо вже зовсім ні на що не потрібно було.

— Все-таки це привід. Далі: «По-друге, оборонець Маслової,— читав він далі,— був зупинений під час промови головою, коли, бажаючи схарактеризувати особу Маслової, він

торкнувся внутрішніх причин її падіння, на тій підставі, що слова оборонця нібито не стосуються безпосередньо справи, а тимчасом у справах кримінальних, як це було неодноразово вказувано сенатом, в'яснення характеру і взагалі морального обличчя підсудного має першорядне значення, хоч би для правильного розв'язання питання про осудність»,— два,— сказав він, глянувши на Нехлюдова.

— Та він же дуже погано говорив, отож нічого не можна було зрозуміти,— ще більше дивуючись, сказав Нехлюдов.

— Чоловік дурний зовсім і, розуміється, нічого не міг сказати путнього,— сміючись, сказав Фанарін,— але все-таки привід. Ну, далі. По-третє, в кінцевому слові своєму голова, всупереч категоричній вимозі І п. 801 ст. Стат. крим. суд., не роз'яснив присяжним засідателям, з яких юридичних елементів складається поняття про винність і не сказав їм, що вони мають право, визнавши доведеним факт дання Масловою отрути Смєлькову, не поставити їй це діяння у вину через відсутність у неї заміру на вбивство і таким чином визнати її винною не в карному злочині, а лише в провині — необережності, наслідком якої, несподіваним для Маслової, була смерть купця». Це ось головне.

— Та ми й самі могли зрозуміти це. Це наша помилка.

«І нарешті, по-четверте,— вів далі адвокат,— присяжними засідателями відповідь на запитання суду про винність Маслової було дано в такій формі, яка мала в собі явну суперечливість. Маслову обвинувачувалося в навмисному отруєнні Смєлькова з виключно корисливою метою, яка була єдиним мотивом убивства, а присяжні у відповіді своїй відкинули мету пограбування й участь Маслової у викраденні цінностей, з чого очевидно було, що вони мали на увазі відкинути й замір підсудної на вбивство і лише через непорозуміння, викликане неповнотою прикінцевого слова голови, не висловили цього належним чином у своїй відповіді, а тому така відповідь присяжних безумовно вимагала застосування 816 і 808 ст. Стат. крим. суд., тобто роз'яснення присяжним з боку голови зробленої ними помилки і повернення до нової наради й нової відповіді на запитання про провинність підсудної»,— прочитав Фанарін.

— То чому ж голова не зробив цього?

— Я б теж бажав знати, чому,— сміючись, сказав Фанарін.

— Виходить, сенат виправить помилку?

— Це зважаючи на те, хто там у даний момент засідатиме. Ну, то ось. Далі пишемо: «такий вердикт не давав судові права,— читав далі він швидко,— піддати Маслому кримінальному покаранню, і застосування щодо неї 3 п. 771 ст. Стат. крим. суд. становить різке й велике порушення основних

положень нашого кримінального процесу. Зважаючи на викладені підстави, маю честь клопотатися і т. д. про скасування згідно 909, 910, 2 п. 912 і 928 ст. Стат. крим. суд. і т. д. і т. д. та про передачу справи цієї в другий відділ того самого суду на новий розгляд». То ось, усе, що можна було зробити, зроблено. Але буду одвертим, віри в успіх мало. А втім, усе залежить від складу департаменту сенату. Якщо є рука, поклопочіться.

— Я декого знаю.

— Так, і якнайшвидше, бо вони всі пойдуть геморої лікувати, і тоді три місяці треба чекати... Ну, а в разі неуспіху, залишається прохання на царське ім'я. Це теж залежить від закулісної роботи. І в цьому разі готовий служити, тобто не в закулісній, а в складенні прохання.

— Дякую вам, гонорар, виходить...

— Помічник передасть вам білову скаргу і скаже.

— Ще хотів спитати вас: прокурор дав мені перепустку в тюрму до цієї особи, а в тюрмі мені сказали, що потрібен ще дозвіл губернатора для побачень поза встановленими днями і місцем. Чи потрібно це?

— Так, я думаю. Але тепер губернатора нема, виконує обов'язки віц. Та це такий несосвітений дурень, що ви з ним навряд чи що зробите.

— Це Масленников?

— Атож.

— Я знаю його,— сказав Нехлюдов і встав, щоб іти.

В цей час до кімнати влетіла швидкою ходою маленька, страшенно потворна, кирпата, кощава, жовта жінка — адвоката дружина, яку очевидно нітрохи не засмучувала її потворність. Вона не тільки була надзвичайно оригінально вбрана,— щось було на ній намотано й бархатне, і шовкове, і яскравожовте, і зелене,— але й рідке волосся в неї було підвиге, і вона переможно влетіла до приймальні, супроводжувана довгим усміхненим чоловіком з земляним кольором обличчя, в сюртуку з шовковими вилогами й білому галстуку. Це був письменник; його знав з обличчя Нехлюдов.

— Анатолію,— промовила вона, відчиняючи двері,— ходімо до мене. Ось Семен Іванович обіцяє прочитати свій вірш, а ти повинен читати про Гаршина неодмінно.

Нехлюдов хотів піти, але адвоката дружина пошепотілася з чоловіком і зразу ж звернулася до нього.

— Будь ласка, князю,— я вас знаю і вважаю зайвим рекомендування,— одвідайте наш літературний ранок. Дуже буде цікаво. Анатоль чудово читає.

— Бачите, скільки в мене різноманітних справ,— сказав Анатоль, розводячи руками, усміхаючись і показуючи на дру-

жину, виявляючи цим неможливість протистояти такій чарівній особі.

З сумним і суворим обличчям і з найбільшою чемністю подякувавши дружині адвоката за честь запрошення, Нехлюдов відмовився, посилаючись на те, що не має змоги, і вийшов до приймальні.

— Який гримасник! — сказала про нього адвоката дружина, коли він вийшов.

У приймальні помічник передав Нехлюдову готове прохання і на запитання про гонорар сказав, що Анатолій Петрович визначив 1000 карбованців, пояснивши при цьому, що власне таких справ Анатолій Петрович не бере, але робить це для нього.

— А як підписати прохання, хто повинен? — спитав Нехлюдов.

— Може сама підсудна, а якщо це важко, то й Анатолій Петрович, узявши від неї довіреність.

— Ні, я поїду й візьму її підпис, — сказав Нехлюдов, радіючи з нагоди побачити її раніше, ніж у визначений день.

XLVI

У звичайний час в острозі просвистіли по коридорах свистки наглядачів; грюкаючи залізом, повідчинялися двері коридорів і камер, зачовгали босі ноги і каблуки котів, коридорами пройшли парашечники, наповнюючи повітря огидним смородом; повмивалися, повдягались арештанти і арештантки й повиходили в коридори на перевірку, а після перевірки пішли по окріп на чай.

За чаєм того дня по всіх камерах острогу точилися жваві розмови про те, що в цей день мали бути покарані різкими два арештанти. Один з цих арештантів добре грамотний молодий чоловік, прикажчик Васильєв, що вбив свою коханку в випадку ревності. Його любили товариші по камері за його веселість, щедрість і твердість у ставленні до начальства. Він знав закони й вимагав додержування їх. За це начальство не любило його. Три тижні тому наглядач ударив парашечника за те, що той облив його новий мундир капусняком. Васильєв заступився за парашечника, кажучи, що нема закону бити арештантів. «Я тобі покажу закон», сказав наглядач і вилаяв Васильєва. Васильєв відповів тим самим. Наглядач хотів ударити, але Васильєв схопив його за руки, потримав так хвилину зо три, повернув і випхнув з дверей. Наглядач покаржився, і начальник звелів посадити Васильєва в карцер.

Карцери були ряд темних комірчин, що замикалися зовні замками. У темному, холодному карцері не було ні ліжка, ні

стола, ні стільця, отожд посадовлений сидів чи лежав на брудній підлозі, де через нього й на нього бігали пацюки, яких у карцері було дуже багато і вони були такі сміливі, що в темряві не можна було зберегти хліба. Вони з'їдали хліб з-під рук у посадовлених і навіть нападали на самих посадовлених, якщо ті переставали ворушитись. Васильєв сказав, що не піде до карцеру, бо не винен. Його повели силоміць. Він став одбиватися, і двоє арештантів допомогли йому вирватися від наглядачів. Зібрались наглядачі й між ними знаменитий своєю силою Петров. Арештантів зім'яли й повпихали до карцерів. Губернаторові зразу ж було донесено про те, що трапилося щось схоже на бунт. Був одержаний папір, в якому наказувалось дати головним двом винуватцям — Васильєву і бродязі Безрідному по 30 різок.

Кара мала відбуватися в жіночій відвідувацькій.

Звечора все це було відомо всім мешканцям острогу, і по камерах точилися жваві розмови про майбутню кару.

Корабльова, Хорошавка, Федосія і Маслова сиділи в своєму кутку й усі, червоні й збуджені, випивши вже горілки, яка тепер не переводилася в Маслової і якою вона щедро частувала подруг, пили чай і говорили про те ж саме.

— Хіба він буянив, чи що,— говорила Корабльова про Васильєва, відкусуючи крихітні шматочки цукру всіма своїми міцними зубами.— Він тільки за товариша заступився. Бо ж тепер битися не дозволяють.

— Хлопець, кажуть, хороший,— додала Федосія, просто-волоса, зі своїми довгими косами, що сиділа на поліні проти нар, на яких був чайник.

— От би йому сказати, Михайлівно,— звернулася сторожиха до Маслової, маючи на увазі під «ним» Нехлюдова.

— Я скажу. Він для мене все зробить,— усміхаючись і струшуючи головою, відповіла Маслова.

— Та коли ж то приїде, а вони, кажуть, оце пішли по них,— сказала Федосія.— Страх це,— додала вона, зітхаючи.— Я одного разу бачила, як у волості мужика били. Мене до старшини батечко свекор послав, прийшла я, а він, бач...— почала сторожиха довгу історію.

Розповідь сторожихи перервали звуки голосів і кроків у верхньому коридорі.

Жінки притихли, дослухаючись.

— Потягли, чорти,— сказала Хорошавка.— Заб'ють вони його тепер. Люті дуже на нього наглядачі, бо він їм спуску не дає.

Нагорі все затихло, і сторожиха доказала свою історію, як вона злякалась у волості, коли там у сараї мужика шмагали, як у неї всі нутрощі відскочили. А Хорошавка розповіла,

як Щеглова нагаями били, а він і голосу не подав. Потім Федосія прибрала чай, і Корабльова та сторожиха заходилися шити, а Маслова, нудьгуючи, сіла, обнявши коліна, на нари. Вона зібралася була лягти заснути, як наглядачка гукнула її в контору до відвідувача.

— Безпремінно скажи про нас,— говорила їй стара Меньшова в той час, як Маслова поправляла косинку перед дзеркалом з облізлою наполовину ртуттю: — не ми запалили, а він сам, лиходій, і робітник бачив; він душі не вб'є. Ти скажи йому, щоб він Митра викликав. Митро все йому викладе, як на долоні; бо що ж це, замкнули на замок, а ми й духом не чували, а він, лиходій, розкошує з чужою жінкою, в шинку сидить.

— Не закон це! — підтвердила Кораблиха.

— Скажу, неодмінно скажу,— відповіла Маслова.— А то випити ще для сміливості,— додала вона, підморгнувши оком.

Кораблиха налила їй півкухля. Маслова випила, втерлась і в дуже веселому настрої, повторюючи сказані нею слова: «для сміливості», похитуючи головою й усміхаючись, пішла за наглядачкою коридором.

XLVII

Нехлюдов уже давно дожидався в сінях.

Приїхавши до острогу, він подзвонив біля вхідних дверей і подав черговому наглядачеві дозвіл прокурора.

— Вам кого?

— Бачити арештантку Маслову.

— Не можна тепер: начальник зайнятий.

— В конторі? — спитав Нехлюдов.

— Ні, тут, у відвідувацькій,— відповів збентежено, як здався Нехлюдову, наглядач.

— Хіба сьогодні приймають?

— Ні, особлива справа,— сказав він.

— Як же його побачити?

— Ось вийдуть, тоді скажете. Заждіть.

У цей час з бічних дверей вийшов з блискучими галунами і сяючим, лискучим обличчям, з пропахлими тютюновим димом вусами, фельдфебель і суворо звернувся до наглядача:

— Навіщо сюди впустили?.. До контори...

— Мені сказали, що начальник тут,— сказав Нехлюдов, дивуючись з того неспокою, який помітно було й у фельдфебелі.

У цей час внутрішні двері відчинились, і вийшов спітнілий, збуджений Петров.

— Пам'ятатиме,— промовив він, звертаючись до фельдфебеля.

Фельдфебель показав очима на Нехлюдова, і Петров замовк, нахмурився й пішов у задні двері.

«Хто пам'ятатиме? Чого вони всі такі збентежені? Чого фельдфебель зробив йому якийсь знак?» — думав Нехлюдов.

— Не можна тут дождитися, заходьте до контори,— знову звернувся фельдфебель до Нехлюдова, і Нехлюдов уже хотів виходити, коли з задніх дверей вийшов начальник, ще більше збентежений, ніж його підвладні. Він, не перестаючи, зітхав. Побачивши Нехлюдова, він звернувся до наглядача:

— Федотов, Маслову з п'ятої жіночої до контори,— сказав він.

— Будь ласка,— звернувся він до Нехлюдова. Вони пройшли крутими сходами до маленької кімнатки з одним вікном, письмовим столом і кількома стільцями. Начальник сів.

— Тяжкі, важкі обов'язки,— сказав він, звертаючись до Нехлюдова і знову дістаючи товсту цигарку.

— Ви, видно, втомились,— сказав Нехлюдов.

— Втомився від усієї служби, дуже важкі обов'язки. Хочеш полегшити долю, і виходить гірше; тільки й думаю, як би піти звідси; важкі, важкі обов'язки..

Нехлюдов не знав, у чому були для начальника особливі труднощі, але нині він бачив у нього якийсь особливий, похмурий і безнадійний настрій, що збуджував жаль.

— Так, я думаю, що дуже важкі,— сказав він.— Навіщо ж ви виконуєте цей обов'язок?

— Не маю з чого жити, сім'я.

— Але якщо вам важко...

— Ну, все-таки, я вам скажу, в міру змоги даєш користь, все-таки, що можу, полегшую. Хто інший на моєму місці зовсім би не так повівся. Це ж легко сказати: 2000 з лишком людей, та яких! Треба знати, як поведистись. Теж люди, жалієш їх. А розпустити теж не можна.

Начальник став розказувати недавній випадок бійки між арештантами, що закінчився вбивством.

Оповідання його було перерване приходом Маслової, поперед якої йшов наглядач.

Нехлюдов побачив її в дверях, коли вона ще не бачила начальника. Обличчя в неї було червоне. Вона хутко йшла за наглядачем і, не перестаючи, усміхалась, похитуючи головою. Побачивши начальника, вона зі зляканим обличчям вп'ялася очима в нього, але зараз-таки заспокоїлась і жваво й весело звернулась до Нехлюдова.

— Здрастуйте,— сказала вона співуче й усміхаючись і з силою, не так, як того разу, труснувши йому руку.

— Я ось привіз вам підписати прохання,— сказав Нехлюдов, трохи дивуючись з того жвавого вигляду, з яким вона нині зустріла його.— Адвокат склав прохання, і треба підписати, і ми пошлемо в Петербург.

— Що ж, можна й підписати. Все можна,— сказала вона, мружачи одне око й усміхаючись.

Нехлюдов дістав з кишені складений аркуш і підійшов до стола.

— Можна тут підписати? — спитав Нехлюдов начальника.

— Іди сюди, сідай,— сказав начальник,— ось тобі й перо. Вмієш грамоти?..

— Колись знала,— сказала вона і, усміхаючись, поправивши спідницю і рукав кофти, сіла за стіл, ніяково взяла своєю маленькою, енергійною рукою перо і, засміявшись, оглянулася на Нехлюдова.

Він показав їй, що і де писати.

Старанно вмочаючи й струшуючи перо, вона написала своє ім'я.

— Більше нічого не треба? — спитала вона, дивлячись то на Нехлюдова, то на начальника і кладучи перо то на чорнильницю, то на папери.

— Я маю дещо сказати вам,— сказав Нехлюдов, узявши в неї з рук перо.

— Що ж, скажіть,— сказала вона і раптом, начебто про щось задумалась чи захотіла спати, стала серйозною.

Начальник устав і вийшов, і Нехлюдов залишився з нею віч-на-віч.

XLVIII

Наглядач, що привів Маслову, сів на підвіконні оддалік від стола. Для Нехлюдова настала рішуча хвилина. Він, не перестаючи, докоряв собі за те, що в те перше побачення не сказав їй головного — того, що він має намір одружитися з нею, і тепер твердо вирішив сказати їй це. Вона сиділа по один бік стола, Нехлюдов сів проти неї по другий. В кімнаті було видно, і Нехлюдов уперше виразно на близькій відстані побачив її обличчя,— зморшки коло очей і губ і підпухлість очей. І йому стало ще більше, ніж перше, жалко її.

Спершись ліктем на стіл так, щоб його не міг чути наглядач, людина єврейського типу, з сивіючими бакенбардами, що сидів біля вікна, а тільки сама вона, він сказав:

— Якщо з проханням не вийде, то подамо на царське ім'я. Зробимо все, що можна.

— От якби раніше; щоб адвокат добрий...— перебила вона його.— Бо це мій оборонець дурненький зовсім був. Усе мені

компліменти говорив,— сказала вона й засміялась.— Якби тоді знали, що я вам знайома, інакше було б. А то що? Думають усі — злодійка.

«Яка вона чудна сьогодні», подумав Нехлюдов і тільки хотів сказати своє, як вона знову заговорила.

— А я ось що. Є в нас одна бабуся, то всі, знаєте, аж дивуються. Така бабуся чудова, а от ні за що сидить, і вона і син; і всі знають, що вони не винні, а їх обвинуватили, що підпалили, та й сидять. Вона, знаєте, почула, що я з вами знайома,— сказала Маслова, крутячи головою й поглядаючи на нього,— та й каже: скажи йому, нехай, каже, сина викличуть, він їм усе розкаже. Меньшови їх прізвище. Що ж, зробите? Така, знаєте, бабуся чудова; видно зразу, що даремно. Ви, голубчику, поклопочіться,— сказала вона, поглядаючи на нього, опускаючи очі й усміхаючись.

— Гаразд, я зроблю, дізнаюсь,— сказав Нехлюдов, дедалі більше дивуючись з її розв'язності.— Але мені про свою справу хотілось поговорити з вами. Ви пам'ятаєте, що я вам говорив того разу? — сказав він.

— Ви багато говорили. Що говорили того разу? — сказала вона, не перестаючи усміхатись і повертаючи голову то в той, то в інший бік.

— Я говорив, що прийшов просити вас простити мені,— сказав він.

— Ну що, все простити, простити, ні до чого це... ви краще...

— Що я хочу спокутувати свою вину,— казав далі Нехлюдов,— і спокутувати не словами, а ділом. Я вирішив одружитися з вами...

Обличчя її раптом виявило переляк. Косі очі її спинились і дивились, і не дивилися на нього.

— Це ще навіщо потрібно стало? — промовила вона, злобно хмурячись.

— Я почуваю, що я перед богом повинен зробити це.

— Якого ще бога там знайшли? Ви все не те говорите. Бога? Якого бога? От ви б тоді пам'ятали бога,— сказала вона і, розкривши рота, спинилась.

Нехлюдов тільки тепер почув, як сильно тхнуло горілкою в неї з рота і зрозумів причину її збудження.

— Заспокойтесь,— сказав він.

— Нема чого мені заспокоюватись. Ти думаєш, я п'яна? Я й п'яна, та пам'ятаю, що кажу,— швидко заговорила вона і вся багрово почервоніла: — я каторжна, блядь, а ви пан, князь, і нема чого тобі зі мною паскудитися. Іди до своїх князівен, а мені ціна — десятка.

— Хоч як би ти жорстоко говорила, ти не можеш сказати

того, що я почуваю,— весь тремтячи, тихо сказав Нехлюдов: — не можеш собі уявити, до якої міри я почуваю свою вину перед тобою!..

— Почуваю вину...— злобно передражнила вона.— Тоді не почував, а сунув 100 карбованців. Ось — твоя ціна...

— Знаю, знаю, але що ж тепер робити? — сказав Нехлюдов.— Тепер я вирішив, що не покину тебе; що сказав, те й зроблю.

— А я кажу, не зробиш! — промовила вона й голосно за-сміялась.

— Катюшо! — почав він, торкаючись її руки.

— Іди собі від мене. Я каторжна, а ти князь, і нема чого тобі тут бути,— скрикнула вона, вся змінившись від гніву, вириваючи в нього руку.— Ти мною хочеш спастися,— казала далі вона, кваплячись висловити все, що здійнялось у неї в душі.— Ти мною в цьому житті тішився, мною-таки хочеш і на тім світі спастись! Гидкий ти мені, і окуляри твої, і гладка, погана вся пика твоя. Іди собі, іди ти! — закричала вона, енергійним рухом схопившись на ноги.

Наглядач підійшов до них.

— Ти чого скандалиш! Хіба так можна...

— Облиште, будь ласка,— сказав Нехлюдов.

— Щоб не забувалася,— сказав наглядач.

— Ні, заждіть, будь ласка,— сказав Нехлюдов.

Наглядач відійшов знову до вікна.

Маслова знову сіла, опустивши очі й міцно стиснувши свої сплетені пальцями маленькі руки.

Нехлюдов стояв над нею, не знаючи, що робити.

— Ти не віриш мені,— сказав він.

— Що ви одружитись хочете — не буде цього ніколи. Повішуся швидше! Ось вам.

— Я все-таки слугуватиму тобі.

— Ну, це ваше діло. Тільки мені від вас нічого не треба. Це я правду вам кажу,— сказала вона.— І чому я не вмерла тоді? — додала вона й заплакала жалісним плачем.

Нехлюдов не міг говорити: її сльози передалися йому.

Вона підвела очі, глянула на нього, начебто здивувалась, і стала втирати косинкою сльози, що текли по щоках.

Наглядач тепер знову підійшов і нагадав, що час розходитись. Маслова встала.

— Ви тепер збуджені. Якщо можна буде, я завтра приїду. А ви подумайте,— сказав Нехлюдов.

Вона нічого не відповіла і, не дивлячись на нього, вийшла за наглядачем.

— Ну, дівко, заживеш тепер,— говорила Корабльова Масловій, коли вона вернулась до камери.— Видно, здорово в тебе

закохався; не лови гав, поки він їздить. Він визволить. Багатим людям усе можна.

— Це так і є,— співучим голосом говорила сторожика.— Бідному женитися, то й ніч мала, а багатому тільки задумав, загадав,— усе тобі як побажав, то так і буде. У нас такий, голубко, поважний, та щó зробив...

— А що, про мою справу говорила? — спитала стара.

Але Маслова не відповідала своїм подругам, а лягла на нари і, втупившись в куток косими очима, лежала так до вечора. Те, що їй сказав Нехлюдов, викликало її в той світ, в якому вона страждала і з якого пішла, не зрозумівши й зненавдивівши його. Вона тепер утратила те забуття, в якому жила, а жити з ясною пам'яттю про те, що було, було дуже тяжко. Увечері вона знову купила горілки й напилась разом з своїми подругами.

XLIX

«Так, то ось воно що. Ось що», думав Нехлюдов, виходячи з острогу і тільки тепер цілком розуміючи всю вину свою. Якби він не спробував заглядати, спокутувати свій вчинок, він ніколи б не відчув усієї злочинності його; мало того, і вона б не почувала всього зла, вчиненого їй. Тільки тепер це все вийшло назовні з усією своєю жахливістю. Він побачив тепер тільки те, що він зробив з душею цієї жінки, і вона побачила й зрозуміла, що було зроблено з нею. Раніше Нехлюдов бавився своїм почуттям милування з самого себе, з свого розкаяння; тепер йому просто було страшно. Покинути її — він чуввав це — тепер він не міг, а тимчасом не міг собі уявити, що вийде з його стосунків з нею.

На самому виході до Нехлюдова підійшов наглядач з хрестами й медалями і з неприємним, підлабузницьким обличчям і таємничо передав йому записку.

— Ось вашому сіятельству записка від одної особи...— сказав він, подаючи Нехлюдову конверт.

— Якої особи?

— Прочитаєте,— побачите. Ув'язнена, політична. Я при них перебуваю. То ось вона просила мене. І хоч не дозволено, але з людяності...— ненатурально говорив наглядач.

Нехлюдов був здивований, як це наглядач, приставлений до політичних, передає записки, і в самому острозі, майже на очах у всіх; він не знав ще тоді, що це був і наглядач і шпигун,— але взяв записку і, виходячи з тюрми, прочитав її. В записці було написано олівцем, швидким почерком, без ерив, таке:

«Дізнавшись, що ви навідуєте острог, цікавлячись одною

кримінальною особою, я захотіла побачитися з вами. Просить побачення зі мною. Вам дадуть, а я передам вам багато важливого і для вашої протезе і для нашої групи. Вдячна вам Віра Богодуховська».

«Богодуховська! Що то за Богодуховська?» думав Нехлюдов, весь захоплений враженням від побачення з Масловою і в першу хвилину не пов'язуючи ніякого спогаду з цим ім'ям і почерком. «А! — раптом згадав він.— Дияконова дочка на ведмежому полюванні».

Віра Богодуховська була учителька в глухій Новгородській губернії, куди Нехлюдов з товаришами заїхав для ведмежого полювання. Учителька ця звернулася до Нехлюдова з проханням дати їй грошей на те, щоб поїхати на курси. Нехлюдов дав їй ці гроші і забув про неї. Тепер виявлялося, що ця пані була політичною злочинницею, сиділа в тюрмі, де, мабуть, дізналася про його історію, і ось пропонувала йому свої послуги. Яке тоді все було легке й просте. І яке тепер усе важке і складне. Нехлюдов жваво й радісно згадав тодішній час і своє знайомство з Богодуховською. Це було перед масляною, в глушині, верст за 60 від залізниці Полісвання було вдале, вбили двох ведмедів і обідали, збираючись їхати, коли хазяїн хати, в якій зупинялись, прийшов сказати, що прийшла дияконова дочка, хоче бачитися з князем Нехлюдовим.

— Гарненька? — спитав хтось.

— Ну, годі! — сказав Нехлюдов, зробив серйозне обличчя, встав з-за стола і, втираючи рота й дивуючись, навіщо він потрібен був дияконовій дочці, пішов до хазяйської хати.

У кімнаті була дівчина в повстяному капелюшку, в шубці, жилава, з худим негарним обличчям, на якому гарні були тільки очі з піднятими над ними бровами.

— Ось, Віро Єфремівно, поговори з ними, — сказала стара хазяйка: — це сам князь. А я піду.

— Чим можу вам служити? — сказав Нехлюдов.

— Я.. я.. Бачите, ви багаті, ви розкидаєте гроші на дурниці, на полювання, я знаю, — почала дівчина, дуже ніяковіючи, — а я хочу тільки одного — хочу бути корисною для людей, і ніяк не можу, бо нічого не знаю.

Очі були правдиві, добрі, і весь вираз і рішучості і несміливості був такий зворушливий, що Нехлюдов, як це бувало з ним, раптом перенісся в її становище, зрозумів її й пожалів.

— Що ж я можу зробити?

— Я учителька, але хотіла б на курси, і мене не пускають. Не те, що не пускають, вони пускають, але потрібні кошти. Дайте мені, і я скінчу курс і верну вам. Я думаю, багаті люди б'ють ведмедів, мужиків поять — все це погано. Чому б вони не зробили добро? Мені треба б тільки 80 карбованців.

А не хочете, мені однаково,— сердито сказала вона, неvigідно для себе пояснивши впертий і серйозний погляд, що Нехлюдов кинув на неї.

— Навпаки, я дуже вдячний вам, що ви мені дали нагоду...

Коли вона зрозуміла, що він погоджується, вона почервоніла й замовкла.

— Я зараз принесу,— сказав Нехлюдов.

Він вийшов у сіни і тут-таки застав товариша, який підслухував їхню розмову. Він, не відповідаючи на жарти товаришів, дістав з сумки гроші й поніс їй.

— Будь ласка, будь ласка, не дякуйте. Я вам повинен дякувати.

Нехлюдову приємно було тепер згадати все це; приємно було згадати, як він мало не посварився з офіцером, який хотів зробити з цього поганий жарт, як другий товариш підтримав його, і як внаслідок цього ближче зійшовся з ним, і яке все полювання було щасливе й веселе, і як йому було добре, коли вони верталися вночі назад до залізничної станції. Низка саней парами, одні за одними, рухались без шуму рясно по вузькій дорозі в лісі, часом високому, часом низькому, з ялинами, зовсім придушеними суцільними шапками снігу. В темряві, блискаючи червоним вогнем, закурював хто-небудь запашну цигарку. Осип, облавник, перебігає від саней до саней, по коліна в снігу, і приладновує, розказуючи про лосів, які тепер ходять по глибокому снігу й гризуть осикову кору, і про ведмедів, що лежать тепер у своїх дрімучих барлогах, пихкаючи у віддушини теплим диханням.

Нехлюдову згадалося все це і найбільше щасливе почуття свідомості свого здоров'я, сили і безтурботності. Легені, напружуючи кожушок, дихають морозним повітрям; на обличчя сиплеться з зачепленого дугою віття сніг, тілу тепло, обличчю свіжо, і на душі ні турбот, ні докорів, ні страху, ні бажань. Як було добре! А тепер? Боже мій, яке все це було болісне й тяжке!..

Очевидно, Віра Єфремівна була революціонерка і тепер за революційні діла була в тюрмі. Треба було побачити її, особливо тому, що вона обіцяла порадити, як поліпшити становище Маслової.

L

Прокинувшись другого дня вранці, Нехлюдов згадав усе те, що було напередодні, і йому стало страшно.

Та, незважаючи на цей страх, він більше ніж будь-коли раніше вирішив, що продовжуватиме почате.

З цим почуттям свідомості свого обов'язку він виїхав з дому й поїхав до Масленникова — просити його дозволити йому відвідувати в острозі, крім Маслової, ще й ту бабусю Меньшову з сином, про яку Маслова просила його. Крім того, він хотів просити про побачення з Богодуховською, яка могла бути корисна Маслової.

Нехлюдов знав Масленникова ще давно по полку. Масленников був тоді скарбником полку. Це був предобродушний, дуже старанний офіцер, який нічого не знав і не хотів знати в світі, крім полку і царської фамілії. Тепер Нехлюдов застав його адміністратором, що змінив полк на губернію і губернське правління. Він був одружений з багатою і спритною жінкою, яка й примусила його перейти з військової на цивільну службу.

Вона сміялася з нього й пестила його, як свою приручену тварину. Нехлюдов минулої зими був у них один раз, але йому такою нецікавою здалася ця пара, що ні разу потім він не був.

Масленников увесь засяяв, побачивши Нехлюдова. Таке саме було гладке й червоне обличчя і та сама корпуленція, і така сама, як на військовій службі, чудова одежа. Там це був завжди чистий, за останньою модою мундир чи тужурка, що облягали його плечі і груди. Тепер це був за останньою модою цивільний одяг, який так само облягав його сите тіло й виставляв широкі груди. Він був у віцмундирі. Незважаючи на різницю в літах (Масленникову було під 40), вони були на «ти».

— Ну, от, спасибі, що приїхав. Ходімо до дружини. А в мене якраз десять хвилин вільних перед засіданням. Принципал бо поїхав. Я правлю губернією, — сказав він з задоволенням, якого не міг приховати.

— Я до тебе в справі.

— Що таке? — раптом, начебто насторожившись, зляканим і трохи суворим тоном сказав Масленников.

— В острозі є одна особа, якою я дуже цікавлюсь (при слові острог обличчя в Масленникова зробилась ще суворішим), і мені хотілося б мати побачення не в загальній, а в конторі, і не тільки у визначені дні, але й частіше. Мені сказали, що це від тебе залежить.

— Розуміється, топ чер *, я все ладен для тебе зробити, — торкаючись обома руками його колін, сказав Масленников, ніби бажаючи пом'якшити свою величність: — це можна, але, бачиш: я каліф на час.

— То ти можеш дати мені папірець, щоб я міг бачитися з нею?

* [мій любий].

— Це жінка?

— Атож.

— То за що ж вона?

— За отруєння. Але її неправильно засуджено.

— Так, ось тобі й справедливий суд, ils n'en font point d'autres *,— сказав він для чогось по-французьки.— Я знаю, ти не згоден зі мною, та що ж робити, c'est mon opinion bien arrêtée **,— додав він, висловлюючи думку, яку він у різних виглядах протягом року читав у ретроградній, консервативній газеті.— Я знаю, ти ліберал.

— Не знаю, ліберал я чи що інше,— усміхаючись, сказав Нехлюдов, який завжди дивувався з того, що його всі зараховували до якоїсь партії й називали лібералом тільки тому, що він, судячи людину, говорив, що треба перше вислухати її, що перед судом усі рівні, що не треба мучити і бити людей, а особливо таких, що не засуджені.— Не знаю, ліберал я чи ні, а тільки знаю, що теперішні суди, хоч які вони погані, все-таки кращі за колишні.

— А кого ти взяв за адвоката?

— Я звернувся до Фанаріна.

— Ах, Фанарін! — кривлячись, сказав Масленников, згадуючи, як торік цей Фанарін на суді допитував його, як свідка, і з превеликою шанобливістю протягом півгодини брав на глум.— Я б не порадив тобі мати з ним діло. Фанарін — est un homme taré ***.

— І ще до тебе прохання,— не відповідаючи йому, сказав Нехлюдов.— Давно дуже я знав одну дівчину — вчительку — вона дуже жалюгідна істота і тепер теж у тюрмі, а бажає побачитися зі мною. Чи можеш ти мені дати й до неї перепустку?

Масленников трохи набік похилив голову й задумався.

— Це політиччя?

— Атож, мені сказали так.

— От бачиш, побачення з політичними даються тільки родичам, але тобі я дам загальну перепустку. Je sais que vous n'abuserez pas... **** Як її звати, твою protégée?. ***** Богодуховська? Elle est jolie *****

— Hideuse *****.

Масленников несхвально похитав головою, підійшов до

* [іншого вони не творять].

** [це мое тверде переконання].

*** [людина з поганою репутацією].

**** [Я знаю, що ти не зловживатимеш].

***** [протеже].

***** [Вона гарненька?]

***** [Потворна].

стола і на папері з друкованим заголовком швидко написав: «Подавцеві цього, князеві Дмитрієві Івановичу Нехлюдову, дозволяю побачення в тюремній конторі з міщанкою Масловою, що утримується в тюрмі, а також і з фельдшерницею Богодуховською», дописав він і зробив розгонистий розчерк.

— Ось ти побачиш, який порядок там. А додержати там порядку дуже важко, бо все переповнене, особливо пересильними; та я все-таки суворо доглядаю і люблю це діло. Ти побачиш — їм там дуже добре, і вони задоволені. Тільки треба вміти поводитися з ними. Ось цими днями була неприємність — непокора. Інший визнав би це за бунт і зробив би багато нещасних. А в нас пройшло все дуже добре. Потрібне, з одного боку, піклування, з другого — тверда влада,— сказав він, стискаючи білий пухлий, з бірюзовим перснем кулак, що виступав з-за білого цупкого рукава сорочки з золотою запонкою: — піклування і тверда влада.

— Ну, цього я не знаю,— сказав Нехлюдов: — я був там два рази, і мені було страшенно тяжко.

— Знаєш що? Тобі треба зійтися з графінею Пассек,— вів далі, розговорившись, Масленников: — вона вся віддалася цій справі. Elle fait beaucoup de bien *. Завдяки їй, можливо й мені, без фальшивої скромності скажу, вдалося все змінити, і змінити так, що вже нема тих страхіть, які були колись, а їм просто там дуже добре. Ось ти побачиш. Он Фанарін, я не знаю його особисто, та й за моїм громадським становищем наші шляхи не сходяться, але він зовсім погана людина, разом з тим дозволяє собі говорити на суді такі речі, такі речі...

— Ну, дякую,— сказав Нехлюдов, узявши папірець, і, не дослухавши, попрощався зі своїм колишнім товаришем.

— А до дружини ти не підеш?

— Ні, пробач мені, тепер мені нема коли.

— Ну, як же, вона не простить мені,— говорив Масленников, проводжаючи колишнього товариша до першої площадки сходів, як він проводжав людей не першорядної ваги, а другорядної ваги, до яких він залічував Нехлюдова.— Ні, будь ласка, зайди хоч на хвилину.

Але Нехлюдов залишився непохитним, і в той час, як лакей і швейцар підскакували до Нехлюдова, подаючи йому пальто і палицю, і відчиняли двері, біля яких зовні стояв городовий, він сказав, що ніяк не може тепер.

— Ну, то в четвер, будь ласка. Це її прийомний день. Я їй скажу! — прокричав до нього Масленников зі сходів.

* [Вона робить багато добра].

Того ж дня просто від Масленникова приїхавши в острог, Нехлюдов попрямував до знайомої вже квартири начальника. Знову чути було ті самі, як і того разу, звуки поганого фортепіано, але тепер грали не рапсодію, а етюди Клементі, теж з надзвичайною силою, виразністю й швидкістю. Відчинивши, покоївка з перев'язаним оком сказала, що капітан дома, і провела Нехлюдова до маленької вітальні з диваном, столом і підгорілим з одного боку рожевим паперовим ковпаком великої лампи, що стояла на шерстяній плетеній серветочці. Вийшов головний начальник, зі змученим, сумним обличчям.

— Прошу уклінно, чого ви хочете? — сказав він, застібаючи середній гудзик свого мундира.

— Я оце був у віце-губернатора, і ось дозвіл, — сказав Нехлюдов, подаючи папір. — Я бажав би бачити Маслову.

— Маркову? — перепитав начальник, не розчувши через музику.

— Маслову.

— А так! А так!

Начальник встав і підійшов до дверей, з яких чути було рулади Клементі.

— Марусю, хоч трошки зачекай, — сказав він голосом, з якого видно було, що ця музика становила тягар його життя: — нічого не чути.

Фортепіано замовкло, почувлися незадоволені кроки, і хтось заглянув у двері.

Начальник, начебто почувавши полегшення від цієї перерви в музиці, закурив товсту цигарку легкого тютюну й запропонував Нехлюдову. Нехлюдов відмовився.

— То я бажав би бачити Маслову.

— Що ж, це можна, — сказав начальник. — Ну, ти чого, — звернувся він до дівчинки п'яти чи шести років, яка прийшла до кімнати і, повернувши голову так, щоб не спускати очей з Нехлюдова, прямувала до батька. — От і впадеш, — сказав начальник, усміхаючись з того, як дівчинка, не дивлячись поперед себе, зачепилася за килимок й підбігла до батька.

— То, якщо можна, я б пішов.

— Маслову сьогодні незручно бачити, — сказав начальник.

— Чому?

— Та так, ви самі винні, — злегка усміхаючись, сказав начальник. — Князю, ви не давайте їй безпосередньо грошей. Якщо бажаєте, давайте мені. Все належатиме їй. Бо вчора ви їй, певно, дали грошей, вона роздобула горілки — ніяк не викорениш цього лиха — і сьогодні напилася страшенно, аж навіть буйна стала.

— Та невже?

— Авжеж, навіть повинен був заходів суворих ужити — перевів до іншої камери. Так вона жінка смирна, але грошей ви, будь ласка, не давайте. Це такий народ...

Нехлюдов ясно згадав учорашнє, і йому стало знову страшно.

— А Богодуховську, політичну, можна бачити? — спитав Нехлюдов, помовчавши.

— Мабуть, можна, — сказав начальник, обняв дівчинку, яка все дивилась на Нехлюдова, встав і, ніжно відсторонивши дівчинку, вийшов до передпокою.

Ще начальник не встиг надіти подане йому перев'язаною дівчиною пальто й вийти в двері, як знову задзюркотили в різні рулади Клементі.

— У консерваторії була, та там непорядки. А велике одаровання, — сказав начальник, ідучи сходами. — Хоче виступати на концертах.

Начальник з Нехлюдовим підійшли до острогу. Хвіртка вмить відчинилась, коли наблизився начальник. Наглядачі, взявши під козирьок, проводили його очима. Чотири чоловіки з голеними половинами голів, несучи кадки з чимось, зустрілися їм у прихожій, і всі зіщулились, побачивши начальника. Один особливо пригнувся й похмуро насупився, блискаючи чорними очима.

— Розуміється, талант треба удосконалювати, не можна закопувати, але в маленькій квартирі, знаєте, важко буває, — вів далі розмову начальник, не звертаючи на цих арештантів ніякої уваги, і, стомленими кроками, тягнучи ноги, пройшов, супроводжуваний Нехлюдовим, до збірної.

— Вам кого бачити бажано? — спитав начальник.

— Богодуховську.

— Це з башти? Вам почекаати доведеться, — звернувся він до Нехлюдова.

— А чи не можна мені тимчасом побачити арештантів Меньшових — матір з сином, обвинувачуваних у підпалі.

— А це з 21-ї камери? що ж, можна їх викликати.

— А чи не можна мені побачити Меньшова в його камері?

— Та вам спокійніше в збірній.

— Ні, мені цікаво.

— Ото знайшли цікаве.

У цей час з бічних дверей вийшов чепуристий офіцер-помічник.

— Ось поведіть князя в камеру, до Меньшова. Камера 21-ша, — сказав начальник помічників, — а потім у контору. А я викличу. Як її звати?

— Віра Богодуховська, — сказав Нехлюдов.

Помічник начальника був білявий, молодий, з нафабреними вусами офіцер, що поширював навколо себе пахощі квіткового одеколону.

— Будь ласка,— звернувся він до Нехлюдова з приємною усмішкою.— Цікавитесь нашим закладом?

— Так, і цікавлюся цією людиною, що, як мені казали, зовсім невинно потрапила сюди.

Помічник знизав плечима.

— Так, це буває,— спокійно сказав він, чемно поперед себе пропускаючи гостя в широкий смердючий коридор.— Буває, що й брешуть вони. Будь ласка.

Двері камер були відімкнені, і кілька арештантів було в коридорі. Ледве помітно киваючи наглядачам і скося поглядаючи на арештантів, які або тулячись до стін, проходили до своїх камер, або виструнчившись і по-солдатськи проводячи очима начальство, зупинялися біля дверей, помічник провів Нехлюдова через один коридор, повів його до другого коридора ліворуч, зачиненого залізними дверима.

Коридор цей був вужчий, темніший та ще смердючіший, ніж перший. До коридора з обох боків виходили двері, замкнені на замки. У дверях були дірочки, так звані вічка, з піввершка в діаметрі. В коридорі нікого не було, крім дідка-наглядача з сумним, зморщеним обличчям.

— У котрій Меньшов? — спитав помічник у наглядача.

— Восьма ліворуч.

— А ці зайняті? — спитав Нехлюдов.

— Всі зайняті, крім одної.

III

— Можна подивитися? — спитав Нехлюдов.

— Будь ласка,— з приємною усмішкою сказав помічник і став щось питати в наглядача. Нехлюдов заглянув в один отвір: там високий юнак у самій білизні, з маленькою чорною борідкою, швидко ходив туди й сюди; почувши шарудіння біля дверей, він глянув, нахмурився й пішов далі.

Нехлюдов заглянув у другий отвір: око його зустрілося з другим зляканим великим оком, що дивилося в дірочку; він поспішно відступив. Заглянувши в третій отвір, він побачив на ліжку дуже маленького на зріст чоловічка, що спав, згорнувшись і вкрившись з головою халатом. У четвертій камері сидів широколиций блідий чоловік, низько похиливши голову і спершись ліктями на коліна. Почувши кроки, чоловік цей підвів голову й подивився. У всьому обличчі, особливо у великих очах, був вираз безнадійної туги. Його, очевидно, не цікавило

дізнатися, хто дивиться до нього в камеру. Хоч би хто там дивився, він, очевидно, не сподівався ні від кого нічого доброго. Нехлюдову стало страшно; він перестав заглядати й підійшов до 21-ї камери Меньшова. Наглядач відімкнув замок і відчинив двері. Молодий, з довгою шиєю, мускулястий чоловік з добрими круглими очима й маленькою борідкою стояв біля ліжка і зі зляканим обличчям, поспішно надіваючи халат, дивився на тих, що входили. Особливо вразили Нехлюдова добрі, круглі очі, що запитливо й злякано перебігали з нього на наглядача, на помічника та назад.

— Ось пан хоче про твою справу розпитати.

— Щиро дякуємо.

— Атож, мені розказували про вашу справу,— сказав Нехлюдов, проходячи в глибину камери і стаючи біля заграбованого й брудного вікна,— і хотілося б від вас самих почути.

Меньшов підійшов теж до вікна і зразу ж почав розказувати, спочатку боязко поглядаючи на начальника, потім дедалі сміливіше, а коли начальник зовсім вийшов з камери в коридор, віддаючи там якісь накази, він зовсім посмілівішав. Розповідь його щодо мови і манер була розповіддю простісінького, доброго мужицького парубка, і Нехлюдову було особливо дивно чути цю розповідь з уст арештанта в ганебному одязі й у тюрмі. Нехлюдов слухав і разом з тим оглядав і низьке ліжко з солом'яним матрацом, і вікно з товстими залізними ґратами, і брудні, відвологілі й вимазані стіни, і жалюгідне обличчя й постать нещасного, спотвореного мужика в котих і халаті, і йому дедалі ставало сумніше й сумніше; не хотілось вірити, щоб було правдою те, що розказувала ця добродушна людина,— так було жахливо думати, що могли люди ні за що, тільки за те, що її ж і скривдили, схопити людину і, одягнувши її в арештантський одяг, посадити в це жахливе місце. А тимчасом ще жахливіше було думати, щоб ця правдива розповідь, з цим добродушним обличчям, була обманом і видумкою. Розповідь полягала в тому, що шинкар скоро після одруження відбив у нього дружину. Він шукав закону скрізь. Скрізь шинкар підкупав начальство, і його виправдували. Раз він силою забрав дружину, вона втекла другого ж дня. Тоді він прийшов вимагати свою дружину. Шинкар сказав, що дружини його нема (а він бачив її, заходячи), і звелів йому йти собі. Він не пішов. Шинкар з наймитом побили його до крові, а другого дня загорілася в шинкаря оселя. Його обвинуватили з матір'ю, а він не підпалював, а був у кума.

— І справді ти не підпалював?

— І в думці, пане, не було. А він, лиходій той, мабуть, сам підпалив. Казали, він тільки що застрахував. А на нас з

матір'ю сказали, що ми були, страхали його. Воно справді, я того разу вилаяв його, не стерпіло серце. А підпалювати не підпалював. І не був там, як пожежа почалась. А це він навмисно підігнав до того дня, коли ми з матінкою були. Сам підпалив для страховки, а на нас сказав.

— Та невже?

— Правда, перед богом кажу, пане. Будьте батьком рідним! — Він хотів кланятися в землю, і Нехлюдов насилу втримав його. — Визвольте, ні за що пропадаю, — казав далі він. І раптом шоки в нього засіпались, і він заплакав і, засукавши рукави халата, став втирати очі рукавом брудної сорочки.

— Скінчили? — спитав начальник.

— Так. То не журіться; зробимо, що можна, — сказав Нехлюдов і вийшов. Меньшов стояв у дверях, аж наглядач штовхнув його дверима, коли зачиняв їх. Поки наглядач замикав двері, Меньшов дивився в дірку в дверях.

ЛІІІ

Коли Нехлюдов проходив назад широким коридором (був час обіду, і камери були повідмикані) між одягненими в ясно-жовті халати, короткі, широкі штани й узутими в коти людьми, які жадібно дивилися на нього, його охоплювали чудні почуття, — і співчуття до тих людей, що сиділи, і жаху та подиву перед тими, що посадили й тримають їх тут, і чомусь сорому за себе, за те, що він спокійно розглядає це.

В одному коридорі пробіг хтось, хляпаючи котами, в двері камери, і звідти вийшли люди й стали на дорозі в Нехлюдова, кланяючись йому.

— Накажіть, ваще благородіє, не знаю, як назвати, дати раду нам як-небудь.

— Я не начальник, я нічого не знаю.

— Однаково, скажіть кому, начальству, чи що, — сказав обурений голос. — Ні в чому не винні, страждаємо другий місяць.

— Як? Чому? — спитав Нехлюдов.

— Та ось замкнули у тюрму. Сидимо другий місяць, самі не знаємо, за що.

— Правда, це випадково, — сказав помічник начальника: — за відсутність документів узяли цих людей, і треба було відіслати їх до губернії, а там острог згорів, і губернське правління повідомило нас, щоб не посилати до них. От ми всіх з інших губерній розіслали, а цих тримаємо.

— Як, тільки тому? — спитав Нехлюдов, спинившись у дверях.

Натовп, чоловіка з 40, усі в арештантських халатах, обступив Нехлюдова і помічника. Зразу заговорило кілька голосів. Помічник спинив.

— Говоріть один хто-небудь.

З-поміж усіх виступив високий благообразний селянин, років 50-ти. Він роз'яснив Нехлюдову, що всіх їх вислано й ув'язнено в тюрму за те, що в них не було паспортів. А паспорти в них були, тільки прострочені тижнів на два. Щороку бували так прострочені паспорти, і нічого, не карали, а оце взяли та ось другий місяць тут тримають, як злочинців.

— Ми всі мулярі, всі з одної артілі. Кажуть, у губернії острог згорів. То ми ж тому не причина. Згляньтеся бога ради.

Нехлюдов слухав і майже не розумів того, що говорив старий благообразний чоловік, бо всю увагу його захопила велика темносіра багатоніга воша, що лазила між волоссям по щоці в благообразного муляра.

— Як це так? Невже тільки за це,— казав Нехлюдов, звертаючись до начальника.

— Так, їх би треба послати й оселити на місці проживання,— казав помічник.

Тільки-но начальник скінчив, як з натовпу висунувся маленький чоловічок, теж в арештантському халаті, почав, дивно кривлячи рота, говорити про те, що їх тут мучать даремно.

— Гірше за...— почав він.

— Ну, ну, зайвого теж не балакай, мовчи собі, бо знаєш...

— Що мені знати,— розпачливо заговорив маленький чоловічок.— Хіба ми що винні?

— Мовчи!— крикнув начальник, і маленький чоловічок замовк.

«Що ж це таке?» казав собі Нехлюдов, виходячи з камер, немов крізь строй гнаний сотнею очей арештантів, що виглядали з дверей і зустрічалися по дорозі.

— Невже справді тримають так просто невинних людей?— промовив Нехлюдов, коли вони вийшли з коридора.

— Що ж скажете робити? Та тільки ж і багато вони брешуть. Послухати їх — усі не винні,— говорив помічник начальника.

— Та ці ж бо не винні ні в чому.

— Ці, припустімо. Але тільки народ дуже зіпсований. Без суворості неможливо. Є такі типи спритні, теж пальця в рот не кладі. Ось учора двох змушені були покарати.

— Як покарати?— спитав Нехлюдов.

— Різками карали, як наказано...

— Але ж тілесну кару скасовано.

— Не для позбавлених прав. Ці підлягають.

Нехлюдов згадав усе, що він бачив учора, дожидаючись у

сінях, і зрозумів, що кара відбувалася саме в той час, як він дожидався, і його з особливою силою охопило те змішане почуття цікавості, туги, подиву і моральної, що переходила майже у фізичну, нудоти, яка й раніше, але ніколи з такою силою не охоплювала його.

Не слухаючи помічника начальника й не дивлячись навколо себе, він поспішно вийшов з коридора і попрямував до контори. Начальник був у конторі і, зайнятий іншою справою, забув викликати Богодуховську. Він згадав, що обіцяв викликати її, тільки тоді, коли Нехлюдов увійшов до контори.

— Зараз я пошлю по неї, а ви посидьте, — сказав він.

LIV

Контора складалася з двох кімнат. У першій кімнаті, з великою виступаючою облізлою грубою і двома брудними вікнами, стояла в одному кутку чорна мірка для вимірювання зросту арештантів, у другому кутку висів — звичайна належність місця, де мучать, — великий образ Христа. В цій першій кімнаті стояло кілька наглядачів. А в другій кімнаті сиділо попід стінами й окремими групами чи парочками душ з двадцять чоловік і жінок і неголосно розмовляли. Біля вікна стояв письмовий стіл.

Начальник сів біля письмового стола й запропонував Нехлюдову стільця, що стояв тут-таки. Нехлюдов сів і став розглядати людей, що були в кімнаті.

Насамперед привернув його увагу молодий чоловік у короткій жакетці, з приємним обличчям, який, стоячи перед немолодою вже чорнобровою жінкою, щось запально і з жестами рук говорив їй. Поряд сидів старий чоловік у синіх окулярах і нерухомо слухав, тримаючи за руку молоду жінку в арештантському одязі; вона щось розказувала йому. Хлопчик-реаліст з застиглим зляканим виразом обличчя, не спускаючи очей, дивився на старого чоловіка. Неподалік від них, у кутку, сиділа парочка закоханих: вона була з коротким волоссям і з енергійним обличчям, білява, миловида, зовсім молоденька дівчина в модному вбранні; він — з тонкими рисами обличчя й хвилястим волоссям гарний юнак у гутаперчовій куртці. Вони сиділи в кутку й шепотілись, очевидно мліючи від кохання. Найближче до стола сиділа сива в чорному платті жінка, певно мати. Вона пильно дивилася на сухотного на вигляд молодого чоловіка в такій самій куртці й хотіла щось сказати, але не могла вимовити через сльози: і починала і спинялася. Молодий чоловік тримав у руках папірець, і, очевидно, не знаючи, що йому робити, з сердитим обличчям перегинав і бгав його.

Біля них сиділа повна, рум'яна, гарна дівчина з дуже випуклими очима, в сірому платті й пелеринці. Вона сиділа поруч з матір'ю, яка плакала і ніжно гладила її по плечу. Все було гарне в цієї дівчини: і великі білі руки, і хвилясте острижене волосся, і міцні ніс і губи; але головну окрасу її обличчя становили карі, баранячі, добрі, правдиві очі. Гарні очі її відірвалися від обличчя матері в ту хвилину, як увійшов Нехлюдов, і зустрілися з його поглядом. Та зразу ж вона одвернулася і щось стала говорити до матері. Недалеко від закоханої парочки сидів чорний кудлатий чоловік з похмурим обличчям і сердито говорив щось до безбородого відвідувача, схожого на скопця. Нехлюдов сів поряд з начальником і з напруженою цікавістю дивився навколо себе. Його розважив гладенько стрижений хлопчик-малюк, що підійшов до нього й тоненьким голосом звернувся з запитанням:

— А ви кого чекаєте?

Нехлюдов здивувався запитанню, але, глянувши на хлопчика й побачивши серйозне, розумне обличчя з уважними, жвавими очима, серйозно відповів йому, що чекає знайому жінку.

— Що ж, вона вам сестра? — спитав хлопчик.

— Ні, не сестра, — відповів здивовано Нехлюдов. — А ти з ким тут? — спитав він хлопчика.

— Я з мамою. Вона політична, — сказав хлопчик.

— Маріє Павлівно, візьміть Колю, — сказав начальник, який вважав, мабуть, протизаконною розмову Нехлюдова з хлопчиком.

Марія Павлівна, та сама гарна дівчина з баранячими очима, яка привернула увагу Нехлюдова, встала на весь свій високий зріст і дужою, широкою, майже чоловічою ходою підійшла до Нехлюдова і хлопчика.

— Що він у вас питає, хто ви? — спитала вона Нехлюдова, злегка усміхаючись і довірливо дивлячись йому в очі так просто, начебто не могло бути сумніву в тому, що вона з усіма була, є й повинна бути в простих, ласкарих, братніх стосунках. — Йому все треба знати, — сказала вона й зовсім усміхнулася в обличчя хлопчикові такою доброю, милою усмішкою, що і хлопчик і Нехлюдов — обидва мимоволі усміхнулись на її усмішку.

— Атож, питав мене, до кого я.

— Маріє Павлівно, не можна розмовляти з сторонніми. Ви ж знаєте, — сказав начальник.

— Добре, добре, — сказала вона і, взявши своєю великою білою рукою за ручку Колю, який не спускав з неї очей, вернулася до матері сухотного.

— Чий же це хлопчик? — спитав Нехлюдов уже начальника.

— Політичної одної, він у тюрмі й народився,— сказав начальник з деяким задоволенням, ніби показуючи виняткове явище свого закладу.

— Невже?

— Так, ось тепер їде до Сибіру з матір'ю.

— А ця дівчина?

— Не можу вам відповідати,— сказав начальник, знизуючи плечима.— А ось і Богодуховська.

LV

Із задніх дверей вертлявою ходою вийшла маленька, стрижена, худа, жовта Віра Єфремівна, з своїми величезними добрими очима.

— Ну, спасибі, що прийшли,— сказала вона, потискуючи руку Нехлюдову.— Згадали мене? Сядьмо.

— Не думав вас знайти так.

— О, мені чудово! Так добре, так добре, щō кращого й не бажаю,— говорила Віра Єфремівна, як завжди, злякано дивлячись своїми величезними добрими круглими очима на Нехлюдова й крутячи жовтою тонкою-тонкою жилавою шиєю, що виступала з-за блаженьких, зім'ятих і брудних комірців кофточки.

Нехлюдов став питати її про те, як вона потрапила в це становище. Відповідаючи йому, вона з великим пожвавленням стала розказувати про свою справу. Мова її була пересипана іншомовними словами про пропагування, про дезорганізацію, про групи і секції та підсекції, щодо яких вона була, очевидно, цілком певна, що про них усі знали, але про які Нехлюдов ніколи й не чув.

Вона розказувала йому, очевидно, цілком певна, що йому дуже цікаво й приємно знати всі таємниці народовольства. А Нехлюдов дивився на її жалюгідну шию, на рідке розкошлане волосся й дивувався, навіщо вона все це робила й розказувала. Вона здавалась жалюгідною йому, але зовсім не такою, як Меньшов, мужик зі своїми побілілими, як картопляні паростки, руками й обличчям, що без ніякої провини з його боку сидів у смердючому острозі. Вона найбільше здавалась жалюгідною через ту очевидну плутанину, що була в неї в голові. Вона, очевидно, вважала себе героїнею й хизувалася перед ним, і цим і здавалась особливо жалюгідною йому. Цю рису хизування Нехлюдов бачив і в неї і в ще деяких осіб, що були в кімнаті. Прихід його привернув до себе їх увагу, і він почував, що вони трошки інакше робили те, що робили, бо він був тут. Риса ця була і в молодого чоловіка в гутаперчовій

куртці, і в жінки в арештантському халаті, і навіть у парочки захоханих. Не було цієї риси тільки в сухотного молодого чоловіка, в красуні з баранячими очима і в чорного кудлатого чоловіка з глибоко запалими очима, що розмовляв з худим безбородим чоловіком, схожим на скопця.

Справа, про яку хотіла говорити Віра Єфремівна з Нехлюдовим, полягала в тому, що подругу її, Шустову, яка навіть і не належала до їх підгрупи, як вона висловлювалась, було схоплено п'ять місяців тому разом з нею й посадовлено до Петропавловської фортеці тільки тому, що в неї знайшли книжки й папери, передані їй на збереження. Віра Єфремівна вважала себе почасти винною в ув'язненні Шустової й благала Нехлюдова, який мав зв'язки, зробити все можливе для того, щоб визволити її. Друга справа, про яку просила Богодуховська, полягала в тому, щоб виклопотати ув'язненому в Петропавловській фортеці Гуркевичу дозвіл на побачення з батьками й на одержування наукових книг, які йому потрібні були для його учених занять.

Нехлюдов сказав, що він навряд чи що-небудь може тут зробити, але обіцяв спробувати зробити все можливе, коли буде в Петербурзі.

Свою історію Віра Єфремівна розказала так, що вона, скінчивши акушерські курси, зійшлася з партією народовольців і працювала з ними. Спочатку йшло все добре, писали прокламації, пропагували на фабриках, але потім схопили одну видатну особу, захопили папери й почали всіх брати.

— Взяти й мене, і ось тепер висилають...— закінчила вона свою історію.— Та це нічого. Я почуваю себе чудово, самопочуття олімпійське,— сказала вона й усміхнулася жалісною усмішкою.

Нехлюдов спитав про дівчину з баранячими очима; Віра Єфремівна розказала, що це дочка генерала, давно вже належить до революційної партії й попалася за те, що взяла на себе постріл у жандарма. Вона жила в конспіративній квартирі, в якій був друкарський верстат. Коли вночі прийшли трусити, то мешканці квартири вирішили оборонятись, погасили світло й стали знищувати докази. Поліцейські вдерлися, і тоді один із змовників вистрілив і поранив смертельно жандарма. Коли стали допитувати, хто стріляв, вона сказала, що стріляла вона, дарма що ніколи не тримала в руці револьвера і павука не вб'є. І так і залишилось. І тепер іде на каторгу.

— Альтруїстична, хороша особа...— схвально сказала Віра Єфремівна.

Третя справа, про яку хотіла говорити Віра Єфремівна, стосувалася Маслової. Вона знала, як усе зналося в острозі,

історію Маслової й стосунки її з Нехлюдовим, і радила клопотатися про переведення її до політичних, або принаймні сиділкою до лікарні, де тепер особливо багато хворих і потрібні робітниці. Нехлюдов подякував їй за раду і сказав, що постарається скористатися нею.

LVI

Розмову їх перервав начальник, який підвівся й оголосив, що час побачення скінчився і треба розходитись. Нехлюдов устав, попрощався з Вірою Єфремівною й відійшов до дверей, біля яких зупинився, спостерігаючи те, що відбувалося перед ним.

— Панове, пора, пора,— говорив начальник, то встаючи, то знову сідаючи.

Вимога начальника викликала серед в'язнів і відвідувачів, що були в кімнаті, тільки особливе пожвавлення, але ніхто й не думав розходитись. Деякі повставали й розмовляли стоячи. Деякі далі сиділи й розмовляли. Деякі стали прощатися й плакати. Особливо зворушлива була мати з сином сухотним. Молодий чоловік усе крутив папірець, і обличчя в нього ставало дедалі злішим,— такі великі були зусилля, які він робив, щоб не заразитися материним почуттям. А мати, почувши, що треба прощатися, лягла йому на плече й ридала, сопучи носом. Дівчина з баранячими очима — Нехлюдов мимоволі стежив за нею — стояла перед ридаючою матір'ю і щось заспокійливо говорила їй. Старий у синіх окулярах, стоячи, тримав за руку свою дочку й кивав головою на те, що вона говорила. Молоді закохані встали й трималися за руки, мовчки дивлячись одне одному в очі.

— Ось цим тільки весело,— сказав, показуючи на закохану парочку, молодий чоловік у короткій жакетці, що стояв біля Нехлюдова, так само, як і він, дивлячись на тих, що прощалися.

Почуваючи на собі погляди Нехлюдова і молодого чоловіка, закохані — юнак у гутаперчовій куртці і білява миловида дівчина — витягли зчеплені руки, відкинулись назад і, сміючись, почали кружитися.

— Сьогодні увечері одружаться тут, в острозі, і вона з ним іде до Сибіру,— сказав молодий чоловік.

— А він що?

— Каторжний. Хоч вони повеселяться, а то дуже боляче слухати,— додав молодий чоловік у жакетці, прислухаючись до ридання матері сухотного.

— Панове! Будь ласка, будь ласка! Не примусьте мене

вдатися до суворих заходів,— говорив начальник, повторюючи кілька разів одне й те саме.— Будь ласка, та ну, будь ласка!— говорив він мляво й нерішуче.— Що ж це? Вже давно пора. Так бо ж неможливо. Я востаннє кажу,— повторював він похмуро, то закурюючи, то гасячи свою маріландську цигарку.

Очевидно було, що, хоч які вмілі й старі та звичні були доводи, які дають змогу людям робити зло іншим, не почувавши себе за нього відповідальними, начальник не міг не усвідомлювати, що він один з винуватців того горя, яке проявлялося в цій кімнаті; і йому, очевидно, було страшенно тяжко.

Нарешті ув'язнені і відвідувачі стали розходитись: одні у внутрішні, другі в зовнішні двері. Проїшли мужчини — в гутаперчових куртках, і сухотний, і чорний кудлатий; пішла й Марія Павлівна з хлопчиком, який народився в острозі.

Стали виходити й відвідувачі. Пішов важкою ходою старий у синіх окулярах, за ним пішов і Нехлюдов.

— Так, дивні порядки,— ніби вів далі перервану розмову балакучий молодий чоловік, ідучи з Нехлюдовим разом сходами.— Спасибі ще капітан — добра людина, не додержує правил. Все поговорять — розважать душу.

Коли Нехлюдов, розмовляючи з Мединцевим — так відрекомендував себе балакучий молодий чоловік,— зійшов у сіни, до них підійшов з утомленим виглядом начальник.

— Отож якщо хочете бачити Маслоу, то завітайте завтра,— сказав він, очевидно, бажаючи бути люб'язним з Нехлюдовим.

— Дуже добре,— сказав Нехлюдов і поспішив вийти.

Жахливі були, очевидно, невинні страждання Меньшова — і не стільки його фізичні страждання, скільки те нерозуміння, та недовіра до добра і бога, які він мусив почувати, бачивши жорстокість людей, що безпричинно мучать його; жахливі були ганьба і муки, накладені на ці сотні ні в чому не винних людей тільки тому, що в папері не так написано; жахливі були ці одурілі наглядачі, які тільки те й роблять, що мучать своїх братів і певні, що вони роблять добру і важливу справу. Але найжахливішим здався йому цей підстаркуватий і слабкий здоров'ям і добрий начальник, який повинен розлучати матір з сином, батька з дочкою — зовсім таких людей, як він сам і його діти.

«Навіщо це?» питав себе Нехлюдов, охоплений тепер у найвищій мірі тим почуттям моральної нудоти, що переходить у фізичну, яке його завжди охоплювало в тюрмі, і не знаходив відповіді.

Другого дня Нехлюдов поїхав до адвоката й розповів йому справу Меньшових, просячи взяти на себе оборону. Адвокат вислухав і сказав, що перегляне справу, і якщо все так, як каже Нехлюдов, що дуже ймовірно, то він без ніякої винагороди візьметься обороняти. Нехлюдов, між іншим, розказав адвокатові про 130 чоловік, яких тримають через непорозуміння, і спитав, від кого це залежить, хто винен. Адвокат помовчав, як видно, бажаючи відповісти точно.

— Хто винен? Ніхто,— сказав він рішуче.— Скажіть прокуророві — він скаже, що винен губернатор, скажіть губернаторові — він скаже, що прокурор. Ніхто не винен.

— Я зараз їду до Масленникова й скажу йому.

— Ну, це марна річ,— усміхаючись, відказав адвокат.— Це такий — він не родич ваш і не друг? — це такий, з дозволу сказати, бовдур і разом з тим хитра тварюка.

Нехлюдов, згадавши, що говорив Масленников про адвоката, нічого не відповів і, попрощавшись, поїхав до Масленникова.

Масленникова Нехлюдов мав просити про дві речі: про переведення Маслової до лікарні і про 130-ть бездокументних, яких безневинно тримали в острозі. Хоч як важко було йому просити людину, що її він не поважав,— це був єдиний спосіб досягти мети, і треба було пройти через це.

Під'їжджаючи до дому Масленникова, Нехлюдов побачив біля ганку кілька екіпажів: дрожки, коляски і карети, і згадав, що якраз сьогодні був той прийомний день дружини Масленникова, в який він просив його приїхати. У той час, як Нехлюдов під'їжджав до дому, одна карета стояла біля під'їзду, і лакей у капелюху з кокардою і в пелерині підсаджував з порога ганку даму, яка підхопила свій шлейф і відкрила чорні тонкі кісточки в туфлях. Серед екіпажів, що вже стояли, він упізнав закрите ландо Корчагіних. Сивий рум'яний кучер шанобливо й привітно скинув капелюх, як особливо знайомому панові. Не встиг Нехлюдов спитати швейцара про те, де Михайло Іванович (Масленников), як він сам показався на килимових сходах, проводжаючи дуже поважного гостя, такого, якого він проводжав уже не до площадки, а до самого низу. Дуже поважний військовий гість цей, сходячи, говорив по-французьки про алегрі на користь притулків, влаштовуваних у місті, висловлюючи думку, що це добре заняття для дам: «і їм весело, і гроші збираються!»

— *Qu'elles s'amuse et que le bon Dieu les bénisse...** А, Не-

* [Нехай розважаються, і нехай благословить їх бог].

хлюдов, здрастуйте! Чого вас давно не видно? — привітав він Нехлюдова.— *Allez presenter vos devoirs à madame* *. І Корчаріни тут. *Et Nadine Bukshevden. Toutes les jolies femmes de la ville* **,— сказав він, підставляючи їй трохи підіймаючи свої військові плечі під подавану йому його ж пишним з золотими галунами лакеєм шинель.— *Au revoir, mon cher!* ***— Він потиснув ще руку Масленникову.

— Ну, ходімо нагору, який я радий! — збуджено заговорив Масленников, підхоплюючи під руку Нехлюдова і, незважаючи на свою корпуленцію, швидко тягнувши його нагору.

Масленников був в особливо радісному збудженні, що його причиною була увага, виявлена до нього поважною особою. Всяка увага вкидала Масленникова в такий самий захват, в який впадає ласкавий собачка після того, як хазяїн погладить, поляпає, почухає його за вухами. Він крутить хвостом, присідає, вигинається, щупить вуха й несамовито бігає кружка. Те саме ладен був робити Масленников. Він не помічав серйозного виразу обличчя Нехлюдова, не слухав його й нестримно тягнув його до вітальні, отож не можна було відмовитись, і Нехлюдов ішов з ним.

— Справи потім; що скажеш — усе зроблю,— говорив Масленников, проходячи з Нехлюдовим через залу.— Скажіть *генеральші*, що князь Нехлюдов,— на ходу сказав він лакеєві; лакей інохіддю, переганяючи їх, рушив уперед.— *Vous n'avez qu'à ordonner* ****. Але дружину навідай неодмінно. Мені вже перепало за те, що я того разу не привів тебе.

Лакей уже встиг доповісти, коли вони увійшли, і Анна Ігнатівна, віце-губернаторша, генеральша, як вона називала себе, вже з сяючою усмішкою нахилилась до Нехлюдова з-за капелюшків і голів, що оточували її біля дивана. В другому кінці вітальні біля стола з чаєм сиділи пані і стояли мужчини — військові і цивільні, і чути було неугавне торохтіння чоловічих і жіночих голосів.

— *Enfin!* ***** Що ж це ви нас знати не хочете. Чим ми вас скривдили?

Такими словами, що припускали інтимність між нею і Нехлюдовим, якої ніколи не було, зустріла Анна Ігнатівна того, що входив.

— Ви знайомі? Знайомі? Мадам Білявська, Михайло Іванович Чернов. Сідайте ближче.

* [Підіть засвідчіть пошану хазяйці].

** [І Надія Буксгевден. Всі красуні міські].

*** [До побачення, мій любий].

**** [Тобі досить тільки наказати].

***** [Нарешті!]

— *Micci, venez donc à notre table. On vous apportera votre tñè...** І ви...—звернулась вона до офіцера, що розмовляв з Міссі, як видно, забувши його ім'я: — прошу сюди. Чаю, князю, хочете?

— Ні за що, ні за що не погоджусь: вона просто не любила,— говорив жіночий голос.

— А любила пиріжки.

— Завжди безглузді жарти,— зі сміхом заступилась інша дама у високому капелюшку, що виблискувала шовком, золотом, самоцвітами.

— *C'est excellent*** — ці вафельки, і легко. Подайте ще сюди.

— Що ж, скоро ідете?

— Та вже нині останній день. Через це ми й приїхали.

— Така чудова весна, так добре тепер на селі!

Міссі в капелюшку і якомусь темно-смугастому платті, що охоплювало без зморшки її тонку талію, начебто вона народилася в цьому платті, була дуже гарна. Вона почервоніла, побачивши Нехлюдова.

— А я думала, що ви поїхали,— сказала вона йому.

— Майже поїхав,— сказав Нехлюдов.— Справи затримують. Я й сюди приїхав у справі.

— Заїжджайте до мамі. Вона дуже хоче вас бачити,— сказала вона і, почувавши, що бреше і він розуміє це, почервоніла ще більше.

— Навряд чи встигну,— похмуро відповів Нехлюдов, стараючись удати, що не помітив, як вона почервоніла.

Міссі сердито нахмурилась, знизала плечима й звернулась до елегантного офіцера, який підхопив у неї з рук порожню чашку і, чіпляючи шаблею за крісла, мужньо переніс її на другий стіл.

— Ви повинні теж пожертвувати для притулку.

— Та я й не відмовляюсь, але хочу приберегти всю свою щедрість до алєгрі. Там я покажу себе вже в повній силі.

— Ну, глядіть! — почувся голос, що явно удавано сміявся.

Прийомний день був блискучий, і Анна Ігнатівна була в захваті.

— Мені Міка казав, що ви зайняті в тюрмах. Я дуже розумію це,— говорила вона Нехлюдову.— Міка (це був її товстий чоловік, Масленников) може мати інші вади, але ви знаєте, який він добрий. Всі ці нещасні в'язні — його діти. Він інакше не розглядає їх. *Il est d'une bonté****..

* [ідіть до нашого стола. Вам сюди подадуть чай].

** [Це чудово].

*** [Він такий добрий].

Вона спинилася, не знайшовши слів, які могли б виявити *bonté* того її чоловіка, з розпорядження якого шмагали людей, і зразу ж, усміхаючись, звернулась до старої зморщеної жінки в лілових бантах, що входила.

Поговоривши, скільки треба було, і так беззмістовно, як теж треба було для того, щоб не порушити пристойності, Нехлюдов устав і підійшов до Масленникова.

— То, будь ласка, можеш ти мене вислухати?

— Ах, так! Ну, що ж? Ходімо сюди.

Вони увійшли до маленького японського кабінетика й сіли біля вікна.

LVIII

— Ну, *je suis à vous* *. Хочеш курити? Тільки зажди, як би нам тут не насмітити,— сказав він і приніс попільницю.— Ну?

— У мене до тебе дві справи.

— Он як.

Обличчя в Масленникова зробилось похмурим і сумним. Всі сліди того збудження собачки, що його хазяїн почухав за вухами, зникли зовсім. З вітальні долинали голоси. Один жіночий говорив: *jamaïs, jamaïs je ne serais ***, а інший, з другого кінця, чоловічий, щось розказував, усе повторюючи: *la comtesse Voronzoff i Victor Apraksine ****. З третього боку чути було тільки гомін голосів і сміх. Масленников прислухався до того, що відбувалося у вітальні, слухав і Нехлюдов.

— Я знову про ту саму жінку,— сказав Нехлюдов.

— Так, невинно засуджена. Знаю, знаю.

— Я просив би перевести її в служниці до лікарні. Мені казали, що це можна зробити.

Масленников стиснув губи й задумався.

— Навряд чи можна,— сказав він.— А втім, я пораджусь і завтра телеграфую тобі.

— Мені казали, що там багато хворих і потрібні помічниці.

— А так, а так. То в кожному разі дам тобі знати.

— Будь ласка,— сказав Нехлюдов.

З вітальні почувся загальний і навіть натуральний сміх.

— Це все Віктор,— сказав Масленников, усміхаючись:— він на диво дотепний, коли в настрої.

— А ще,— сказав Нехлюдов:— зараз в острозі сидять 130-ть чоловік тільки за те, що в них прострочено паспорти. Їх тримають місяць тут.

* [я до твоїх послуг].

** [ніколи, ніколи не повірю].

*** [графиня Воронцова і Віктор Апраксін].

І він розказав про причини, з яких їх тримають.

— Як же ти дізнався про це? — спитав Масленников, і на обличчі в нього раптом виявився неспокій і незадоволення.

— Я ходив до підсудного, і мене в коридорі обступили ці люди й просили...

— До якого підсудного ти ходив?

— До селянина, якого невинно обвинувачують і до якого я запросив оборонця. Та не в цьому річ. Невже тих людей, ні в чому не винних, тримають у тюрмі тільки за те, що в них прострочено паспорти і...

— Це діло прокуророве, — з досадою перебив Масленников Нехлюдова. — Ось ти кажеш: суд швидкий і справедливий. Обов'язок товариша прокурора відвідувати острог і дізнаватися, чи законно тримають ув'язнених. Вони нічого не роблять: грають у вінт.

— То ти нічого не можеш зробити? — похмуро сказав Нехлюдов, згадуючи слова адвоката про те, що губернатор скидатиме на прокурора.

— Ні, я зроблю. Я довідаюся зараз.

— Для неї ж гірше. *C'est un souffre-douleur*, * — чути було з вітальні голос жінки, очевидно зовсім байдужої до того, що вона говорила.

— Тим краще, я й цю візьму, — чути було з другого боку грайливий голос чоловічини і грайливий сміх жінки, яка чогось не давала йому.

— Ні, ні, нізачо, — говорив жіночий голос.

— То от, я зроблю все, — повторив Масленников, гасячи цигарку своєю білою рукою з бірюзовим перснем: — тепер ходімо до дам.

— Так, ще ось що, — сказав Нехлюдов, не заходячи до вітальні й спиняючись біля дверей. — Мені казали, що вчора в тюрмі карали тілесно людей. Чи правда це?

Масленников почервонів.

— Ах, ти про це! Ні, *mon cher*, рішуче тебе не треба пускати, тобі до всього діло. Ходімо, ходімо, *Annette* кличе нас, — сказав він, підхоплюючи його під руку й виявляючи знову таке саме збудження, як і після уваги поважної особи, але тільки тепер уже не радісне, а тривожне.

Нехлюдов вихопив свою руку з його і, нікому не кланяючись і нічого не кажучи, з похмурим виглядом пройшов через вітальню, залу, і, повз лакеїв, що повибігали, в передпокій і на вулицю.

— Що з ним? Що ти йому зробив? — спитала в чоловіка *Annette*.

* [Це страдниця].

— Це à la française *,— сказав хтось.

— Де там à la française, це à la zoulou **.

— Ну, та він завжди був такий.

Хтось підвівся, хтось приїхав, і щебетання пішло своїм звичаєм: товариство користувалося епізодом з Нехлюдовим, як зручним приводом для розмови нинішнього jour fix'у. ***

Другого дня після відвідання Масленникова Нехлюдов одержав від нього на товстому глянсуватуму з гербом і печатками папері листа, написаного чудовим твердим почерком, про те, що він написав про переведення Маслової до лікарні лікареві, і що, цілком імовірно, бажання його буде здійснено. Було підписано: «люблячий тебе старший товариш», і під підписом «Масленников» було зроблено напрочуд майстерний, великий і твердий розчерк.

— Дурень! — не міг стриматися, щоб не сказати Нехлюдов, особливо за те, що в цьому слові «товариш» він почував, що Масленников ставився поблажливо до нього, тобто дарма що виконував морально найбруднішу й ганебну повинність, вважав себе дуже важливою особою й думав, якщо не полегшити, то показати, що він усе-таки не дуже пишається своєю величністю, називаючи себе його товаришем.

LIX

Один із звичайнісіньких і найбільш поширених забобонів той, що кожна людина має одні свої певні властивості, що буває людина добра, лиха, розумна, дурна, енергійна, апатична тощо. Люди не бувають такими. Ми можемо сказати про людину, що вона частіше буває добра, ніж лиха, частіше розумна, ніж дурна, частіше енергійна, ніж апатична, і навпаки; але буде неправда, якщо ми скажемо про одну людину, що вона добра чи розумна, а про другу, що вона лиха чи дурна. А ми завжди так поділяємо людей. І це неправильно. Люди як річки: вода в усіх однакова і скрізь одна й та сама, але кожна річка буває то вузька, то бистра, то широка, то тиха, то чиста, то холодна, то каламутна, то тепла. Так і люди. Кожна людина носить у собі зачатки всіх властивостей людських, і часом проявляє одні, часом інші, і буває часто зовсім не схожа на себе, залишаючись, тимчасом, одною і самою собою. В деяких людей ці переміни бувають особливо різкі. І до таких людей належав Нехлюдов. Переміни ці відбува-

* [по-французьки].

** [по-зулуськи].

*** [прийомний день].

лися в ньому і від фізичних, і від духовних причин. І така переміна сталася в ньому тепер.

Те почуття урочистості й радості оновлення, яке охопило його після суду і після першого побачення з Катюшею, минулося зовсім і замінилося після останнього побачення страхом, навіть огидою до неї. Він вирішив, що не покине її, не змінить свого рішення одружитися з нею, якщо тільки вона захоче цього; та це було йому тяжко й болісно.

Другого дня після своїх відвідин Масленникова він знову поїхав до острогу, щоб побачити її.

Начальник дозволив побачення, але не в конторі і не в адвокатській, а в жіночій відвідувацькій. Незважаючи на свою добродушність, начальник був стриманіший, ніж раніше, з Нехлюдовим; очевидно, розмови з Масленниковим мали наслідком наказ про більшу обережність з цим одвідувачем.

— Бачитися можна, — сказав він, — тільки, будь ласка, щодо грошей, як я просив вас... А щодо переведення її до лікарні, як писав його превосходительство, то це можна, і лікар згоден. Тільки вона сама не хоче, каже: дуже мені треба після поганців горшки виносити... Адже це, князю, такий народ, — додав він.

Нехлюдов нічого не відповів і попросив допустити його на побачення. Начальник послав наглядача, і Нехлюдов увійшов за ним до порожньої жіночої відвідувацької.

Маслова вже була там, і вийшла з-за ґрат, тиха й несмілива. Вона близько підійшла до Нехлюдова і, дивлячись повз нього, тихо сказала:

— Пробачте мені, Дмитрію Івановичу, я багато недоброго говорила позавчора.

— Не мені пробачати вам... — почав був Нехлюдов.

— Але ви все-таки облиште мене, — додала вона, і в страшно скошених очах, якими вона глянула на нього, Нехлюдов прочитав знову напружений і злий вираз.

— Чого ж мені облишити вас?

— Та вже так.

— Чого ж так?

Вона подивилася на нього знову тим самим, як йому здалося, злим поглядом.

— Ну, то ось що, — сказала вона. — Ви мене облиште, це я вам правду кажу. Не можу я. Ви це зовсім облиште, — сказала вона тремтячими губами й замовкла. — Це правда. Краще повішусь.

Нехлюдов почував, що в цій відмові її була ненависть до нього, непростена кривда, але було й щось інше — хороше й важливе. Це в зовсім спокійному стані підтвердження своєї

попередньої відмови зразу знищило в душі Нехлюдова всі його сумніви й вернуло до колишнього серйозного, урочистого й зворушеного стану щодо Катюші.

— Катюшо, як я сказав, так і говорю,— вимовив він особливо серйозно.— Я прошу тебе вийти за мене заміж. А якщо ти не хочеш, і поки не хочеш, я так само, як і перше, буду там, де ти будеш, і поїду туди, куди тебе повезуть.

— Це ваше діло, я більше не говоритиму,— сказала вона і знову губи в неї затремтіли.

Він теж мовчав, почувавши, що не має сили говорити.

— Я тепер їду на село, а потім поїду до Петербурга,— сказав він, нарешті, заспокоївшись.— Клопотатимуся у вашій, у нашій справі, і, бог дасть, скасують вирок.

— І як не скасують — однаково. Я не за це, то за інше того варта...— сказала вона, і він бачив, яке велике зусилля вона зробила, щоб стримати сльози.— Ну, що ж, бачили Меньшова? — спитала вона раптом, щоб приховати своє хвилювання.— Правда ж, що вони не винні?

— Так, я думаю.

— Така чудова бабуся,— сказала вона.

Він розказав їй усе, про що дізнався від Меньшова, і спитав, чи не треба їй чого-небудь; вона відповіла, що нічого не треба.

Вони знову помовчали.

— Ну, а щодо лікарні,— раптом сказала вона, глянувши на нього своїм косим поглядом,— якщо ви хочете, я піду і горілки теж не питиму...

Нехлюдов мовчки подивився їй у вічі. Очі в неї усміхались.

— Це дуже добре,— тільки й міг сказати він і попрощався з нею.

«Так, так, вона зовсім інша людина»,— думав Нехлюдов, охоплений після попередніх сумнівів зовсім новим, ніколи незаниманим почуттям впевненості в непереможності любові.

Вернувшись після цього побачення до своєї смердючої камери, Маслова скинула халат і сіла на своє місце на нарах, опустивши руки на коліна. У камері були тільки: сухотна володимирська з немовлям, бабуся Меньшова і сторожиха з двома дітьми. Дячкову дочку вчора визнали душевнохворою й вирядили до лікарні. А інші всі жінки прали. Бабуся лежала на нарах і спала; діти були в коридорі, куди двері були відчинені. Володимирська з дитиною на руках і сторожиха з панчохою, яку вона не переставала плести швидкими пальцями, підійшли до Маслової.

— Ну, що, побачились? — спитали вони.

Маслова, не відповідаючи, сиділа на високих нарах, мотаючи ногами, що не діставали до підлоги.

— Чого рюмаєш? — сказала сторожиха. — Гляди, не за-непадай духом. Ех, Катюхо! Ну! — сказала вона, швидко во-рушачи пальцями.

Маслова не відповідала.

— А наші прати пішли. Кажали, сьогодні подаяння велике. Наносили багато, кажуть, — сказала володимирська.

— Фінашко! — закричала сторожиха в двері. — Куди, ши-бенику, забіг.

І вона вийняла одну спицю і, увіткнувши її в клубок і панчохоу, вийшла в коридор.

У цей час почувся шурхіт кроків і жіночий гомін у коридорі, і мешканки камери в котах на босу ногу ввійшли до неї, кожна несучи по калачу, а деякі й по два. Федосія зразу ж підійшла до Маслової.

— Як, чи що негаразд? — спитала Федосія, своїми ясними блакитними очима замилувано дивлячись на Маслову. — А ось нам до чаю, — і вона стала викладати калачі на полицку.

— Що ж, не передумав женитись? — сказала Корабльова.

— Ні, не передумав, та я не хочу, — сказала Маслова.

— От і дурна! — сказала своїм басом Корабльова.

— Що ж, коли не жити разом, на якого дідька жени-тись? — сказала Федосія.

— Та он же твій чоловік іде з тобою, — сказала сторожиха.

— Що ж, ми з ним у законі, — сказала Федосія. — А йому навіщо закон брати, коли не жити?

— Ото дурна! Навіщо? Та хай жениться він, то він озолотить її.

— Він сказав: хоч би куди тебе послали, за тобою по-їду, — сказала Маслова. — Поїде — то поїде, не поїде — я не проситиму. Тепер він до Петербурга їде клопотатися. У нього там усі міністри рідні, — казала далі вона: — тільки все-таки не потрібен мені він.

— Певна річ! — раптом погодилась Корабльова, розби-раючи свій мішок і очевидно думаючи про інше. — Що ж, горілочку вип'ємо?

— Я не питиму, — відповіла Маслова. — Пийте самі.

Кінець першої частини.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Через два тижні справу могли слухати в сенаті, і на цей час Нехлюдов намірявся поїхати в Петербург і, в разі невдачі в сенаті, подати прохання на царське ім'я, як радив адвокат, що склав прохання. В разі залишення скарги без наслідків, до чого, на думку адвоката, треба бути готовим, бо касаційні приводи дуже слабкі, партія каторжних, серед яких була Маслова, могла вирушити в перших числах червня, і тому для того, щоб приготуватися до поїздки за Масловою, в Сибір,— що твердо вирішив Нехлюдов,— треба було тепер-таки поїхати по селах, щоб улаштувати там свої справи.

Насамперед Нехлюдов поїхав до Кузьминського, найближчого, великого, чорноземного маєтку, з якого діставав головний прибуток. Він жив у цьому маєтку в дитинстві й юності, потім уже дорослим два рази був у ньому і один раз на прохання матері привозив туди управителя-німця й перевіряв з ним господарство, отож він давно знав становище маєтку і відношення селян до контори, тобто до землевласника. Відношення селян до землевласника було таке, що селяни перебували в цілковитій залежності від контори. Нехлюдов знав це з часів студентства, коли він проповідував учення Генрі Джорджа й на підставі цього вчення віддав батьківську землю селянам. Правда, що після військової служби, коли він звик проживати близько 20-ти тисяч на рік, усі ці знання його перестали бути обов'язковими для його життя, забулись, і він ніколи не тільки не ставив собі питання, звідки надходять ті гроші, які давала йому мати, але й старався не думати про це. Та смерть матері, спадщина і потреба розпоряджатися своїм майном, тобто землею, знову поставили перед ним питання про його ставлення до земельної власності. З місяць тому Нехлюдов сказав би собі, що змінити існуючий лад він неспроможний, що управляє маєтком не він,— та й більш чи менш заспокоївся б, живучи далеко

від маєтку й одержуючи з нього гроші. А тепер він вирішив, що, хоч має їхати до Сибіру і знайде в складні й важкі відносини зі світом острогів, для чого потрібні гроші, він усе-таки не може залишити справи в попередньому стані, а повинен на шкоду собі змінити його. Для цього він вирішив не обробляти землі самому, а, віддавши її по недорогій ціні селянам, дати їм змогу бути незалежними від землевласників узагалі. Не раз, порівнюючи становище землевласника з власником кріпаків, Нехлюдов прирівнював віддачу землі селянам, замість обробітку її робітниками, до того, що робили рабовласники, переводячи селян з панщини на чинш. Це не було розв'язанням питання, але це був крок до його розв'язання: це був перехід від грубішої до менш грубої форми насильства. Так він і намірився був зробити.

Нехлюдов приїхав до Кузьминського близько полудня. В усьому спрощуючи своє життя, він не телеграфував, а взяв зі станції тарантасик парою. Візник був молодий хлопець у нанковій, підперезаній по зборках нижче довгої талії, чумарці, що сидів по-візницьки, бочком, на козлах, і тим охочіше розмовляв з паном, що, поки вони говорили, розбита, крива, біла коняка в голоблях і сухорлява, запалена припряжна могли ступати повільно, чого їм завжди дуже хотілось.

Візник розказував про управителя в Кузьминському, не знаючи того, що він везе хазяїна. Нехлюдов навмисно не сказав йому.

— Шикарний німець,— говорив візник, який пожив у місті й читав романи. Він сидів, напівобернувшись до сідока, то знизу, то зверху перехоплюючи довге пужално, і, очевидно, хизувався своєю освітою,—тройку завів буланых, виїде з своєю хазяйкою — то куди тобі! — говорив далі він.— Взимку, на Різдво, ялинка була, у великому домі, я гостей возив теж; з електричною іскрою. В губернії такої не побачиш! Награбував грошей — страх! Чого йому: в нього вся влада. Кажуть, добрий маєток купив.

Нехлюдов думав, що він зовсім байдужий до того, як управляє німець його маєтком і як користується. Але розповідь візника з довгою талією була неприємна йому. Він милувався прекрасним днем, густими темніючими хмарами, що часом закривали сонце, і ярами полями, в яких скрізь ходили мужики за ралами, переорюючи овес, і густо зеленими врунами, над якими злітали жайворонки, і лісами, вкритими вже, крім пізнього дуба, свіжою зеленню, і луками, на яких рябіли череди і коні, і полями, на яких видно було орачів,—і час від часу йому згадувалося, що було щось неприємне, і коли він питав себе: що? — то згадував розповідь візника про те, як німець хазяїнує в Кузьминському.

Приїхавши до Кузьминського й узявшись до справ, Нехлюдов забув про це почуття.

Перегляд конторських книг і розмова з прикажчиком, який з наївністю виставляв вигоди малоземельності селян і того, що вони оточені панською землею, ще більше зміцнив намір Нехлюдова припинити своє господарювання й віддати всю землю селянам. З конторських книг і розмов з прикажчиком він дізнався, що, як було й перше, дві третини кращої орної землі обробляли свої робітники удосконаленим знаряддям, а останню третину землі обробляли селяни наймом по п'ять карбованців за десятину, тобто за п'ять карбованців селянин зобов'язувався три рази зорати, три рази заскородити й засіяти десятину, потім скосити, зв'язати чи зжати й звезти на тік, тобто виконати роботи, які коштують за вільним дешевим наймом принаймні десять карбованців за десятину. А платили селяни роботою за все, чого їм треба було від контори, найдорожчі ціни. Вони працювали за луки, за ліс, за картоплиння, і всі майже були в боргу в контори. Так, за позапільні землі, віддавані в оренду селянам, бралось в чотири рази більше того, що ціна її могла давати по розрахунку з п'яти процентів.

Усе це Нехлюдов знав і раніше, але тепер він дізнавався про це, як про нове, і тільки дивувався з того, як міг він і як можуть усі люди, що перебувають в його стані, не бачити всієї ненормальності таких відносин. Доводи управителя про те, як при передачі землі селянам задарма пропаде весь реманент, що його не можна буде продати за одну чверть того, скільки він коштує, як селяни зіпсують землю, взагалі як багато Нехлюдов утратить при такій передачі, тільки переконували Нехлюдова в тому, що він робить добрий вчинок, віддаючи селянам землю й позбавляючи себе великої частини прибутку. Він вирішив скінчити цю справу зараз-таки, в цей свій приїзд. Зібрати й продати посіяний хліб, розпродати реманент і непотрібні будівлі,— все повинен був зробити управитель уже після нього. А тепер він просив управителя зібрати на другий день сходку селян трьох сіл, оточених землею Кузьминського, для того, щоб оповістити їм про свій намір і умовитися щодо ціни віддаваної землі.

З приємною свідомістю своєї твердості проти доводів управителя й готовості на жертву для селян Нехлюдов вийшов з контори і, обдумуючи майбутню справу, пройшовся навколо дому, по квітниках, занедбаних цього року (квітник був розбитий проти будинку управителя), по заростаючому цикорієм lawn-tennis'у й по липовій алеї, куди він звичайно ходив курити свою сигару, і де кокетувала з ним три роки тому гарненька Киримова, що гостювала тут. Придумавши коротеньку промову, яку він скаже завтра мужикам, Нехлюдов пішов до

управителя і, обміркувавши з ним за чаєм ще раз питання про те, як ліквідувати все господарство, зовсім спокійний і задоволений тим добрим ділом, яке він збирався зробити для селян, увійшов до приготовленої для нього кімнати великого дому, яку завжди відводили для приймання гостей.

У невеликій чистій кімнаті цій з картинами краєвидів Венеції і дзеркалом між двома вікнами було поставлено чисте пружинне ліжко та столик з графином води, сірниками й тушилом. На великому столі біля дзеркала лежав його відкритий чемодан, з якого видно було його туалетний несесер і книжки, що він захопив із собою: російська — спроба дослідження законів злочинності, про те ж саме одна німецька і одна англійська книжка. Він хотів їх читати вільними хвилинами під час поїздки по селах, але нині вже не було коли, і він збирався лягати спати, щоб завтра раніше приготуватися до розмови з селянами.

У кімнаті в кутку стояло старовинне крісло з червоного дерева з інкрустаціями, і вигляд цього крісла, яке він пам'ятав у спальні в матері, раптом збудив у душі в Нехлюдова зовсім несподіване почуття. Йому раптом жалко стало і дома, який розвалиться, і саду, який занедбають, і лісів, які вирубають, і всіх тих обор, стаєнь, сараїв для реманенту, машин, коней, корів, що хоч і не ним, але — він знав — заводилися й підтримувалися з такими зусиллями. Раніше йому здавалося, що легко відмовитись від усього цього, а тепер йому жалко стало не тільки цього, але й землі, і половини прибутку, який міг так знадобитися тепер. І зразу до його послуг з'явилися міркування, з яких виходило, що нерозсудливо й не слід віддавати землю селянам і знищувати своє господарство.

«Землею я не повинен володіти. А не володіючи землею, я не можу підтримувати все це господарство. Крім того, я тепер поїду в Сибір, і тому ні дім, ні маєток мені не потрібні», говорив один голос. «Все це так, — говорив другий голос, — але, по-перше, ти ж не проживеш всього віку в Сибіру. А якщо ти одружишся, то в тебе можуть бути діти. І як ти дістав маєток упорядкованим, ти повинен таким самим і передати його. Є зобов'язання щодо землі. Віддати, знищити все дуже легко, а завести все дуже важко. А головне — ти повинен обдумати своє життя й вирішити, що ти робитимеш з собою, і відповідно до цього й розпорядитися своєю власністю. А чи тверде в тебе це вирішення? Потім — чи правдиво ти перед своєю совістю чиниш так, як ти чиниш, чи робиш це про людей, на те, щоб похвалитися перед ними?» питав себе Нехлюдов і не міг не признатися, що те, що говоритимуть про нього люди, мало вплив на його вирішення. І що більше він думав, то більше й більше поставало запитань і то нероз-

в'язнішими ставали вони. Щоб позбутися цих думок, він ліг у свіжу постіль і хотів заснути, з тим, щоб завтра, на свіжу голову розв'язати питання, в яких він тепер заплутався. Та він довго не міг заснути; у відчинені вікна разом зі свіжим повітрям і сяйвом місяця вливалось квакання жаб, перебиване щебетанням і свистом солов'їв далеких, з парку, і одного близько—під вікном, у кущі бузку, що розпускався. Слухаючи солов'їв і жаб, Нехлюдов згадав про музику начальникової дочки; згадавши про начальника, він згадав про Маслоу, як у неї так само, як квакання жаб, тремтіли губи, коли вона казала: «ви це зовсім облиште». Потім німець-управитель став спускатися до жаб. Треба було його затримати, але він не тільки зліз, а зробився Масловою й став докоряти йому: «Я каторжна, а ви князь». «Ні, не піддамся,— подумав Нехлюдов і прокинувся, і спитав себе: — «Що ж, добре, чи погано я роблю? Не знаю, та мені й однаково. Однаково. Треба тільки спати». І він сам почав спускатися туди, куди поліз управитель і Маслоу, і там усе скінчилось.

II

Другого дня Нехлюдов прокинувся о 9-й годині ранку. Молодий конторник, який прислужував панові, почувши, що він ворухиться, приніс йому черевики, такі блискучі, якими вони ніколи не були, і холодну дуже чисту воду з джерела й сповістив, що селяни збираються. Нехлюдов схопився з постелі, опам'ятовуючись. Вчорашніх почуттів жалю про те, що він віддає землю й знищує господарство, не було й сліду. Він з подивом згадував про них тепер. Тепер він тішився тим ділом, яке було перед ним, і мимоволі пишався ним. З вікна його кімнати видно було порослий цикорієм майданчик lawn-тєрніс'у, на якому, за наказом управителя, збиралися селяни. Жаби недаремно квакали з вечора. Погода була похмура. З ранку йшов тихий, без вітру, теплий дощик, що висів крапельками на листі, на вітті, на траві. У вікні стояв, крім запаху зелені, ще запах землі, яка просила дощу. Нехлюдов кілька разів, одягаючись, виглядав з вікна й дивився, як селяни збиралися на майданчику. Одні за одними вони підходили, скидали один перед одним шапки й кашкети і ставали кружка, спираючись на палиці. Управитель, налитий, мускулястий, дужий молодий чоловік, у короткому піджаку з зеленим стоячим коміром і величезними гудзиками, прийшов сказати Нехлюдову, що всі зібрались, але що вони почекають,— нехай перше Нехлюдов нап'ється кофе або чаю,— і те і друге готове.

— Ні, вже я краще піду до них,— сказав Нехлюдов, про-

ймаючись зовсім несподівано для себе почуттям боязкості й сорому при думці про майбутню розмову з селянами.

Він ішов виконати те бажання селян, про виконання якого вони й не сміли думати,— віддати їм за дешеву ціну землю, тобто він ішов зробити їм добро, а йому було чогось совісно. Коли Нехлюдов підійшов до зібраних селян і обнажилися русяві, кучеряві, лисі, сиві голови, він так зніяковів, що довго нічого не міг сказати. Дощик дрібними крапельками йшов далі і залишався на волоссі, на бородах і на ворсі каптанів у селян. Селяни дивилися на пана й чекали, що він скаже, а він так зніяковів, що нічого не міг сказати. Ніякову мовчанку розбив спокійний, самовпевнений німець-управитель, який вважав себе знавцем російського мужика і прекрасно, правильно говорив по-російськи. Дужий, переговораний чоловік цей так само, як і Нехлюдов, являв різкий контраст з худими, зморщеними обличчями й худими лопатками мужиків, що випиналися з-під каптанів.

— Ось князь хоче вам добро зробити — землю віддати, тільки ви того не варті,— сказав управитель.

— Як не варті, Василю Карловичу! хіба ми тобі не працювали? Ми дуже задоволені пані-покійницею, царство їй небесне, і молодий князь, спасибі, нас не покидає,— почав рудуватий мужик-красномовець.

— Ми не скаржимося на панів, тільки ось щодо тісноти,— сказав другий, широколиций мужик з великою бородою.— Жити тісно стало.

— Я на те й покликав вас, що хочу, якщо ви бажаєте цього, віддати вам усю землю,— промовив Нехлюдов.

Мужики мовчали, ніби не розуміючи чи не вірячи.

— В якому, значить, розумінні землю віддати? — сказав один, середнього віку, мужик у чумарці.

— Віддати вам в оренду, щоб ви користувалися за невисоку плату.

— Премиле діло,— сказав один старий.

— Тільки б під силу платіж був,— сказав інший.

— Землі ж чому не взяти!

— Нам діло звичне,— з землі живимось!

— Вам же спокійніше, тільки знай — одержуй грошки, а то гріха скільки! — почувлися голоси.

— Гріх від вас,— сказав німець: — якби ви працювали та порядку додержувались...

— Не можна нам, Василю Карловичу,— заговорив гостроносий, худий старик.— Ти кажеш, навіщо коняку пустив у хліб, а хто її пускав: я за день цілісінький, а день — як рік, намахався косою, або що, заснув на нічлігах, а вона в тебе у вівсі, а ти з мене шкуру дереш.

— А ви б порядку додержувалися.

— Добре тобі говорити — порядок, не до снаги нам,— відказав високий чорноволосий, оброслий весь волоссям, нестарий мужик.

— Я ж казав вам, обгородили б.

— А ти дерева дай,— ззаду встрияв маленький, непоказний мужичок.— Я хотів улітку загородити, то ти мене на три місяці запроторив воші годувати під замок. От і загородив.

— Це що ж він каже? — спитав Нехлюдов управителя.

— Der erste Dieb im Dorfe *,— по-німецьки сказав управитель.— Щороку в лісі попадався. А ти навчись шанувати чужу власність,— сказав управитель.

— Та ми хіба не шануємо тебе? — сказав старий.— Нам тебе не можна не шанувати, бо ми в тебе в руках; ти з нас воду вариш.

— Ну, брат, вас не скривдиш; аби ви не скривдили.

— Як же, скривдиш! Розбив мені літом пику, так і залишилось. З багатим не судись, видно.

— А ти роби по закону.

Очевидно, відбувався словесний турнір, в якому учасники не розуміли гаразд, навіщо і що вони говорять. Помітно було тільки з одного боку стримуване страхом озлоблення, з другого — свідомість своєї переваги і влади. Нехлюдову було важко слухати це, і він постарався вернутись до справи: встановити ціни і строки платежів.

— То як же щодо землі? Чи бажаєте ви? І яку ціну визначите, коли віддати всю землю?

— Товар ваш, ви ціну визначте.

Нехлюдов визначив ціну. Як завжди, дарма що ціна, визначена Нехлюдовим, була набагато нижча за ту, яку платили навколо, мужики почали торгуватись і вважали ціну високою. Нехлюдов сподівався, що його пропозицію приймуть з радістю, але прояву задоволення зовсім не було помітно. Тільки тому Нехлюдов міг зробити висновок, що пропозиція його їм вигідна, що коли зайшла мова про те, хто бере землю— вся громада чи товариство, то почалися завзяті суперечки між тими селянами, які хотіли виключити слабосилих і поганих платників з участі в землі, і тими, яких хотіли виключити. Нарешті, завдяки управителеві, встановили ціну і строки платежів, і селяни, гучно розмовляючи, пішли згори, до села, а Нехлюдов пішов до контори складати з управителем проект умови.

Все влаштувалося так, як цього хотів і сподівався Нехлюдов: селяни одержали землю процентів на 30-ть дешевше, ніж

* [Перший злодій на селі].

віддавали землю в окрузі; його прибуток з землі зменшився майже наполовину, але було його аж надто досить для Нехлюдова, особливо з додатком суми, яку він одержав за проданий ліс і яку мав дістати за продаж реманенту. Все, здавалося, було прекрасно, а Нехлюдову весь час було чогось совісно. Він бачив, що селяни, дарма що деякі з них говорили йому подячні слова, були невдоволені й сподівалися чогось більшого. Виходило, що він позбавив себе багато чого, а селянам не зробив того, чого вони сподівались.

Другого дня умову домашню було підписано і, супроводжуваний виборними стариками, що прийшли, Нехлюдов з неприємним почуттям чогось недоробленого сів у шикарну, як казав візник зі станції, троєчну коляску управителя й поїхав на станцію, попрощавшись з мужиками, які здивовано й невдоволено похитували головами. Мужики були невдоволені. Нехлюдов був невдоволений з себе. Чим він був невдоволений, він не знав, але йому весь час було чогось сумно й чогось соромно.

III

З Кузьминського Нехлюдов поїхав до маєтку, який дістався йому в спадщину від тіточок,— до того самого, в якому він побачив уперше Катюшу. Він хотів і в цьому маєтку влаштувати справу з землею так само, як він улаштував її в Кузьминському; крім того, дізнатися про все, про що можна ще дізнатися щодо Катюші та її і своєї дитини: чи правда, що дитина вмерла і як вона вмерла? Він приїхав до Панова рановранці, і перше, що вразило його, коли він заїхав у двір, був вигляд спустошення й ветхості, в якій були всі будівлі й особливо дім. Залізна, колись зелена, покрівля, давно нефарбована, червоніла від іржі, і кілька листів було задерто догори, мабуть, бурею; тес, яким було обшито дім, був обдертий подекуди людьми, що обдирали його там, де він легше обдирався, одвертаючи іржаві цвяхи. Ганки — обидва, передній і особливо пам'ятний йому задній — згнили, і їх було розібрано, залишилися тільки стовпи; вікна деякі замість шибок були позабивані тесом, і флігель, в якому жив прикажчик, і кухня, і конюшні — все було ветхе й сіре. Лише сад не тільки не занепав, але й розрісся, зрісся, і тепер весь був у квіту; з-за огорожі видно було, наче білі хмари, квітнучі вишні, яблуні й сливи. А огорожа з бузку квітла зовсім так само, як того року, дванадцять літ тому, коли за цим бузком Нехлюдов грався в горюдуба з 16-літньою Катюшею і, впавши, пожалився кропивою. Модрина, яка була посадовлена Софією Іва-

рівною коло дому й була тоді заввишки як кілок, була тепер великим деревом, придатним на колоду, одягненим у жовто-зелену, ніжно-пухнасту хвою. Річка була в берегах і шуміла на млині в лотоках. На лузі за річку паслася строката змішана селянська череда. Прикажчик, який не скінчив курсу семінарії, усміхаючись, зустрів Нехлюдова на дворі, не перестаючи усміхатися, запросив його до контори і, усміхаючись-таки, начебто цією усмішкою обіцяючи щось особливе, пішов за перегородку. За перегородкою пошепотілися й замовкли. Візник, доставши на чай, побрязкуючи бубонцями, поїхав з двору, і стало зовсім тихо. Слідом за цим повз вікно пробігла боса дівчина у вишиваній сорочці, з сережками у вухах, за дівчиною пробіг мужик, грюкаючи цвяхами грубих чобіт по втоптаній стежці.

Нехлюдов сів біля вікна, дивлячись у сад і слухаючи. В маленьке стулчасте вікно, злегка ворущачи волосся в нього на пітному лобі і записки, що лежали на порізаному ножем підвіконні, тягло свіжим весняним повітрям і запахом розкопаної землі. На річці «тра-па-тап, тра-па-тап» — стукали, перебиваючи один одного, праники жінок, і звуки ці розбігалися по лискучому на сонці плесові загаченої річки, і рівномірно чути було падіння води на млині і повз вухо, зі зляканим і дзвінким дзижчанням, пролетіла муха.

І раптом Нехлюдов згадав, що зовсім так само він колись давно, коли він ще був молодий і невинний, чув тут на річці ці звуки праників по мокрій білизні крізь рівномірний шум млина, і зовсім так само весняний вітер ворущив його волосся на мокрому лобі й аркушики на порізаному ножем підвіконні,— і зовсім так само злякано пролетіла повз вухо муха, і він не те, що згадав себе 18-річним хлопчиком, яким він був тоді, а відчув себе таким самим, з тією самою свіжістю, чистотою і сповненим найбільших можливостей майбутнім і разом з тим, як це буває уві сні, він знав, що цього вже нема, і йому стало страшенно сумно.

— Коли скажете подати їсти? — спитав прикажчик, усміхаючись.

— Коли хочете,— я не голодний. Я піду пройдуся по селу.

— А то чи не зволите в дім завітати, у мене все гаразд всередині. Будь, ласка, погляньте, коли зовні...

— Ні, потім, а тепер скажіть, будь ласка, чи є у вас тут жінка Мотрона Харіна?

Це була Катюшина тітка.

— Як же, на селі... ніяк не можу з нею справитись. Шинок держить. Знаю і викриваю, і сварюся з нею, а коли акт скласти — жалко: стара, онучата в неї,— сказав прикажчик усе з тією самою усмішкою, що виявляла і бажання бути

приємним хазяїнові, і впевненість у тому, що Нехлюдов зовсім так само, як і він, розуміє всякі справи.

— Де вона живе? Я б пішов до неї.

— В кінці слобідки, з того краю третя хатинка. Ліворуч мурована хата буде, а тут за мурованою хатою і її хижка. Та я вас проведу краще,— радісно усміхаючись, говорив прикажчик.

— Ні, дякую вам, я знайду, а ви, будь ласка, накажіть оповістити мужикам, щоб зібрались: мені треба поговорити з ними про землю,— сказав Нехлюдов, наміряючись тут скінчити з мужиками так само, як у Кузьминському, і якщо можна — нині ж увечері.

IV

Вийшовши за ворота, Нехлюдов зустрів на твердо втоптаній стежці, що йшла порослим подорожником і віничками вигоном, селянську дівчину в строкатій фартушині, з сережками у вухах; дівчина швидко перебирала товстими босими ногами. Вертаючись уже назад, вона швидко махала одною лівою рукою поперек своєї ходи, а правою міцно притуляла до живота червоного півня. Півень зі своїм хитким червоним гребенем здавався зовсім спокійним і тільки заковчував очі, то витягав, то підіймав одну чорну ногу, чіпляючись кігтями за фартушину дівчини. Коли дівчина стала підходити до пана, вона спочатку уповільнила ходу й перейшла з бігу на крок, а порівнявшись з ним, спинилась і, розмахнувшись назад головою, вклонилась йому, і тільки коли він пройшов, пішла з півнем далі. Спускаючись до криниці, Нехлюдов зустрів ще й стару в брудній грубій сорочці, яка несла на згорбленій спині важкі повні відра. Стара обережно поставила відра і зовсім так само, з розмахом назад, уклонилась йому.

За криницею починалося село. Був ясний гарячий день, і о 10 годині вже парило; збираючись, хмари часом закривали сонце. По всій вулиці стояв гострий, їдкий і неприємний запах гною, що линув і від возів, які тяглися вгору лискучовкоченою дорогою, і, головно, з розкопаного гною в дворах, повз повідчинювані ворота яких проходив Нехлюдов. Ішовши за возами вгору, мужики, босі, в закаляних гноївкою штанах і сорочках, оглядалися на високого товстого пана, який, у сірому капелюсі, що блищав проти сонця своєю шовковою стрічкою, ішов вгору селом, через крок торкаючись землі глянсуватою колінчастою палицею з блискучим набалдашником. Мужики, що верталися з поля, трусячись риссю на передках порожніх возів, скидаючи шапки, з подивом стежили за незвичайною людиною, яка йшла їхньою вулицею; жінки вихо-

дили за ворота й на ганки і показували на неї одна одній, проводжаючи очима.

Біля четвертих воріт, повз які проходив Нехлюдов, його спинили, виїжджаючи з воріт, вози, високо навантажені приплесканим гноем з покладеною на нього рогожкою для сидіння. Шестирічний хлопчик, схвильований чеканням катання, ішов за возом. Молодий мужик у личаках, широко ступаючи, виганяв коняку за ворота. Довгоногий блакитний лошак вискочив з воріт, але, злякавшись Нехлюдова, притиснувся до воза і, оббиваючи ноги об колеса, проскочив поперед матки, яка вивозила з воріт важкого воза, занепокоїлась і злегка заїржала. Нову коняку виводив худий бадьорий дід, теж босий, у смугастих штанах і довгій брудній сорочці, з випнутими на спині худими кострецами.

Коли коні вибралися на накочену дорогу, всіяну сірими, ніби спаленими грудками гною, старий вернувся до воріт і поклонився Нехлюдову.

— Панночок наших племінничок будеш?

— Так, так.

— З приїздом. Що ж, приїхав нас провідати? — балакуче заговорив старий.

— Так, так... Що ж, як ви живете? — сказав Нехлюдов, не знаючи, що сказати.

— Яке наше життя! Препогане наше життя,— начебто з задоволенням, співучо протягнув балакучий старий.

— Чого погане? — сказав Нехлюдов, заходячи під ворота.

— Та яке ж життя? Препогане життя,— сказав старий, ідучи за Нехлюдовим на вичищену до землі частину під навісом.

Нехлюдов зайшов за ним під навіс.

— У мене он вони 12 душ,— вів далі старий, показуючи на двох жінок, які зі збитими хустками, пітні, підтикавшись, з голими, до половини забрудненими гноївкою литками стояли з вилами на уступі невичищеного ще гною.— Що не місяць, то купи 6 пудів, а де їх узяти?

— А свого хіба неvistачає?

— Свого? — з презирливою усмішкою сказав старий.— У мене землі на 3 душі, а ниньки лише 8 кіп зібрали — до Різдва неvistачило.

— То як же ви робите?

— Отак і робимо; ось одного в наймити віддав, та у вашої милості грошенят узяв. Ще до заговин усе забрали, а податки не плачені.

— А скільки податків?

— Та з мого двору карбованців з 17 в третину виходить. Ох, не дай боже, життя, і сам не знаєш, як викручешся!

— А можна до вас зайти у хату? — спитав Нехлюдов, ідучи вперед подвір'ячком і з вичищеного місця виходячи на нерушені ще й не розгорнуті вилами жовтошафранові, дуже пахучі шари гною.

— Чого ж, заходь, — сказав старий і, швидко ступаючи бо-сими ногами, що вичавлювали рідину між пальцями, випередивши Нехлюдова, відчинив йому двері до хати.

Жінки, поправивши на головах хустки й опустивши паньови, з цікавим жахом дивилися на чистого пана з золотими застіжками на рукавах, що заходив до них в оселю.

З хати вискочили в сорочинках дві дівчинки. Нагнувшись і скинувши шапку, Нехлюдов увійшов в сіни і брудну й тісну хату, що була заставлена двома верстатами і де тхнуло кислою їжею. У хаті біля печі стояла стара жінка, з засуканими рукавами худих, жилавих, засмаглих рук.

— Ось пан наш, до нас у гості зайшов, — сказав старий.

— Що ж, уклінно просимо, — ласкаво сказала стара, одгортаючи засукані рукави.

— Хотів подивитись, як ви живете, — сказав Нехлюдов.

— Та так живемо ось, як бачиш. Хата завалитися хоче, ще вб'є кого. А старий каже — і ця добра. От і живемо — царствуємо, — говорила метка стара жінка, нервово посмикуючи головою, — ось зараз обідати подам. Робочих людей годуватиму.

— А що ви обідатимете?

— Що обідатимемо? Харч наш добрий. Перша переміна хліб з квасом, а друга — квас з хлібом, — сказала стара, вискалюючи свої з'їдені наполовину зуби.

— Ні, без жартів, покажіть мені, що ви їстимете сьогодні.

— Їстимемо? — сміючись, сказав старий. — Їжа наша не мудра. Покажи йому, стара.

Стара похитала головою.

— Захотілося на нашу мужицьку їжу подивитися? Дійшлий ти, пане, як я бачу. Все йому знати треба. Казала — хліб з квасом та щі, яглиці вчора молодиці принесли, от і щі, а потім — картопля.

— Та й більше нічого?

— Чого ж іще, забілимо молочком, — сказала стара, посміюючись і дивлячись на двері.

Двері були відчинені, і в сінях було повно людей; і хлопчак, і дівчатка, молодиці з немовлятами тиснулися в дверях, дивлячись на чудного пана, що розглядав мужицьку їжу. Стара, як видно, пишалася своїм умінням поводитися з паном.

— Так, погане, погане, пане, життя наше, що й говорити, — сказав старий. — Куди лізете! — закричав він на тих, що стояли в дверях.

— Ну, прощайте,— промовив Нехлюдов, почувавши ніяковість і сором, в причині яких він не здавав собі справи.

— Дякуємо уклінно, що навідалися до нас,— сказав старий.

У снігах люди, натиснувши одно на одного, пропустили його, і він вийшов на вулицю й пішов вгору нею. Слідом за ним з снігів вийшло два хлопчики босі: один, старший, у брудній, колись білій сорочці, а другий — в блаженській виляній рожевій. Нехлюдов оглянувся на них.

— А тепер куди підеш? — сказав хлопчик у білій сорочці.

— До Мотрони Харіної,— сказав він.— Знаєте?

Маленький хлопчик у рожевій сорочці чогось засміявся, а старший серйозно перепитав:

— Яка Мотрона? Стара вона?

— Атож, стара.

— О-о,— протягнув він.— Це Семениха, вона край села. Ми тебе проведемо. Гайда, Федько, проведемо його.

— А коні ж?

— Хай, нічого!

Федько погодився, і вони утрюх пішли вгору селом.

V

Нехлюдову було легше з хлопчиками, ніж з великими, і він дорогою розговорився з ними. Маленький у рожевій сорочці перестав сміятися й говорив так само розумно й докладно, як і старший.

— Ну, а хто ж у вас найбідніший? — спитав Нехлюдов.

— Хто бідний? Михайло бідний, Семен Макаров, ще Марфа дуже бідна.

— А Онисія — та ще бідніша. В Онисії й корови нема — жебракують,— сказав маленький Федь.

— У неї корови нема, та зате їх тільки троє, а в Марфи з нею п'ятеро,— відказував старший хлопчик.

— Усе-таки та вдова,— обстоював рожевий хлопчик Онисію.

— Ти кажеш, Онисія вдова, а Марфа однаково що вдова,— казав далі старший хлопчик.— Однаково — чоловіка нема.

— А де ж чоловік? — спитав Нехлюдов.

— В острозі воші годує,— вживаючи звичайного вислову, сказав старший хлопчик.

— Торік у панському лісі дві берізки зрізав, його й посадили,— поквапився сказати маленький рожевий.— Тепер шостий місяць сидить, а жінка жебракує, троє дітей, та баба вбога,— докладно говорив він.

— Де ж вона живе? — спитав Нехлюдов.

— А ось оцей самий двір,— сказав хлопчик, показуючи на

хату, біля якої крихітна білоголова дитина, насилу тримаючись на кривих, вигнутих назовні в колінах ногах, хитаючись, стояла на самій стежці, якою йшов Нехлюдов.

— Васько, куди, шибенику, побіг? — закричала, вибігши з хати в брудній, сірій, ніби засипаній золою сорочці молодиця і зі зляканим обличчям кинулася поперед Нехлюдова, підхопила дитину й понесла до хати, наче вона боялася, що Нехлюдов зробить що-небудь з її дитям.

Це була та сама жінка, що її чоловік за берізки з лісу Нехлюдова сидів в острозі.

— Ну, а Мотрона — ця бідна? — спитав Нехлюдов, коли вони вже підходили до Мотрониної хатинки.

— Яка вона бідна: вона горілкою торгує, — рішуче відповів рожевий худенький хлопчик.

Дійшовши до Мотрониної хатинки, Нехлюдов відпустив хлопчиків і увійшов до сіней, і потім до хати. Хатина старої Мотрони була на шість аршин, отож на ліжку, яке було за піччю, не можна було й витягнутися великому чоловікові: «на цьому самому ліжку, — подумав він, — родила й хворіла потім Катюша». Майже всю хату займав верстат, що його в той час, як увійшов Нехлюдов, стукнувшись головою об низькі двері, стара тільки що налагоджувала зі своєю старшою внучкою. Ще двоє онучат слідом за паном стрімголов вбігли до хати й стали за ним у дверях, ухопившись за одвірок руками.

— Кого треба? — сердито спитала стара, що була в поганому настрої через те, що не налагоджувався верстат. Крім того, таємно торгуючи горілкою, вона боялася всяких незнайомих людей.

— Я поміщик. Мені поговорити хотілося б з вами.

Стара помовчала, шильно придивляючись; потім раптом уся засяяла.

— Ах, ти, голубчику, а я ж дурна не впізнала: думаю, якийсь перехожий, — удавано-ласкавим голосом заговорила вона. — Ах, ти, соколе мій ясний...

— Як би мені поговорити без людей, — сказав Нехлюдов, дивлячись на відчинені двері, в яких стояли діти, а за дітьми худа жінка з виснаженою від хворості, але усміхненою блідою дитинкою в шапочці з клаптиків.

— Чого не бачили, я вам дам, дай-но мені сюди костур! — крикнула стара на тих, що стояли в дверях. — Зачини, або що!

Діти відійшли, молодиця з дитиною зачинила двері.

— А я думаю, хто прийшов? А це сам пан, золотий ти мій, красунчику ненаглядний! — говорила стара. — Куди зайшов, не погидував. Ах, ти, брильянтовий! Сюди сідай, ваше сіятельство, ось сюди на прилавок, — казала вона, витираючи при-

лавок фартухом.— А я думаю, який чорт лізе, аж то сам ваше сіятельство, пан хороший, благодійник, годувальник наш. Прости ти мені, старій дурепі,— сліпа стала.

Нехлюдов сів, стара стала перед ним, підперла правою рукою щоку, підхопивши лівою рукою гострий лікоть правої, і заговорила співучим голосом:

— Та й старий же ти став, ваше сіятельство; то як реп'ях добрий був, а тепер що? Теж клопіт, видно.

— Я ось про що прийшов спитати: чи пам'ятаєш ти Катюшу Маслову?

— Катерину б то? Як же не пам'ятати — вона мені племінниця. Як не пам'ятати; а сліз ото, сліз я за нею пролила. Я ж бо все знаю. Хто, батечку, перед богом не грішний, перед царем не винен. Діло молоде, теж чай-кофій пили, ну й попував нечистий, адже він сильний теж, ну й трапився гріх. Що ж робити! Якби ти її покинув, а ти як її винагородив: сто карбованців дав. А вона що зробила! Не могла розуму добрати. Якби вона мене слухала, вона б жити могла. Та хоч і племінниця моя, а просто скажу — дівка непутяща. Я ж бо її потім на яке місце добре поставила: не хотіла скоритися, вилаяла пана. Хіба нам можна панів лаяти; ну, її й звільнили. А потім знову ж у лісничого жити можна було, та от не захотіла.

— Я спитати хотів про дитину. Вона ж у вас породила? Де дитина?

— Дитиночці, батечку мій, я тоді добру раду дала... Йй дуже важко було, не сподівалася, що встане. Я й охрестила хлопчика, як слід, і до виховного приставила. Ну, ангельську душу навіщо ж мучити, коли мати помирає. Деякі так роблять, що залишать немовля, не годують, воно й згасне; але я думаю: чого ж так, краще попрацюю, пошлю до виховного. Гроші були, ну й відвезли.

— А номер був?

— Номер був, та померло воно тоді ж. Вона казала: як привезли, а воно й померло.

— Хто вона?

— А та сама жінка, в Скородному жила. Вона цим займалася. Маланкою звали, померла вона тепер. Розумна була жінка,— вона ж як робила! Бувало принесуть їй немовлятко, вона візьме й тримає його в себе дома, підгодовує. І підгодовує, батечку ти мій, поки кумплект збере. А як збере трьох чи чотирьох, зразу й везе. Так у неї було розумно зроблено: така колиска велика, ніби двоспальна, і туди і сюди класти. І ручку прироблено. От вона їх покладе четвірко, головами нарізно, щоб не бились, ніжками до купи, так і везе зразу четвірко. Сосочки їм у ротики повстромляє, вони й мовчать, сердешні.

— Ну, то що ж?

— Ну, так і Катеринине немовля повезла. Та щось тижнів зо два в себе тримала. Воно й захиріло в неї ще дома.

— А хороша була дитина? — спитав Нехлюдов.

— Така дитиночка! треба б кращу, та нема куди. Зовсім вдалася в тебе, — додала стара, підморгуючи старим оком.

— Чого ж вона ослабла: певно, погано годували?

— Яке вже годування! Так, аби. Певна річ, не своя дитина. Аби довести живою. Казала, довезла тільки до Москви, та тоді ж і згасла. Вона й свідоцтво привезла, — все як треба. Розумна жінка була.

Тільки й зміг дізнатися Нехлюдов про свою дитину.

VI

Ударившись ще раз головою об обое дверей в хаті і в сінях, Нехлюдов вийшов на вулицю. Хлопці: білий, димчастий і рожевий, дожидалися його. Ще кілька нових пристало до них. Дожидалося й кілька жінок з немовлятами, і між ними була й та худа жінка, яка легко тримала на руці недокрівну дитину в шапочці з клаптиків. Дитина ця, не перестаючи, дивно усміхалася всім своїм старечим личком та все ворушила напружено скривленими великими пальцями. Нехлюдов знав, що це була усмішка страждання. Він спитав, хто ця жінка.

— Це та сама Онисія, що я тобі говорив, — сказав старший хлопчик.

Нехлюдов звернувся до Онисії.

— Як ти живеш? — спитав він. — Чим годуєшся?

— Як живу? Жебракую, — сказала Онисія й заплакала.

А стареча дитина вся розпливлася в усмішці, вигинаючи свої, як черв'ячки, тоненькі ніжки.

Нехлюдов дістав бумажник і дав 10 карбованців жінці. Не встиг він зробити й двох кроків, як його наздогнала друга жінка з дитиною, потім баба, потім ще жінка. Всі говорили про свої злидні й просили допомогти їм. Нехлюдов роздав ті шістдесят карбованців дрібними бумажками, які були в нього в бумажнику, і з страшною тугою в серці вернувся додому, тобто до прикажчиковаго флігеля. Прикажчик, усміхаючись, зустрів Нехлюдова зі звісткою, що мужики зберуться увечері. Нехлюдов подякував йому і, не заходячи до кімнат, пішов ходити у сад по всіяних білими пелюстками яблуневого квіту зарослих доріжках, обдумуючи все те, що він бачив.

Спочатку коло флігеля було тихо, але потім Нехлюдов почув у прикажчиковаму флігелі два озлоблені голоси жінок, що перебивали один одного, а крізь них лише зрідка чути

було спокійний голос усміхненого прикажчика. Нехлюдов прислухався.

— Не до снаги мені, чого ж ти хреста з шиї тягнеш? — говорив один озлоблений бабський голос.

— Та тільки ж бо забігла, — говорив другий голос. — Віддай, кажу. Навіщо ж мучиш і худобину і дітей без молока.

— Заплати або відроби, — відповідав спокійний голос прикажчика.

Нехлюдов вийшов з саду й підійшов до ганку, біля якого стояли дві розкошлані жінки, з яких одна очевидно була вагітна на останніх днях. На східцях ганку, заклавши руки в кишені парусиного пальта, стояв прикажчик. Побачивши пана, жінки замовкли й стали поправляти хустки, що позбивалися на головах, а прикажчик вийняв руки з кишень і став усміхатись.

Справа була в тому, що мужики, як це казав прикажчик, навмисно пускали своїх телят і навіть корів на панський луг. І ось двох корів з дворів цих жінок було спіймано в лузі й загнано. Прикажчик вимагав з жінок по 30 копійок з корови чи по два дні відробітку. А жінки запевняли: по-перше, що корови їхні тільки зайшли, по-друге, що грошей у них нема, і, по-третє, хоч би й за обіцянку відробітку, вимагали негайного повернення корів, що стояли з ранку на спеці без корму й жалібно мукали.

— Скільки честю просив, — говорив усміхнений прикажчик, оглядаючись на Нехлюдова, ніби закликаючи його в свідки: — якщо приганяєте в обід, то дивіться за своєю худобою.

— Тільки побігла до малого, а вони й пішли.

— А ти не йди, коли взялася стерегти.

— А малого хто нагодує? Ти йому цицьки не даси.

— Якби хоч справді витовкла луги, і живіт би не болів, а то тільки зайшла, — говорила друга.

— Всі луги витовкли, — звертався прикажчик до Нехлюдова. — Якщо не карати, нічого сіна не буде.

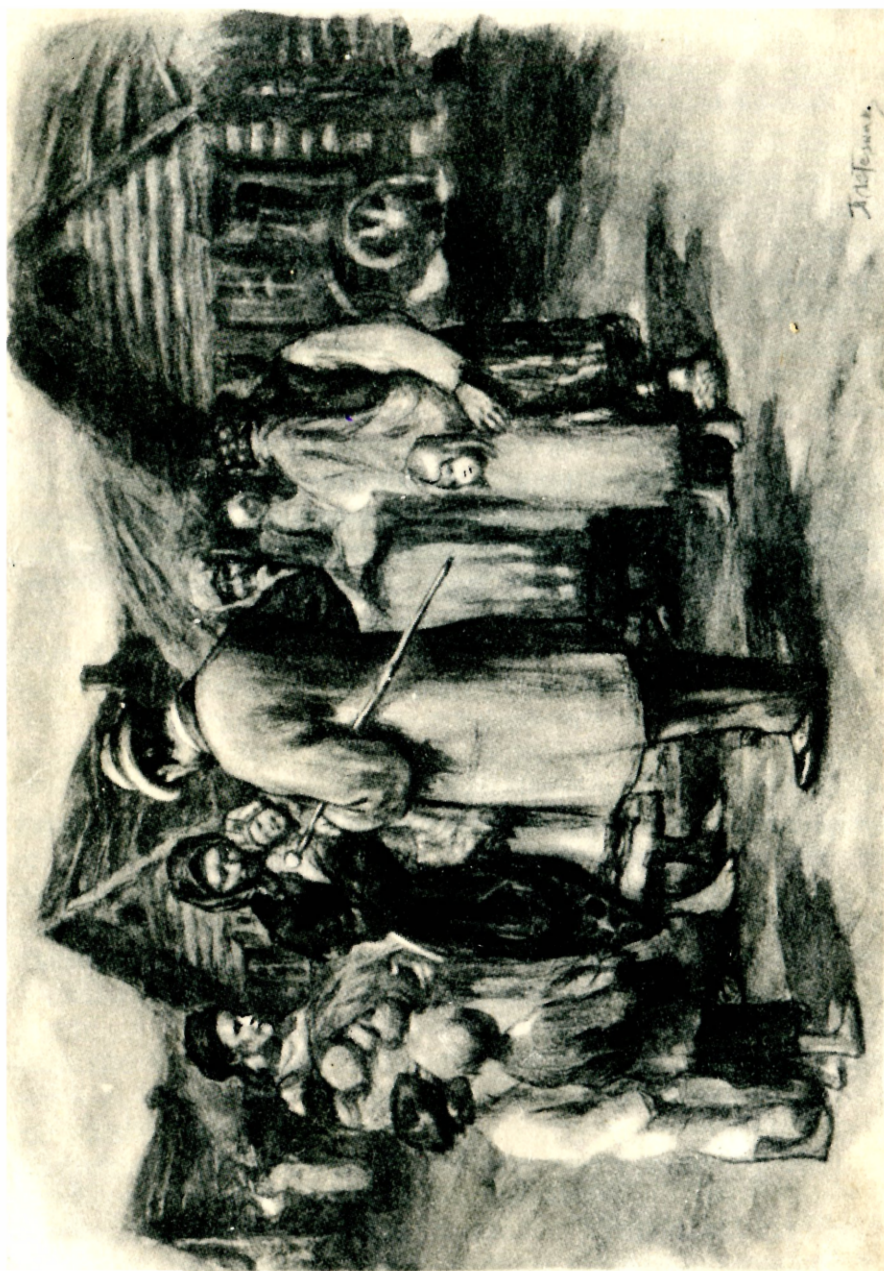
— Ех, не гріши, — закричала вагітна. — Мої ніколи не попадались.

— Ну, а попались, віддай чи відроби.

— Ну, і відроблю, відпусти ж корову, не мори голодом, — злобно прокричала вона. — І так ні вдень, ні вночі спочину нема. Свекруха хвора. Чоловіка запроторили. Одна встигаю всюди. А сили нема. Бодай ти вдавився відробітком своїм.

Нехлюдов попросив прикажчика відпустити корів; а сам пішов знову до саду, додумувати свою думу, але думати тепер уже нічого було. Все було йому тепер так ясно, що він не міг досить дивуватися з того, як люди не бачать, і сам він так довго не бачив того, що так очевидно ясно.

«Народ вимирає, звик до свого вимирання, серед нього утворилися способи життя, властиві вимиранню — вмирання дітей, надильна праця жінок, недостача їжі для всіх, особливо для старих. І так поволі опинився народ у цьому становищі, всього жаху якого він сам не бачить і не скаржиться на нього. А тому й ми вважаємо, що становище це природне й таким і мусить бути». Тепер йому було ясно, як день, що головна причина народних злиднів, яку усвідомлює й завжди виставляє сам народ, полягала в тому, що в народі була відібрана землевласниками та земля, з якої він тільки й міг жити. А тимчасом цілком ясно, що діти і старі люди мруть через те, що в них нема молока, а нема молока тому, що нема землі, щоб пасти худобу й збирати хліб і сіно, цілком ясно, що всі злидні народу чи принаймні головна, найближча причина злиднів народу в тому, що земля, яка годує його, не в його руках, а в руках людей, які, користуючись цим правом на землю, живуть з праці цього народу. А земля, така потрібна людям, що вони мруть через відсутність її, обробляється цими ж, доведеними до надзвичайних злиднів, людьми для того, щоб хліб з неї продавався за кордон, і власники землі могли б купувати собі капелюхи, палички, коляски, бронзи тощо. Це було йому тепер так само ясно, як ясно було те, що коні, замкнені в огорожі, де вони з'їли всю траву під ногами, будуть худі й гинуть з голоду, поки їм не дадуть змоги користуватися тією землею, на якій вони можуть знайти собі корм... І це жахливо, і ніяк не може й не повинно бути. І треба знайти засоби для того, щоб цього не було, або принаймні самому не брати участі в цьому. «І я неодмінно знайду їх», думав він, ходячи туди й сюди в ближчій березовій алеї. «В учених товариствах, урядових установах і газетах балакаємо про причини бідності народу й про способи піднесення його, тільки не про той один безперечний спосіб, який напевно піднесе народ і полягає в тому, щоб передати йому відібрану в нього конче потрібну йому землю». І він живо згадав основні положення Генрі Джорджа й своє захоплення ними та дивувався з того, як він міг забути все це. «Не може земля бути предметом власності, не може вона бути предметом купівлі і продажу, як вода, як повітря, як сонячне проміння. Всі мають однакове право на землю і на всі переваги, які вона дає людям». І він зрозумів тепер, чому йому було соромно згадувати, як він улаштував справи в Кузьминському. Він обманював сам себе. Знаючи, що людина не може мати права на землю, він визнав це право за собою й подарував селянам частину того, на що він знав у глибині душі, що не мав права. Тепер він не зробить цього й змінить те, що він зробив у Кузьминському. І він склав у голові в себе проект,

який полягав у тому, щоб віддати землю селянам в оренду за ренту, а ренту визнати власністю цих самих селян, з тим, щоб вони платили ці гроші й уживали їх на податки й на справи громадські. Це не було Single-tax *, але було найбільш можливе при теперішньому порядку наближення до того. А головне було те, що він відмовлявся від користування правом земельної власності.

Коли він прийшов у дім, прикажчик, особливо радісно усміхаючись, запросив обідати, висловлюючи побоювання, щоб не переварилося й не пересмажилося приготоване його дружиною, з допомогою дівчини з сережками, частування.

Стіл був накритий грубою скатеркою, вишитий рушник був замість серветки, і на столі у vieux-saxe **, з відбитою ручкою, суповій мисці був картопляний суп з тим самим півнем, який виставляв то одну, то другу чорну ногу і тепер був розрізаний, навіть розрубаний на шматки, в багатьох місцях вкриті волосками. Після супу був той самий півень з підсмаженими волосками і сирники з великою кількістю масла і цукру. Хоч яке мало смачне було все це, Нехлюдов їв, не помічаючи того, що їсть: так він був захоплений своєю думкою, яка зразу розвіяла ту нудьгу, з якою він прийшов з села.

Прикажчикова дружина виглядала з дверей у той час, як злякана дівчина з сережками подавала страву, а сам прикажчик, пишаючись умінням своєї дружини, все радініше усміхався.

Після обіду Нехлюдов з зусиллям посадив прикажчика і для того, щоб перевірити себе й разом з тим висловити кому-небудь те, що так його цікавило, переказав йому свій проект віддачі землі селянам і питав про його думку щодо цього. Прикажчик усміхався, удаючи, що він це саме давно думав і дуже радий чути, але, по суті, нічого не розумів, очевидно не через те, що Нехлюдов неясно висловлювався, а через те, що за цим проектом виходило, що Нехлюдов відмовлявся від своєї вигоди заради вигоди інших, а тимчасом істина, яка каже, що всяка людина дбає тільки про свою вигоду на шкоду вигоді інших людей, так укорінилася в свідомості прикажчика, що він гадав, що чого-небудь не розуміє, коли Нехлюдов говорив про те, що весь прибуток з землі має йти в громадський капітал селян.

— Зрозумів. Ви, значить, процент з цього капіталу одержуватимете? — сказав він, зовсім засяявши.

— Та ні ж. Ви зрозумійте, я зовсім віддаю землю.

— То воно ж прибутку вам уже не буде? — спитав, переставши усміхатися, прикажчик.

* [Єдиний податок].

** [старовинний саксонський фарфор].

— Та я й відмовляюсь.

Прикажчик тяжко зітхнув і потім знову став усміхатись. Тепер він зрозумів. Він зрозумів, що Нехлюдов людина не зовсім здорова, і зразу ж почав шукати в проекті Нехлюдова, який відмовлявся від землі, можливість особливої користі й неодмінно хотів зрозуміти проект так, щоб йому можна було скористуватися віддаваною землею.

А коли він зрозумів, що й це неможливо, йому стало прикро і він перестав цікавитися проектом, і тільки для того, щоб догодити хазяїнові, усміхався й далі. Бачивши, що прикажчик не розуміє його, Нехлюдов відпустив його, а сам сів до порізаного й залитого чорнилом стола і заходився викладати на папері свій проект.

Сонце опустилося вже за липи, які тільки що розпустилися, і комари роями залітали в світлицю й кусали Нехлюдова. Коли він водночас скінчив свою записку і почув звуки мекання отари, рипіння відчинюваних воріт, що долинали з села, і гомону мужиків, які зібралися на сходку, Нехлюдов сказав прикажчикові, що не треба мужиків кликати до контори, а що він сам піде на село, до того двору, де вони зберуться. Випивши нашвидку запропоновану прикажчиком склянку чаю, Нехлюдов пішов на село.

VII

Над натовпом біля дверей старости стояв гомін, але як тільки Нехлюдов підійшов, гомін стих, і селяни так само як і в Кузьминському, всі один за одним поскидали шапки. Селяни цієї місцевості були значно сіріші, ніж селяни Кузьминського; як дівчата і молодиці носили сережки у вухах, так і чоловіки були майже всі в личаках, саморобних сорочках і каптанах. Деякі були босі, в самих сорочках, як прийшли з роботи.

Нехлюдов зробив зусилля над собою й почав свою промову тим, що оголосив мужикам про свій намір віддати їм землю зовсім. Мужики мовчали, і у виразі їхніх облич не сталося ніякої зміни.

— Бо я вважаю,— червоніючи, говорив Нехлюдов,— що кожен має право користуватися землею.

— Певна річ. Це так, як є,— почувлися голоси мужиків.

Нехлюдов далі говорив про те, як прибуток з землі повинен бути розподілений між усіма, і тому він пропонує їм узяти землю й платити за неї ціну, яку самі визначать, в громадський капітал, яким вони самі й користуватимуться. І далі чути було слова схвалення й згоди, але серйозні обличчя селян ставали дедалі серйознішими, і очі, що дивилися перше на

пана, опускалися вниз, ніби не бажаючи соромити його тим, що хитрощі його зрозуміли всі, і він нікого не обмане.

Нехлюдов говорив досить ясно, і мужики були люди тямуці; але його не зрозуміли й не могли зрозуміти з тієї самої причини, з якої й прикажчик довго не розумів. Вони були безперечно впевнені в тому, що всякій людині властиво додержувати своєї вигоди. А про поміщиків вони давно вже з досвіду кількох поколінь знали, що поміщик завжди додержує своєї вигоди на шкоду селянам. І тому, коли поміщик скликає їх і пропонує щось нове, то очевидно для того, щоб як-небудь хитріше обманути їх.

— Ну, що ж, по скільки ви думаєте обкласти землю? — спитав Нехлюдов.

— Що ж нам обкладати? Ми цього не можемо. Земля ваша, і влада ваша,— відповідали з натовпу.

— Та ні, ви самі користуватиметеся цими грішми на громадські потреби.

— Ми цього не можемо. Громада сама собою, а це знову само собою.

— Ви зрозумійте,— бажаючи роз'яснити справу, усміхаючись, сказав, прийшовши за Нехлюдовим, прикажчик,— що князь віддає вам землю за гроші, а гроші ті самі знову ж у ваш-таки капітал, на громаду віддаються.

— Ми дуже добре розуміємо,— сказав беззубий сердитий старик, не підводячи очей.— Ніби як у банку, тільки ми платити повинні вчасно. Ми цього не бажано, бо й так нам важко, а те означає зовсім розоритися.

— Ні до чого це. Ми краще по-старому,— заговорили незадоволені і навіть грубі голоси.

Особливо рішуче стали відмовлятися, коли Нехлюдов згадав про те, що складе умову, в якій підпишеться сам, і вони повинні будуть підписатися.

— Чого там підписуватись? Ми так, як робили, так і будемо робити. А це навіщо ж? Ми люди темні.

— Не згодні, бо діло незвичне. Як було, так нехай і буде. Насіння б тільки скасувати,— почувлися голоси.

Скасувати насіння означало те, що при теперішньому порядку насіння на сівбу з половини мало бути селянське, а вони просили, щоб насіння було панське.

— Ви, виходить, відмовляєтесь, не хочете взяти землю? — спитав Нехлюдов, звертаючись до нестарого, з сяючим обличчям, босого селянина в подертому каптані, що тримав особливо прямо на зігнутій лівій руці свою розірвану шапку так, як тримають солдати свої шапки, коли за командою скидають їх.

— Так точно,— промовив цей селянин, який, очевидно, ще не звільнився від гіпнотизму солдатства.

— Виходить, у вас досить землі? — сказав Нехлюдов.

— Та ні,— відповів з удавано-веселим виглядом колишній солдат, старанно тримаючи перед собою свою розірвану шапку, начебто пропонуючи її кожному, хто бажає скористуватися нею.

— Ну, все-таки ви обдумайте те, що я сказав вам,— говорив здивований Нехлюдов і повторив свою пропозицію.

— Нам нема чого думати: як сказали, так і буде,— сердито промовив беззубий похмурий старик.

— Я завтра пробуду тут день,— якщо передумаєте, то пришліть до мене сказати.

Мужики нічого не відповіли.

Так нічого й не міг добитися Нехлюдов і пішов назад до контори.

— А я вам скажу, князю,— сказав прикажчик, коли вони вернулись додому,— що ви з ними не порозумієтесь; народ упертий. А як тільки він на сходці — він упреться, і не зрушиш його. Бо вєього боїться. Адже ці самі мужики, хоч би той сивий або чорнуватий, що не погоджувався,— мужики розумні. Коли прийде до контори,— посадовиш його чай пити,— усміхаючись, говорив прикажчик,— розговоришся — розуму сила, міністр,— все обміркує, як слід. А на сходці зовсім інша людина, заведе своєї...

— То чи не можна покликати сюди таких найтямущих селян, кілька чоловік,— сказав Нехлюдов: — я б їм докладно розтлумачив.

— Це можна,— сказав, усміхаючись, прикажчик.

— То от, будь ласка, покличте на завтра.

— Це все можна,— сказав прикажчик і ще радісніше усміхнувся,— на завтра зберу.

— Ач, спритний який! — говорив, розхитуючись на ситій кобилі, чорний мужик з розкошляною бородою, яка ніколи не розчісувалась, до другого старого, худого мужика в порваному каптані, що їхав з ним рядом і брязкотів залізним путом.

Мужики їхали на ніч пасти коней на великій дорозі і потай у панському лісі.

— Дурно землю віддам, тільки підпишись. Мало вони нашого брата обдурювали. Ні, брат, дзуськи, ниньки ми й самі розуміти стали,— додав він і став підкликати стригуна-лошака, що відбився.— Косю, косю! — кричав він, спинивши коняку й

оглядаючись назад, але стригун був не позаду, а збоку — пішов у луки.

— Ач занадився, сучий син, в панські луки,— промовив чорний мужик з розкошланою бородою, почувши з росяних, що добре пахли болотом, луків тріскіт кінського щавелю, по якому з іржанням скакав відсталий стригун.

— Чуеш, заростають луки, треба буде в свято молодичок послати половинні прополоти,— сказав худий мужик в порваному каптані,— бо й коси порвеш.

— Підпишись, каже,— висловлював далі кудлатий мужик своє міркування про панову промову.— Підпишись, він тебе живого проковтне.

— А це так,— відповів старий.

І вони нічого більше не говорили. Чути було тільки тупіт кінських копитів по твердій дорозі.

VIII

Вернувшись додому, Нехлюдов знайшов у приготовленій йому для ночівлі конторі високу постіль з пуховиками й червоною-бордо двоспальною шовковою, дрібно простьобаною візерунками, твердою ковдрою — як видно, придане прикажчиці. Прикажчик запропонував Нехлюдову рештки обіду, але, діставши відмову й попросивши пробачення за погане частування і прийом, пішов собі, залишивши Нехлюдова самого.

Відмова селян нітрохи не збентежила Нехлюдова. Навпаки, незважаючи на те, що там, у Кузьминському, його пропозицію прийняли і весь час дякували, а тут йому виявили недовіру й навіть ворожість, він почував себе спокійним і радісним. У конторі було душно й нечисто. Нехлюдов вийшов надвір і хотів іти до саду, але згадав ту ніч, вікно в дівочій, задній ганок — і йому неприємно було ходити по місцях, опоганих злочинними спогадами. Він сів на ганочку і, вдихаючи в себе міцний запах молодого березового листя, що сповнив тепле повітря, довго дивився на темніючий сад і слухав звуки млина, солов'їв та ще якогось птаха, що одноманітно свистів у кущі біля самого ганку. У вікні в прикажчика погасили світло, на сході, з-за сарая, засвітилася заграва місяця, що сховався, блискавиці дедалі ясніше стали осявати зарослий квітнучий сад і будинок, який руйнувався, почувся далекий грім, і третину неба затягло чорною хмарою. Солов'ї і птахи замовкали. Крізь шум води на млині почулося гелготання гусей, а потім на селі й у дворі в прикажчика стали перегукуватись ранні півні, як вони звичайно дочасно кричать гарячими грозовими ночами. Є приказка, що півні співають рано на веселу ніч. Для Нехлюдова ця ніч була більше, ніж весела. Це була для

нього радісна, щаслива ніч. Уява відновила перед ним враження того щасливого літа, яке він провів тут невинним юнаком, і він відчув себе тепер таким, яким він був не тільки тоді, але й у всі кращі хвилини свого життя. Він не тільки згадав, але й відчув себе таким, яким він був тоді, коли він 14-річним хлопчиком молився богу, щоб бог виявив йому істину, коли плакав дитиною, на колінах у матері, розлучаючись з нею й обіцяючи їй бути завжди добрим і ніколи не робити їй прикрощів,— відчув себе таким, яким він був, коли вони з Миколенькою Іртневим вирішували, що завжди підтримуватимуть один одного в доброму житті й старатимуться зробити всіх людей щасливими.

Він згадав тепер, як у Кузьминському його опала спокуса, і він став шкодувати і за домом, і за лісом, і за господарством і землею, і спитав себе тепер: чи шкодує він? І йому аж дивно було, що він міг шкодувати. Він згадав усе, що він бачив сьогодні: і жінку з дітьми без чоловіка, посадовленого в острог за поруб у його, Нехлюдовському, лісі; і жахливу Мотрону, яка вважала чи принаймні говорила, що жінки їхнього стану повинні віддаватися в коханки панам; згадав ставлення її до дітей, способи відвозу їх до виховного будинку і ту нещасну, старечу, усміхнену дитину в шапочці, що помирала від недогодовування; згадав оту вагітну, кволу жінку, яку мали примусити працювати на нього за те, що вона, змучена працею, не доглянула своєї голодної корови, якій їсти нема чого. І тут-таки згадав острог, голені голови, камери, огидний сморід, кайдани і поряд з цим — надзвичайні розкоші свого й усього міського, столичного, панського життя. Все було зовсім ясно й незаперечно.

Ясний місяць, майже повний, вийшов з-за сарая, і через двір лягли чорні тіні, і заблищала бляха на покрівлі напівзруйнованого будинку.

І начебто не бажаючи пропустити цього світла, замовклий соловей засвистав і затьохкав у саду.

Нехлюдов згадав, як він у Кузьминському став обдумувати своє життя, розв'язувати питання про те, що і як він робитиме, і згадав, як він заплутався в тих питаннях—і не міг розв'язати їх: стільки було міркувань у кожному питанні. Він тепер поставив собі ці питання й здивувався, як усе було просто. Було просто тому, що тепер він не думав про те, що з ним станеться, і його навіть не цікавило це, а думав тільки про те, що він повинен робити. І дивна річ: що треба для себе, він ніяк не міг вирішити, а що треба робити для інших, він знав безперечно. Він знав тепер безперечно, що треба було віддати землю селянам, бо тримати її було погано. Знав безперечно, що треба було не покидати Катюшу, допомагати

їй, бути готовим на все, щоб спокутувати свою вину перед нею. Знав безперечно, що треба було вивчити, розібрати, в'яснити собі, зрозуміти всі оті справи судів і покарань, в яких він почував, що бачить щось таке, чого не бачать інші. Що вийде з усього цього — він не знав, але знав безперечно, що і те, і друге, і третє йому конче потрібно робити. І ця тверда впевненість була радісна для нього.

Чорна хмара зовсім насунулась, і стало видно вже не заграви, а блискавки, які освітлювали весь двір і напівзруйнований будинок з розібраними ганками, і грім почувся вже над головою. Всі птахи попритихали, але зате зашелестіло листя, і вітер добіг до ганку, де сидів Нехлюдов, ворущачи його волосся. Долетіла одна крапля, друга, затарабанило по лопухах, блясі на даху, і яскраво спалахнуло все повітря; все затихло, і не встиг Нехлюдов порахувати три, як страшно тріснуло щось над самою головою й розкотилося по небу.

Нехлюдов увійшов у дім.

«Так, так,— думав він.— Справа, яка робиться нашим життям, уся справа, увесь сенс цієї справи незрозумілий і не може бути зрозумілим мені: навіщо були тіточки, навіщо Миколенька Іртенєв помер? — а я живу? Навіщо була Катюша? І моє божевілля? Навіщо була ця війна? і все моє даліше безпутне життя? Все це зрозуміти, зрозуміти всю справу Хазяїна не в моїй владі. Але виконувати його волю, написану в моїй совісті — це в моїй владі, і це я знаю безперечно. І коли виконую, безперечно спокійний».

Дощик ішов уже зливою й збігав з даху з дзюркотінням у кадку; блискавка рідше освітлювала двір і будинок. Нехлюдов повернувся до світлиці, роздягся й ліг у постіль не без побоювання блощиць, що їх присутність примушували підозрівати відірвані брудні шпалери на стінах.

«Так, почувати себе не хазяїном, а слугою», думав він і радів з цієї думки.

Побоювання його справдились. Тільки-но він погасив свічку, його, облипаючи, стали кусати блощиці.

«Віддати землю, їхати до Сибіру,— блохи, блощиці, брудота... Ну, що ж, коли треба терпіти це — стерплю». Та, незважаючи на всі бажання, він не міг знести цього й сів біля відчиненого вікна, милуючись хмарою, що відпливала, і місяцем, який відкрився знову.

ІХ

Аж на ранок Нехлюдов заснув, і тому другого дня прокинувся пізно.

Опівдні сім вибраних мужиків, запрошених прикажчиком,

прийшли до яблуневого саду під яблуні, де в прикажчика були зроблені на стовпчиках, забитих у землю, столик і лавочки. Досить довго селян умовляли понадівати шапки й посідати на лавки. Особливо вперто тримав перед собою, за правилом, як тримають «на похоронах», свою розірвану шапку колишній солдат, узутий сьогодні в чисті онучі й личаки. А коли один з них, поважного вигляду широкий старик, з кучерями напівсивої бороди, як у Мойсея Мікель-Анджело, і сивим густим кучерявим волоссям навколо засмаглого й оголеного коричневого лоба, надів свою велику шапку і, загортаючи новий доморобний каптан, проліз на лавку й сів, інші пішли за його прикладом.

Коли всі розмістилися, Нехлюдов сів проти них і, спершись ліктем на стіл над папером, на якому в нього було написано конспект проекту, почав викладати його.

Чи тому, що селян було менше, чи тому, що він був зайнятий не собою, а справою, Нехлюдов цього разу не почував ніякого збентеження. Мимоволі він звертався переважно до широкого старика з білими закрутками бороди, чекаючи від нього схвалення чи заперечення. Та уявлення, що склалося про нього в Нехлюдова, було помилкове. Благообразний старик, хоч і кивав схвально своєю гарною патріархальною головою або хитав нею, хмурячись, коли інші заперечували, очевидно насилу розумів те, що говорив Нехлюдов, і то тільки тоді, коли це саме переповідали своєю мовою інші селяни. Значно більше розумів слова Нехлюдова маленький, сліпий на одне око, одягнений у латану нанкову чумарку і старі, викривлені набік, чоботи, майже безбородий дідок-пічник, як дізнався згодом Нехлюдов; він сидів поряд з патріархальним дідом. Дідок цей швидко рухав бровами, роблячи зусилля уваги, і зразу ж переповідав по-своєму те, що говорив Нехлюдов. Так само швидко розумів і невисокий, кремезний старик з білою бородою й блискучими розумними очима, який користувався всякою нагодою, щоб додавати жартівливі, іронічні зауваження на слова Нехлюдова, і очевидно хизувався цим. Колишній солдат теж, здавалося, міг би розуміти справу, якби не був задурений солдатством і не плутався в звичках безглуздої солдатської мови. Найсерйозніше ставився до справи довгоносий, з маленькою борідкою, високий чоловік, одягнений у чистий доморобний одяг і взутий в нові личаки; він говорив густим басом. Чоловік цей усе розумів і говорив лише тоді, коли це треба було. Інші два старики, один — той самий беззубий, який учора на сходці кричав про рішучу відмову на всі пропозиції Нехлюдова, і другий — високий, білий, кривий старик з добродушним обличчям, у капцях на тугу

обмотаних білими онучами худих ногах, обидва майже весь час мовчали, хоч і уважно слухали.

Нехлюдов насамперед висловив свою думку про земельну власність.

— Землі, по-моєму,— сказав він,— не можна ні продавати, ні купувати, бо коли можна продавати її, то ті, в кого є гроші, скуплять її всю і тоді братимуть з тих, у кого нема землі, що схочуть, за право користуватися землею. Братимуть гроші за те, щоб стояти на землі,— додав він, користуючись аргументом Спенсера.

— Один спосіб — крила прив'язати — літати,— сказав старий з усміхненими очима й білою бородою.

— Це правда,— сказав густим басом довгоносий.

— Так точно,— сказав колишній солдат.

— Молодичка трави корівчині нарвала: спіймали — в острог,— сказав кривий добродушний старик.

— Земля своя за п'ять верст, а найняти — приступу нема, піднесли ціну так, що не виправдаєш,— додав беззубий сердитий старик.

— Воду варять з нас, як хочуть, гірше за панщину,— підтвердив сердитий.

— Я так само думаю, як і ви,— сказав Нехлюдов,— і вважаю за гріх володіти землею. І ось хочу віддати її.

— Що ж, діло добре,— сказав дід з мойсеєвими закрутками, очевидно гадаючи, що Нехлюдов хоче віддати її в оренду.

— Я на те й приїхав: я не хочу більше володіти землею; та ось треба обдумати, як її позбутися.

— Та віддай мужикам, от і все,— сказав беззубий сердитий старик.

Нехлюдов зніжковів в першу хвилину, відчувши в цих словах сумнів щодо щирості свого наміру. Але він зразу ж заспокоївся і скористувався цим зауваженням, щоб висловити те, що мав сказати.

— І радий би віддати,— сказав він,— та кому і як? Яким мужикам? Чому вашій громаді, а не Демінській? (Це було сусіднє село з злидарським наділом).

Всі мовчали. Тільки колишній солдат сказав: «Так точно».

— Ну, от,— сказав Нехлюдов,— ви мені скажіть, коли б землю роздати селянам... як би ви зробили?

— Як би зробили? Поділили б усю на душі всім однаково,— сказав пічник, швидко підводячи й опускаючи брови.

— А то як же? Поділити на душі,— підтвердив добродушний кривий старик у білих онучах.

Всі підтвердили це вирішення, вважаючи його задовільним.

— Як же на душі? — спитав Нехлюдов.— Дворовим теж наділити?

— Та ні,— сказав був колишній солдат, намагаючись зобразити веселу бадьорість у себе на обличчі. Та розсудливий високий селянин не погодився з ним.

— Ділити — то всім нарівно,— подумавши, відповів він своїм густим басом.

— Не можна,— сказав Нехлюдов, уже наперед приготувавши своє заперечення.— Якщо всім поділити нарівно, то всі ті, що самі не працюють — не орють, візьмуть свої паї та й продають багатіям. І знову в багатіїв збереться земля. А в тих, що на своїй частці, знову народяться люди, а землю вже розібрано. Знову багатії заберуть до рук тих, кому земля потрібна.

— Так точно,— поспішно підтвердив солдат.

— Заборонити, щоб не продавали землі, а тільки хто сам оре,— сказав пічник, сердито перепиняючи солдата.

На це Нехлюдов відказав, що доглянути не можна, чи буде хто для себе орати чи для іншого.

Тоді високий розсудливий мужик запропонував улаштувати так, щоб усі артілью орали. «І хто оре, на того й ділити. А хто не оре, тому нічого», промовив він своїм рішучим басом.

На цей комуністичний проект у Нехлюдова аргументи теж були готові, і він відказав, що для цього треба, щоб в усіх були плуги, і коні щоб були однакові, і щоб одні не відставали від інших, або щоб усе — і коні, і плуги, і молотарки, і все господарство — було спільне, а що для того, щоб запровадити це, треба, щоб усі люди були згодні.

— Наших людей не приведеш до згоди ніколи,— сказав сердитий старик.

— Скрізь бійка почнеться,— сказав старик з білою бородою й усміхненими очима.— Жінки одна одній всі очі повидряпують.

— Потім, як поділити землю за якістю,— сказав Нехлюдов.— За віщо одним буде чорнозем, а іншим глина й пісок.

— А роздати ділянками, щоб усім однаково,— сказав пічник.

На це Нехлюдов відказав, що йдеться не про поділ в одній громаді, а про поділ землі взагалі по різних губерніях. Якщо землі дурно віддати селянам, то чому ж одні володітимуть доброю, а інші поганою землею. Всі захочуть на добру землю.

— Так точно,— сказав солдат.

Всі інші мовчали.

— Отож це не так просто, як здається,— сказав Нехлюдов.— І про це не ми самі, а багато людей думає. І ось є один американець, Джордж, то він от як придумав. І я згоден з ним.

— Та ти хазяїн, ти й віддай,— що тобі. Твоя воля,— сказав сердитий старик.

Перерва ця збентежила Нехлюдова; але на втіху собі він помітив, що й не він один був невдоволений цією перервою.

— Зажди, дядьку Семене, хай він розкаже,— своїм поважним басом сказав розсудливий мужик.

Це підбадьорило Нехлюдова, і він став пояснювати їм за Генрі Джорджем проект единого податку.

— Земля — нічия, божа,— почав він.

— Це так. Так точно,— озвалось кілька голосів.

— Вся земля — спільна. Всі мають на неї однакове право. Але є земля краща і гірша. І всякий бажає взяти добру. Як же зробити, щоб порівняти? А так, щоб той, хто володітиме доброю, платив тим, які не володіють землею, те, що його земля коштує,— сам собі відповідав Нехлюдов.— А що важко розподілити, хто кому повинен платити, і що на громадські потреби гроші збирати треба, то й зробити так, щоб той, хто володіє землею, платив би в громаду на всякі потреби те, що його земля коштує. Так усім рівно буде. Хочеш володіти землею — плати за добру землю більше, а за погану менше. А не хочеш володіти — нічого не платиш; а податок на громадські потреби за тебе платять ті, що землею володіють.

— Це правильно,— сказав пічник, рухаючи бровами.— У кого краща земля, той більше хай платить.

— Та й голова ж був той Жоржа,— сказав поважний старик з закрутками.

— Аби тільки плата була під силу,— сказав басом високий, очевидно вже передбачаючи, до чого йдеться.

— А плата повинна бути така, щоб було не дорого і не дешево... Якщо дорого, то не сплатять, і збитки будуть, а якщо дешево, то всі почнуть купувати один в одного, торгуватимуть землею. Ось це саме я хотів зробити у вас.

— Це правильно, це так. Що ж, це нічого,— говорили мужики, цілком розуміючи, в чому річ, і схвалюючи Нехлюдова.

— Ну й голова,— повторював широкий старик з закрутками,— Жоржа! А що надумав.

— Ну, а як же, коли я побажаю взяти землі? — сказав, усміхаючись, прикажчик.

— Коли вільна ділянка є, беріть і працюйте,— сказав Нехлюдов.

— Тобі навіщо? Ти й так ситий,— сказав старик з усміхненими очима.

На цьому скінчилась нарада.

Нехлюдов знову повторив свою пропозицію, але не вимагав

відповіді зараз-таки, а радив переговорити з громадою й тоді прийти і дати йому відповідь.

Мужики сказали, що переговорять з громадою й дадуть відповіді і, розпрощавшись, пішли в збудженому стані. По дорозі довго чути було їх гучний гомін, що віддалявся. І до пізнього вечора гули їхні голоси й долинали річкою від села.

Другого дня мужики не працювали, а обмірковували панову пропозицію. Громада поділилася на дві партії: одна визнавала вигідною й безпечною панову пропозицію, друга бачила в цьому підступ, суті якого вона не могла зрозуміти і якого тому особливо боялась. Третього дня, однак, усі погодилися пристати на пропоновані умови й прийшли до Нехлюдова оголосити вирішення всієї громади. На згоду цю мало вплив висловлене одною бабусею й прийняте стариками пояснення панового вчинку, яке знищило всяке побоювання обману; пояснення полягало в тому, що пан став про душу думати і робить так для її спасіння. Пояснення це підтверджувалось тими великими грошовими милостинями, які роздавав Нехлюдов під час свого перебування в Пановім. А грошові милостині, які роздавав тут Нехлюдов, були викликані тим, що він тут уперше дізнався про ту велику вбогість і суворість життя, до якої дійшли селяни, і, вражений цією вбогістю, хоч і знав, що це нерозумно, не міг не давати тих грошей, яких у нього тепер зібралось особливо багато, бо він одержав їх і за проданий ще торік ліс у Кузьминському і ще завдатки за продаж реманенту.

Як тільки дізналися, що пан тим, хто просить, дає гроші, юрми людей, переважно жінок, стали ходити до нього з усієї округи, випрошуючи допомоги. Він зовсім не знав, як бути з ними, чим керуватися в розв'язанні питання, скільки й кому дати. Він почував, що не давати тим, що просять, і, очевидно, бідним людям грошей, яких у нього було багато, не можна було. А давати випадково тим, які просять, нема рації.

В останній день свого перебування в Пановому Нехлюдов пішов у дім і заходився перебирати залишені там речі. Перебираючи їх, він у нижньому ящику старої тітоньчиної шифоньки з червоного дерева, з черевом і бронзовими кільцями в лев'ячих головах, знайшов багато листів і серед них картку, де була група: Софія Іванівна, Марія Іванівна, він сам студентом і Катюша — чиста, свіжа, радісна і життєрадісна. З усіх речей, що були в домі, Нехлюдов узяв тільки листи та це зображення. Інше все він залишив мельникові, який купив за десяту частину ціни, за клопотанням усміхненого прикажчика, на вивіз дім і всі меблі в Пановому.

Згадуючи тепер своє почуття жалю за втратою власності, що його охопило в Кузьминському, Нехлюдов дивувався з того, як його могло охопити це почуття; тепер він відчував безперестанну радість звільнення й почуття новизни, подібне до того, яке повинно виникнути в мандрівника, що відкриває нові землі.

Х

Місто особливо дивно й по-новому в цей приїзд вразило Нехлюдова. Він увечері, при засвічених ліхтарях, приїхав з вокзалу до себе на квартиру. По всіх кімнатах ще тхнуло нафталіном, і Аграфена Петрівна та Корній — обое почували себе змученими й незадоволеними, і навіть посварилися внаслідок прибирання речей, що їх застосування, здавалося, полягало тільки в тому, щоб їх розвішувати, сушити й ховати. Кімната Нехлюдова була не зайнята, але не прибрана, і через скрині проходити до неї було важко, отож приїзд Нехлюдова, очевидно, заважав тим справам, що за якоюсь дивною інерцією робилися в цій квартирі. Все це таким неприємним через своє очевидне безглуздя, якого він колись був учасником, здалося Нехлюдову після вражень сільських злиднів, що він вирішив переїхати на другий же день в гостиницю, залишивши Аграфені Петрівні прибирати речі, як вона це вважала потрібним, до приїзду сестри, яка розпорядиться остаточно всім тим, що було в домі.

Нехлюдов зранку вийшов з дому, вибрав собі недалеко від острогу в перших, які трапилися, дуже скромних і бруднуватих мебльованих кімнатах приміщення з двох номерів і, давши розпорядження про те, щоб туди було перевезено відібрані ним у домі речі, пішов до адвоката.

Надворі було холодно. Після гроз і дощів настали ті холоди, які звичайно бувають весною. Було так холодно і такий пронизливий вітер, що Нехлюдов змерз у легкому пальті й усе прискорював ходу, намагаючись зігрітися.

В його спогаді були сільські люди: жінки, діти, старики, вбогість і вимученість, що їх він начебто тепер уперше побачив, особливо усміхнений дідок-немовля, який совав безлитковими ніжками, — і він мимоволі порівнював з ним те, що було в місті. Проходячи повз крамниці м'ясні, рибні і готового одягу, він був уражений — наче вперше побачив це — ситістю тієї величезної кількості таких чистих і гладких крамарів, яких нема жодного чоловіка в селі. Люди ці, очевидно, твердо були певні того, що їх намагання обманути людей, які не знаються на їхньому крамі, становлять не марну, а дуже корисну справу. Такі самі ситі були кучери з величез-

ними задами і гудзиками на спині, такі самі швейцари в кашкетах, обшитих галунами, такі самі покоївки у фартухах і кучериках і особливо лихачі-візники з підголеними потилицями, що сиділи, розкинувшись, у своїх дрожках, презирливо й розпусно розглядаючи перехожих. У всіх цих людях він мимоволі бачив тепер тих самих сільських людей, позбавлених землі й цим самим позбавленням зігнаних до міста. Одні з цих людей зуміли скористуватися міськими умовами й стали такими ж, як і пани, і раділи своєму становищу; а інші стали в місті в ще гірші умови, ніж у селі, і були ще жалюгіднішими. Такими жалюгідними здалися Нехлюдову ті шевці, яких Нехлюдов побачив, коли вони працювали, у вікні одного підвалу; такими самими були худі, бліді розкошлані пралі, що худими оголеними руками гладили перед відчиненими вікнами, з яких линула мильна пара. Такими самими були ті два муляри у фартухах і в капцях на босу ногу, від голови до п'ят замазані фарбою, що зустрілися Нехлюдову. В засуканих вище ліктів засмаглих жилавих слабких руках вони несли відро з фарбою і, не перестаючи, сварились. Обличчя були змучені й сердиті. Такі ж самі обличчя були і в запорошених з чорними обличчями биндюжників, що тряслися на своїх возах. Такі самі були і в обірваних, опухлих чоловіків та жінок з дітьми, що стояли на рогах вулиць і просили милостині. Такі самі обличчя було видно у відчинених вікнах трактиру, повз який довелося пройти Нехлюдову. Біля брудних, заставлених пляшками й чайним посудом столиків, між якими, похитуючись, сновигали білі служники, сиділи галасуючи і співаючи, пітні, почервонілі люди з одурілими обличчями. Один сидів біля вікна, піднявши брови й випнувши губи, дивився поперед себе, ніби стараючись згадати щось.

«І чого вони всі зібрались тут?» думав Нехлюдов, мимоволі вдихаючи разом з курявою, яку ніс на нього холодний вітер, скрізь поширений запах згірклої олії та свіжої фарби.

На одній з вулиць з ним порівнялась валка биндюжників, що везли якесь залізо й так страшно гуркотіли по нерівному бруку своїм залізом, що йому стало боляче у вухах і в голові. Він прискорив ходу, щоб випередити валку, коли раптом крізь гуркіт заліза почув своє ім'я. Він спинився й побачив трохи поперед себе військового з гострокінцевими зліпленими вусами, з сяючим глянсуватим обличчям, який, сидячи на дрожці лихача, привітно махав йому рукою, відкриваючи усмішкою надзвичайно білі зуби.

— Нехлюдов! Це ти?

Першим почуттям Нехлюдова була приємність.

— А! Шенбок,— радісно промовив він, але зразу ж зрозумів, що радіти зовсім не було чого.

Це був той самий Шенбок, який тоді заїжджав до тіточок. Нехлюдов давно втратив його з очей, але чув про нього, що він, незважаючи на свої борги, вийшовши з полку й залишившись по кавалерії, все якось тримався якимись засобами в світі багатих людей. Вдоволений, веселий вигляд підтверджував це.

— От добре, що спіймав тебе! Бо нікого в місті нема. Ну, брат, а ти постарів,— говорив він, сходячи з дрожки й розправляючи плечі.— Я тільки з ходи й упізнав тебе. Ну, що ж, обідаємо разом? Де у вас тут годують пристойно?

— Не знаю, чи встигну,— відповів Нехлюдов, думаючи тільки про те, як би йому спекатися товариша, не образивши його.— А ти чого тут?

— Та справи, братіку. справи з опіки. Я ж бо опікун. Управляю справами Саманова. Знаєш, багатія. Він рамолі. А 54 тисячі десятин землі,— сказав він з якоюсь особливою гордістю, наче він сам зробив усі ці десятини.— Занедбані справи були страшенно. Земля вся була в селян. Вони нічого не платили, недоїмок було понад 80 тисяч. Я в один рік усе перемінив і дав опіці на 70% більше. Га? — спитав він з гордістю.

Нехлюдов згадав, що чув, як цей Шенбок саме тому, що він прожив усе своє майно й наробив несплатних боргів, був з якоїсь особливої протекції призначений опікуном над майном старого багатія, що розтринькував своє майно, і тепер, як видно, жив з цієї опіки.

«Як би спекатися його, не образивши його?» думав Нехлюдов, дивлячись на його глянсувате, налите обличчя з нафіксатуареними вусами й слухаючи його добродушно-товариську балаканину про те, де добре годують, і хвастання тим, як він улаштував справи опіки.

— Ну, то де ж обідаємо?

— Та мені нема коли,— сказав Нехлюдов, дивлячись на годинник.

— То ось що. Увечері сьогодні скачки. Ти будеш?

— Ні, я не буду.

— Приїжджай. Своїх уже в мене нема. Та я держу за Гришиних коней. Пам'ятаєш? У нього добра конюшня. Так от приїжджай, і повечераєм.

— І вечеряти не можу,— усміхаючись, сказав Нехлюдов.

— Ну, що ж це? Ти куди тепер? Хочеш, я доведу.

— Я до адвоката. Він тут, за рогом,— сказав Нехлюдов.

— А, та ти ж щось в острозі робиш? Острожним заступником став? Мені Корчагіни казали,— сміючись, заговорив Шенбок.— Вони вже поїхали. Що таке? Розкажи!

— Так, так, все це правда,— відповів Нехлюдов,— що ж розказувати на вулиці!

— Авжеж, авжеж, ти ж завжди диваком був. То прийдеш на скачки?

— Та ні, і не можу, і не хочу. Ти, будь ласка, не сердься.

— Ото, сердитися! Ти де стоїш? — спитав він, і раптом обличчя в нього зробилося серйозним, очі спинилися, брови піднялись. Він, очевидно, хотів згадати, і Нехлюдов побачив у нього зовсім такий самий тупий вираз, як у того чоловіка, з піднятими бровами й випнутими губами, що вразив його у вікні трактиру.

— А холодище який! Га?

— Так, так.

— Покупки в тебе? — звернувся Шенбок до візника.

— Ну, то прощай; дуже, дуже радий, що зустрів тебе,— сказав він і, потиснувши міцно руку Нехлюдову, скочив у дροжку, махаючи перед глянсуватим обличчям широкою рукою в новій білій замшовій рукавичці й звично усміхаючись своїми надзвичайно білими зубами.

«Невже я був такий? — думав Нехлюдов, ідучи далі до адвоката.— Так, хоч не зовсім такий, але хотів бути таким і думав, що так і проживу життя».

XI

Адвокат прийняв Нехлюдова поза чергою й зразу ж розговорився про справу Меньшових, яку він прочитав, і був обурений безпідставністю обвинувачення.

— Справа ця обурлива,— говорив він.— Дуже ймовірно, що підпал учинений самим власником, щоб одержати страхову премію, але справа в тому, що провинність Меньшових зовсім не доведена. Нема ніяких доказів. Це особлива старанність слідчого й недбалість товариша прокурора. Тільки б справа слухалася не в повіті, а тут, і я ручуся за виграш, і гонорару не беру ніякого. Ну, друга справа — прохання на царське ім'я Федосії Бірюкової — написано; якщо поїдете до Петербурга, візьміть з собою, самі подайте й попросіть. Бо зроблять запит і нічого не вийде. А ви постарайтесь добратися до осіб, що мають вплив у комісії прохань. Ну, все тепер?

— Ні, ось мені ще пишуть...

— Ви, я бачу, зробилися лійкою, шийкою, через яку виливаються всі скарги острогу,— усміхаючись, сказав адвокат.— Занадто вже багато, не подужаєте.

— Ні, та це разюча справа,— сказав Нехлюдов і розказав коротко суть справи, яка полягала в тому, що в селі один

грамотний селянин став читати євангеліє й тлумачити його своїм друзям. Духовенство визнало це за злочин. На нього донесли. Судовий слідчий допитував, товариш прокурора склав обвинувальний акт... і судова палата затвердила обвинувачення.

— Це щось жахливе,— казав Нехлюдов.— Невже це правда?

— Що ж вас тут дивує?

— Та все; ну, я розумію урядника, якому наказано, але товариш прокурора, який складав акт, він же людина освічена...

— Ось у тому й помилка, що ми звикли думати, що прокуратура, судові взагалі — це якісь нові, ліберальні люди. Вони й були колись такими, але тепер це зовсім інше. Це чиновники, яких цікавить лише 20-е число. Він одержує платню, йому треба якнайбільше, і цим і обмежуються всі його принципи. Він, кого хочете, обвинувачуватиме, судитиме, засуджуватиме.

— Та не вже є закони, за якими можна заслати людину за те, що вона разом з іншими читає євангеліє?

— Не тільки заслати в місця не такі далекі, але й на торгу, якщо тільки буде доведено, що, читаючи євангеліє, вони дозволили собі тлумачити його іншим не так, як велено, і тому засуджували церковне тлумачення. Огуда на православному віру при людях і за ст. 196 заслання на *поселення*.

— Та не може бути.

— Я вам кажу. Я завжди кажу панам судовим,— вів далі адвокат,— що не можу без вдячності бачити їх, бо коли я не в тюрмі і ви теж, і ми всі, то тільки завдяки їх доброті. А підвести кожного з нас під позбавлення особливих прав і місця не такі далекі — найлегша справа.

— Але якщо так і все залежить від сваволі прокурора та осіб, що можуть застосовувати і не застосовувати закон, то навіщо ж суд?

Адвокат весело зареготав.

— Ось які запитання ви ставите! Ну, це, батечку, філософія. Що ж, можна й про це побалакати. От приїжджайте в суботу. Зустрінете в мене вчених,* літераторів, художників. Тоді й поговоримо про загальні питання,— сказав адвокат, з іронічним пафосом вимовляючи слова: «загальні питання». — З дружиною знайомі? Приїжджайте.

— Так, постараюсь,— відповів Нехлюдов, почувуючи, що він каже неправду і коли про що й постарается, то тільки про те, щоб не бути увечері в адвоката в середовищі вчених, літераторів і художників, які збираються в нього.

Сміх, яким відповів адвокат на зауваження Нехлюдова

про те, що суд не має значення, якщо судові можуть з своєї волі застосовувати чи не застосовувати закон, і інтонація, з якою він вимовив слова: «філософія» та «загальні питання», показали Нехлюдову, як зовсім по-різному він і адвокат і напевно й друзі адвокатові дивляться на речі і як, незважаючи на все своє теперішнє віддалення від колишніх своїх приятелів, як Шенбок, Нехлюдов ще значно далі почуває себе від адвоката і людей його кола.

ХІІ

До острогу було далеко, а було вже пізно, і тому Нехлюдов узяв візника й поїхав до острогу. На одній з вулиць візник, людина середнього віку, з розумним і добродушним обличчям, звернувся до Нехлюдова й показав на величезний будинок, що споруджувався.

— Он яку будову почали,— сказав він, начебто він почасти був причиною цієї побудови й пишався цим.

Справді, будинок споруджувався величезний і в якомусь складному, незвичайному стилі. Міцне риштування з великих соснових колод, схоплене залізними скріпами, оточувало споруджувану будову й відокремлювало її від вулиці дощаною огорожею. По підмостках риштування сновигали, як мурахи, забризкані вапном робітники: одні клали, другі тесали камінь, треті нагору носили важкі і наниз порожні носилки й калодочки.

Товстий і прекрасно одягнений пан, мабуть, архітектор, стоячи біля риштування, щось показуючи нагору, говорив до володимирця-підрядчика, який шанобливо слухав. З воріт повз архітектора з підрядчиком виїжджали порожні і вїжджали навантажені підводи.

«І які вони всі впевнені, і ті, що працюють, так само, як і ті, які примушують їх працювати, що це так і повинно бути, що в той час, як дома їхні вагітні жінки виконують надсильну роботу, і діти їхні в шапочках, перед скорою голодною смертю по-старечому усміхаються, соваючи ніжками, вони мусять будувати цей безглуздий непотрібний палац якійсь дурній і непотрібній людині, одній з тих самих, що розоряють і грабують їх», думав Нехлюдов, дивлячись на цей будинок.

— Авжеж, дурний будинок,— сказав він уголос свою думку.

— Як дурний? — з прикрістю відказав візник.— Спасибі, людям роботу дає. А не дурний.

— Та робота ж непотрібна.

— Виходить, потрібна, коли будують,— відказав візник: — люди живляться.

Нехлюдов замовк, тим більше, що важко було говорити через гуркіт коліс. Недалеко від острогу візник з'їхав з бруку на шосе, тому легко було говорити, і знову звернувся до Нехлюдова.

— І скільки тих людей тепер до міста валить.— страх,— сказав він, повертаючись на козлах і показуючи Нехлюдову на артіль сільських заробітчан з пилками, сокирами, кожушками й торбами за спинами, що йшли їм назустріч.

— Хіба більше, ніж у попередні роки? — спитав Нехлюдов.

— Куди! Тепер так набивається їх у всі місця, біда! Хазяї кидаються людьми, як трісками. Скрізь повно.

— Чого ж це так?

— Розплодилось. Подітися нема куди.

— То що ж, що розплодилось? Чому ж не залишаються в селі?

— Нема чого в селі робити. Землі нема.

Нехлюдов почував те, що буває з забитим місцем. Здається, що ніби навмисно вдаряєшся все болючим місцем, а здається це тільки тому, що тільки удари по болючому місцю відчутні.

«Невже скрізь те саме?» подумав він і став розпитувати візника про те, скільки в їхньому селі землі, і скільки в самого візника землі, і чому він живе в місті.

— Землі в нас, пане, десятина на душу. Тримаємо ми на три душі,— охоче розговорився візник.— У мене дома батько, брат, другий у солдатах. Вони справляються. Та справлятися нема з чим. І вже брат хотів у Москву йти.

— А не можна в оренду взяти землі?

— Де тепер узяти. Панки, які були, промотали свою. Купці всю до рук прибрали. У них не відкупиш — самі обробляють. У нас француз володіє, в колишнього пана купив. Не здає — та й годі.

— Який француз?

— Дюфар-француз, може, чули. Він у великому театрі на ахтьорів перуки робить. Діло добре, ну й нажився. В нашої панночки купив увесь маєток. Тепер він нами володіє. Як хоче, так і їздить на нас. Спасибі, сам людина добра. Тільки дружина в нього з росіянок,— там така собака, що борони боже. Грабує людей. Біда!.. Ну, ось і тюрма. Вам куди, до під'їзду? Не пускають, я думаю.

ХІІІ

З завмиранням серця й жахом перед думкою про те, в якому стані він нині знайде Маслоу, і тією таємницею, яка була для нього і в ній і в тому з'єднанні людей, що було

в острозі, подзвонив Нехлюдов біля головного входу і в наглядча, який вийшов до нього, спитав про Маслоу. Наглядча довідався і сказав, що вона в лікарні. Нехлюдов пішов до лікарні. Добродушний дідок, сторож при лікарні, зразу ж впустив його і, дізнавшись, кого йому треба було бачити, направив до дитячого відділу.

Молодий лікар, весь пропахлий карболовою кислотою, вийшов до Нехлюдова в коридор і суворо спитав, чого йому треба. Лікар цей робив усякі полегкості арештантам і тому завжди заходив у неприємні сутички з начальством тюрми і навіть з старшим лікарем. Побоюючись того, щоб Нехлюдов не зажадав від нього чого-небудь незаконного, і, крім того, бажаючи показати, що він ні для яких осіб не робить винятків, він прикинувся сердитим.

— Тут нема жінок, дитячі палати,— сказав він.

— Я знаю, але тут є переведена з тюрми сиділка-служниця.

— Так, є тут дві. То чого ж вам треба?

— Я близько стою до одної з них, до Маслової,— сказав Нехлюдов,— і от бажав би бачити її: я їду до Петербурга для подачі касаційної скарги в її справі. І хотів би передати ось це. Це тільки фотографічна картка,— сказав Нехлюдов, виймаючи з кишені конверт.

— Що ж, це можна,— сказав лікар, полагіднішавши; і, звернувшись до старенької жінки в білому фартусі, сказав, щоб вона покликала сиділку-арештантку Маслоу.— Чи не хочете сісти або хоч пройти до приймальні?

— Дякую вам,— сказав Нехлюдов і, користуючись сприятливою для себе переміною в лікарі, спитав його про те, як задоволені Масловою в лікарні.

— Нічого, працює непогано, беручи на увагу умови, в яких вона була,— сказав лікар.— А втім, ось і вона.

З одних дверей вийшла старенька сиділка і за нею Маслоу. Вона була в білому фартусі на смугастому платті; на голові була косинка, що ховала волосся. Побачивши Нехлюдова, вона зашарілась, спинилася ніби в нерішучості, а потім нахмурилась і, опустивши очі, швидкою ходою попрямувала до нього по доріжці коридора. Підійшовши до Нехлюдова, вона хотіла не подати руки, потім подала їй ще більше почервоніла. Нехлюдов не бачив її після тієї розмови, коли вона просила пробачення за свою запальність, і тепер він сподівався її побачити такою самою, як тоді. Та нині вона була зовсім інша, у виразі обличчя її було щось нове: стримане, сором'язливе і, як здалося Нехлюдову, недобррозичливе для нього. Він сказав їй те саме, що сказав лікареві,— що їде до Петербурга, і передав їй конверт з фотографією, яку він привіз з Панового.

— Це я знайшов у Пановому, давнішня фотографія, може, вам приємно. Візьміть.

Вона, підвівши чорні брови, здивовано глянула на нього своїми косими очима, ніби питаючи: навіщо це? — і мовчки взяла конверт і поклала його за фартух.

— Я бачив там тітку вашу, — сказав Нехлюдов.

— Бачили? — сказала вона байдуже.

— Чи добре вам тут? — спитав Нехлюдов.

— Нічого, добре, — сказала вона.

— Не дуже важко?

— Ні, нічого. Я не звикла ще.

— Я за вас дуже радий. Все ж краще, ніж там.

— Ніж де там? — сказала вона, і обличчя в неї запалало рум'янцем.

— Там, в острозі, — поспішив сказати Нехлюдов.

— Чим же краще? — спитала вона.

— Я думаю, люди тут кращі. Нема таких, як там.

— Там багато хороших, — сказала вона.

— Про Меньшових я клопотався і сподіваюся, що їх звільнять, — сказав Нехлюдов.

— Це дай боже, така бабуся чудова, — сказала вона, повторюючи своє визначення бабусі, і злегка усміхнулась.

— Я оце їду до Петербурга. Справу вашу слухатимуть скоро, і я сподіваюся, що вирок скасують.

— Скасують, чи не скасують, тепер однаково, — сказала вона.

— Чому: тепер?

— Так, — сказала вона, мигцем запитливо глянувши йому в обличчя.

Нехлюдов зрозумів це слово і цей погляд так, що вона хоче знати, чи додержує він свого вирішення чи прийняв її відмову й змінив його.

— Не знаю, чому для вас однаково, — сказав він. — Але для мене справді однаково: виправдають вас чи ні. — Я в кожному разі готовий зробити, що говорив, — сказав він рішуче.

Вона підвела голову, і чорні косенькі очі спинились і на його обличчі, і поблизу нього, і все обличчя в неї засяло радістю. Але вона сказала зовсім не те, що говорили її очі.

— Це ви даремно говорите, — сказала вона.

— Я кажу, щоб ви знали.

— Про це все сказано й говорити нема чого, — сказала вона, насилу стримуючи усмішку.

В палаті чомусь загомоніли. Почувся дитячий плач.

— Мене кличуть, здається, — сказала вона, неспокійно оглядаючись.

— Ну, то прощайте, — сказав він.

Вона вдала, що не помітила простягнутої руки, і, не потиснувши її, повернулась і, стараючись приховати свою радість, швидкими кроками пішла по доріжках коридора.

«Що в ній відбувається? Як вона думає? Як вона почуває? Чи хоче вона випробувати мене, чи справді не може простити? Не може вона сказати всього, що думає й почуває, чи не хоче? Полагіднішала вона чи озлобилась?» питав себе Нехлюдов і ніяк не міг відповісти собі. Одно він знав — це те, що вона змінилася, і в ній відбувалась важлива для її душі зміна, і ця зміна з'єднувала його не тільки з нею, але й з тим, в ім'я кого робилася ця зміна. І це з'єднання викликало в нього радісно-збуджений і розчулений настрій.

Вернувшись до палати, де стояло вісім дитячих ліжечок, Маслова стала, за наказом сестри, перестеляти постіль і, надто далеко перехилившись з простинею, посковзнулася й мало не впала. Одужуючий, з перев'язаною шиєю, хлопчик, що дивився на неї, засміявся, і Маслова не могла вже більше стримуватись і, підсівши на ліжко, зайшлася таким гучним заразливим сміхом, що кілька дітей теж зареготалися, а сестра сердито крикнула на неї:

— Чого регочеш? Думаєш, що ти там, де була! Іди по порції.

Маслова замовкла і, взявши посуд, пішла, куди її послали, але, перезирнувшись з перев'язаним хлопчиком, якому заборонено було сміятися, знову пирхнула. Кілька разів протягом дня, тільки-но вона залишалася сама, Маслова висувала картку з конверта й милувалася нею; але тільки увечері після чергування, залишившись сама в кімнаті, де вони спали удвох з сиділкою, Маслова зовсім вийняла з конверта фотографію й довго нерухомо, тішачись кожною подробицею і обличчя, і одягу, і східців балкона, і куців, на тлі яких вийшли зображені обличчя його і її, і тіточок, дивилася на вилянулу пожовклу картку й не могла намилуватися особливо собою, своїм молодим, гарним обличчям з кучерявим навколо лоба волоссям. Вона так здивилася, що й не помітила, як її подруга-сиділка увійшла до кімнати.

— Це що ж? Він тобі дав? — сказала товста, добродушна сиділка, нахилиючись над фотографією. — Невже це ти?

— А то хто ж? — усміхаючись, дивлячись на обличчя подруги, промовила Маслова.

— А це хто ж? Він самий? А це мати його?

— Тітка. А хіба не впізнала б? — питала Маслова.

— Де там упізнати! Нізачо не впізнала б. Зовсім усе обличчя інше. Воно ж, я думаю, років з десять з тієї пори!

— Не роки, а життя, — сказала Маслова, і раптом все

пожвавлення її зникло. Обличчя стало сумним, і зморшка врізалася проміж брів.

— Чого ж, життя там легке, мабуть.

— Авжеж, легке! — повторила Маслова, заплющивши очі й хитаючи головою.— Гірше за каторгу.

— Та чим же це?

— А тим самим. З 8 вечора до 4 ранку. Це щодня.

— То чого ж вони не кидають?

— І хочуть кинути, та не можна. Та що говорити! — промовила Маслова, схопилася, шпурнула фотографію в шухляду і, насилу стримуючи злі сльози, вибігла в коридор, грюкнувши дверима. Дивлячись на фотографію, вона почувала себе такою, якою вона була зображена на ній, і мріяла про те, яка вона була щаслива тоді і могла б ще бути щасливою з ним тепер. Слова подруги нагадували їй те, чим вона була тепер, і те, чим вона була там,— нагадали їй весь жах того життя, що його вона тоді невиразно почувала, але не дозволяла собі усвідомлювати. Тепер тільки вона ясно згадала всі ті жахливі ночі й особливо одну на масницю, коли чекала студента, який обіцяв викупити її. Згадала вона, як у відкритому, залитому вином, червоному шовковому платті, з червоним бантом у розкошланому волоссі, змучена й знесилена і сп'яніла, провівши гостей близько другої години ночі, підсіла в проміжку між танцями до худої, кощавої, прищуватої акомпаніаторки скрипаля й стала скаржитися їй на своє тяжке життя, і як та акомпаніаторка теж говорила, що її гнітить її становище, і вона хоче перемінити його, і як до них підійшла Клара, і як вони раптом вирішили всі три покинути це життя. Вони думали, що ця ніч скінчена і хотіли розходитися, як раптом загомоніли в передпокої п'яні гості. Скрипаль загравав ригурнель, акомпаніаторка почала вибивати на піаніно акомпанемент превеселої російської пісні першої фігури кадрили; як маленький п'яний чоловічок, що від нього тхнуло вином, у білому галстуку і фракку, якого він скинув у другій фігурі, гикаючи, підхопив її, а другий товстун з бородою, теж у фракку (вони разом приїхали з якогось балу), підхопив Клару, і як вони довго кружилися, танцювали, кричали, пили...— І так тривало рік і два і три. Як же не змінитися! І причиною всього цього був він. І в неї раптом знялося колишнє озлоблення проти нього, захотілось лаяти, корити його. Вона жаліла, що пропустила нагоду сьогодні висловити йому ще раз те, що вона знає його й не піддасться йому, не дозволить йому духовно скористуватися нею, як він скористувався нею тілесно, не дозволить йому зробити її предмет своєї великодушності. І щоб як-небудь загасити це тяжке почуття жалощів до себе й марного докору йому, їй захотілося горілки. І вона

не додержала б слова й випила б горілки, якби була в острожі. А тут дістати горілки не можна було інакше, як у фельдшера, а фельдшера вона боялася, бо він чіплявся до неї. А зносини з мужчинами були їй гидкі. Посидівши на ослінчику в коридорі, вона вернулась до комірчини і, не відповідаючи подрузі, довго плакала над своїм занепащеним життям.

XIV

У Петербурзі в Нехлюдова було три справи: касаційне прохання Маслової в сенаті, справа Федосії Бірюкової в комісії прохань і, з доручення Віри Богодуховської, справа в жан-дармському управлінні, чи в 3-му відділі про звільнення Шустової і про побачення матері з сином, якого тримали у фортеці, про що прислала йому записку Віра Богодуховська.

Ці обидві справи він вважав за одну третю справу. І четвертою справою була справа сектантів, яких засилали від своїх родин на Кавказ за те, що вони читали й тлумачили євангеліє. Він обіцяв не стільки їм, скільки собі, зробити для роз'яснення цієї справи все, що тільки буде можна.

З часу своїх останніх відвідин Масленникова, особливо після своєї поїздки в село, Нехлюдов не те, що вирішив, але всім єством відчув огиду до свого середовища, в якому він жив до цього часу, до того середовища, де так старанно приховані були страждання, які зносили мільйони людей для забезпечення вигод і приємностей малого числа, що люди цього середовища не бачать і не можуть бачити цих страждань, і тому жорстокості й злочинності свого життя. Нехлюдов тепер уже не міг без ніяковості й докору самому собі зустрічатися з людьми цього середовища. А тимчасом у це середовище тягли його і родинні і товариські зв'язки, і, головне, те, що для того, щоб робити те, що тепер тільки й захоплювало його: допомогти і Масловій, і всім тим страдникам, яким він хотів допомогти, він повинен був просити допомоги й послуг в людей цього середовища, яких не тільки не шанував, але які часто викликали в нього обурення й презирство.

Приїхавши до Петербурга і спинившись у своєї тітки по матері, графині Чарської, дружини колишнього міністра, Нехлюдов зразу потрапив просто в центр аристократичного товариства, що стало йому таким чужим. Йому неприємно було це, а не можна було зробити інакше. Спинитися не в тіточки, а в гостиниці, означало образити її, а тимчасом тіточка мала великі зв'язки й могла бути якнайкорисніша в усіх тих справах, в яких він мав намір клопотатися.

— Ну, що я чую про тебе? Якісь дива,— казала йому гра-

финя Катерина Іванівна, напуваючи його кавою зразу після його приїзду.— Vous posez pour un Howard *. Допомогаєш злочинцям. Їздиш по тюрмах. Виправляєш.

— Та ні, я й не думаю.

— Що ж, це добре. Тільки тут якась романічна історія. Ну-бо, розкажи.

Нехлюдов розказав про свої взаємини з Масловою — все, як було.

— Пам'ятаю, пам'ятаю, бідолашна Елен говорила мені щось тоді, коли ти в тих стареньких жив: вони тебе, здається, оженити хотіли з своєю вихованкою (графиня Катерина Іванівна завжди зневажала тіток Нехлюдова по батькові)... То це вона? Elle est encore jolie? **

Тіточка Катерина Іванівна була 60-тилітня, здорова, весела, енергійна, балакуча жінка. На зріст вона була висока й дуже повна, на губі в неї були помітні чорні вуса. Нехлюдов любив її й з дитинства ще звик заражатися її енергією й веселістю.

— Ні, ma tante ***, тому всьому кінець. Мені тільки хотілось допомогти їй, бо, по-перше, її невинно засудили, і я в цьому винен, винен і в усій її долі. Я почуваю себе зобов'язаним зробити для неї, що можу.

— Але як же мені казали, що ти хочеш одружитися з нею?

— Та й хотів, але вона не хоче.

Катерина Іванівна, виставивши лоба й опустивши зіниці, здивовано й мовчки поглянула на свого племінника. Раптом обличчя в неї змінилося, і на ньому виявилось задоволення.

— Ну, вона розумніша за тебе. Ах, який ти дурень! І ти б одружився з нею?

— Неодмінно.

— Після того, чим вона була?

— Тим більше. Адже я в усьому винен.

— Ні, ти просто телепень,— сказала тіточка, стримуючи усмішку.— Страшенний телепень, але я тебе саме за це люблю, що ти такий страшенний телепень,— повторювала вона, як видно, особливо уподобавши це слово, що правильно визначало, на її думку, розумовий і моральний стан її племінника.— Ти знаєш, як це до речі,— сказала далі вона.— В Aline чудовий притулок Магдалин. Я була раз. Вони преогидні. Я потім усе милася. Та Aline corps et âme **** захоплена цим. То ми її, твою, до неї віддамо. Вже якщо хто виправить, то це Aline.

— Та її ж засуджено на каторгу. Я того й приїхав, щоб

* [Ти влаєш із себе Говарда].

** [Вона ще гарна?].

*** [тітонько].

**** [Аліна тілом і душею].

клопотатися про скасування цього вироку. Це моя перша справа до вас.

— Он як! Де ж та справа про неї?

— У сенаті.

— В сенаті? Так, мій любий cousin Льовушка в сенаті. Та, проте, він у департаменті герольдії. Ну, а з справжніх я не знаю нікого. Все це бог знає, хто — або німці: Ге, Фе, Де,— tout l'alphabet *, або всілякі Іванови, Семенови, Никитіни чи Іваненки, Симоненки, Микитенки, pour varier. Des gens de l'autre monde **. Ну, все-таки я скажу чоловікові. Він їх знає. Він усяких людей знає. Я йому скажу. А ти йому розтлумач, бо він ніколи мене не розуміє. Хоч би що я казала, він каже, що нічого не розуміє. C'est un parti pris ***. Всі розуміють, тільки він не розуміє.

В цей час лакей у панчохах приніс на срібному підносі листа.

— Якраз від Aline. От ти й Кізеветера почувеш.

— Хто це — Кізеветер?

— Кізеветер? Ось приходить сьогодні. Ти й дізнаєшся, хто він такий. Він так промовляє, що й найзапекліші злочинці кидуються навколішки і плачуть, і каються.

Графиня Катерина Іванівна, хоч як це дивно було і як мало личило її вдачі, була палка прибічниця того вчення, за яким вважалося, що суть християнства полягає у вірі в спокутування. Вона їздила на збори, де проповідувалося це вчення, що було модним тоді, і збирала в себе віруючих. Незважаючи на те, що за цим ученням заперечувалися не тільки всі обряди, ікони, але й таїнства, у графині Катерини Іванівни в усіх кімнатах і навіть над її постіллю були ікони, і вона виконувала все, що вимагалось церквою, не бачачи в цьому ніякої суперечності.

— От якби твоя Магдалина послухала його: вона б виправилася,— сказала графиня.— А ти неодмінно будь дома увечері. Ти почувеш його. Це дивна людина.

— Мені це не цікаво, ma tante.

— А я тобі кажу, що цікаво. І ти неодмінно приїжджай. Ну, кажи ще, чого тобі від мене треба? Videz votre sac ****.

— А ще справа у фортеці.

— У фортеці? Ну, туди я можу дати тобі записку до барона Крігсмута. C'est un tres brave homme. Та ти сам його знаєш. Він з твоїм батьком товариш. Il donne dans le spiritisme *****. Ну, та це нічого. Він добрий. Чого ж тобі там треба?

* [весь алфавіт].

** [для різноманітності. Люди іншого світу].

*** [Це в нього задалегідь вирішено].

**** [Викладай усе].

***** [Це дуже поважна людина. Він захоплюється спиритизмом].

— Треба просити про те, щоб дозволили побачення матері з сином, який там сидить. Та мені казали, що це не від Крігсмута залежить, а від Червянського.

— Червянського я не люблю, але ж це чоловік Mariette. Можна її попросити. Вона зробить для мене. Elle est tres gentille*.

— Треба просити ще про одну жінку. Вона сидить кілька місяців, і ніхто не знає, за що.

— Ну, ні, вона сама напевно знає, за що. Вони дуже добре знають. І їм, цим стриженим, по заслугі.

— Ми не знаємо, по заслугі, чи ні. А вони страждають. Ви — християнка й вірите євангелію, і такі безжалісні...

— Нічого це не заважає. Євангеліє — євангелієм, а що огидне, те огидне. Гірше буде, коли прикидатимусь, що люблю нігілістів і, головно, стрижених нігілісток, коли я їх терпіти не можу.

— За віщо ж ви їх терпіти не можете?

— Після 1-го березня питаєш: за віщо?

— Та не всі ж учасниці 1-го березня.

— Однаково: чого втручаються не в своє діло. Не жіноче те діло.

— Ну, та ось Mariette, ви вважаєте, що може займатися справами,— сказав Нехлюдов.

— Mariette? Mariette — Mariette. А це бог знає хто: Халтупкіна якась хоче всіх учити.

— Не вчити, а просто хочуть допомогти народові.

— Без них знають, кому треба й кому не треба допомогти.

— Та народ же бідує. Ось я тільки що з села приїхав. Хіба це потрібно, щоб мужики працювали з останніх сил і не їли сито, а щоб ми жили в страшних розкошах,— говорив Нехлюдов, мимоволі добродушністю тіточки заохочуваний сказати їй усе, що він думав.

— А ти що ж хочеш, щоб я працювала й нічого не їла?

— Ні, я не хочу, щоб ви не їли,— мимоволі усміхаючись, відповів Нехлюдов,— а хочу тільки, щоб ми всі працювали й усі їли.

Тіточка, знову опустивши лоба і зіниці, з цікавістю вп'ялася в нього.

— Mon cher, vous finirez mal**, сказала вона.

— Та чому ж?

У цей час до кімнати увійшов високий, широкоплечий генерал. Це був чоловік графині, Чарський, відставний міністр.

* [Вона дуже мила].

** [Мій любий, ти погано скінчиш].

— А, Дмитрію, здрастуй,— сказав він, підставляючи йому свіжовиголену щок. — Коли приїхав?

Він мовчки поцілував у лоб дружину.

— Non, il est imprayable *,— звернулася графиня Катерина Іванівна до чоловіка.— Він мені велить іти на річку білизну прати і їсти саму картоплю. Він страшенний дурень, але все-таки ти йому зроби, що він тебе просить. Страшенний телепень,— виправилась вона.— А ти чув: Каменська, кажуть, у такому відчаї, що бояться за її життя,— звернулася вона до чоловіка,— ти б поїхав до неї.

— Так, це жахливо,— сказав чоловік.

— Ну, ідіть з ним говорити, а мені треба листи писати.

Як тільки Нехлюдов вийшов до кімнати біля вітальні, вона закричала до нього звідти:

— То написати Mariette?

— Будь ласка, ma tante.

— То я залишаю en blanc **, що треба про стрижену, а вона звелить своєму чоловікові. І він зробить. Ти не думай, що я зла. Вони всі преогидні, твої protégées, але je ne leur veux pas de mal ***. Бог з ними! Ну, іди. А ввечері неодмінно будь дома. Почуеш Кізеветера. І ми помолимось. І якщо ти тільки не опиратимешся, ça vous fera beaucoup de bien ****. Я ж знаю, і Елен, і ви всі дуже відстали в цьому. Отож до побачення.

XV

Граф Іван Михайлович був відставний міністр і людина дуже твердих переконань.

Переконання графа Івана Михайловича з молодих літ полягали в тому, що, як птахів властиво живитися черв'яками, бути вкритим пір'ям і пухом і літати в повітрі, так і йому властиво живитися дорогими стравами, виготовленими дорогими кухарями, бути одягненим у найвигідніший і дорогий одяг, їздити на найспокійніших і бистрих конях, і що тому все це мусить бути для нього готове. Крім того, граф Іван Михайлович вважав, що чим більше буде в нього одержувань усякого роду грошей з казни, і чим більше буде орденів, аж до алмазних знаків чогось там включно, і чим частіше він бачитиметься й говоритиме з високопоставленими особами обох статей, тим буде краще.

* [Ні, він незрівнянний].

** [пробіл].

*** [я їм зла не бажаю].

**** [це тобі дасть велику користь].

А все інше, в порівнянні з цими основними догматами, граф Іван Михайлович вважав нікчемним і нецікавим. Все інше могло бути так чи зовсім навпаки. Відповідно цій вірі граф Іван Михайлович жив і діяв у Петербурзі протягом 40 років і, коли минуло 40 років, він досяг поста міністра.

Головні якості графа Івана Михайловича, завдяки яким він досяг цього, полягали в тому, що він, по-перше, умів розуміти зміст написаних паперів і законів, і хоч і недоладно, але вмів складати легко зрозумілі папери й писати їх без орфографічних помилок; по-друге, був надзвичайно показний і, де треба було, міг являти вигляд не тільки гордості, але й неприступності й величності, а де треба було, міг бути підлесливим до пристрасності і підлості, по-третє, в тому, що в нього не було ніяких загальних принципів чи правил, ні особисто моральних, ні державних, і що він тому з усіма міг бути згоден, коли цього треба було, і, коли цього треба було, міг бути з усіма не згоден. Чинячи так, він дбав тільки про те, щоб було додержано тону й не було явної суперечності з самим собою, а до того, моральні чи неморальні його вчинки самі по собі, і до того, чи виникне від них найбільше благо чи найбільша шкода для Російської імперії або для всього світу, йому було зовсім байдуже.

Коли він зробився міністром, не тільки всі залежні від нього,— а залежало від нього дуже багато людей і прибічників,— але й усі сторонні люди, і він сам були певні, що він дуже розумна державна людина.

Та коли минув певний час, і він нічого не влаштував, нічого не показав, і коли, за законом боротьби за існування, зовсім такі самі, як і він, що понавчалися писати й розуміти папери, показні й безпринципні чиновники витіснили його і він змушений був вийти у відставку, то всім стало ясно, що він був не тільки не надто розумна людина, але й дуже обмежена й мало освічена, хоч і дуже самовпевнена людина, яка ледве-ледве підносилася в своїх поглядах до рівня передових статей консервативних газет. Виявилось, що в нього нічого не було, що відрізняло б його від інших малоосвічених, самовпевнених чиновників, які його витіснили, і він сам зрозумів це, та це нітрохи не похитнуло його переконань у тому, що він повинен щороку одержувати багато казенних грошей і нові прикраси для свого парадного вбрання. Це переконання було таке тверде, що ніхто не наважувався відмовити йому в цьому, і він одержував щороку у вигляді почасті пенсії, почасті винагороди за членство у вищій державній установі й за головування в різних комісіях, комітетах кілька десятків тисяч карбованців і, поверх того, кожного року нові права на нашивку нових галунів на свої плечі або панталони і на під-

дягання під фрак нових стрічок і емалевих зірочок; ці права він високо цінив. Внаслідок цього у графа Івана Михайловича були великі зв'язки.

Граф Іван Михайлович вислухав Нехлюдова так, як він бувало вислухував доповіді керівника справ, і, вислухавши, сказав, що він дасть йому дві записки: одну до сенатора Вольфа, касаційного департаменту.

— Кажуть про нього усяке, але *dans tous les cas c'est un homme très comme il faut**, — сказав він. — І він мені зобов'язаний і зробить, що може.

Другу записку граф Іван Михайлович дав до впливової особи в комісії прохань. Справа Федосії Бірюкової, як її розповів йому Нехлюдов, дуже зацікавила його. Коли Нехлюдов сказав йому, що він хотів писати листа до імператриці, він сказав, що справді справа ця дуже зворушлива й можна б при нагоді розказати це там. Але обіцяти він не міг. Нехай прохання йде своїм порядком. А якщо буде нагода, подумав він, якщо покличуть на *petit comité*** в четвер, він, можливо, скаже.

Одержавши обидві записки від графа і записку до *Mariette* від тіточки, Нехлюдов зразу ж подався в усі ці місця.

Насамперед він попрямував до *Mariette*. Він знав її дівчинкою-підлітком з небагатої аристократичної родини, знав, що вона вийшла за чоловіка, який робив кар'єру і про якого він чув погані речі, і Нехлюдову було, як завжди, до болю важко звертатися з проханням до людини, якої він не поважав. У цих випадках він завжди почував внутрішній розлад і незадоволення з себе та вагання: просити чи не просити, але завжди вирішував, що треба просити. Крім того, він почував фальш у цьому стані прохача серед людей, яких він навіть не вважав своїми, але які його вважали своїм, у цьому товаристві він почував, що ставав у колишню звичну колію й мимоволі піддавався тому легковажному й неморальному тонові, який панував у цьому гуртку. Він цього зазнав уже в тіточки Катерини Іванівни. Він уже нині ранком, говорячи з нею про найсерйозніші речі, впадав у жартівливий тон.

Взагалі Петербург, в якому він давно не був, справляв на нього своє звичайне, фізично підбадьорливе й морально пригуплююче враження: все таке чисте, зручне, добре впорядковане, головню — люди такі морально невимогливі, що життя здається особливо легким.

Прекрасний, чистий, чемний візник повіз його повз прекрасних, чемних, чистих городових, прекрасним, чисто политим бру-

* [в усякому разі це людина порядна].

** [маленькі збори].

ком, повз прекрасні, чисті будинки до того будинку, в якому жила Mariette.

Біля під'їзду стояла пара англійських коней у шорах, і схожий на англійця кучер з бакенбардами до половини щік, у лівреї, з бичем і гордим виглядом сидів на козлах.

Швейцар в надзвичайно чистому мундирі відчинив двері в сіни, де стояв у ще чистішій лівреї з галунами виїзний лакей з чудово розчесаними бакенбардами і черговий вістовий у новому чистому мундирі.

— Генерал не приймають. Генеральша теж. Вони зараз звольять їхати.

Нехлюдов віддав лист графині Катерини Іванівни і, діставши картку, підійшов до столика, на якому лежала книга для запису відвідувачів, і почав писати, що дуже шкодує, що не застав, коли лакей відійшов до сходів, швейцар вийшов на під'їзд, гукнувши: — «подавай!» — а вістовий, виструнчившись, руки по швах, завмер, зустрічаючи й проводжаючи очима невисоку тоненьку пані, яка йшла зі сходів швидкою ходою, що не відповідала її поважності.

Mariette була у великому капелюсі з пером і в чорному платті, в чорній накидці і в нових чорних рукавичках; обличчя в неї було закрите вуаллю.

Побачивши Нехлюдова, вона підняла вуаль, відкрила дуже милсьвидне обличчя з блискучими очима й запитливо глянула на нього.

— А, князь Дмитрій Іванович! — веселим, приємним голосом промовила вона. — Я б упізнала...

— Як, ви навіть пам'ятаєте, як мене звать?

— Як же, ми з сестрою навіть у вас закохані були, — заговорила вона по-французьки. — Але як ви змінилися. Ах, яка шкода, що я їду. А втім, ходімо назад, — сказала вона, спиняючись у нерішучості.

Вона глянула на стінний годинник.

— Ні, не можна. Я на панахиду їду до Каменської. Вона страшенно пригнічена.

— А що це з Каменською?

— Хіба ви не чули?.. її сина вбито на дуелі. Билися з Позеном. Єдиний син. Жахливо. Мати така пригнічена.

— Так, я чув.

— Ні, краще я поїду, а ви приходьте завтра чи сьогодні увечері, — сказала вона й швидкими легкими кроками пішла у вихідні двері.

— Сьогодні увечері не можу, — відповів він, виходячи з нею на ганок. — А в мене справа до вас, — сказав він, дивлячись на пару рудих, що під'їжджали до ганку.

— Що саме?

— А ось записка про це від тіточки,— сказав Нехлюдов, подаючи їй вузький конверт з великим вензелем.— Там ви все побачите.

— Я знаю: графиня Катерина Іванівна думає, що я маю вплив на чоловіка в справах. Вона помиляється. Я нічого не можу і не хочу втручатися. Але, розуміється, для графині і вас я ладна відступитися від свого правила. В чому ж річ?— говорила вона, маленькою ручкою в чорній рукавичці марно шукаючи кишеню.

— Ув'язнено у фортеці одну дівчину, а вона хвора й не причетна.

— А як її прізвище?

— Шустова. Лідія Шустова. В записці є.

— Ну, добре, я спробую зробити,— сказала вона й легко увійшла в м'яко капітоновану коляску, що блищала проти сонця лаком своїх крил, і розкрила зонтик. Лакей сів на козли й дав знак кучерові їхати. Коляска рушила, але в ту ж хвилину вона торкнулася зонтиком спини кучера, і тонкошкірі красуні, англізовані кобили, підгинаючи затягнуті мундштуками гарні голови, спинилися, перебираючи тонкими ногами.

— А ви приходьте, але будь ласка некорисливо,— сказала вона й усмінулася усмішкою, що її силу вона добре знала, і, начебто скінчивши виставу, опустила завісу: спустила вуаль.— Ну, їдьмо,— вона знову торкнула зонтиком кучера.

Нехлюдов підняв капелюх. А руді чистокровні кобили, пирхаючи, застукали підковами по бруку, і екіпаж швидко покотився, тільки де-не-де м'яко підстрибуючи своїми новими шинами на нерівностях дороги.

XVI

Згадуючи усмішку, якою він обмінявся з Mariette, Нехлюдов похитав до себе головою.

«Не встигнеш оглянутися, як втягнешся знову в це життя»,— подумав він, почувавши ту роздвоєність і сумніви, які в ньому викликала потреба запобігати перед людьми, що їх він не поважав. Подумавши, куди перше, куди потім їхати, щоб не повертатися, Нехлюдов насамперед подався до сенату; його провели до канцелярії, де він у прекрасному приміщенні побачив величезну кількість надзвичайно чемних і чистих чиновників.

Прохання Маслової було одержано й передано на розгляд і доповідь тому самому сенаторові Вольфу, до якого в нього був лист від дядька, сказали Нехлюдову чиновники.

— А засідання сенату буде на цьому тижні, і справа Маслової навряд чи потрапить в це засідання. А якщо попросити,

то можна сподіватися, що пустять і на цьому тижні, в середу,— сказав один.

У канцелярії сенату, поки Нехлюдов чекав довідки, яку робили, він чув знову розмову про дуель і докладну розповідь про те, як було вбито молодого Каменського. Тут він уперше дізнався про подробиці цієї історії, яка цікавила весь Петербург. Справа була в тому, що офіцери їли в крамниці устриці та, як завжди, багато пили. Один сказав щось непохвальне про полк, в якому служив Каменський; Каменський назвав того брехуном. Той ударив Каменського. На другий день билися, і Каменському влучила куля в живіт, і він помер через дві години. Убивцю і секунданта заарештували, але як кажуть, хоч їх і посадили на гауптвахту, їх випустять через два тижні.

З канцелярії сенату Нехлюдов поїхав у комісію прохань до чиновника, барона Воробйова, який мав у ній вплив; він займав чудове приміщення в казенному будинку. Швейцар і лакей оголосили суворо Нехлюдову, що бачити барона не можна інакше, як у прийомні дні, що він тепер у государя імператора, а завтра знову доповідь. Нехлюдов передав листа й поїхав до сенатора Вольфа.

Вольф тільки що поснідав і, як звичайно, допомагаючи травленню їжі курінням сигари й прогулянкою по кімнаті, прийняв Нехлюдова. Володимир Васильович Вольф був справді un homme très comme il faut, і цю свою властивість ставив над усе, з височини її дивився на всіх інших людей і не міг не цінити високо цієї властивості, бо завдяки тільки їй він зробив блискучу кар'єру, ту саму, якої бажав, тобто через одруження придбав майно, що давало 18 тисяч прибутку, і своєю працею — посаду сенатора. Він вважав себе не тільки un homme très comme il faut, а й ще людиною рицарської чесності. А під чесністю він розумів те, щоб не брати з приватних осіб нишком хабарів. А випрошувати собі усякого роду прогони, під'йомні, оренди від казни, по-рабському виконуючи за те все, чого б не вимагав від нього уряд, він не вважав безчесним. А занепастити, розорити, бути причиною заслання й ув'язнення сотень невинних людей, за їх прихильність до свого народу й релігії батьків, як він зробив це в той час, коли був губернатором в одній з губерній Царства Польського, він не тільки не вважав безчесним, але вважав подвигом благородства, мужності, патріотизму; не вважав також безчесним те, що він обібрав закохану в себе дружину і свояченицю. Навпаки, вважав це розумним улаштуванням свого родинного життя.

Родинне життя Володимира Васильовича становили його позбавлена індивідуальності дружина, своячениця, статки якої він теж прибрав до рук, продавши її маєток й поклавши гроші на своє ім'я, і покірлива, залякана, негарна дочка, що вела

самотне тяжке життя, розвагу в якому вона знайшла останнього часу в евангелізмі — в зборах у Аліне та в графині Катерини Іванівни.

А сина Володимира Васильовича — добродушного, оброслого бородою в 15 літ, який почав пити й розпутничати з цього ж таки часу і робив це до 20-літнього віку, — було вигнано з дому за те, що він ніде не закінчив курсу, і, перебуваючи в поганому товаристві та залазячи в борги, компрометував батька. Батько одного разу заплатив за сина 230 карбованців боргу, заплатив і вдруге 600 карбованців; але сказав синові, що це востаннє, що коли він не виправиться, то він вижене його з дому й порве з ним стосунки; син не тільки не виправився, але зробив ще тисячу карбованців боргу й дозволив собі сказати батькові, що йому й так жити дома — мука. І тоді Володимир Васильович заявив синові, що він може йти собі, куди хоче, що він не син йому. З того часу Володимир Васильович удавав, що в нього нема сина, і з домашніх ніхто не смів говорити йому про сина, і Володимир Васильович був цілком певен, що він якнайкраще влаштував своє родинне життя.

Вольф з ласкавою й трохи глузливою усмішкою — це була його манера: мимовільний вияв свідомості своєї комільфотної переваги над більшістю людей, — спинившись у своїй прогулянці по кабінету, привітався з Нехлюдовим і прочитав записку.

— Прошу уклінно, сідайте, а мені пробачте. Я ходитиму, якщо дозволите, — сказав він, заклавши руки в кишені своєї куртки й ступаючи легкими м'якими кроками по діагоналі великого, суворого стилю, кабінету. — Дуже радий з вами познайомитись і, само собою, догодити графові Іванові Михайловичу, — говорив він, випускаючи запашний голубуватий дим і обережно відносячи сигару від рота, щоб не струсити попелу.

— Я тільки попросив би про те, щоб справу слухали якнайшвидше, бо коли підсудній доведеться їхати до Сибіру, то їхати раніше, — сказав Нехлюдов.

— Так, так, з першими пароплавами з Нижнього, знаю, — сказав Вольф зі своєю поблажливою усмішкою, завжди все знаючи наперед, як тільки починали йому говорити. — Як підвище підсудної?

— Маслова...

Вольф підійшов до стола й заглянув у папір, що лежав на картоні зі справами.

— Так, так, Маслова. Гаразд, я попрошу товаришів. Ми вислухаємо справу в середу.

— Можу я так телеграфувати адвокатові?

— А у вас адвокат? Навіщо це? Та коли хочете, що ж...

— Приводи для касації можуть бути недостатні,— сказав Нехлюдов,— але з справи, я думаю, видно, що обвинувачення сталося через непорозуміння.

— Так, так, це може бути, але сенат не може розглядати справу по суті,— сказав Володимир Васильович суворо, дивлячись на попіл.— Сенат стежить тільки за правильністю застосування закону й тлумачення його.

— Це, мені здається, винятковий випадок.

— Знаю, знаю. Всі випадки виняткові. Ми зробимо, що слід. От і все.— Попіл усе ще тримався, але вже тріснув і був у небезпеці.— А ви в Петербурзі рідко буваєте? — сказав Вольф, тримаючи сигару так, щоб попіл не впав. Попіл усе-таки захитався, і Вольф обережно підніс його до попільниці, куди він і впав.— А яка жахлива подія з Каменським,— сказав він.— Прекрасний юнак. Єдиний син. Особливо становище матері,— говорив він, повторюючи майже слово в слово все те, що всі в Петербурзі говорили в цей час про Каменського.

Поговоривши ще про графиню Катерину Іванівну і про її захоплення новим релігійним напрямом, якого Володимир Васильович не засуджував і не виправдував, але який при його комільфотності, очевидно, був для нього зайвим, він подзвонив.

Нехлюдов відкланявся.

— Якщо вам зручно, приходьте обідати,— сказав Вольф, подаючи руку,— хоч у середу. Я й відповідь вам дам певну.

Було вже пізно, і Нехлюдов поїхав додому, тобто до тіточки.

XVII

Обідали в графині Катерини Іванівни о-пів на восьму, а обід подавали за новим способом, якого ще не бачив Нехлюдов. Страви ставили на стіл і лакеї зразу ж виходили, отож ті, що обідали, брали самі страви. Мужчини не дозволяли дамам утруднювати себе зайвими рухами і, як сильна стать, несли мужньо весь тягар накладання дамам і собі страв і наливання напоїв. А коли одну страву було з'їдено, графиня натискала в столі кнопку електричного дзвінка, і лакеї беззвучно входили, швидко прибирали, міняли прибори й приносили наступну переміну. Обід був витончений, такі самі були й вина. У великій світлій кухні працювали французький шеф з двома білими помічниками. Обідало шестеро: граф і графиня, їх син, похмурий гвардійський офіцер, який клав лікті на стіл, Нехлюдов, лектриса-француженка і графський головний управитель, що приїхав з села.

Розмова й тут зайшла про дуель. Говорили про те, як поставився до справи цар. Було відомо, що цар дуже співчуває горю матері, і всі співчують матері. Та оскільки було відомо, що цар, хоч і вболіває, не хоче бути суворим до вбивці, який захищав честь мундира, то й усі були поблажливі до вбивці, який захищав честь мундира. Тільки графиня Катерина Іванівна з своїм вільнолегкодумством висловила осуд убивці.

— Будуть пиячити та вбивати пор'ядних молодих людей... нізачо не простила б,— сказала вона.

— Ось цього я не розумію,— сказав граф.

— Я знаю, що ти ніколи не розумієш того, що я кажу,— заговорила графиня, звертаючись до Нехлюдова.— Всі розуміють, тільки не чоловік. Я кажу, що мені жалко матір, і я не хочу, щоб він убив і був дуже задоволений.

Тоді син, який досі мовчав, заступився за вбивцю й напався на свою матір, досить грубо доводячи їй, що офіцер не міг вчинити інакше, що інакше його судом офіцерів вигнали б з полку. Нехлюдов слухав, не втручаючись у розмову, і, як колишній офіцер, розумів докази молодого Чарського, хоч і не визнавав їх, але разом з тим мимоволі зіставляв з офіцером, що вбив іншого, того арештанта красеня-юнака, якого він бачив у тюрмі й якого було засуджено на каторгу за вбивство під час бійки. Обидва стали вбивцями через пияцтво. Той, мужик, убив у хвилину роздратування, і його розлучено з дружиною, з сім'єю, з рідними, заковано в кайдани, і він з голоною головою йде на каторгу, а цей сидить у прекрасній кімнаті на гауптвахті, їсть добрий обід, п'є добре вино, читає книжки і не сьогодні-завтра його випустять, і він житиме, як і раніше, тільки зробившись особливо цікавим.

Він сказав те, що думав. Спочатку графиня Катерина Іванівна була погодилася з племінником, але потім замовкла. Так само, як і всі, і Нехлюдов почував, що цією розповіддю він зробив щось ніби непристойне.

Увечері, скоро після обіду, у великій залі, де особливо, як для лекції, поставили рядами стільці з високими різьбленими спинками, а перед столом крісло і столик з графином води для проповідника, стали збиратися на збори, на яких мав проповідувати приїжджий Кізеветер.

Біля під'їзду стояли дорогі екіпажі. У залі з дорогим оздобленням сиділи дами, у шовку, оксамиті, мереживах, з накладними косами й з перетягнутими і накладними таліями. Між дамами сиділи чоловіки — військові і цивільні та чоловіка з п'ять простих людей: два двірники, крамар, лакей і кучер.

Кізеветер, міцний сивуватий чоловік, говорив по-англійськи,

а молода худа дівчина в ріпсе-пез добре й швидко переклала.

Він говорив про те, що гріхи наші такі великі, кара за них така велика й неминуча, що жити, чекаючи цієї кари, не можна.

— Тільки подумаймо, любі сестри і брати, про себе, про своє життя, про те, що ми робимо, як живемо, як гнівимо велелюбного бога, як примушуємо страждати Христа, і ми зрозуміємо, що нема нам прощення, нема виходу, нема спасіння, що всіх нас приречено на загибель. Загибель жахлива, вічні муки чекають нас,— говорив він тремтячим, плачливим голосом.— Як спастися? Брати, як урятуватися від цієї жахливої пожежі? Вона охопила вже дім, і нема виходу!

Він помовчав, і справжні сльози текли в нього по щоках. Уже років з вісім кожного разу без помилки, як тільки він доходив до цього місця своєї промови, яка дуже подобалась йому, він почував спазму в горлі, щипання в носі, і з очей текли сльози. І ці сльози ще більше зворушували його. В кімнаті чути було ридання. Графиня Катерина Іванівна сиділа біля мозаїчного столика, спершись головою на обидві руки, і товсті плечі в неї здригались. Кучер здивовано й злякано дивився на німця, наче він наїжджав на нього дишлем, а він не відступав. Більшість сиділа в таких самих позах, як і графиня Катерина Іванівна. Дочка Вольфа, схожа на нього, в модному платті стояла навколішки, затуливши обличчя руками.

Промовець раптом відкрив обличчя й викликав на ньому дуже схожу на справжню усмішку, якою актори виявляють радість, і солодким, ніжним голосом почав говорити:

— А спасіння є. Ось воно, легке, радісне. Спасіння це — пролита за нас кров єдиного сина божого, який віддав себе за нас на муки. Його муки, його кров спасає нас. Брати і сестри,— знову зі слізьми в голосі заговорив він,— подякуємо богові, який віддав єдиного сина на спокуту за рід людський. Свята кров його...

Нехлюдову стало так до болю гидко, що він тихенько встав і, кривлячись та стримуючи кректання сорому, вийшов навшпиньки й пішов до своєї кімнати.

XVIII

Другого дня, тільки-но Нехлюдов одягся й збирався зійти вниз, як лакей приніс йому картку московського адвоката. Адвокат приїхав у своїх справах і разом з тим для того, щоб бути присутнім при розгляді справи Маслової в сенаті, якщо

вона скоро розглядатиметься. Телеграма, послана Нехлюдовим, роз'їхалася з ним. Дізнавшись від Нехлюдова, коли слухатимуть справу Маслової та хто сенатори, він усміхнувся.

— Якраз усі три типи сенаторів,— сказав він.— Вольф — це петербурзький чиновник, Сквородников — це вчений юрист і Бе — практичний юрист, а тому й найжвавіший,— сказав адвокат.— На нього найбільше надії. Ну, а що ж у комісії прохання?

— Та ось сьогодні поїду до барона Воробйова, вчора не міг добитися аудієнції.

— Ви знаєте, чого барон — Воробйов? — сказав адвокат, відповідаючи на трохи комічну інтонацію, з якою Нехлюдов вимовив цей іноземний титул у поєднанні з таким російським прізвищем.— Це Павло за щось нагородив його дідуся,— здається, камер-лакея,— цим титулом. Чимось дуже догодив йому.— Зробити його бароном, моїй вдачі не переч. Так і пішло: барон Воробйов. І дуже пишається цим. А великий пройдисвіт.

— То ось до нього їду,— сказав Нехлюдов.

— Ну, і чудово, поїдемо разом. Я вас доведу.

Перед тим, як поїхати, вже в передпокої Нехлюдова зустрів лакей з запискою до нього від Mariette:

«Pour vous faire plaisir, j'ai agi tout à fait contre mes principes, et j'ai intercedé auprès de mon mari pour votre protégée. Il se trouve que cette personne peut être relachée immédiatement. Mon mari a écrit au commandant. Venez donc nekorisливо. Je vous attend. M.»*

— Як вам? — сказав Нехлюдов адвокатові.— Це ж жахливо. Жінка, яку вони тримають сім місяців в самотньому ув'язненні, виявляється ні в чому не винна, і, щоб її випустити, треба було сказати тільки слово.

— Це завжди так. Ну, та принаймні ви досягли бажаного.

— Так, але цей успіх засмучує мене. Виходить, що ж там робиться? Навіщо ж вони тримали її?

— Ну, та це краще не апрофондувати. То я вас доведу,— сказав адвокат, коли вони вийшли на ганок, і прекрасна візницька карета, яку взяв адвокат, під'їхала до ганку.— Вам же до барона Воробйова?

Адвокат сказав кучерові, куди їхати, і добрі коні швидко підвезли Нехлюдова до будинку, в якому мешкав барон. Барон був дома. У першій кімнаті був молодий чиновник

* [«Щоб зробити вам приємність, я вчинила зовсім проти своїх правил і клопоталася перед чоловіком за вашу протеже. Виявляється, ця особа може бути звільнена негайно. Чоловік написав комендантові. Отже, приїжджайте некорисливо. Чекаю вас. M.»]

у віцмундірі, з надзвичайно довгою шиєю й випнутим кадиком і надзвичайно легкою ходою, і дві дами.

— Ваше прізвище? — спитав молодий чиновник з кадиком, надзвичайно легко й граціозно переходячи від дам до Нехлюдова.

Нехлюдов назвався.

— Барон говорив про вас. Зараз!

Ад'ютант пішов у зачинені двері й вивів звідти заплакану даму в траурі. Дама опускала кощавими пальцями заплутану вуаль, щоб приховати сльози.

— Будь ласка,— звернувся молодий чиновник до Нехлюдова, легким кроком підходячи до дверей кабінету, відчиняючи їх і зупиняючись у них.

Увійшовши до кабінету, Нехлюдов опинився перед середнім на зріст, кремезним, коротко остриженим чоловіком у сюртуку, що сидів у кріслі біля великого письмового стола й весело дивився поперед себе. Особливо помітне своїм червоним рум'янцем серед білих вусів і бороди добродушне обличчя склалося в ласкаву усмішку, коли він побачив Нехлюдова.

— Дуже радий вас бачити, ми були старі знайомі й друзі з вашою матінкою. Бачив вас хлопчиком і офіцером потім. Ну, сідайте, розкажіть, чим можу вам служити. Так, так,— говорив він, похитуючи стриженою сивою головою, в той час, як Нехлюдов розказував історію Федосії.— Говоріть, говоріть, я все зрозумів; так, так, це, справді, зворушливо. Що ж, ви подали прохання?

— Я приготував прохання,— сказав Нехлюдов, дістаючи його з кишені.— Але я хотів просити вас, сподівався, що на цю справу звернуть особливу увагу.

— І дуже добре зробили. Я неодмінно сам доповім,— сказав барон, зовсім несхоже виявляючи співчуття на своєму веселому обличчі.— Дуже зворушливо. Очевидно, вона була дитина, чоловік грубо повівся з нею, це відштовхнуло її, і потім настав час, вони покохалися... Так, я доповім.

— Граф Іван Михайлович казав, що він хотів просити...

Не встиг Нехлюдов сказати цих слів, як вираз обличчя в барона змінився.

— А втім, ви подайте прохання в канцелярію, і я зроблю, що можу,— сказав він Нехлюдову.

У цей час до кімнати увійшов молодий чиновник, який очевидно хизувався своєю ходою.

— Дама та просить ще сказати два слова.

— Ну, покличте. Ах, топ шерг*, скільки тут сліз перебачиш, якби тільки можна всіх їх утерти! Робиш, що можеш.

* [мій любий].

Дама увійшла:

— Я забула просити про те, щоб не допустити його віддати дочку, бо він на все...

— Та я ж сказав, що зроблю.

— Барон, ради бога, ви врятуєте матір.

Вона схопила його руку й стала цілувати.

— Все буде зроблено.

Коли дама вийшла, Нехлюдов теж став відкланюватись.

— Зробимо, що можемо. Зв'яжемося з міністерством юстиції. Вони дадуть відповідь нам, а тоді ми зробимо, що можна.

Нехлюдов вийшов і пройшов до канцелярії. Знову, як у сенаті, він знайшов у чудовому приміщенні чудових чиновників, чистих, чемних, коректних від одягу до розмов, виразних і суворох.

«Як їх багато, як страшенно їх багато, і які вони ситі, які в них чисті сорочки, руки, як добре вичищені в усіх чоботи, і хто все це робить? І як їм усім добре в порівнянні не тільки з острожними, але й з сільськими», знову мимоволі думав Нехлюдов.

XIX

Людина, від якої залежало пом'якшення долі ув'язнених у Петербурзі, був ушанований орденами,— яких він не носив, за винятком білого хреста в петличці,— заслужений, старий генерал з німецьких баронів, що вижив з розуму, як казали про нього. Він служив на Кавказі, де він одержав цей особливо приємний для нього хрест за те, що під його проводом тоді російськими мужиками, обстриженими й одягненими в мундири і озброєними рушницями з багнетами, було вбито понад тисячу людей, які обороняли свою свободу і свої оселі й сім'ї. Потім він служив у Польщі, де теж примушував російських селян робити багато різних злочинів, за що теж одержав ордени й нові прикраси на мундир; потім був ще десь, і тепер, уже німечним стариком, дістав ту посаду, на якій він був зараз і яка давала йому добре приміщення, утримання і шану. Він ретельно виконував накази зверху й особливо дорожив цим виконанням. Налаючи цим наказам зверху особливого значення, він вважав, що все на світі можна змінити, але тільки не ці накази зверху. Обов'язки його полягали в тому, щоб тримати в казематах, у самотньому ув'язненні політичних злочинців і злочинниць і тримати цих людей так, що половина їх протягом 10 літ гинула, частково збожеволівши, частково вмираючи з сухот і частково вкорочуючи собі віку: хто голодом, хто склом розрізуючи жили, хто вішаючись, хто спалюючи себе.

Старий генерал знав усе це, все це відбувалося в нього на очах, але всі такі випадки не тривожили його совісті, так само, як не тривожило його совісті лихо, що траплялося від грози, поводи тощо. Випадки ці траплялися внаслідок виконання наказів зверху, іменем государя імператора. А накази ці повинні були неминуче бути виконані, і тому було зовсім даремно думати про наслідки таких наказів.

Старий генерал і не дозволяв собі думати про такі справи, вважаючи своїм патріотичним, солдатським обов'язком не думати, для того, щоб не ослабнути у виконанні цих, на його думку, дуже важливих своїх обов'язків. Раз на тиждень старий генерал з обов'язку служби обходив усі каземати й питав ув'язнених, чи не мають вони яких-небудь прохань. Ув'язнені зверталися до нього з різноманітними проханнями. Він вислухував їх спокійно, непроникливо мовчки й ніколи нічого не виконував, бо всі прохання були не погоджені з законоположеннями.

У той час, як Нехлюдов під'їжджав до місця проживання старого генерала, куранти годинника на башті зіграли тонкими дзвониками «Коль славен бог», а потім вибили другу годину. Слухаючи ці куранти, Нехлюдов мимоволі згадував те, про що він читав у записках декабристів, як відбивається ця соловодка музика, яка щогодини повторюється, в душі вічно ув'язнених. Старий генерал, у той час як Нехлюдов під'їхав до під'їзду його квартири, сидів у темній вітальні за інкрустованим столиком і крутив разом з молодим чоловіком, художником, братом одного з своїх підлеглих, блюдечком по аркушу паперу. Тонкі, вологі, слабкі пальці художника були всунуті між жорсткі, зморшкуваті й закостенілі в суглобах пальці старого генерала, і ці з'єднані руки смикалися разом з перекинутим чайним блюдечком по аркушу паперу з зображеними на ньому всіма літерами алфавіту. Блюдечко відповідало на поставлене генералом запитання про те, як душі впізнаватимуть одна одну після смерті.

У той час, як один з денщиків, що виконував обов'язки камердинера, увійшов з карткою Нехлюдова, через блюдечко говорила душа Іоанни д'Арк. Душа Іоанни д'Арк уже сказала по літерах слова: «впізнаватимуть одна одну», і це було записано. В той самий час, як прийшов денщик, блюдечко, спинившись раз на «п», другий на «о» і на «с», потім, дійшовши до «в», спинилося на цій літері й стало смикатися туди й сюди. Смикалося воно тому, що дальша літера, на думку генерала, повинна була бути «о», тобто Іоанна д'Арк, на його думку, повинна була сказати, що душі впізнаватимуть одна одну тільки по своєму очищенні від усього земного або щось подібне, і дальша літера мала бути «о», а художник думав, що дальша літера буде «і», що душа скаже, що потім душі впізнавати-

муть одна одну по *світлу*, яке виходитиме з ефірного тіла душ. Генерал, похмуро насупивши свої густі сиві брови, пильно дивився на руки і, уявляючи, що блюдечко рухається само, тягнув його до «о». А молодий недокрівний художник з закладеним за вухо рідким волоссям дивився в темний куток вітальні своїми безживними голубими очима і, нервово ворущачи губами, тягнув до «і». Генерал скривився на перерву свого заняття й після хвилини мовчанки взяв картку, надів рипсе-пез і, крякнувши з болю в попереці, встав на весь свій великий зріст, потираючи свої задубілі пальці.

— Запроси до кабінету.

— Дозвольте, ваше превосходительство, я сам докінчу,— сказав художник, встаючи.— Я почуваю присутність.

— Добре, закінчуйте,— сказав рішуче й суворо генерал і попрямував своїми великими кроками невивернутих ніг рішучою, розміреною ходою до кабінету.— Приємно бачити,— сказав генерал Нехлюдову грубим голосом ласкаві слова, показуючи йому на крісло біля письмового стола.— Давно приїхали до Петербурга?

Нехлюдов сказав, що приїхав недавно.

— Чи княгиня, матінка ваша, здорова?

— Матінка померла.

— Пробачте, дуже уболівав. Мені син казав, що він вас зустрів.

Син генерала робив таку саму кар'єру, як і батько, і після військової академії служив у розвідницькому бюро й дуже пишався тими заняттями, які було там доручено йому. Заняття його полягали в завідуванні шпигунами.

— Як же, з батечком вашим служив. Друзі були, товариші. Що ж, служите?

— Ні, не служу.

Генерал несхвально нахилив голову.

— У мене до вас прохання, генерале,— сказав Нехлюдов.

— Ду-у-уже радий. Чим можу служити?

— Якщо моє прохання недоречне, то будь ласка, пробачте мені. Але мені конче потрібно передати його.

— Що саме?

— У вас ув'язнений якийсь Гуркевич. То його мати просить про побачення з ним чи принаймні про те, щоб передати йому книжки.

Генерал не виявив ніякого ні задоволення, ні незадоволення при запитанні Нехлюдова, а, нахиливши голову набік, зажмурився, ніби обдумуючи. Він, власне, нічого не обдумував і навіть не цікавився запитанням Нехлюдова, дуже добре знаючи, що він відповість йому по закону. Він просто розумово відпочивав, ні про що не думаючи.

— Це, бачите, від мене не залежить,— сказав він, відпочивши трохи.— Про побачення є найвищою владою затверджене положення, і що там дозволено, те й дозволяється. А щодо книжок, то в нас є бібліотека, і їм дають ті, які дозволено.

— Так, але йому потрібні наукові: він хоче вчитися.

— Не вірте цьому.— Генерал помовчав.— Це не для навчання. А так, турбота сама.

— Та як же, треба ж заповнити час у їхньому важкому стані! — сказав Нехлюдов.

— Вони завжди скаржаться,— відказав генерал.— Ми ж їх знаємо...

Він говорив про них взагалі, як про якусь особливу недобру породу людей.

— А їм тут надаються такі вигоди, які рідко можна зустріти в місцях ув'язнення,— казав далі генерал.

І він став, ніби виправдуючись, докладно описувати всі вигоди, яких надають ув'язненим, начебто головна мета цього закладу полягала в тому, щоб улаштувати для ув'язнених осіб приємне місце перебування.

— Раніше, правда, що було досить суворо, але тепер тримають їх тут прекрасно. Вони їдять три страви й завжди одну м'ясну: битки чи котлети. По неділях вони мають ще й четверту — солодку страву. Отож, дай бог, щоб всяка людина в Росії могла так їсти.

Генерал, як усі старі люди, очевидно, раз напавши на завчене, говорив усе те, що він повторював багато разів на доказ їх вимогливості й невдячності.

— Книжки їм дають і духовного змісту, і журнали старі. У нас бібліотека. Тільки рідко вони читають. Спочатку начебто цікавляться, а потім так і залишаються нові книжки до половини нерозрізаними, а старі з неперегорнутими сторінками. Ми пробували навіть,— з далекою подобою усмішки сказав генерал: — навмисно вклали папірець. Так і залишиться невийнятий. Так само й писати їм не забороняється,— казав далі генерал.— Дається аспідна дошка і грифель дається, отож вони можуть писати для розваги. Можуть стирати й знову писати. І теж не пишуть. Ні, вони дуже скоро робляться зовсім спокійними. Тільки спочатку вони тривожаться, а потім навіть гладшають і дуже тихі робляться,— говорив генерал, не підозріваючи того жахливого значення, яке мали його слова.

Нехлюдов слухав його хрипкий старечий голос, дивився на ці закостенілі члени, на погаслі очі з-під сивих брів, на ці старечі голени одвислі вилиці, підперті військовим коміром, на цей білий хрест, яким пишалася ця людина, особливо тому, що одержала його за винятково жорстоке й багатодушне

вбивство, і розумів, що заперечувати, пояснювати йому значення його слів — марна річ. Але він усе-таки, зробивши зусилля, спитав ще про другу справу, про арештантку Шустову, про яку він оце дістав відомості, що її наказано випустити.

— Шустова? Шустова... Не пам'ятаю всіх на імена. Їх же так багато,— сказав він, очевидно докоряючи їм за це переповнення. Він подзвонив й звелів покликати письмоводителя.

Поки ходили по письмоводителя, він умовляв Нехлюдова служити, кажучи, що чесні, благородні люди, маючи на увазі й себе серед таких людей, особливо потрібні царю... і вітчизні,— додав він, очевидно, тільки для краси стилю.

— Я ось старий, а все-таки служу, скільки сили дозволяють.

Письмоводитель, суха, худа людина з неспокійними розумними очима, прийшов і доповів, що Шустову тримають у якомусь чудному фортифікаційному місці і що паперів про неї не надходило.

— Коли одержимо, в той же день відсидаємо. Ми їх не тримаємо, не дорожимо особливо їх відвідуваннями,— сказав генерал, знову зі спробою грайливої усмішки, яка тільки кривила його старе обличчя. Нехлюдов підвівся, стараючись стримати вияв змішаного почуття огиди і жалощів, що охопило його до цього жахливого старого. А старий вважав, що йому теж не треба бути занадто суворим до легкового сина свого товариша, який, очевидно, помилявся, і не залишити його без напучення.— Прощайте, мій любий, не гнівайтесь на мене, але я, люблячи вас, кажу. Не водіться з людьми, яких у нас ув'язнено. Невинних не буває. А люди це все зовсім неморальні. Ми ж їх знаємо,— сказав він тоном, який не допускав можливості сумніву. І він справді не мав сумніву в цьому не тому, що це було так, а тому, що коли б це було не так, йому б треба було визнати себе не поважним героєм, який гідно доживає хороше життя, а негідником, що продав і на старість далі продає свою совість.— А найкраще служіть,— казав далі він.— Цареві потрібні чесні люди... і вітчизні,— додав він.— Ну, якби і я, і всі так, як ви, не служили б? Хто ж би залишився? Ми ось засуджуємо порядки, а самі не хочемо допомагати урядові.

Нехлюдов зітхнув глибоко, низько вклонився, потиснув поблажливо простягнену йому кошаву велику руку й вийшов з кімнати.

Генерал несхвально похитав головою і, потираючи попереки, пішов знову до вітальні, де чекав його художник, який уже записав одержану відповідь від душі Іоанни д'Арк. Генерал надів рінсе-пез і прочитав: «впізнаватимуть одна одну по світлу, що виходить з ефірних тіл».

— А,— схвально сказав генерал, заплющивши очі.— Але як же впізнаєш, коли світло у всіх одне? — спитав він і, знову схрестивши пальці з художником, сів до столика.

Візник Нехлюдова виїхав з воріт.

— А нудно тут, пане,— сказав він, звертаючись до Нехлюдова.— Хотів, не дочекавшись, поїхати.

— Атож, нудно,— погодився Нехлюдов, зітхаючи на повні груди і з заспокоєнням зупиняючи очі на димчастих хмарах, що пливли по небу, і на блискучих брижах Неві, які йшли від човнів і пароплавів, що рухалися по ній.

XX

Другого дня справу Маслової мали розглядати, і Нехлюдов поїхав до сенату. Адвокат з'їхався з ним біля величного під'їзду сенатського будинку, де вже стояло кілька екіпажів. Увійшовши розкішними, урочистими сходами на другий поверх, адвокат, який знав усі ходи, попрямував ліворуч у двері, на яких була цифра року запровадження судових статутів. Скинувши в першій довгій кімнаті пальто і дізнавшись від швейцара, що сенатори всі з'їхались і останній тільки що пройшов, Фанарін, залишившись у своєму фраку й білому галстуку над білими грудьми, з веселою впевненістю увійшов у дальшу кімнату. У цій дальшій кімнаті була праворуч велика шафа, потім стіл, а ліворуч виті сходи, якими спускався в цей час елегантний чиновник у віц-мундирі з портфелем під пахвою. В кімнаті привертав до себе увагу патріархального вигляду дідок, з довгим білим волоссям, у піджаку й сірих панталонах, біля нього з особливою шанобливістю стояли два слуги-жителі.

Дідок з білим волоссям зайшов у шафу і сховався там. У цей час Фанарін, побачивши товариша, такого самого, як і він адвоката, в білому галстуку і фраку, зразу ж почав з ним жваву розмову. А Нехлюдов розглядав тих, що були в кімнаті. Було душ з 15 публіки, і з них дві дами. Одна в ріпсе-пез молода і друга сива. Справа, що розглядалася нині, була про наклеп у пресі, і тому зібралося більше, ніж звичайно, публіки — все люди переважно з журнального світу.

Судовий пристав, рум'яний, гарний чоловік, у чудовому мундирі, з папірцем у руці підійшов до Фанаріна з запитанням— у якій він справі? і дізнавшись, що в справі Маслової, записав шось і відійшов. У цей час двері шафи відчинились, і звідти вийшов патріархального вигляду дідок, але вже не в піджаку, а в обшитому галунами з блискучими бляхами на грудях убранні, що робило його схожим на птаха.

У смішному костюмчику цьому дідок почував себе, як видно, ніяково, і він поспішно, швидше, ніж він ходив звичайно, пішов у двері, протилежні вхідним.

— Це Бе, найповажніша людина,— сказав Фанарін Нехлюдову і, познайомивши його з своїм колегою, розказав про майбутню, дуже цікаву на його думку, справу, яку мали розглядати.

Справа скоро почалася, і Нехлюдов разом з публікою увійшов наліво до зали засідань. Всі вони і Фанарін зайшли за ґрати, на місця для публіки. Тільки петербурзький адвокат вийшов наперед за конторку перед ґратами.

Зала засідань сенату була менша за залу окружного суду, була простіше влаштована й відрізнялася тільки тим, що стіл, за яким сиділи сенатори, був накритий не зеленим сукном, а малиновим бархатом, обшитим золотим галуном, але ті самі були постійні атрибути місць, де чинилося правосуддя: зерцало, емблема лицемірства — ікона і емблема раболіпства — портрет царя. Так само урочисто оголошував пристав: «суд іде». Так само всі ставали, так само входили сенатори в своїх мундирах, так само сідали в крісла з високими спинками, так само спиралися ліктями на стіл, намагаючись мати природний вигляд.

Сенаторів було четверо. Головуючий Нікітін, голений чоловік, з вузьким обличчям і стальними очима; Вольф, з значуще стиснутими губами й білими ручками, якими він перебирав аркуші справи; потім Сковородников, товстий, огрядний, рябий чоловік, вчений юрист, і четвертий Бе, той самий патріархальний дідок, який приїхав останнім. Разом з сенаторами вийшов обер-секретар і товариш обер-прокурора, середній на зріст, сухий, голений молодий чоловік з дуже темним кольором обличчя і чорними сумними очима. Нехлюдов зразу ж, незважаючи на чудний мундир і на те, що він років з шість не бачив його, упізнав у ньому одного з кращих друзів свого студентського часу.

— Товариш обер-прокурора Селенін? — спитав він адвоката.

— Так, а що?

— Я його добре знаю, це прекрасна людина.

— І добрий товариш обер-прокурора, тямущий. Ось його б треба було просити,— сказав Фанарін.

— Він у кожному разі вчинить по совісті,— сказав Нехлюдов, згадуючи свої близькі взаємини й дружбу з Селеніним і його милі властивості чистоти, чесності, порядності в найкращому розумінні цього слова.

— Та тепер і ніколи,— прошепотів Фанарін, поринувши в слухання доповіді в справі, що почалася.

Почалася справа по скарзі на вирок судової палати, що залишила без зміни ухвалу окружного суду.

Нехлюдов став слухати й старався зрозуміти значення того, що відбувалося перед ним, але так само, як і в окружному суді, головне утруднення для розуміння полягало в тому, що мова йшла не про те, що природно було головним, а про зовсім другорядне. Мовилося тут про статтю в газеті, в якій викричалися шахрайства одного голови акціонерної компанії. Здавалося б, важливим могло бути тільки те: чи правда, що голова акціонерного товариства обкрадає своїх довірительів, і як зробити так, щоб він перестав їх обкрадати. Але про це й мови не було. Мовилося тільки про те, мав чи не мав, по закону, видавець право надрукувати статтю фейлетоніста і який він зробив злочин, надрукувавши її,— дифамацію чи наклеп, і як дифамація містить у собі наклеп чи наклеп дифамацію, і ще щось мало зрозуміле для простих людей про різні статті й ухвали якогось загального департаменту.

Одно, що зрозумів Нехлюдов, це було те, що незважаючи на те, що Вольф, який доповідав у справі, так суворо казав йому вчора, що сенат не може входити в розгляд справи по суті,— в цій справі доповідав, очевидно, небезсторонньо на користь скасування вироку палати, і що Селенін, зовсім не відповідно до своєї характерної стриманості, несподівано палко висловив протилежну думку. Запальність завжди стриманого Селеніна, яка здивувала Нехлюдова, мала підставою те, що він знав голову акціонерного товариства як брудну в грошових справах людину, а тимчасом випадково дізнався, що Вольф майже напередодні слухання про нього справи був у цього ділка на розкішному обіді. А тепер, коли Вольф, хоч і дуже обережно, але явно однобічно виклав справу, Селенін розгарячився й занадто нервово для звичайної справи висловив свою думку. Промова ця, очевидно, образила Вольфа: він почервонів, посмикувався, робив мовчазні жести подиву і з дуже гідним і ображеним виглядом пішов разом з іншими сенаторами в кімнату нарад.

— Ви, власне, в якій справі? — знову спитав судовий пристав Фанаріна, як тільки сенатори вийшли.

— Я вже казав вам, що в справі Маслової,— відповів Фанарін.

— Це так. Справу слухатимуть сьогодні. Але...

— Та що ж? — спитав адвокат.

— Бачите, справу цю мали розглядати без сторін, отож панове сенатори навряд чи вийдуть після оголошення ухвали. Але я доповім...

— Тобто як це?..

— Я доповім, доповім,—і пристав щось позначив на своєму папірці.

Сенатори, справді, мали намір, оголосивши ухвалу в справі про наклеп, закінчити інші справи, серед них і Масловську, за чаєм і цигарками, не виходячи з кімнати для нарад.

XXI

Тільки-но сенатори сіли до стола в кімнаті для нарад, Вольф почав дуже жваво виставляти мотиви, за якими справу слід було касувати.

Головуючий, і завжди людина недобррозичлива, нині був особливо не в настрої. Слухаючи справу під час засідання, він склав уже свою думку, і тепер сидів, не слухаючи Вольфа, поринувши в свої думи. А думи його полягали в пригадуванні того, що він учора написав у своїх мемуарах з нагоди призначення Вілянова, а не його, на той важливий пост, що його він уже давно бажав одержати. Головуючий Нікітін був зовсім щиро певен, що міркування про різних чиновників перших двох класів, з якими він заходив у стосунки під час своєї служби, становлять дуже важливий історичний матеріал. Написавши вчора розділ, в якому дуже дісталось деяким чиновникам перших двох класів за те, що вони перешкодили йому, як він формулював це, врятувати Росію від загибелі, до якої тягли її теперішні правителі,— а по суті тільки за те, що вони перешкодили йому одержувати більше, ніж тепер, платні, він думав тепер про те, як для потомства все це постане в зовсім новому освітленні.

— Так, розуміється,— сказав він, не слухаючи їх, на слова Вольфа, який звернувся до нього.

А Бе слухав Вольфа з сумним обличчям, малюючи гірлянди на папері, що лежав перед ним. Бе був ліберал найчистішого гарту. Він свято беріг традиції шістдесятих років і якщо й відходив від суворої безсторонності, то тільки в бік ліберальності. Так, у цьому разі, крім того, що акціонерний ділок, який скаржився на наклеп, був брудна людина, Бе був на боці залишення скарги без наслідків ще й тому, що це обвинувачення в наклепі журналіста було утиском волі преси. Коли Вольф скінчив свої докази, Бе, не домалювавши гірлянди, з сумом — йому було сумно тому, що треба було доводити такі трюїзми — лагідним, приємним голосом, коротко, просто й переконливо довів необгрунтованість скарги і, опустивши голову з білим волоссям, далі домальовував гірлянду.

Сковородников, який сидів проти Вольфа і весь час збирав товстими пальцями бороду і вуса в рот, зразу ж, як тільки

Бе перестав говорити, перестав жувати свою бороду й гучним, рипучим голосом сказав, що, незважаючи на те, що голова акціонерного товариства великий мерзотник, він би стояв за касування вироку, якби були законні підстави, а що таких нема, він приєднується до думки Івана Семеновича (Бе), сказав він, радіючи тій шпильці, яку він цим пустив Вольфу. Головуючий приєднався до думки Сквородникова, і справу було вирішено негативно.

Вольф був незадоволений, особливо тим, що його начебто було викрито в недобросовісній небезсторонності і, прикидаючись байдужим, розгорнув для доповіді дальшу справу — Маслової й заглибився в неї. Сенатори тимчасом подзвонили, попросили собі чаю і розговорилися про випадок, який цікавив у цей час, разом з дуеллю Каменського, всіх петербуржців.

Це була справа директора департаменту, спійманого й викритого на злочині, передбаченому статтею 995.

— Яка мерзота, — з гидливістю сказав Бе.

— Що ж тут поганого? Я вам у нашій літературі покажу на проєкт одного німецького письменника, який просто пропонує, щоб це не вважалося злочином і можливий був шлюб між мужчинами, — сказав Сквородников, жадібно, зі схлипуванням затягаючись зім'ятою цигаркою, яку він тримав між кореннями пальців при долоні, і голосно зареготав.

— Та не може бути, — сказав Бе.

— Я вам покажу, — сказав Сквородников, цитуючи повний заголовок твору й навіть рік та місце видання.

— Кажуть, його до якогось сибірського міста губернатором призначають, — сказав Нікітін.

— І прекрасно. Архієрей його з хрестом зустріне. Треба б архієрея такого самого. Я б їм такого порекомендував, — сказав Сквородников і, кинувши недокурок цигарки в блюдечко, набрав, що міг, бороди і вусів в рот і почав жувати їх.

В цей час пристав, увійшовши, доповів про бажання адвоката і Нехлюдова бути присутніми при розгляді справи Маслової.

— Ось ця справа, — сказав Вольф: — це ціла романтична історія, — і розказав те, що знав про стосунки між Нехлюдовим і Масловою.

Поговоривши про це, докуривши цигарки й допивши чай, сенатори вийшли до зали засідань, оголосили ухвалу в попередній справі й почали справу Маслової.

Вольф дуже докладно своїм тонким голосом доповів касаційну скаргу Маслової і знову не зовсім безсторонньо, а з очевидним бажанням касувати ухвалу суду.

— Чи маєте щось додати? — звернувся головуючий до Фаріна.

Фанарін встав і, випнувши свої білі широкі груди, по пунктах, з дивною поважністю й точністю висловів, довів відступ суду в 6-ти пунктах від точного змісту закону і, крім того, дозволив собі, хоч коротко, торкнутися й самої справи по суті та кричущої несправедливості її розв'язання. Тон короткої, але сильної промови Фанаріна був такий, що він просить пробачення за те, що наполягає на тому, що панове сенатори своєю проникливістю і юридичною мудрістю бачать і розуміють краще за нього, але що робить він це тільки тому, що цього вимагає взятий ним на себе обов'язок. Після промови Фанаріна, здавалося, не могло бути ані найменшого сумніву в тому, що сенат повинен скасувати ухвалу суду. Закінчивши свою промову, Фанарін переможно усміхнувся. Дивлячись на свого адвоката й побачивши цю усмішку, Нехлюдов був певен, що справу виграно. Та, глянувши на сенаторів, він побачив, що Фанарін усміхався й тріумфував тільки сам. Сенатори і товариш обер-прокурора не усміхались і не тріумфували, а мали вигляд людей, які нудьгували й говорили: чули ми багато вашого брата, і все це ні до чого! Вони всі, очевидно, були задоволені аж тоді, коли адвокат скінчив і перестав даремно затримувати їх. Зразу ж після закінчення промови адвоката головуючий звернувся до товариша обер-прокурора. Селенін коротко, але ясно і точно висловився за залишення справи без змін, вважаючи всі приводи для касації необґрунтованими. Слідом за цим сенатори встали й пішли радитись. У кімнаті для нарад голоси поділилися. Вольф був за касацію; Бе, збагнувши, в чому річ, дуже палко стояв теж за касацію, ясно намалювавши товаришам картину суду й непорозуміння присяжних, як він цілком правильно її зрозумів; Нікітін, що, як завжди, стояв за суворість взагалі й за сувору формальність, був проти. Вся справа вирішувалася голосом Сковородникова. І цей голос став на бік відмовлення переважно тому, що вирішення Нехлюдова одружитися з цією дівчиною в ім'я моральних вимог було дуже огидне йому.

Сковородников був матеріаліст-дарвініст і вважав усякі прояви абстрактної моралі чи, ще гірше, релігійності, не тільки ганебним безумством, але й особистою для себе образою. Вся ця морока з цією повією і присутність тут, у сенаті, знаменитого адвоката, що її обороняє, і самого Нехлюдова була йому дуже огидна. І він, засовуючи собі в рот бороду й роблячи гримаси, дуже натурально вдавав, що він нічого не знає про цю справу, як тільки те, що приводи для касації недостатні, і тому згоден з головуючим про залишення скарги без наслідків.

Скаргу було відхилено.

XXII

— Жахливо! — говорив Нехлюдов, виходячи до приймальні з адвокатом, який укладав свій портфель.— В цілком очевидній справі вони чіпляються до форми й відмовляють. Жахливо!

— Справу зіпсовано в суді,— сказав адвокат.

— І Селенін за відмовлення. Жахливо, жахливо! — далі повторював Нехлюдов.— Що ж робити тепер?

— А подамо на царське ім'я. Самі й подайте, поки ви тут. Я напишу вам.

У цей час маленький Вольф, у своїх зірках і мундирі, вийшов до приймальні й підійшов до Нехлюдова.

— Що робити, любий князю. Не було достатніх приводів,— сказав він, знизуючи вузькими плечима й заплющуючи очі, і пішов, куди йому було треба.

Слідом за Вольфом вийшов і Селенін, дізнавшись від сенаторів, що Нехлюдов, його колишній приятель, був тут.

— От не сподівався тебе тут зустріти! — сказав він, підходячи до Нехлюдова, усміхаючись губами, тимчасом як очі в нього залишалися сумними.— Я й не знав, що ти в Петербурзі.

— А я не знав, що ти обер-прокурор...

— Товариш,— поправив Селенін.— Чого ти в сенаті? — спитав він, сумно й понуро дивлячись на приятеля.— Я знав, що ти в Петербурзі. Але яким чином ти тут?

— Тут? А тому, що сподівався знайти справедливість і врятувати ні за що засуджену жінку.

— Яку жінку?

— Справа, яку оце розглянули.

— А, справа Маслової,— згадавши, сказав Селенін.— Зовсім безпідставна скарга.

— Справа не в скарзі, а в жінці, яка невинна й зазнала кари.

Селенін зітхнув.

— Дуже можливо, але...

— Не можливо, а напевно...

— Звідки ж ти знаєш?

— А тому, що я був присяжним. Я знаю, в чому ми зробили помилку.

Селенін задумався.

— Треба було заявити тоді ж,— сказав він.

— Я заявляв.

— Треба було записати в протокол. Якби це було при касаційній скарзі...

— Так, але ж і тепер ясно видно було, що ухвала безглузда.

— Сенат не має права сказати цього. Якби сенат дозволяв собі касувати ухвали судів на підставі своєї думки про справедливість самих ухвал, то не кажучи вже про те, що сенат утратив би всяку підпору й швидше ризикував би порушувати справедливість, ніж відновлювати її,— сказав Селенін, згадуючи попередню справу,— не кажучи про це, вирішення присяжних утратили б усе своє значення.

— Я тільки одно знаю, що жінка ця зовсім невинна, і останню надію врятувати її від незаслуженої кари втрачено. Вища установа підтвердила цілковите беззаконство.

— Вона не підтвердила, бо не входила й не може входити в розгляд самої справи,— сказав Селенін, мружачи очі.

Селенін, який завжди був зайнятий і мало бував у світі, як видно, нічого не чув про роман Нехлюдова; а Нехлюдов, помітивши це, вирішив, що йому й не треба говорити про свої особливі стосунки з Масловою.

— Ти, певно, в тіточки спинився,— додав він, очевидно, бажаючи перемінити розмову.— Я вчора дізнався від неї, що ти тут. Графиня запрошувала мене разом з тобою бути на зборах приїжджого проповідника,— усміхаючись самими губами, сказав Селенін.

— Так, я був, але пішов з огидою,— сердито сказав Нехлюдов, досадуючи з того, що Селенін зводить розмову на інше.

— Ну, чого ж: з огидою? Все-таки, це прояв релігійного почуття, хоч і однобічний, сектантський,— сказав Селенін.

— Це якесь дике безглуздя,— сказав Нехлюдов.

— Ну, ні. Тут чудне тільки те, що ми так мало знаємо вчення нашої церкви, що вважаємо за якесь нове одкровення наші ж основні догмати,— сказав Селенін, ніби кваплячись висловити колишньому приятелеві свої нові для нього погляди.

Нехлюдов здивовано-пильно подивився на Селеніна. А Селенін опустил очі, в яких виявився не тільки сум, але й недобррозичливість.

— Та хіба ти віриш у догмати церкви? — спитав Нехлюдов.

— Розуміється, вірю,— відповів Селенін, прямо й мертво дивлячись у вічі Нехлюдову.

Нехлюдов зітхнув.

— Дивно,— сказав він.

— А втім, ми потім поговоримо,— сказав Селенін.— Іду,— звернувся він до судового пристава, який шанобливо підійшов до нього.— Неодмінно треба бачитися,— додав він, зітхаючи.— Тільки чи застанеш тебе? А мене завжди застанеш о 7 годині, під обід. Надеждинська,— він назвав номер.— Багато відтоді води збігло,— додав він, ідучи, знову усміхаючись самими губами.

— Прийду, якщо встигну,— сказав Нехлюдов, почувавши, що колись близький і любий, Селенін зробився йому раптом, внаслідок цієї короткої розмови, чужим, далеким і незрозумілим, коли не ворожим.

XXIII

Коли Нехлюдов знав Селеніна студентом, це був прекрасний син, вірний товариш і на свої роки добре освічена світська людина, з великим тактом, завжди елегантний і гарний і разом з тим надзвичайно правдивий і чесний. Він учився чудово без особливих труднощів і без найменшого педантизму, одержуючи золоті медалі за твори.

Він не на словах тільки, а справді метою свого молодого життя ставив служіння людям. Служіння цього він не уявляв собі інакше, як у формі державної служби, і тому, як тільки скінчив курс, він систематично розглянув усі діяльності, яким він міг присвятити свої сили, і вирішив, що він буде найкориснішим у другому відділі Власної канцелярії, яка відає складанням законів, і вступив туди. Та, незважаючи на найточніше й насумлінніше виконання всього того, що від нього вимагалось, він не знайшов у цій службі задоволення своєї потреби бути корисним і не міг викликати в собі усвідомлення того, що він робить те, що слід. Незадоволеність ця, внаслідок сутичок з дуже дріб'язковим і гонористим найближчим начальником, так підсилилася, що він вийшов з другого відділу й перейшов до сенату. У сенаті йому було краще, але те саме усвідомлення незадоволеності переслідувало його.

Він, не перестаючи, почував, що було зовсім не те, чого він сподівався і що повинно було бути. Тут, під час служби в сенаті, його рідні виклопотали йому призначення камер-юнкером, і він повинен був їхати в гаптованому мундирі, в білому полотняному фартусі, в кареті дякувати різним людям за те, що його поставили на посаду лакея. Хоч як він старався, він ніяк не міг знайти розумного пояснення цій посаді. І він ще більше, ніж на службі, почував, що це «не те», а тимчасом, з одного боку, не міг відмовитися від цього призначення, щоб не зробити прикrostі тим, які були певні, що вони роблять йому цим велику приємність, а з другого боку, призначення це лестило нижчим властивостям його природи, і йому було приємно бачити себе в дзеркалі в гаптованому золотом мундирі й користуватися тією пошаною, яку викликало це призначення серед деяких людей.

Те саме трапилося з ним і щодо одруження. Йому влаштували, на думку вищого товариства, дуже блискуче одруження. І він одружився теж переважно через те, що, відмовившись,

він образив би, зробив би боляче й нареченій, яка бажала цього шлюбу, і тим, що влаштовували цей шлюб, і через те, що одруження з молодою, миловидною, знатною дівчиною тішило його самолюбство й давало задоволення. Та одруження дуже скоро виявилось ще більше «не те», ніж служба й придворна посада. Після першої дитини дружина не захотіла мати більше дітей і стала вести розкішне світське життя, в якому й він мимоволі мусив брати участь. Вона не була особливо гарна, була вірна йому, і, здавалося,— не кажучи вже про те, що вона цим отруювала життя чоловікові,— і сама нічого, крім страшних зусиль і втоми, не мала від такого життя,— вона все-таки старанно вела його. Всякі спроби Селеніна змінити це життя розбивалися, як об мур, об її впевненість, підтримувану переважно всією її ріднею й знайомими, що так треба.

Дитина, дівчинка, з золотистими довгими локонами й великими ногами, була істота зовсім чужа батькові, особливо тому, що її виховувано зовсім не так, як він хотів цього. Між подружжям встановилося звичайне нерозуміння й навіть небажання зрозуміти одно одного і тиха, мовчазна, приховувана від сторонніх і стримувана правилами пристойності боротьба, яка робила для нього життя дома дуже важким. Отож сімейне життя виявилось ще більше «не те», ніж служба й придворне призначення.

А найбільше «не те» було його ставлення до релігії. Як і всі люди його кола і часу, він без найменшого зусилля розірвав своїм розумовим зростанням ті пута релігійних забобонів, в яких він був вихований, і сам не знав, коли саме він визволився. Як серйозний і чесний, він не приховував цієї своєї свободи від забобонів і офіційної релігії в часи першої молодості, студентства й зближення з Нехлюдовим. Та з роками й підвищеннями його на службі і особливо з реакцією консерватизму, що настала в цей час у суспільстві, ця духовна свобода стала заважати йому. Не говорячи про домашні стосунки, особливо при смерті його батька, панахидах по ньому, і про те, що мати його бажала, щоб він говорив, і що цього почасти вимагала громадська думка,— по службі доводилося раз у раз бути на молебнях, освяченнях, подячних та інших відправах: рідко який день минав, щоб не було якого-небудь відношення до зовнішніх форм релігії, яких уникнути не можна було. Треба було, будучи присутнім при цих відправах, одно з двох: або вдавати (чого він з своєю правдивою вдачею ніколи не міг), що він вірить в те, у що не вірить, або, визнавши всі оці зовнішні форми брехнею, влаштувати своє життя так, щоб не було конче потрібним брати участь у тому, що він вважає брехнею. Та для того, щоб зробити цю справу, яка здається такою не важливою, треба було дуже багато: треба

було, крім того, що стати до повсякчасної боротьби з усіма близькими людьми, треба було ще змінити все своє становище, кинути службу й пожертвувати всією тією користю для людей, що, на його думку, він дає на цій службі вже тепер і сподівався ще більше давати в майбутньому. І для того, щоб зробити це, треба було бути твердо певним своєї правоти. Він і був твердо певен своєї правоти, як не може не бути певна правоти здорового розуму всяка освічена людина нашого часу, що знає трохи історію, знає походження релігії взагалі і про походження та розпад церковно-християнської релігії. Він не міг не знати, що він був правий, не визнаючи істинності церковного вчення.

Але під тиском життєвих умов він, правдива людина, припустився маленької брехні, яка полягала в тому, що він сказав собі, що для того, щоб стверджувати те, що нерозумне — нерозумне, треба перше вивчити це нерозумне. То була маленька брехня, але вона саме й завела його в ту велику брехню, в якій він зав'яз тепер.

Поставивши собі питання про те, чи справедливе те православ'я, в якому він народжений і вихований, якого вимагають від нього всі навколо, без визнання якого він не може провадити далі корисну для людей діяльність,—він уже наперед розв'язував його. І тому для з'ясування цього питання він узяв не Вольтера, Шопенгауера, Спенсера, Конта, а філософські книги Гегеля і релігійні твори Вінер, Хом'якова, і, природно, знайшов у них те саме, що йому було потрібне: подобу заспокоєння і виправдання того релігійного вчення, в якому його було виховано і якого розум його давно вже не допускав, але без якого все життя переповнювалось неприємностями, і при визнанні якого всі ці неприємності зразу усувалися. І він засвоїв собі всі ті звичайні софізми про те, що окремий розум людини не може пізнати істини, що істина відкривається тільки сукупності людей, що єдиний спосіб пізнання її є одкровення, що одкровення зберігає церква тощо; і відтоді вже міг спокійно, без усвідомлення чиненої неправди, бути присутнім на молебнях, панахидах, обіднях, міг говіти й хреститися до образів і міг продовжувати службову діяльність, яка давала йому усвідомлення користі його праці і втіху в нерадісному родинному житті. Він думав, що він вірить, а тимчасом більше, ніж у будь-чому іншому, він усім еством усвідомлював, що ця віра його була щось зовсім «не те».

І від цього в нього завжди були сумні очі. І тому, побачивши Нехлюдова, якого він знав тоді, коли всі ці неправди ще не встановилися в ньому, він згадав себе таким, яким він був тоді, і особливо після того, як він поквапився натякнути йому на свої релігійні погляди, він більше, ніж будь-коли, відчув усе це «не те», і йому стало до болю сумно.

Це ж саме — після першого враження радості від зустрічі з старим приятелем — відчув і Нехлюдов.

І тому вони обидва, пообіцявши один одному, що побачаться, обидва не шукали цього побачення і так і не бачилися в цей приїзд Нехлюдова до Петербурга.

XXIV

Вийшовши з сенату, Нехлюдов з адвокатом пішли разом тротуаром. Кареті свій адвокат звелів їхати за собою й почав розказувати Нехлюдову історію того директора департаменту, про якого говорили сенатори, про те, як його викрили і як замість каторги, що по закону мала бути йому, його призначають губернатором у Сибір. Доказавши всю історію й усю гидоту її, і ще з особливим задоволенням історію про те, як украдені різними високопоставленими особами гроші, зібрані на той усе ще недобудований пам'ятник, повз який вони проїхали сьогодні вранці, і ще про те, як коханка такого-ось нажила мільйони на біржі, і такий-от продав, а такий-он купив дружину, адвокат почав ще нову розповідь про шахрайства і різноманітні злочини вищих чинів у державі, які сиділи не в острозі, а в кріслах голів у різних установах. Розповіді ці, що їх запас був, як видно, невичерпний, давали адвокату велике задоволення, показуючи з цілковитою очевидністю те, що способи, вживані ним, адвокатом, щоб здобувати собі гроші, були цілком правильні й невинні в порівнянні з тими способами, що їх вживали з тією ж метою вищі чини в Петербурзі. І тому адвокат був дуже здивований, коли Нехлюдов, не дослухавши його останньої історії про злочини вищих чинів, попрощався з ним, і взяв візника, і поїхав додому, на квартиру.

Нехлюдову було дуже сумно. Йому було сумно переважно тому, що відмова сенату затверджувала ці безглузді знущання над невинною Масловою, і тому, що ця відмова робила ще важчим його незмінне вирішення з'єднати з нею свою долю. Сум цей підсилювався ще від тих жахливих історій пануючого зла, про які з такою радістю говорив адвокат, і, крім того, він безперестанку згадував недобрий, холодний, неприємний погляд колись милого, одвертого, благородного Селеніна.

Коли Нехлюдов вернувся додому, швейцар з деяким презирством подав йому записку, що її написала в швейцарській якась жінка, як висловився швейцар. Це була записка від матері Шустової. Вона писала, що приїжджала дякувати благодійникові-рятівникові дочки, і, крім того, просити, благодати його приїхати до них на Васильєвський, в 5-ту лінію, таку-там квар-

тиру. Це дуже потрібно було, писала вона йому, для Віри Єфремівни. Хай він не боїться, що його турбуватимуть виявленням подяки, про подяку не говоритимуть, а просто будуть раді його бачити. Якщо можна, то чи не приїде він завтра ранком.

Друга записка була від колишнього товариша Нехлюдова, флігель-ад'ютанта Богатирьова, якого Нехлюдов просив особисто передати приготовлене ним прохання від імені сектантів цареві. Богатирьов своїм розгонистим, рішучим почерком писав, що прохання він, як обіцяв, подасть просто в руки цареві, але що йому спало на думку: чи не краще Нехлюдову перше поїхати до тієї особи, від якої залежить ця справа, і попросити її.

Нехлюдов після вражень останніх днів свого перебування в Петербурзі був у стані цілковитої безнадійності досягти будь-чого. Його плани, складені в Москві, здавалися йому чимось на зразок тих юнацьких мрій, в яких неминуче розчаровуються люди, що вступають в життя. Та все-таки тепер, будучи в Петербурзі, він вважав своїм обов'язком виконати все те, що мав намір зробити, і вирішив завтра ж, побувавши в Богатирьова, виконати його пораду й поїхати до тієї особи, від якої залежала справа сектантів.

Тепер він, діставши з портфеля прохання сектантів, перечитував його, коли до нього постукав і ввійшов лакей графині Катерини Іванівни з запрошенням завітати нагору чай пити.

Нехлюдов сказав, що зараз прийде, і, склавши папери в портфель, пішов до тіточки. По дорозі нагору він виглянув у вікно на вулицю й побачив пару рудих Mariette, і йому раптом несподівано стало весело й захотілось усміхатися.

Mariette в капелюшку, але вже не в чорному, а в якомусь світлому, різних кольорів, платті сиділа з чашкою в руці біля крісла графині й щось щебетала, блискаючи своїми гарними усміхненими очима. У той час, як Нехлюдов заходив до кімнати, Mariette тільки що сказала щось таке смішне, і смішне непристойне — це Нехлюдов бачив з характеру сміху, — що добродушна вусата графиня Катерина Іванівна, вся трясучись товстим своїм тілом, заходилася від сміху, а Mariette з особливим *mischievous** виразом, перекосивши трохи усміхнений рот і схиливши набік енергійне й веселе обличчя, мовчки дивилась на свою співрозмовницю.

Нехлюдов з кількох слів зрозумів, що вони говорили про другу новину петербурзьку того часу, про епізод нового сибірського губернатора, і що Mariette саме про це щось сказала таке смішне, що графиня довго не могла стриматися.

* [грайливим].

— Ти мене замориш,— говорила вона, закашлявшись.

Нехлюдов привітався й підсів до них. І тільки-но він хотів осудити Mariette за її легковажність, як вона, помітивши серйозний і трохи незадоволений вираз його обличчя, зразу ж, щоб сподобатися йому,— а їй цього захотілося з того часу, як вона побачила його,— змінила не тільки вираз свого обличчя, але й весь свій душевний настрій. Вона раптом стала серйозною, незадоволеною своїм життям і, чогось шукаючи, до чогось пориваючись, не те що вдала, а справді засвоїла собі зовсім той самий душевний настрій,— хоч вона словами ніяк не могла б сказати, в чому він полягав,— в якому був Нехлюдов у цю хвилину.

Вона спитала його, як він закінчив свої справи. Він розказав про неуспіх у сенаті й про свою зустріч з Селеніним.

— Ах! яка чиста душа! От справді *chevalier sans peur et sans reproche* *. Чиста душа,— додали обидві дами той постійний епітет, під яким Селенін був відомий у товаристві.

— А що таке його дружина? — спитав Нехлюдов.

— Вона? Ну, та я не судитиму. Але вона не розуміє його. Що ж, невже й він був за відмовлення? — спитала вона зі щирим співчуттям.— Це жахливо, як мені її жалко! — додала вона, зітхаючи.

Він нахмурився і, бажаючи перемінити розмову, почав говорити про Шустову, яку тримали у фортеці й випустили на її клопотання. Він подякував за клопотання перед чоловіком і хотів сказати про те, як жахливо думати, що жінка ця й уся сім'я її мучилися тільки тому, що ніхто не нагадав про них, але вона не дала йому договорити й сама висловила своє обурення.

— Не говоріть мені,— сказала вона.— Як тільки чоловік сказав мені, що її можна випустити, мене саме вразила ця думка. За що ж тримали її, коли вона не винна? — висловила вона те, що хотів сказати Нехлюдов.— Це обурливо, обурливо!

Графиня Катерина Іванівна бачила, що Mariette кокетує з племінником, і це забавляло її.

— Знаєш, що? — сказала вона, коли вони замовкли,— приїжджай завтра увечері до Aline, в неї буде Кізеветер. І ти теж,— звернулася вона до Mariette.

— Il vous a remarqué **, — сказала вона племінникові.— Він мені сказав, що все, що ти говориш,— я йому розказала,— все це добра ознака і що ти неодмінно прийдеш до Христа. Неодмінно приїжджай. Скажи йому, Mariette, щоб він приїхав. І сама приїжджай.

* [рицар без страху і докору].

** [Він тебе помітив].

— Я, графине, по-перше, не маю ніяких прав що-небудь радити князеві,— сказала Mariette, дивлячись на Нехлюдова, і цим поглядом установлюючи між ним і нею якусь цілковиту згоду в ставленні до слів графині і взагалі до евангелізму,— і, по-друге, я не дуже люблю, ви знаєте...

— Та ти завжди все робиш навиворіт і по-своєму.

— Як по-своєму? Я вірю, як баба простісінька,— сказала вона, усміхаючись.— А по-третє,— казала далі вона,— я завтра їду до французького театру.

— Ах! А бачив ти оту... ну, як її? — сказала графиня Катерина Іванівна.

Mariette підказала ім'я знаменитої французької актриси.

— Поїдь неодмінно,— це диво.

— Кого ж перше дивитися, та tante, актрису чи проповідника? — сказав Нехлюдов, усміхаючись.

— Будь ласка, не лови мене на словах.

— Я думаю, перше проповідника, а потім французьку актрису, а то коли б зовсім не втратити смаку до проповіді,— сказав Нехлюдов.

— Ні, краще почати з французького театру, потім покаятися,— сказала Mariette.

— Ну, ви мене на сміх не смійте брати. Проповідник — проповідником, а театр — театром. Для того, щоб спастися, зовсім не треба зробити в аршин обличчя й усе плакати. Треба вірити, і тоді буде весело.

— Ви, та tante, краще за всякого проповідника проповідуете.

— А знаєте, що? — сказала Mariette, задумавшись,— приїжджайте завтра до мене в ложу.

— Я боюсь, що мені не можна буде...

Розмову перебив лакей, який доповів про відвідувача. Це був секретар благодійного товариства, в якому головою була графиня.

— Ну, це пренудний пан. Я краще його там прийму. А потім прийду до вас. Напоїть його чаєм, Mariette,— сказала графиня, виходячи своєю швидкою вертлявою ходою до зали.

Mariette скинула рукавичку й оголила енергійну, досить плоску руку з укритим перснями підмізинним пальцем.

— Хочете? — сказала вона, беручись за срібний чайник на спирту й дивно відставаючи мізинець.

Обличчя в неї зробилося серйозним і сумним.

— Мені завжди страшенно-страшенно боляче буває думати, що люди, думкою яких я дорожу, змішують мене з тим становищем, в якому я перебуваю.

Вона начебто готова була заплакати, говорячи останні слова. І хоч, коли розібрати їх, слова ці або не мали ніякого,

або мали дуже неясний зміст, вони Нехлюдову здалися незвичайно глибокими, щирими і добрими: так вабив його до себе той погляд блискучих очей, який супроводив ці слова молодой, гарной й добре одягненой жінки.

Нехлюдов дивився на неї мовчки й не міг одірвати очей від її обличчя.

— Ви думаете, що я не розумію вас і всього, що в вас діється. Адже те, що ви сказали, всім відомо. *C'est le secret de polichinelle* *. І я захоплююся цим і хвалю вас.

— Але ж нема чим захоплюватись, я так мало ще зробив.

— Це однаково. Я розумію ваше почуття й розумію її,— ну, добре, добре, я не говоритиму про це,— перебила вона себе, помітивши в нього на обличчі невдоволення.— Але я розумію ще й те, що побачивши всі страждання, весь жах того, що робиться в тюрмах,— говорила *Mariette*, бажаючи тільки одного,— повернути його до себе, своїм жіночим почуттям угадуючи все те, що було йому важливим і дорогим,— ви хочете допомогти тим, що страждають, і страждають так жакливо, так жакливо від людей, від байдужості, жорстокості. Я розумію, як можна віддати за це життя, і сама б віддала. Але в кожного своя доля...

— Хіба ви невдоволені з своєї долі?

— Я? — спитала вона, начебто вражена подивом, що можна про це питати.— Я *мушу* бути вдоволена,— і вдоволена. Але є черв'як, який прокидається...

— І йому не треба давати засинати, треба вірити цьому голосові,— сказав Нехлюдов, зовсім піддавшись її обманові.

Потім багато разів Нехлюдов з соромом згадував усю свою розмову з нею; згадував її не стільки брехливі, скільки підроблені під нього слова і те обличчя — нібито розчуленої уваги, з якою вона слухала його, коли він розказував їй про страхіття острогу і про свої враження в селі.

Коли графиня вернулась, вони розмовляли як не тільки старі, але й найщиріші друзі, які тільки й розуміли одне одного серед юрби, що не розуміла їх.

Вони говорили про несправедливість влади, про страждання нещасливих, про бідність народу, але, по суті, очі їх, що дивилися одні на одних під гомін розмови, не перестаючи питали: «можеш кохати мене?» і відповідали «можу», і статеве почуття, набираючи найбільш несподіваних і райдужних форм, вабило їх одне до одного.

Від'їжджаючи, вона сказала йому, що завжди готова служити йому, чим може, і просила його приїхати до неї завтра

* [Це секрет полішинеля].

увечері неодмінно, хоч на хвилину, в театр, що їй треба ще поговорити з ним про одну важливу річ.

— Та й коли я вас побачу знову?—додала вона, зітхнувши, і стала обережно надівати рукавичку на вкриту перснями руку.— То скажіть, що прийдете.

Нехлюдов пообіцяв.

Цієї ночі, коли Нехлюдов, залишившись сам у своїй кімнаті, ліг у постіль і погасив свічку, він довго не міг заснути. Коли він згадував про Маслоу, про ухвалу сенату й про те, що він усе-таки вирішив їхати за нею, про своє відмовлення від права на землю, йому раптом, як відповідь на ці запитання, уявилося обличчя Mariette, її зітхання й погляд, коли вона сказала: «коли я вас побачу знову», і її усмішка,— з такою ясністю, що він начебто бачив її й сам усміхнувся. «Чи добре я зроблю, поїхавши до Сибіру? І чи добре я зроблю, позбавивши себе багатства?» спитав він себе.

І відповіді на ці запитання цієї ясної петербурзької ночі, яку видно було крізь нещільно спущену штору, були непевні. Все сплуталося у нього в голові. Він викликав у собі колишній настрій і згадував колишній хід думок; та думки ці вже не мали колишньої сили переконливості.

«А що як усе це я видумав і не матиму сили жити цим: розкаюся в тому, що я зробив добре», сказав він собі і, не мавши сили відповісти на ці запитання, він відчув таку тугу і розпач, яких він давно не почував. Не мавши сили розібратися в цих питаннях, він заснув тим важким сном, яким він бувало засинав після великого карточного програшу.

XXV

Першим почуттям Нехлюдова, коли він прокинувся другого ранку, було те, що він напередодні зробив якусь мерзоту.

Він став пригадувати: мерзоти не було, вчинку не було поганого, але були думки, погані думки про те, що всі його теперішні наміри — одруження з Катюшею й віддачі землі селянам,— що все це нездійсненні мрії, що всього того він не витримає, що все це штучне, неприродне, а треба жити, як жив.

Вчинку поганого не було, але було те, що набагато гірше за поганий вчинок: були ті думки, від яких походять усі погані вчинки. Вчинку поганого можна не повторити й розкаятися в ньому, а погані думки породжують усі погані вчинки.

Поганий вчинок тільки прокладає дорогу до поганих вчинків; а погані думки нестримно тягнуть цією дорогою.

Повторивши в своїй уяві ранком учорашні думки, Нехлю-

дов здивувався з того, як він міг хоч на хвилину повірити їм. Хоч яке нове й важке було те, що він мав намір зробити, він знав, що це було єдине можливе для нього тепер життя, і хоч як звично й легко було вернутися до попереднього, він знав, що це була смерть. Вчорашня спокуса уявилася йому тепер тим, що буває з людиною, коли вона розіспалась і їй хочеться хоч не спати, а ще повалятися, порозкошувати в постелі, дарма що вона знає, що час уставати для важливої й радісної справи, яка чекає на неї.

У цей день, останній день його перебування в Петербурзі, він зранку поїхав на Васильєвський острів до Шустової.

Квартира Шустової була на другому поверсі. Нехлюдов, як йому показав двірник, потрапив на чорний хід і прямими й крутими сходами увійшов просто в гарячу кухню, де густо пахло їжею. Літня жінка, з засуканими рукавами, у фартусі і в окулярах, стояла біля плити й щось мішала в паруючій каструлі.

— Вам кого? — спитала вона суворо, дивлячись поверх окулярів на того, хто увійшов.

Не встиг Нехлюдов назвати себе, як обличчя в жінки набуло зляканого й радісного виразу.

— Ах, князю! — витираючи об фартух руки, скрикнула жінка. — Та чого ж ви з чорного ходу? Благодійнику ви наш! Я мати її. Згубили ж були зовсім дівчинку. Рятівник ви наш, — говорила вона, хапаючи Нехлюдова за руку й намагаючись поцілувати її. — Я вчора була у вас. Мене сестра особливо просила. Вона тут. Сюди, сюди, будь ласка, за мною, — говорила Шустова-мати, проводячи Нехлюдова через вузькі двері й темний коридорчик та по дорозі поправляючи то підтикане плаття, то волосся. — Сестра моя Корнилова... мабуть, чули, — пошепки додала вона, спинившись перед дверима. — Вона була замішана в політичних справах. Дуже розумна жінка.

Відчинивши двері з коридора, мати Шустової ввела Нехлюдова до маленької кімнатки, де перед столом на диванчику сиділа невисока повна дівчина в смугастій ситцьовій кофточці і з кучерявим білявим волоссям, яке облямовувало її кругле й дуже бліде, схоже на материне, обличчя. Проти неї сидів, зігнувшись удвоє на кріслі, в російській, з вишитим коміром сорочці молодий чоловік з чорними вусиками й борідкою. Вони обоє, очевидно, були так захоплені розмовою, що оглянулись аж тоді, коли Нехлюдов уже ввійшов у двері.

— Лідо, князь Нехлюдов, той самий...

Бліда дівчина нервово схопилась, поправляючи пасмо волосся, що вибілося з-за вуха, і злякано вп'ялася своїми великими сірими очима в того, що входив.

— То ви та сама небезпечна жінка, за яку просила Віра Єфремівна? — сказав Нехлюдов, усміхаючись і простягаючи руку.

— Так, я сама,— сказала Лідія і, на весь рот відкриваючи ряд чудових зубів, усміхнулася доброю, дитячою усмішкою.— Це тьотя дуже хотіла вас бачити. Тьотю! — звернулася вона в двері приємним ніжним голосом.

— Віра Єфремівна була дуже засмучена вашим арештом,— сказав Нехлюдов.

— Сюди або сюди сідайте краще,— говорила Лідія, показуючи на м'яке зламане крісло, з якого тільки що встав молодий чоловік.— Мій двоюрідний брат — Захаров,— сказала вона, помітивши погляд, яким Нехлюдов оглядав молодого чоловіка.

Молодий чоловік, так само добродушно усміхаючись, як і сама Лідія, привітався з гостем і, коли Нехлюдов сів на його місце, узяв собі стілець від вікна й сів поряд. З других дверей вийшов ще білявий гімназист, років 16, і мовчки сів на підвіконня.

— Віра Єфремівна великий приятель з тьотею, а я майже не знаю її,— сказала Лідія.

У цей час з суміжної кімнати вийшла, у білій кофточці, підперезаній паском, жінка з дуже приємним, розумним обличчям.

— Здрастуйте, от спасибі, що приїхали,— почала вона, як тільки сіла на дивані поруч з Лідією.— Ну, як Вірочка? Ви її бачили? Як вона зносить своє становище?

— Вона не скаржиться,— сказав Нехлюдов,— каже, що в неї самопочуття олімпійське.

— Ах, Вірочка, впізнаю її,— усміхаючись і похитуючи головою, сказала тітка.— Її треба знати. Це чудова людина. Все для інших, нічого для себе.

— Так, вона нічого для себе не хотіла, а тільки була заклопотана вашою племінницею. Її мучило, головно, те, що її, як вона казала, ні за що взяли.

— Це так,— сказала тітка,— це жахлива справа! Постраждала вона, власне, за мене.

— Та зовсім ні, тьотю! — сказала Лідія.— Я б і без вас узяла папери.

— Вже дозволь мені знати краще за тебе,— сказала тітка.— Бачите,— казала далі вона, звертаючись до Нехлюдова,— все вийшло через те, що одна особа просила мене зберегти на якийсь час її папери, а я, не маючи квартири, віднесла до неї. А в неї тієї ж ночі зробили трус і взяли і папери і її, і ось тримали досі, вимагали, щоб вона сказала, від кого одержала.

— Я й не сказала,— швидко промовила Лідія, нервово смикаючи пасмо волосся, яке зовсім не заважало їй.

— Та я й не говорю, що ти сказала,— відповіла тітка.

— Якщо вони взяли Митіна, то зовсім не через мене,— сказала Лідія, червоніючи й неспокійно оглядаючись навколо себе.

— Та ти не говори про це, Лідочко,— сказала мати.

— Чого ж, я хочу розказати,— сказала Лідія, вже не усміхаючись, а червоніючи, і вже не поправляючи, а накручуючи на палець своє пасмо та все оглядаючись.

— Учора ж що було, коли ти стала говорити про це.

— Нітрохи... Облиште, матусю. Я не сказала, а тільки промовчала. Коли вони допитували мене два рази про тьотю і про Митіна, я нічого не сказала й заявила йому, що нічого відповідати не буду. Тоді отой... Петров...

— Петров, сищик, жандарм і великий негідник,— додала тітка, пояснюючи Нехлюдову слова племінниці.

— Тоді він,— казала далі Лідія, хвилюючись і кваплячись,— почав умовляти мене. «Все, каже, що ви мені скажете, нікому пошкодити не може, а навпаки... Якщо ви скажете, то визволите невинних, яких ми, може, даремно мучимо». Ну, а я все-таки сказала, що не скажу. Тоді він мовить: «Ну, гаразд, не говоріть нічого, а тільки не заперечуйте того, що я скажу». І він став називати імена й назвав Митіна.

— Та ти не говори,— сказала тітка.

— Ах, тьотю, не заважайте...— і вона, не перестаючи, смикала себе за пасмо волосся та все оглядалася,— і раптом, уявіть собі, на другий день дізнаюся — мені перестукуванням передають,— що Митіна взято. Ну, думаю, я виказала. І так це мене стало мучити, що я мало не збожеволіла.

— І виявилось, що зовсім не через тебе його було взято,— сказала тітка.

— Та я ж не знала. Думаю — я виказала. Ходжу, ходжу від стіни до стіни, не можу не думати. Думаю: виказала. Ляжу, вкриюся й чую — шепоче хтось мені на вухо: виказала, виказала Митіна, Митіна виказала. Знаю, що це галюцинація, і не можу не слухати. Хочу заснути — не можу, хочу не думати — теж не можу. Ось це було жахливо! — говорила Лідія, дедалі більше хвилюючись, намотуючи на палець пасмо волосся і знову розмотуючи його та все оглядаючись.

— Лідочко, ти заспокойся,— повторила мати, торкаючись її плеча.

Та Лідочка не могла вже спинитися.

— Це тим жахливо...— почала вона щось іще, але схлипнула, не договоривши, схопилася з дивана і, зачепившись за крісло, вибігла з кімнати. Мати пішла за нею.

— Перевішати мерзотників,— промовив гімназист, що сидів на вікні.

— Ти чого? — спитала тітка.

— Я нічого... Я так,— відповів гімназист і схопив цигарку, що лежала на столі, і став закурювати її.

XXVI

— Так, для молодих це одиночне ув'язнення жахливе,— сказала тітка, похитуючи головою й теж закурюючи цигарку.

— Я думаю, для всіх,— сказав Нехлюдов.

— Ні, не для всіх,— відповіла тітка.— Для справжніх революціонерів, мені розказували, це відпочинок, заспокоєння. Нелегальний живе завжди в тривозі й матеріальних нестатках і в страху і за себе, і за інших, і за діло, і нарешті його беруть, і всьому кінець, і всю відповідальність знято: сиди й відпочивай. Просто, мені казали, почувають радість, коли беруть. Ну, а для молодих, невинних — завжди спочатку беруть невинних, як Лідочка,— для цих перший шок жахливий. Не те, що вас позбавили волі, грубо поводяться, погано годують, погане повітря, взагалі всякі злигодні — все це нічого. Якби було втрое більше злигоднів, все це зносилося б легко, якби не той моральний шок, якого зазнаєш, коли потрапиш уперше.

— Хіба ви зазнали?

— Я? Два рази сиділа,— усміхаючись сумною, приємною усмішкою, сказала тітка.— Коли мене взяли вперше — і взяли ні за що,— казала далі вона,— мені було 22 роки, у мене була дитина, і я була вагітна. Хоч яке тяжке для мене було тоді позбавлення волі, розлука з дитиною, з чоловіком, все це було ніщо в порівнянні з тим, що я відчула, коли зрозуміла, що перестала бути людиною й стала річчю. Я хочу попроситися з донькою — мені кажуть, щоб я йшла й сідала на візника. Я питаю, куди мене везуть,— мені відповідають, що я дізнаюся, коли привезуть. Я питаю: в чому мене обвинувачують,— мені не відповідають. Коли мене, після допиту, роздягли, наділи тюремний одяг за №, ввели під склепіння, відімкнули двері, впхнули туди, замкнули й пішли, і залишився лише вартовий з рушницею, який ходив мовчки та часом заглядав у щілину моїх дверей,— мені стало страшенно тяжко. Мене, пам'ятаю, найбільше тоді приголомшило те, що жандармський офіцер, коли допитував мене, запропонував мені курити. Виходить, він знає, як люди люблять курити, знає, виходить, як люблять матері дітей, і діти матір; то як же вони безжалісно відірвали мене від усього, що дороге, і зам-

кнули, як дикого звіра? Цього не можна знести безкарно. Якщо хто вірив у бога і людей, в те, що люди люблять одно одного, той після цього перестане вірити в це. Я з того часу перестала вірити в людей і озлобилася,—закінчила вона й усміхнулась.

З дверей, куди пішла Лідія, вийшла її мати й сповістила, що Лідочка дуже розхвилювалася й не вийде.

— І за що занапашено молоде життя? Особливо боляче мені,—сказала тітка,— бо я була мимовільною причиною.

— Бог дасть, на сільському повітрі одужає,—сказала мати,— пошлемо її до батька.

— Так, якби не ви, загинула б зовсім,—сказала тітка.— Спасибі вам. А бачити вас я хотіла на те, щоб попросити вас передати листа Вірі Єфремівні,—сказала вона, дістаючи листа з кишені.— Листа не запечатано, можете прочитати його й розірвати чи передати,—що визнаєте за більш відповідне до ваших переконань,—сказала вона.— В листі нема нічого компрометуючого.

Нехлюдов узяв лист і, пообіцявши передати його, встав і, попрощавшись, вийшов на вулицю.

Листа він, не прочитавши його, запечатав і вирішив передати за призначенням.

XXVII

Остання справа, яка затримала Нехлюдова в Петербурзі, була справа сектантів, що їх прохання на ім'я царя він мав намір подати через колишнього товариша по полку, флігель-ад'ютанта Богатирьова. Ранком він приїхав до Богатирьова й застав його ще дома, хоч і на від'їзді, за сніданком. Богатирьов був невисокий, кремезний мужчина, обдарований незвичайною фізичною силою — він гнув підкови — добрий, чесний, прямий і навіть ліберальний. Незважаючи на ці властивості, він був близька людина до двору й любив царя та його сім'ю і вмів якимось дивним способом, живучи в цьому вищому середовищі, бачити в ньому саме добре й не брати участі ні в чому поганому й нечесному. Він ніколи не судив ні людей, ні заходів, а або мовчав, або говорив сміливим, гучним, наче він кричав, голосом те, що йому треба було сказати, часто при цьому сміючись таким самим гучним сміхом. І робив він це не з політичності, а тому, що така була його вдача.

— Ну, чудесно, що ти заїхав. Чи не хочеш поснідати? А то сідай. Біфштекс чудесний! Я завжди з істотного починаю і кінчаю. Ха, ха, ха. Ну, вина випий,—кричав він, показуючи на графин з червоним вином.— А я про тебе думав. Прохання

я подам. В руки віддам — це правда; тільки спало мені на думку, чи не краще тобі перше з'їздити до Топорова.

Нехлюдов скривився при згадці про Топорова.

— Все від нього залежить. Однаково ж у нього питають. А може, він сам тебе задовольнить.

— Якщо ти радиш, я поїду.

— І прекрасно. Ну, що, Пітер як на тебе впливає,— прокричав Богатирьов,— скажи, га?

— Почуваю, що загіпнотизовуюсь,— сказав Нехлюдов.

— Загіпнотизовуєшся? — повторив Богатирьов і гучно зареготав.— Не хочеш, ну як хочеш.— Він утер серветкою вуса.— То поїдеш? Га? Якщо він не зробить, то давай мені, я завтра ж віддам,— прокричав він і, вставши з-за столу, перехрестився широким хрестом, очевидно, так само позасвідомо, як він утер рота, і став пристьобувати шаблю.— А тепер прощавай, мені треба їхати.

— Разом вийдемо,— сказав Нехлюдов, з задоволенням потискуючи сильну, широку руку Богатирьова, і як завжди, під приємним враженням чогось здорового, несвідомого, свіжого, розійшовся з ним на ганку його дому.

Хоч він і не сподівався нічого доброго від своєї поїздки, Нехлюдов усе-таки, за порадою Богатирьова, поїхав до Топорова, до тієї особи, від якої залежала справа сектантів.

Посада, яку займав Топоров, за призначенням своїм становила внутрішню суперечність, не бачити якої могла тільки людина тупа й позбавлена морального почуття. Топоров мав обидві ці негативні властивості. Суперечність, що була в посаді, яку він займав, була в тому, що мета його посади полягала в підтримуванні й захисті зовнішніми засобами, не виключаючи й насильства, тієї церкви, яку за її ж визначенням встановлено самим богом і її не можуть захитати ні врата пекельні, ні будь-які людські зусилля. Ось цю божественну й зовсім непохитну божеську установу мала підтримувати й захищати та людська установа, на чолі якої стояв Топоров із своїми чиновниками. Топоров не бачив цієї суперечності чи не хотів її бачити і тому дуже серйозно був заклопотаний тим, щоб який-небудь ксьондз, пастор чи сектант не зруйнував тієї церкви, якої не можуть подолати врата пекельні. Топоров, як і всі люди, позбавлені основного релігійного почуття, свідомості рівності й братства людей, був цілком певен, що народ складається з істот зовсім інших, ніж він сам, і що для народу конче потрібне те, без чого він дуже добре може обходитись. Сам він у глибині душі ні в що не вірив і вважав таке становище дуже вигідним і приємним, але боявся, щоб народ не прийшов до такого самого становища, і вважав,

як він казав, священним своїм обов'язком рятувати від цього народ.

Так само, як в одній куховарській книзі говориться, що раки люблять, щоб їх варили живими, він був цілком певен, і не в переносному розумінні, як цей вислів розуміли в куховарській книзі, а в прямому, — думав і говорив, що народ любить бути забобонним.

Він ставився до підтримуваної ним релігії так, як ставиться курівник до падла, яким він годує своїх курей: падло дуже неприємне, але кури люблять і їдять його, і тому їх треба годувати падлом.

Розуміється, всі ці Іверські, Казанські і Смоленські дуже грубе ідолопоклонство, але народ любить це й вірить у це, і тому треба підтримувати ці забобони. — Так думав Топоров, не розуміючи того, що йому здавалося, що народ любить забобони тільки тому, що завжди були і тепер бувають такі жорстокі люди, яким і був він, Топоров, які, просвітившись, зживають своє світло не на те, на що вони повинні б уживати його, — на допомогу народові, що вибивається з пільми неутства, а тільки на те, щоб закріпити його в ній.

У той час, як Нехлюдов увійшов до його приймальні, Топоров у кабінеті своєму розмовляв з монахинею-ігуменею, жвавою аристократкою, яка поширювала й підтримувала православ'я в Західному краї серед силоміць загнаних у православ'я уніатів.

Чиновник для особливих доручень, який був у приймальні, розпитав Нехлюдова про його справу і, дізнавшись, що Нехлюдов узявся передати прохання сектантів цареві, спитав його, чи не може він дати переглянути прохання. Нехлюдов дав прохання, і чиновник з проханням пішов до кабінету. Монахиня в клобуку, з р'озмаяною вуаллю і чорним шлейфом, що тягся за нею, склавши білі з вичищеними нігтями руки, в яких вона тримала топазні чотки, вийшла з кабінету й пройшла до виходу. Нехлюдова все ще не запрошували зайти. Топоров читав прохання й похитував головою. Він був неприємно здивований, читаючи ясно і сильно написане прохання.

«Якщо тільки воно потрапить до рук царя, воно може викликати неприємні запитання і непорозуміння», подумав він, дочитавши прохання. І, поклавши його на стіл, подзвонив і наказав запросити Нехлюдова.

Він пам'ятав справу цих сектантів, у нього було вже їхнє прохання. Справа полягала в тому, що тих християн, які відпали від православ'я, умовляли, а потім віддали під суд, але суд виправдав їх. Тоді архієрей з губернатором вирішили, на підставі незаконності шлюбу, розіслати чоловіків, жінок і дітей в різні місця заслання. Ось ці саме батьки і жінки й про-

сили, щоб їх не розлучали. Топоров згадав про цю справу, коли вона вперше потрапила до нього. І тоді він вагався — чи не припинити її. Але шкоди не могло бути ніякої від затвердження розпорядження про те, щоб розіслати по різних місцях членів родин цих селян; а залишення їх на місцях могло мати поганий вплив на інше населення в розумінні відпадання їх від православ'я, до того ж це виявляло старанність архієрея, і тому він дав хід справі так, як її було спрямовано.

А тепер, з таким захисником як Нехлюдов, що мав зв'язки в Петербурзі, справа могла бути представлена царю як щось жорстоке, або потрапити в закордонні газети, і тому він зразу ж прийняв несподіване вирішення.

— Здрастуйте,— сказав він з виглядом дуже зайнятої людини, стоячи зустрівши Нехлюдова й зразу ж приступаючи до справи.

— Я знаю цю справу. Тільки-но я глянув на імена, я згадав про цю нещасну справу,— сказав він, узявши в руки прохання й показуючи його Нехлюдову.— І я дуже вдячний вам, що ви нагадали мені про неї. Це губернська влада перестаралася...

Нехлюдов мовчав, з недобрим почуттям дивлячись на нерухому маску блідого обличчя.

— І я зроблю розпорядження, щоб цей захід був скасований і люди ці повернені на місце проживання.

— Отож я можу не давати ходу цьому прохання? — сказав Нехлюдов.

— Звичайно. Я вам обіцяю це,— сказав він з особливим наголосом на слові «я», очевидно, цілком певний, що його чесність, його слово були найкращою запорукою.— Та найкраще я зараз напишу. Будь ласка, посидьте.

Він підійшов до стола й став писати. Нехлюдов, не сідаючи, дивився згори на цей вузький, лисий череп, на цю руку з товстими синіми жилами, що швидко водила пером, і дивувався, навіщо робить те, що вона робить, і так заклопотано робить ця до всього, очевидно, байдужа людина? Навіщо?..

— То ось,— сказав Топоров, запечатуючи конверт: — оголошіть це вашим клієнтам,— додав він, стискаючи губи ніби в усмішку.

— За що ж ці люди страждали? — сказав Нехлюдов, беручи конверт.

Топоров підвів голову й усміхнувся, начебто запитання Нехлюдова робило йому приємність.

— Цього я вам не можу сказати. Можу сказати тільки те, що інтереси народу, які ми охороняємо, такі важливі, що надмірна щирість у питаннях віри не така страшна

й шкідлива, як поширювана тепер надмірна байдужість до них.

— Але яким же чином в ім'я релігії порушуються найперші вимоги добра — розлучаються сім'ї...

Топоров усе так само поблажливо усміхався, очевидно вважаючи милим те, що говорив Нехлюдов. Хоч би що сказав Нехлюдов, Топоров усе визнавав би милим і однобічним з височини того, як він думав, широкого державного становища, на якому він був.

— З точки зору окремої людини це може здаватися так, — сказав він, — але з державної точки зору здається трохи інакше. А втім, моє шанування, — сказав Топоров, нахилиючи голову й простягаючи руку.

Нехлюдов потиснув її і мовчки, поспішно вийшов, розкаюючись у тому, що він потиснув цю руку.

«Інтереси народу, — повторив він слова Топорова. — Твої інтереси, тільки твої», — думав він, виходячи від Топорова.

І думкою пробігши по всіх тих особах, на яких проявлялася діяльність установ, що відновлюють справедливість, підтримують віру й виховують народ, — від баби, покараної за безпатентну торгівлю горілкою, і хлопця за крадіжку, і бродягу за бродяжництво, і палія за підпал, і банкіра за розкрадання, і тут-таки ту нещасну Лідію за те тільки, що від неї можна було одержати потрібні відомості, і сектантів за порушення православ'я, і Гуркевича за бажання конституції, — Нехлюдов з надзвичайною ясністю подумав про те, що всіх цих людей хапали, ув'язнювали чи висилали зовсім не тому, що ці люди порушували справедливість чи робили беззаконства, а тільки тому, що вони заважали чиновникам і багатіям володіти тим багатством, яке вони збирали з народу.

А заважала і баба, що торгувала без патенту, і злодій, що вештається по місту, і Лідія з прокламаціями, і сектанти, які руйнують забобони, і Гуркевич з конституцією. І тому Нехлюдову здавалося цілком ясно, що всі ці чиновники, — починаючи від чоловіка його тітки, сенаторів і Топорова, до всіх тих маленьких, чистих і коректних панів, які сиділи за столами в міністерствах, — нітрохи не бентежилися тим, що за такого ладу страждали невинні, а були заклопотані тільки тим, щоб якось усунути всіх небезпечних.

Отож не тільки не додержувалися правила про прощення десяти винних для того, щоб не обвинуватити невинного, а навпаки, так само як для того, щоб вирізати гниле, доводиться захопити свіжого, — усовували через покарання десяти безпечних для того, щоб усунути одного справді небезпечного.

Таке пояснення всього того, що відбувалося, здавалось Нехлюдову дуже простим і ясним, але саме ця простота і ясність і примушували Нехлюдова вагатися у визнанні його. Не може ж бути, щоб таке складне явище мало таке просте й жахливе пояснення, не могло ж бути, щоб усі ті слова про справедливість, добро, закон, віру, бога тощо були тільки слова й приховували найгрубішу користь і жорстокість.

XXVIII

Нехлюдов виїхав би того ж дня увечері, але він обіцяв Mariette бути в неї в театрі, і хоч він знав, що цього не треба було робити, він усе-таки, кривлячи перед самим собою душею, поїхав, вважаючи себе зобов'язаним словом, яке він дав. Крім бажання бачити ще раз Mariette, йому хотілось, як він думав, востаннє приміряти себе до цього світу, колись такого близького, свого, і тепер такого чужого.

«Чи можу я протистояти цим спокусам? — не зовсім щиро думав він.— Подивлюся востаннє».

Переодягшись у фрак, він приїхав до другого акту вічної «*Dame aux camélias*» *, в якій приїжджа актриса ще по-новому показувала, як умирають сухотні жінки.

Театр був повен, і бенуар Mariette зразу ж з пошаною до тієї особи, що спитала про нього, показали Нехлюдову.

У коридорі стояв ліврейний лакей і, як знайомому, уклонився й відчинив йому двері.

Всі ряди протилежних лож з фігурами, що сиділи і стояли, і близькі спини, і сиві, напівсиві, лисі, плішиві і на помаджені, завиті голови тих, що сиділи в партері,— всі глядачі були зосереджені на спогляданні гарно вбраної, в шовку і мереживах, худої, кощавої актриси, яка викривлялася й не натуральним голосом говорила монолог. Хтось шикнув, коли відчинилися двері, і два струмені холодного і теплого повітря пробігли по обличчю Нехлюдова.

В ложі була Mariette і незнайома дама в червоній накидці й великій, важкій зачісці та двоє мужчин: генерал, чоловік Mariette, гарна, висока людина з суворим непроникливим горбоносим обличчям і військовими, ватою і полотном підробленими, високими грудьми, і білявий, лисий мужчина з проголеним з фосеткою підборіддям між урочистими бакенбардами. Mariette, граціозна, тонка, елегантна, декольте, зі своїми міцними мускулястими плечима, що спускалися похило від шиї, на з'єднанні якої з плечима чорніла родимка, зразу огляну-

* [«Дама з камеліями», п'єса О. Дюма-сина].

лась і, показуючи Нехлюдову віялом на стілець позад себе, привітно, вдячно, і як йому здалося, багатозначно усміхнулась до нього. Чоловік її спокійно, як він усе робив, глянув на Нехлюдова й нахилив голову. Так і видно в ньому було — в погляді, яким він обмінявся з дружиною, — владар, власник гарної дружини.

Коли скінчився монолог, театр, затріщав від оплесків. Mariette встала і, підтримуючи шовкову спідницю, що шелестіла, вийшла в задню частину ложі й познайомила чоловіка з Нехлюдовим. Генерал, не перестаючи, усміхався очима і, сказавши, що дуже радий, спокійно й непроникно мовчав.

— Мені нині їхати треба, але я обіцяв вам, — сказав Нехлюдов, звертаючись до Mariette.

— Якщо ви мене не хочете бачити, то побачите дивну актрису, — відповідаючи на зміст його слів, сказала Mariette. — Правда ж, яка вона хороша була в останній сцені? — звернулася вона до чоловіка.

Чоловік нахилив голову.

— Це не зворушує мене, — сказав Нехлюдов. — Я так багато бачив тепер справжнього нещастя, що...

— Та сідайте, розкажіть.

Чоловік прислухався й іронічно дедалі більше усміхався очима.

— Я був у тієї жінки, яку випустили і яку тримали так довго; зовсім пригнічена істота.

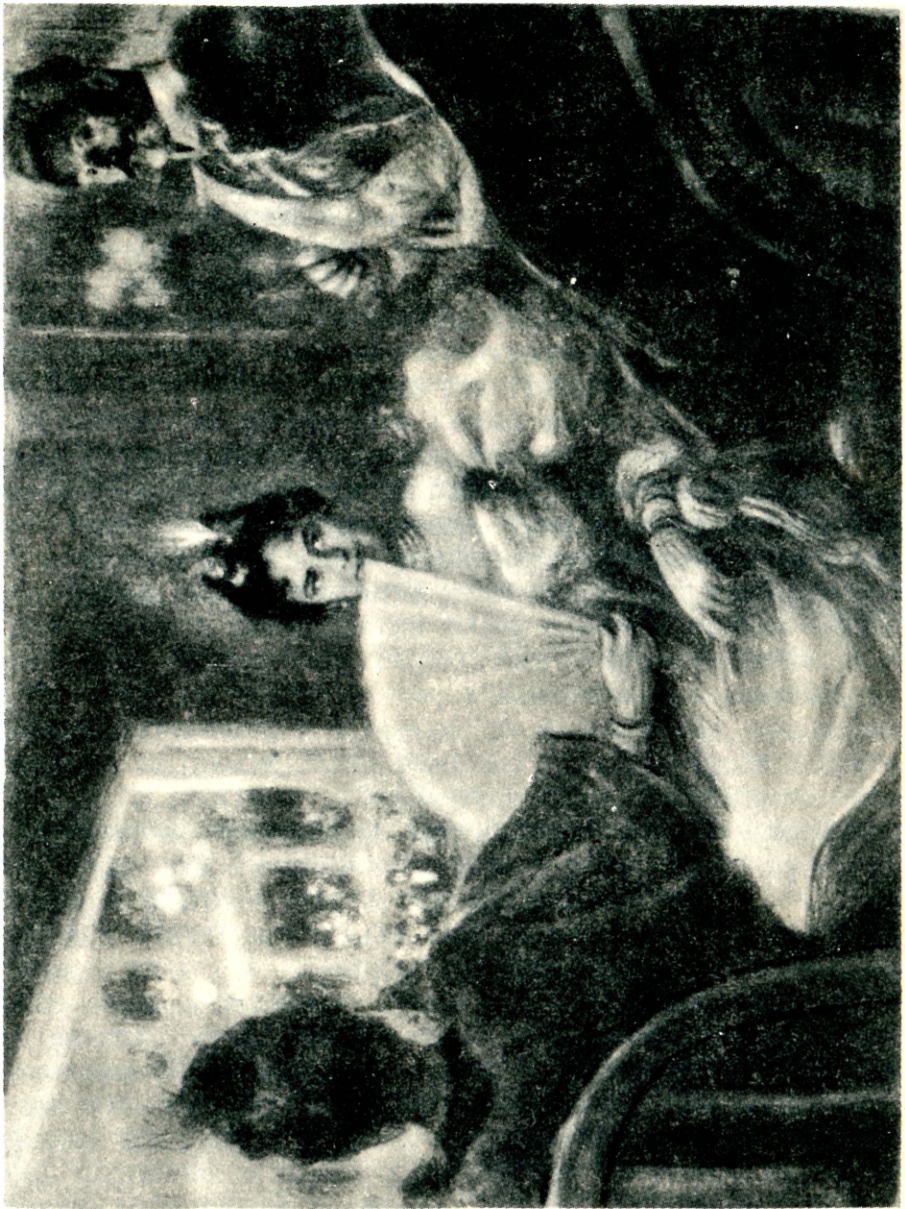
— Це та жінка, про яку я тобі говорила, — сказала Mariette чоловікові.

— Так, я дуже радий був, що її можна було звільнити, — спокійно сказав він, киваючи головою й зовсім уже іронічно, як здалося Нехлюдову, усміхаючись під вусами. — Я піду курити.

Нехлюдов сидів, сподіваючись, що Mariette скаже йому те *щось*, що вона мала сказати йому, але вона нічого не сказала йому й навіть не думала сказати, а жартувала й говорила про п'єсу, що, як вона думала, повинна була особливо зворушити Нехлюдова.

Нехлюдов бачив, що їй і не треба було нічого сказати йому, але треба було тільки показатися йому в усій красі свого вечірнього туалету, зі своїми плечима і родимкою, і йому було водночас і приємно і гидко.

Той покров чарівності, який був раніше на всьому цьому, був тепер для Нехлюдова не те що скинутий, але він бачив, що було під покровом. Дивлячись на Mariette, він милувався нею, але знав, що вона брехунка, яка живе з чоловіком, що робить свою кар'єру слізьми і життям сотень і сотень людей, і їй це зовсім байдуже, і що все, що вона говорила вчора,

було неправдою, а що їй хочеться — він не знав навіщо, та й сама вона не знала — примусити його покохати себе. І йому було і приємно і гидко. Він кілька разів збирався піти, брався за капелюх і знову залишався. Та нарешті, коли чоловік, з запахом тютюну на своїх густих вусах, вернувся до ложі й поблажливо-презирливо глянув на Нехлюдова, ніби не впізнаючи його, Нехлюдов, не давши зачинитися дверям, вийшов у коридор і, знайшовши своє пальто, пішов з театру.

Коли він вертався додому Невським, він попереду себе мимоволі помітив високу, гарної постави й визивно одягнену жінку, яка спокійно йшла по асфальту широкого тротуару; і на обличчі в неї, і в усій фігурі видно було свідомість своєї поганої влади. Всі, що зустрічали й випереджали цю жінку, оглядали її. Нехлюдов ішов швидше за неї і теж мимоволі заглянув їй в обличчя. Обличчя, напевно, підфарбоване, було гарне, і жінка усміхнулась до Нехлюдова, блиснувши на нього очима. І дивна річ, Нехлюдов зразу ж згадав про Mariette, бо відчув той самий потяг і огиду, які він почував у театрі. Поспішно випередивши її, Нехлюдов, розсердившись на себе, повернув на Морську і, вийшовши на набережню, став, дивуючи городского, туди й сюди ходити там.

«Так само й та в театрі усміхнулася до мене, коли я увійшов,—думав він,—і той самий зміст був у тій і в цій усмішці. Різниця тільки в тому, що ця каже просто і прямо: — «Потрібна я тобі — бери мене. Непотрібна — прохось собі». А та вдає, що вона не про це думає, а живе якимись вищими, витонченими почуттями, а в основі те ж саме. Ця, принаймні, правдива, а та бреше. Мало того, цю злидні привели в її становище, а та грається, забавляється цією прекрасною, огидною, страшною пристрастю. Ця вулична жінка — смердюча, брудна вода, яка пропонується тим, у кого спрага дужча за огиду; та, в театрі,— отрута, яка непомітно отруєє все, у що потрапляє». Нехлюдов згадав свій зв'язок з дружиною предводителя, і на нього наринили ганебні спогади. «Огидна тваринність звіра в людині,— думав він,— але коли вона в чистому вигляді, ти з висоти свого духовного життя бачиш і зневажаєш її, упав ти чи встояв, ти залишаєшся тим, чим був; але коли це саме тваринне ховається під ніби естетичною, поетичною оболонкою й вимагає перед собою схиляння, тоді ти весь поринаєш в нього, і, обожуючи тваринне, не відрізняєш уже доброго від поганого. Тоді це жахливо».

Нехлюдов бачив це тепер так само ясно, як він ясно бачив палаци, вартових, фортецю, річку, човни, біржу.

І як не було заспокійливої, що давала відпочинок, темряви на землі цієї ночі, а було неясне, невеселе, неприродне світло без свого джерела, так і в душі в Нехлюдова не було більше

темряви незнання, що давала відпочинок. Все було ясно. Ясно було, що все те, що вважається важливим і хорошим, все це нікчемне або гидке, і що весь цей блиск, уся ця розкіш прикривають злочини старі, для всіх звичні, за які не тільки не карають, але які тріумфують і прикрашені всією тією приналежністю, яку тільки можуть придумати люди.

Нехлюдову хотілося забути це, не бачити цього, та він уже не міг не бачити. Хоч він і не бачив джерела того світла, при якому все це відкривалось йому, як не бачив джерела світла, що лежало на Петербурзі, і хоч світло це здавалося йому неясним, невеселим і неприродним, він не міг не бачити того, що відкривалось йому при цьому світлі, і йому було водночас і радісно і тривожно.

XXIX

Приїхавши до Москви, Нехлюдов насамперед поїхав до острожної лікарні переказати Масловій сумну звістку про те, що сенат затвердив ухвалу суду і що треба готуватися до від'їзду в Сибір.

На прохання на царське ім'я, що йому написав адвокат і що його він віз тепер до острогу Масловій для підпису, він мав мало надії. Та й дивна річ, йому тепер і не хотілося успіху. Він приготувався до думки про поїздку в Сибір, про життя серед засланих і каторжних, і йому важко було собі уявити, як би він улаштував своє життя і життя Маслової, якби її виправдали.

Він згадував слова американського письменника Торо, який у той час, як в Америці було рабство, говорив, що єдине місце, яке подобає чесному громадянину в тій державі, де узаконюється й захищається рабство, є тюрма. Так само думав Нехлюдов, особливо після поїздки до Петербурга і всього, про що він дізнався там. «Так, єдине місце, що подобає чесній людині в Росії в теперішній час, є тюрма!» — думав він. І він навіть безпосередньо відчував це, під'їжджаючи до тюрми і заходячи в її стіни.

Швейцар у лікарні, впізнавши Нехлюдова, зараз-таки сказав йому, що Маслової вже в них нема.

— А де вона?

— Та знову в острозі.

— Чому ж перевели? — спитав Нехлюдов.

— Це ж бо який народ, ваше сіятельство, — сказав швейцар, зневажливо усміхаючись, — шури-мури завела з фершалом, старший лікар і відправив.

Нехлюдов ніяк не думав, щоб Маслова та її душевний стан були такі близькі йому. Звістка ця приголомшила його. Він був

охоплений почуттям, подібним до того, яке охоплює людей при звістці про несподіване велике нещастя. Йому зробилось дуже боляче. Перше почуття, яке пережив він при цій звістці, був сором. Насамперед він здався собі смішним зі своїм радісним уявленням про її душевний стан, що нібито змінюється. Всі ці слова її про небажання прийняти його жертву, і докори, і сльози — все це були, подумав він, тільки хитрощі розбещеної жінки, що бажає якомога краще скористуватися ним. Йому здавалося тепер, що в останні відвідини він бачив у ній ознаки тієї невинності, яка виявилася тепер. Все це промайнуло в нього в голові в той час, як він інстинктивно надівав капелюх і виходив з лікарні.

«Але що ж робити тепер? — спитав він себе. — Чи зв'язаний я з нею? Чи не звільнений я тепер саме цим її вчинком?»

Та як тільки він поставив собі це запитання, він зразу ж зрозумів, що, вважаючи себе звільненим і кинувши її, він покарає не її, чого йому хотілось, а себе, і йому стало страшно.

«Ні! Те, що сталося, не може змінити — може тільки підтвердити моє вирішення. Вона нехай робить те, що впливає з її душевного стану — шури-мури з фельдшером, то хай шури-мури з фельдшером — це її діло... А моє діло робити те, чого вимагає від мене моя совість, — сказав він собі. — А совість моя вимагає жертви своєю свободою для спокутування мого гріха, і вирішення моє одружитися з нею, хоч і фіктивним шлюбом, і піти за нею, хоч би куди її послали, залишається незмінним», зі злою впертістю сказав він собі і, вийшовши з лікарні, рішучою ходою попрямував до великих воріт острогу.

Підійшовши до воріт, він попросив чергового доповісти начальникові про те, що бажав би бачити Маслову. Черговий знав Нехлюдова і, як знайомій людині, сказав йому їхню важливу острожну новину: капітан звільнився, і на місце його став інший, суворий начальник.

— Суворо стало тепер — біда, — сказав наглядач. — Він тут тепер, зараз скажуть.

Справді, начальник був у тюрмі й скоро вийшов до Нехлюдова. Новий начальник був висока, кощава людина з випнутими маслаками над щоками, дуже повільна в рухах і похмура.

— Побачення дозволяються в певні дні у відвідувацькій, — сказав він, не дивлячись на Нехлюдова.

— Але мені треба дати підписати прохання на царське ім'я.

— Можете передати мені.

— Мені самому треба бачити арештантку. Мені завжди дозволяли раніше.

— То було раніше, — мигцем глянувши на Нехлюдова, сказав начальник.

— Я маю дозвіл від губернатора,— наполягав Нехлюдов, дістаючи бумажник.

— Дозвольте,— все так само, не дивлячись у вічі, сказав начальник і, взявши довгими сухими білими пальцями, з яких на вказівному була золота обручка, поданий Нехлюдовим папір, він повільно прочитав його.— Будь ласка, зайдіть до контори,— сказав він.

В конторі цього разу нікого не було. Начальник сів до стола, перебираючи папери, що лежали на ньому, очевидно маючи намір бути при побаченні. Коли Нехлюдов спитав його, чи може він бачити політичну Богодуховську, то начальник коротко відповів, що цього не можна. «Побачення з політичними не дозволяються»,— сказав він і знову заглибився в читання паперів. Маючи в кишені листа до Богодуховської, Нехлюдов почував себе в стані людини, що провинилася і що її задуми були викриті й зруйновані.

Коли Маслова увійшла до контори, начальник підвів голову і, не дивлячись ні на Маслову, ні на Нехлюдова, сказав: «можете!» і далі займався своїми паперами.

Маслова була одягнена знову по-старому, в білу кофту, спідницю й косинку. Підійшовши до Нехлюдова й побачивши його холодне, зле обличчя, вона багрово почервоніла і, перебираючи рукою край кофти, опустила очі. Збентеження її було для Нехлюдова підтвердженням слів швейцара в лікарні.

Нехлюдов хотів поводитися з нею, як і раніше, але *не міг*, як він хотів, подати їй руки: така вона тепер була гидка йому.

— Я привіз вам погану звістку,— сказав він, не дивлячись на неї й не подаючи руки,— в сенаті відмовили.

— Я так і знала,— сказала вона чудним голосом, наче вона задихалась.

Раніше Нехлюдов спитав би, чому вона каже, що так і знала; а тепер він тільки глянув на неї. Очі її були повні сліз.

Та це не тільки не пом'якшило, а, навпаки, ще більше роздратувало його проти неї.

Начальник встав і почав ходити туди й сюди по кімнаті.

Незважаючи на всю огиду, яку почував тепер Нехлюдов до Маслової, він усе-таки визнав за потрібне висловити їй жаль щодо сенатського відмовлення.

— Ви не вдавайтеся у відчай,— сказав він,— прохання на царське ім'я може вийти, і я сподіваюся, що...

— Та я не про це...— сказала вона, жалісно мокрими і косенькими очима дивлячись на нього.

— А що ж?

— Ви були в лікарні, і вам, напевно, сказали про мене...

— Та що ж, це ваше діло,— нахмурившись, холодно сказав Нехлюдов.

Затихле було жорстоке почуття зневаженої гордості знялося в ньому з новою силою, як тільки вона згадала про лікарню. «Він, світська людина, за кого щастям вважала б вийти всяка дівчина з вищого кола, запропонував себе в чоловіки цій жінці, і вона не могла почекати й завела шури-мури з фельдшером», думав він, з ненавистю дивлячись на неї.

— Ви ось підпишіть прохання,— сказав він, і, діставши з кишені великий конверт, виклав його на стіл. Вона втерла сльози ріжком косинки й сіла за стіл, питаючи, де і що писати? Він показав їй, що і де писати, і вона сіла до стола, поправляючи лівою рукою рукав правої; а він стояв над нею й мовчки дивився на її зігнуту над столом спину, що зрідка здригалася від стримуваних ридань, і в душі в нього боролися почуття зла і добра: зневаженої гордості і жалю до неї, страдниці, і останнє почуття перемогло.

Що було перше,— чи перше він серцем пожалів її чи перше згадав себе, свої гріхи, свою мерзоту саме у тому, за що він докоряв їй,— він не пам'ятав. Але раптом водночас він відчув себе винним і пожалів її.

Підписавши прохання і витерши забруднений палець об спідницю, вона встала й глянула на нього.

— Хоч би що вийшло і хоч би що було, ніщо не змінить мого вирішення,— сказав Нехлюдов.

Думка про те, що він прощає їй, підсилювала в ньому почуття жалю і ніжності до неї, і йому хотілося втішити її.

— Що я сказав, те й зроблю. Хоч би куди вас заслали, я буду з вами.

— Даремно,— поспішно перебила вона його й уся засяяла.

— Згадайте, що вам потрібно на дорогу.

— Здається, нічого особливого. Дякую вам.

Начальник підійшов до них, і Нехлюдов, не чекаючи його зауваження, попрощався з нею і вийшов, переживаючи ніколи раніше незазанане почуття тихої радості, спокою й любові до всіх людей. Тішила і підносила Нехлюдова на надзвичайну височінь свідомість того, що ніякі вчинки Маслової не можуть змінити його любові до неї. Нехай вона заводить шури-мури з фельдшером — це її діло: він любить її не для себе, а для неї і для бога.

А тимчасом шури-мури з фельдшером, за які Маслову було вигнано з лікарні і в існування яких повірив Нехлюдов, полягали тільки в тому, що, з розпорядження фельдшериці, прийшовши по грудний чай до аптеки, яка містилася в кінці коридора, і заставши там самого фельдшера, високого, з вугру-

ватим обличчям Устинова, що вже давно набридав їй своїм чіплянням, Маслової, вириваючись від нього, так відіпхнула його, що він наштотхнувся на полицю, з якої впало й розбилося дві склянки.

Старший лікар, проходивши в цей час коридором, почув брязкіт розбитого посуду, побачив розчервонілу Масловою, що вибігла, і сердито крикнув на неї:..

— Ну, голубко, якщо ти тут шури-мури заводитимеш, я тебе спроваджу. Що таке? — звернувся він до фельдшера, поверх окулярів суворо дивлячись на нього.

Фельдшер, усміхаючись, почав виправдуватися. Лікар, не дослухавши його, підняв голову так, що став дивитися в окуляри, і пройшов до палат, і того самого дня сказав начальникові, щоб прислали на місце Маслової іншу помічницю, статечнішу. В цьому тільки й полягали шури-мури Маслової з фельдшером. Вигнання це з лікарні під приводом шурів-мурів з мужчинами було для Маслової особливо боляче тим, що після її зустрічі з Нехлюдовим давно вже набридлі їй зносини з мужчинами зробилися їй особливо огидними. Те, що, судячи з її колишнього й теперішнього становища, всякий, і між іншим вугруватий фельдшер, вважав, що має право ображати її, і дивувався з її відмови, було їй страшенно прикро й викликало в неї жаль до самої себе і сльози. Тепер, вийшовши до Нехлюдова, вона хотіла виправдатися перед ним у тому несправедливому обвинуваченні, яке він, напевне, почує. Та, почавши виправдуватися, відчула, що він не вірить, що її виправдування тільки підтверджують його підозри, і сльози підступили їй до горла, і вона замовкла.

Маслової усе ще думала й далі запевняла себе, що вона, як вона це висловила йому під час другого побачення, не простила йому й ненавидить його, але вона вже давно знову любила його й любила так, що мимоволі виконувала все те, що і чого він бажав від неї: перестала пити, курити, облишила кокетство й стала в лікарні служницею. Все це вона робила тому, що знала, що він бажає цього. Якщо вона так рішуче відмовлялася кожного разу, коли він згадував про це, прийняти його жертву одружитися з нею, то це було й від того, що їй хотілося повторити ті горді слова, які вона одного разу сказала йому, і головне, через те, що вона знала, що його шлюб з нею буде його нещастям. Вона твердо вирішила, що не прийме його жертви, а тимчасом, їй було боляче думати, що він зневажає її, думає, що вона все ще така, якою була, і не бачить тієї зміни, яка сталася з нею. Те, що він, можливо, думає тепер, що вона зробила що-небудь погане в лікарні, мучило її більше, ніж звістка про те, що її остаточно засуджено на каторгу.

Маслову могли вирядити з першою партією, яка мала вирушити, і тому Нехлюдов готувався до від'їзду. Але справ у нього було стільки, що він почував, що хоч би скільки вільного часу в нього було, він ніколи не закінчить їх. Було зовсім протилежне тому, що було раніше. Раніше треба було придумувати, що робити, і інтерес справи був завжди один і той самий — Дмитрій Іванович Нехлюдов; а тимчасом, дарма що весь інтерес життя зосереджувався тоді на Дмитрії Івановичі, всі ці справи були нудні. Тепер усі справи стосувалися інших людей, а не Дмитрія Івановича, і всі були цікаві й захоплюючі, і справ цих було безліч.

Мало того, раніше заняття, справи Дмитрія Івановича завжди викликали досаду, роздратування; а ці чужі справи здебільшого викликали радісний настрій.

Справи, що захоплювали в цей час Нехлюдова, поділялися на три відділи; він сам зі своїм звичним педантизмом поділяв їх так і відповідно до цього розклав у три портфелі.

Перша справа стосувалася Маслової і допомоги їй. Ця справа тепер полягала в клопотанні про підтримку поданого на царське ім'я прохання і в готуванні до подорожі в Сибір.

Друга справа була влаштування маєтків. У Панові землю було віддано селянам з умовою сплачування ними ренти для спільних їхніх селянських потреб. Але для того, щоб закріпити цю угоду, треба було скласти й підписати умову і заповіт. А в Кузьминському справа залишалася ще так, як він сам улаштував її, тобто, що гроші за землю мав одержувати він, але треба було встановити строки й визначити, скільки брати з цих грошей на життя і скільки залишити на користь селян. Не знаючи, які витрати будуть потрібні при його поїзді до Сибіру, він не наважився ще відмовитися від цього прибутку, хоч наполовину зменшив його.

Третя справа була допомога арештантам, які дедалі частіше зверталися до нього.

Спочатку, заходячи в стосунки з арештантами, які зверталися до нього по допомогу, він зразу ж заходжувався клопотатися за них, стараючись полегшити їх долю; та потім з'явилося так багато прохачів, що він відчув неможливість допомогти кожному з них і мимоволі прийшов до четвертої справи, яка найбільше останнього часу захопила його.

Четверта справа ця полягала в розв'язанні питання про те, що таке, навіщо й звідки взялася ця дивна установа, яку називали карним судом, що його результатом був той острог, з жителями якого він почасти познайомився, і всі ті місця ув'язнення, від Петропавловської фортеці до Сахаліну, де мор-

дувалися сотні, тисячі жертв цього дивного для нього карного закону?

З особливих стосунків з арештантами, з розпитувань адвоката, острожного священика, начальника та зі списків ув'язнених Нехлюдов прийшов до висновку, що склад арештантів, так званих злочинців, поділяється на п'ять розрядів людей. Один, перший розряд — люди зовсім невинні, жертви судових помилок, як мнимий палій Меньшов, як Маслова та ін. Людей цього розряду було не дуже багато, за спостереженнями священика, близько семи процентів, але становище цих людей викликало особливий інтерес. Другий розряд становили люди, засуджені за вчинки, зроблені у виняткових обставинах, як озлоблення, ревності, сп'яніння тощо, — вчинки, що їх майже напевно зробили б у таких самих умовах усі ті, які судили й карали їх. Цей розряд становив, за спостереженням Нехлюдова, мабуть чи не більше половини всіх злочинців. Третій розряд становили люди, покарані за те, що вони робили, на їх думку, звичайнісінькі й навіть хороші вчинки, але такі, які, на думку чужих їм людей, що писали закони, вважалися за злочини. До цього розряду належали люди, які таємно торгують горілкою, перевозять контрабанду, рвуть траву, збирають дрова у великих власницьких і казенних лісах. До цих же людей належали горці, які крали; та ще невіруючі люди, що обкрадали церкви.

Четвертий розряд становили люди, які тому тільки вважалися злочинцями, що вони стояли морально вище середнього рівня суспільства. Такі були сектанти, такі були поляки, черкеси, які бунтували за свою незалежність, такі були й політичні злочинці — соціалісти і страйкарі, засуджені за опір властям. Процент таких людей, найкращих у суспільстві, за спостереженням Нехлюдова, був дуже великий.

П'ятий розряд, нарешті, становили люди, перед якими суспільство було значно більше винне, ніж вони перед суспільством. Це були люди всіма занедбані, задурені постійним пригніченням і спокусами, як той хлопчик з постілками та сотні інших людей, яких бачив Нехлюдов в острозі й поза ним, яких умови життя начебто систематично доводять до необхідності того вчинку, що називається злочином. До таких людей належало, за спостереженням Нехлюдова, дуже багато злодіїв і вбивців, що з деякими з них він за цей час мав стосунки. До цих людей він, ближче впізнавши їх, зарахував і тих розбещених, зіпсованих людей, яких нова школа називає злочинним типом і існування яких у суспільстві визнається головним доказом необхідності карного закону і кари. Ці так звані зіпсовані, злочинні, ненормальні типи були, на думку Нехлюдова, не що інше, як такі самі люди, як і ті, перед

якими суспільство винне більше, ніж вони перед суспільством, але перед якими суспільство винне не безпосередньо перед ними самими тепер, а в минулі часи винне ще перед їхніми батьками і предками.

З цих людей особливо в цьому відношенні вразив рецидивіст злодій Охотін, незаконний син повії, вихованець нічліжного будинку, що, як видно, до 30 років життя ніколи не зустрічав людей більш моральних, ніж городові, і замолоду потрапив у злодійську зграю, і разом з тим обдарований незвичайним даром комізму, яким він вабив до себе людей. Він просив у Нехлюдова захисту, а тимчасом жартував і з себе, і з суддів, і з тюрми, і з усіх законів, не тільки карних, але й божеських. Другий був красунь Федоров, що вбив і ограбував з ватагою, якою він керував, старого чиновника. Це був селянин, в батька якого відібрали його будинок зовсім незаконно, він потім був у солдатах і там постраждав за те, що закохався в офіцерову коханку. Це була приваблива, палка натура, людина, яка бажала хоч би там що розкошувати, ніколи не бачила людей, які б заради чого-небудь стримувалися від своєї насолоди, і ніколи не чула й слова про те, щоб була яка-небудь інша мета в житті, крім насолоди. Нехлюдову було ясно, що обидва були багаті натури й були тільки занедбані й спотворені, як бувають занедбані й спотворені забуті рослини. Бачив він і одного бродягу, і одну жінку, які викликали відразу своєю тупістю і начебто жорстокістю, але він ніяк не міг бачити в них того злочинного типу, про який говорить італійська школа, а бачив тільки собі особисто гидких людей, зовсім таких самих, яких він бачив на волі у фраках, еполетах і мереживах.

То от і в дослідженні питання про те, навіщо всіх цих таких різноманітних людей було ув'язнено, а інші, зовсім такі самі люди, ходили на волі й навіть судили цих людей, і полягала четверта справа, що захоплювала в той час Нехлюдова.

Спочатку відповідь на це питання Нехлюдов сподівався знайти в книгах і купив усе те, що стосувалося цього предмета. Він купив книги Ломброзо і Гроффало, і Феррі, і Ліста, і Маузеля, і Тарда, і уважно читав ці книги. Але в міру того, як він читав їх, він дедалі більше розчаровувався. З ним трапилося те, що завжди трапляється з людьми, які звертаються до науки не для того, щоб відігравати роль у науці: писати, сперечатися, навчати, а звертаються до науки з безпосередніми, простими, життєвими запитаннями; наука відповідала йому на тисячі різних дуже хитрих і мудрих запитань, що мали зв'язок з карним законом, але тільки не на те, на яке він шукав відповіді. Він питав дуже просту річ: навіщо і за яким правом одні люди ув'язнили, мучать, засилають,

б'ють і вбивають інших людей, тоді як самі вони зовсім такі самі, як і ті, яких вони мучать, б'ють, убивають? А йому відповідали міркуваннями про те, чи є в людини свобода волі чи нема? Чи можна людину по вимірах черепа тощо визнати злочинною чи ні? Яку роль відіграє спадковість у злочині? Чи є природжена неморальність? Що таке моральність? Що таке божевілля? Що таке виродження? Що таке темперамент? Як впливають на злочин клімат, їжа, неуцтво, наслідування, гіпно-тизм, пристрасті? Що таке суспільство? Які його обов'язки? та ін., та ін.

Міркування ці нагадували Нехлюдову одержану ним одного разу відповідь від маленького хлопчика, що йшов із школи. Нехлюдов спитав хлопчика, чи вивчився він складати. «Вивчився», сказав хлопчик. «Ну, склади: лапа». — Яка лапа — собача? — з хитрим обличчям відповів хлопчик. Зовсім такі самі відповіді у вигляді запитань знаходив Нехлюдов у наукових книгах на своє одне основне запитання.

Дуже багато було там розумного, вченого, цікавого, але не було відповіді на головне — за яким правом одні карають інших? Не тільки не було цієї відповіді, але й усі міркування йшли до того, щоб пояснити й виправдати кару, необхідність якої визнавалася за аксіому. Нехлюдов читав багато, але уривками, і відсутність відповіді приписував такому поверховому вивченню, сподіваючись згодом знайти цю відповідь, і тому не дозволяв собі ще вірити в справедливість тієї відповіді, яка останнього часу дедалі частіше поставала перед ним.

XXXI

Вирядження партії, в якій йшла Маслова, було призначено на 5-е липня. Того ж дня приготувався їхати за нею й Нехлюдов. Напередодні його від'їзду приїхала до міста, щоб побачитися з братом, сестра Нехлюдова з чоловіком.

Сестра Нехлюдова, Наталія Іванівна Рагожинська, була старша за брата на 10 літ. Він ріс почасти під її впливом. Вона дуже любила його хлопчиком, потім, перед самим її заміжжям, вони зійшлися майже як рівні: вона — 25-тилітня дівчина, він — 15-тилітній хлопчик. Вона тоді була закохана в його померлого друга, Миколеньку Іртенєва. Вони обоє любили Миколеньку і любили в ньому й у собі те, що було в них хорошого і що єднало всіх людей.

З того часу вони обоє розбестились: він військовою службою, поганим життям; вона — заміжжям з чоловіком, якого вона покохала хтиво, але який не тільки не любив усього того, що було колись для неї з Дмитрієм найсвятішим і найдо-

рожчим, а навіть і не розумів, що то таке, і приписував усі ті прагнення морального удосконалення й служіння людям, якими вона жила колись, тільки одному, зрозумілому йому захопленню самолюбством, бажанню виявити себе перед людьми.

Рагожинський був людина без імені і статків, але дуже спритний служака, який, вправно лавіруючи між лібералізмом і консерватизмом, користуючись тим з двох напрямів, який у даний час і в даному випадку давав кращі для його життя наслідки, і, головнo, чимось особливим, чим він подобався жінкам, зробив блискучу, відносно, судову кар'єру. Вже людиною не першої молодості він за кордоном познайомився з Нехлюдовими, закохав у себе Наташу, дівчину теж уже не молоду, і одружився з нею майже проти бажання матері, яка вбачала в цьому шлюбі *mésalliance* *. Нехлюдов, хоч і приховував це від себе, хоч і боровся з цим почуттям, ненавидів свого зятя. Антипатичний він йому був своєю вульгарністю почуттів, самовпевненою обмеженістю і, головнo, антипатичний був йому за сестру, яка могла так палко, егоїстично, хтиво любити цю бідну натуру й на догоду йому могла заглушити все те хороше, що було в ній. Нехлюдову завжди було до болю тяжко думати, що Наташа дружина цього волосатого з лискучою лисиною самовпевненого чоловіка. Він не міг навіть стримувати огиди до його дітей. І кожного разу, коли він дізнавався, що вона готується стати матір'ю, його охоплювало почуття, подібне до жалю, що знову вона чимось поганим заразилася від цього чужого їм усім чоловіка.

Рагожинські приїхали самі, без дітей,— дітей у них було двоє: хлопчик і дівчинка,— і спинилися в кращому номері кращої гостиниці. Наталія Іванівна зразу ж поїхала на стару материну квартиру, але, не знайшовши там брата й дізнавшись від Аграфени Петрівни, що він переїхав до мебльованих кімнат, поїхала туди. Брудний служник, зустрівши її в темному коридорі, де важко тхнуло й навіть удень горіло світло, сказав їй, що князя нема дома.

Наталія Іванівна побажала зайти до братового номера, щоб залишити йому записку. Коридорний провів її.

Увійшовши в його маленькі дві кімнатки, Наталія Іванівна уважно оглянула їх. На всьому вона побачила знайому їй чистоту й акуратність та зовсім нову для нього скромність умеблювання, що вразила її. На письмовому столі вона побачила знайоме їй прес-пап'є з бронзовим собачкою; теж знайомо, акуратно розкладені портфелі і папери, і письмове приладдя, і томи кодексу про покарання, і англійську книжку Генрі

* [нерівний шлюб].

Джорджа і французьку — Тарда з вкладеним у неї знайомим їй кривим великим ножем із слонової кістки.

Підсівши до стола, вона написала йому записку, в якій просила його прийти до неї неодмінно, сьогодні ж; і, з подивом похитуючи головою на те, що вона бачила, вернулась до себе в гостиницю.

Наталію Іванівну цікавили тепер щодо брата два питання: його одруження з Катюшею, про що вона чула в своєму місті, бо всі говорили про це, і його віддача землі селянам, про що теж було всім відомо й це здавалося багатьом чимось політичним і небезпечним. Одруження з Катюшею, з одного боку, подобалося Наталії Іванівні. Вона милувалася цією рішучістю, впізнавала в цьому його і себе, якими вони були обое в ті хороші часи до заміжжя, але разом з тим її брав жах при думці про те, що брат її одружиться з такою жахливою жінкою. Останнє почуття було дужче, і вона вирішила скільки можна вплинути на нього й стримати його, хоч вона й знала, як це важко.

А друга справа, віддача землі селянам, була не така близька її серцю; але чоловік її дуже обурювався цим і вимагав від неї впливу на брата. Ігнатій Никифорович казав, що такий вчинок є верх необачності, легковажності й гордості, що пояснити такий вчинок—якщо є яка-небудь змога пояснити його—можна тільки бажанням визначитись, похвастатися, викликати про себе розмови.

— Який сенс має віддача землі селянам, щоб платили вони самим же собі? — говорив він.— Якщо вже він хотів це зробити, міг продати через Селянський банк. Це мало б сенс. Взагалі це вчинок, що межує з ненормальністю,— говорив Ігнатій Никифорович, подумуючи вже про опіку, і вимагав від дружини, щоб вона серйозно поговорила з братом про цей його чудний намір.

XXXII

Вернувшись додому й знайшовши в себе на столі записку сестри, Нехлюдов зразу ж поїхав до неї. Це було увечері. Ігнатій Никифорович відпочивав в іншій кімнаті, і Наталія Іванівна сама зустріла брата. Вона була в чорному шовковому платті в талію, з червоним бантом на грудях, і чорне волосся в неї було збите й причесане по-модному. Вона, очевидно, старанно молодилася для ровесника-чоловіка. Побачивши брата, вона схопилася з дивана і, швидко ступаючи, шелестячи шовковою спідницею, вийшла до нього назустріч. Вони поцілувались і, усміхаючись, подивилися одне на одного. Відбувся той таємничий, багатозначний обмін поглядами, про який

не скажеш словами і в якому все було правда, і почався обмін словами, в якому вже не було тієї правди. Вони не бачилися від часу смерті матері.

— Ти потовстішала й помолодшала,— сказав він.

У неї зморщилися губи від задоволення.

— А ти схуд.

— Ну, як Ігнатій Никифорович? — спитав Нехлюдов.

— Він відпочиває. Він не спав уночі.

Багато б тут треба сказати, та слова нічого не сказали, а погляди сказали, що того, що треба б сказати, не сказано.

— Я була в тебе.

— Так, я знаю. Я виїхав з дому. Мені просторо, самотньо, нудно. А мені нічого цього не треба, отож ти візьми все це, тобто меблі — всі речі.

— Так, мені сказала Аграфена Петрівна. Я була там. Дуже тобі вдячна, але...

У цей час лакей гостиниці приніс срібний чайний прибор.

Вони помовчали, поки лакей розставляв чайний прибор. Наталія Іванівна перейшла на крісло проти столика й мовчки засипала чаю. Нехлюдов мовчав.

— Ну, що ж, Дмитрію, я все знаю,— з рішучістю сказала Наташа, глянувши на нього.

— Що ж, я дуже радий, що ти знаєш.

— А хіба ж ти можеш сподіватись виправити її після такого життя? — сказала вона.

Він сидів, не спираючись, прямо, на маленькому стільці, і уважно слухав її, намагаючись добре зрозуміти й добре відповісти. Настрій, викликаний у нього останнім побаченням з Масловою, і далі наповнював його душу спокійною радістю й доброзичливістю до всіх людей.

— Я не її виправити, а себе виправити хочу,— відповів він.

Наталія Іванівна зітхнула.

— Є інші способи, крім одруження.

— А я думаю, що це кращий; крім того, це вводить мене в той світ, в якому я можу бути корисним.

— Я не думаю,— сказала Наталія Іванівна,— щоб ти міг бути щасливим.

— Справа не в моєму щасті.

— Розуміється, але вона, якщо в неї є серце, не може бути щаслива, не може навіть бажати цього.

— Вона й не бажає.

— Я розумію, але життя...

— Що життя?

— Вимагає іншого.

— Нічого не вимагає, крім того, щоб ми робили, що

слід,—сказав Нехлюдов, дивлячись їй у гарне ще, хоч і вкрите коло очей і рота дрібними зморшками, обличчя.

— Не розумію,— сказала вона, зітхнувши.

«Бідолашна, люба! Як вона могла так змінитися?» думав Нехлюдов, пригадуючи Наташу такою, якою вона була незаміжньою, і переживаючи сплетене з численних дитячих спогадів ніжне почуття до неї.

У цей час до кімнати увійшов, як завжди, високо несучи голову й випнувши широкі груди, м'яко і легко ступаючи й усміхаючись, Ігнатій Никифорович, блискаючи своїми окулярами, лисиною й чорною бородою.

— Здрастуйте, здрастуйте,— промовив він, свідомо роблячи ненатуральні наголоси.

(Незважаючи на те, що першого часу після одруження вони старалися зійтись на «ти», вони залишилися на «ви»).

Вони потиснули один одному руки, і Ігнатій Никифорович легко опустився в крісло.

— Я не заважатиму вашій розмові?

— Ні, я ні від кого не приховую того, що кажу, і того, що роблю.

Як тільки Нехлюдов побачив це обличчя, побачив ці волосаті руки, почув цей поблажливий, самовпевнений тон, лагідний настрій його вмить зник.

— Так, ми говорили про його намір,— сказала Наталія Іванівна.— Налити тобі? — додала вона, взявшись за чайник.

— Так, будь ласка; який, власне, намір?

— Їхати до Сибіру з тією партією арештантів, в якій перебуває жінка, що перед нею я вважаю себе винним,— вимовив Нехлюдов.

— Я чув, що не тільки супроводжувати, але й більше.

— Так, і одружитися, коли тільки вона цього захоче.

— Он як! Але якщо вам не неприємно, поясніть мені ваші мотиви. Я не розумію їх.

— Мотиви ті, що жінка ця... що перший крок її на шляху розпусти...— Нехлюдов розсердився на себе за те, що не знаходив слів.— Мотиви ті, що я винен, а покарано її.

— Якщо покарано, то, мабуть, і вона не невинна.

— Вона зовсім невинна.

І Нехлюдов з непотрібним хвилюванням розказав усю справу.

— Так, це упущення головуючого і тому необдуманість відповіді присяжних. Але на цей випадок є сенат.

— Сенат відмовив.

— А відмовив, то, виходить, не було обґрунтованих приводів для касації,— сказав Ігнатій Никифорович, очевидно цілком поділяючи відому думку, що істина є продукт судового-

ріння.— Сенат не може входити в розгляд справи по суті. А якщо справді є помилка суду, то тоді треба подавати прохання на царське ім'я.

— Подано, але нема ніякої надії на успіх. Наведуть довідку в міністерстві, міністерство запитає сенат, сенат повторить свою ухвалу і, як звичайно, невинного буде покарано.

— По-перше, міністерство не запитуватиме сенат,— з поблажливою усмішкою сказав Ігнатій Никифорович,— а зажадає оригінал справи з суду, і якщо знайде помилку, то й дасть висновок у цьому розумінні, а, по-друге, невинних ніколи чи, принаймні, як винятковий випадок, буває покарано. А карають винних,— не кваплячись, з самозадоволеною усмішкою говорив Ігнатій Никифорович.

— А я от переконався в протилежному,— заговорив Нехлюдов з недобрим почуттям до зятя: — я переконався, що більша половина людей, засуджених судами, невинна.

— Це ж як?

— Невинні просто в прямому розумінні слова, як невинна ця жінка в отруєнні, як невинен селянин, що його я узнав тепер, у вбивстві, якого він не вчиняв; як невинні син і мати в підпалі, зробленому самим хазяїном, а їх мало були не засудили.

— Так, звичайно, завжди були й будуть судові помилки. Людська установа не може бути досконалою.

— А потім величезна кількість невинних, бо вони, виховавшись у певному середовищі, не вважають вчинки, які вони роблять, злочинами.

— Пробачте, це несправедливо; всякий злодій знає, що красти недобре й що не треба красти, що красти неморально,— з спокійною, самовпевненою, все тією самою, трохи презирливою усмішкою, яка особливо дратувала Нехлюдова, сказав Ігнатій Никифорович.

— Ні, не знає; йому кажуть: не кради, а він бачить і знає, що фабриканти крадуть його працю, затримують його платню, що уряд з усіма його чиновниками, у вигляді податків, обкрадає його, не перестаючи.

— Це вже й анархізм,— спокійно визначив Ігнатій Никифорович значення слів свого шурина.

— Я не знаю, що це, я кажу, що є,— вів далі Нехлюдов,— знає, що уряд обкрадає його; знає, що ми, землевласники, обікрали його вже давно, відібравши в нього землю, яка повинна бути суспільним добром, а потім, коли він з цієї краденої землі збере хмизу, щоб витопити собі піч, ми його садимо в тюрму й хочемо запевнити його, що він злодій. Але ж він знає, що злодій не він, а той, хто вкрав у нього землю, і що

всьяке restitution * того, що в нього вкрадено, є його обов'язок перед своєю родиною.

— Не розумію, а якщо розумію, то не згоден. Земля не може не бути чиею-небудь власністю. Якщо ви її поділите,— почав Ігнатій Никифорович з цілковитою й спокійною впевненістю в тому, що Нехлюдов соціаліст і що вимоги теорії соціалізму полягають у тому, щоб поділити всю землю нарівно, а що такий поділ дуже дурний, і він може легко заперечити його,— якщо її сьогодні поділити нарівно, завтра вона знову перейде до рук працюючих і здібніших.

— Ніхто й не думає ділити землю нарівно, земля не повинна бути нічєю власністю, не повинна бути предметом купівлі і продажу чи позики.

— Право власності природжене в людини. Без права власності не буде ніякого інтересу обробляти землю. Скасуйте право власності, і ми повернемось до дикого стану,— авторитетно промовив Ігнатій Никифорович, повторюючи той звичайний аргумент на користь права земельної власності, який вважається незаперечним і полягає в тому, що жадібність до земельної власності є ознака її необхідності.

— Навпаки, тільки тоді земля не вакуватиме, як тепер, коли землевласники, мов собака на сні, не допускають до землі тих, хто може робити на ній, а самі не вміють експлуатувати її.

— Послухайте, Дмитрію Івановичу, це ж цілковите безумство! Хіба можливе в наші часи скасування власності на землю? Я знаю, це ваша dada *. Але дозвольте мені сказати вам просто...— І Ігнатій Никифорович зблід, і голос у нього затремтів: очевидно це питання дуже зачіпало його.— Я б порадив вам обдумати добре це питання, перше ніж починати практично розв'язувати його.

— Ви говорите про мої особисті справи?

— Так. Я гадаю, що всі ми поставлені в певне становище, повинні виконувати ті обов'язки, що випливають з цього становища, повинні підтримувати ті умови побуту, в яких ми народилися й успадкували від наших предків і які повинні передати нашим потомкам.

— Я вважаю своїм обов'язком...

— Дозвольте,— не даючи себе перепинити, вів далі Ігнатій Никифорович.— Я говорю не за себе й своїх дітей, статки моїх дітей забезпечені, і я заробляю стільки, що ми живемо— і гадаю, що й діти житимуть— безбідно, і тому мій протест проти ваших вчинків, дозвольте сказати, не зовсім обдуманих, впливає не з особистих інтересів, а принципово я не можу

* [відшкодування].

* [пристрасть].

погодитися з вами. І радив би вам більше подумати, почитати...

— Ну, вже ви мені дозвольте вирішувати мої справи самому й знати, що треба читати і чого не треба,— сказав Нехлюдов, збліднувши, і, почувуючи, що в нього холонуть руки і він не владає собою, замовк і став пити чай.

XXXII

— Ну, як діти? — спитав Нехлюдов у сестри, трохи заспокоївшись.

Сестра розказала про дітей, що вони залишилися з бабусяю, з його матір'ю і, дуже задоволена тим, що суперечка з її чоловіком припинилася, стала розказувати про те, як її діти граються в мандрівки, зовсім так само, як колись він грався з своїми ляльками — з чорним арапом і лялькою, яку називали француженкою.

— Певже ти пам'ятаєш? — сказав Нехлюдов, усміхаючись.

— І уяви собі, вони зовсім так само граються.

Неприємна розмова скінчилась. Наташа заспокоїлась, але не хотіла при чоловікові говорити про те, що зрозуміло було тільки братові, і, щоб почати спільну розмову, заговорила про петербурзьку новину, яка дійшла сюди,— про горе матері Каменської, що втратила єдиного сина, вбитого на дуелі.

Ігнатій Никифорович висловив несхвалення тому ладові, за якого вбивство на дуелі виключалося з ряду загальних кримінальних злочинів.

Це зауваження його викликало заперечення Нехлюдова, і виникла знову суперечка на ту саму тему, де все було недоговорено, і обидва співрозмовники не висловились, а залишилися при своїх переконаннях, взаємно один одного засуджуючи.

Ігнатій Никифорович почував, що Нехлюдов засуджує його, зневажаючи всю його діяльність, і він хотів показати йому всю несправедливість його міркувань. А Нехлюдов, не кажучи про досаду, яку він почував через те, що зять втручався в його справи з землею (в глибині душі він почував, що зять і сестра та їх діти, як спадкоємці його, мають на це право), обурювався в душі з того, що ця обмежена людина з цілковитою певністю й спокоєм і далі вважала правильною й законною ту справу, яка здавалася тепер Нехлюдову безперечно безумною й злочинною. Самовпевненість ця дратувала Нехлюдова.

— Що ж зробив би суд? — спитав Нехлюдов.

— Засудив би одного з двох дуелістів, як звичайних убивців, на каторжну роботу.

У Нехлюдова знову похололи руки, і він палко заговорив:

— Ну, і що ж би було? — спитав Нехлюдов.

— Було б справедливо.

— Нібито справедливість становить мету діяльності суду, — сказав Нехлюдов.

— А що ж інше?

— Підтримування станових інтересів. Суд, по-моєму, є тільки адміністративне знаряддя для підтримування існуючого ладу, вигідного нашому станові.

— Це зовсім новий погляд, — з спокійною усмішкою сказав Ігнатій Никифорович. — Звичайно судові приписується трохи інше призначення.

— Теоретично, а не практично, як я побачив. Суд має на меті тільки збереження суспільства в теперішньому стані і для цього переслідує й карає як тих, що стоять вище загального рівня й хочуть піднести його, так звані політичні злочинці, і тих, що стоять нижче його, так звані злочинні типи.

— Не можу погодитися, по-перше, з тим, щоб злочинці, так звані політичні, були карані тому, що вони стоять вище середнього рівня. Здебільшого це покидьки суспільства, такі самі розбещені, хоч трохи інакше, як і ті злочинні типи, що їх ви вважаєте нижчими за середній рівень.

— А я знаю людей, які стоять незрівнянно вище за своїх суддів; всі сектанти — люди моральні, тверді...

Та Ігнатій Никифорович, зі звичкою людини, якої не перепиняють, коли вона говорить, не слухав Нехлюдова і, тим особливо дратуючи його, далі говорив водночас з Нехлюдовим.

— Не можу погодитися і з тим, щоб суд мав на меті підтримування існуючого ладу. Суд має свої цілі: або виправлення...

— Добре виправлення в острогах, — додав Нехлюдов.

— ...або усунення, — вперто вів далі Ігнатій Никифорович, — розбещених і тих звіроподібних людей, які загрожують існуванню суспільства.

— Ото ж бо, що воно не робить ні того, ні другого. У суспільства нема способів робити це.

— Це як? Я не розумію, — силувано усміхаючись, спитав Ігнатій Никифорович.

— Я хочу сказати, що, власне, розумних покарань є тільки два — ті, що вживалися в давні часи: тілесна кара і смертна кара, які внаслідок пом'якшення звичаїв дедалі більше виходять з ужитку, — сказав Нехлюдов.

— Ось це й нове і його дивно від вас чути.

— Так, розумно зробити боляче людині, щоб вона надалі не робила того самого, за що їй зробили боляче, і цілком розумно шкідливому, небезпечному для суспільства членові відтяти голову. Обидва ці покарання мають розумний сенс. А який сенс має те, щоб людину, розбещену неробством і поганим прикладом, замкнути в тюрму, в умови забезпеченого й обов'язкового неробства, в товариство найрозбещеніших людей? чи перевезти навіщось казенним коштом — кожна коштує понад 500 карбованців — з Тульської губернії до Іркутської, або з Курської...

— Але, однак, люди бояться цих подорожей казенним коштом, і якби не було цих подорожей і тюрем, ми б не сиділи тут з вами, як сидимо тепер.

— Не можуть ці тюрми гарантувати нашу безпеку, бо люди ті сидять там не вічно і їх випускають. Навпаки, в цих установах доводять тих людей до останньої межі пороку й розбещеності, тобто збільшують небезпеку.

— Ви хочете сказати, що пенітенціарну систему слід удосконалити?

— Не можна її удосконалити. Удосконалені тюрми коштували б дорожче за те, що витрачається на народну освіту, і лягли б новим тягарем на той самий народ.

— Але недоліки пенітенціарної системи ніяк не інвалідують самого суду, — знову не слухаючи шурина, вів далі свою мову Ігнатій Никифорович.

— Не можна виправити ці недоліки, — підвищуючи голос, говорив Нехлюдов.

— То що ж? Треба вбивати? Чи, як одна державна людина пропонувала, виколювати очі? — сказав Ігнатій Никифорович, переможно усміхаючись.

— Атож, це було б жорстоко, але доцільно. А те, що тепер робиться, і жорстоке, і не тільки недоцільне, але таке безглузде, що не можна зрозуміти, як можуть душевно здорові люди брати участь у такій безглуздій і жорстокій справі, як карний суд.

— А я от беру участь у цьому, — бліднучи, сказав Ігнатій Никифорович.

— Це ваше діло. А я не розумію цього.

— Я думаю, що ви багато чого не розумієте, — сказав тремтячим голосом Ігнатій Никифорович.

— Я бачив на суді, як товариш прокурора всіма силами старався обвинуватити нещасного хлопчика, який у кожній нерозбещеній людині міг викликати тільки жаль; знаю, як інший прокурор допитував сектанта й підводив читання еван-

гелія під карний закон; та й уся діяльність судів полягає тільки в таких безглузких і жорстоких вчинках.

— Я б не служив, якби так думав,— сказав Ігнатій Никифорович і встав.

Нехлюдов побачив особливий блиск під окулярами в зятя. «Невже це сльози», подумав Нехлюдов. І справді, це були сльози образи. Ігнатій Никифорович, підійшовши до вікна, дістав хусточку, відкашлюючись, став протирати окуляри і, скинувши їх, витер і очі. Вернувшись до дивана, Ігнатій Никифорович закурив сигару і більше нічого не говорив. Нехлюдову стало боляче й соромно за те, що він так засмутив зятя і сестру, особливо тому, що він завтра виїжджав і більше не побачиться з ними. В збентеженому стані він попрощався з ними й поїхав додому.

«Дуже можливо, що правда те, що я говорив,— принаймні він нічого не відказав мені. Але не так треба було говорити. Мало ж я змінився, якщо я міг так захопитися недобрим почуттям і так образити його й засмутити бідну Наташу», думав він.

XXXIV

Партія, з якою йшла Маслова, вирушала з вокзалу о 3 годині, і тому, щоб бачити вихід партії з острогу та з нею разом дійти до вокзалу залізниці, Нехлюдов мав намір приїхати до острогу раніше 12-ої.

Вкладаючи речі й папери, Нехлюдов спинився на своєму щоденнику, перечитав деякі місця і те, що було записано в ньому останнім. Останнім перед від'їздом до Петербурга було записано: «Катюша не хоче моєї жертви, а хоче своєї. Вона перемогла, і я переміг. Вона тішить мене тією внутрішньою переміною, яка, мені здається,— боюся вірити,— відбувається в ній. Боюся вірити, але мені здається, що вона оживає». Тут-таки, слідом за цим, було написано: «Пережив дуже тяжке і дуже радісне. Дізнався, що вона недобре поведилася в лікарні. І раптом зробилося страшенно боляче. Не сподівався, що так боляче. З огидою й ненавистю я говорив з нею і потім раптом згадав про себе, про те, як я багато разів і тепер був, хоч і в думках, винен у тому, за що ненавидів її, і раптом водночас я став гидким собі, а вона нещасною, і мені стало дуже добре. Тільки б завжди вчасно встигнути побачити деревину в своєму оці, наскільки б ми були добріші». На нинішній день він записав: «Був у Наташі і якраз від задоволення собою був недобрый, злий, і залишилося тяжке почуття. Ну, та що ж робити? З завтрашнього дня нове

життя. Прощай, старе, і назавжди. Багато набралось вражень, але все ще не можу звести до одного».

Коли Нехлюдов прокинувся другого ранку, першим почуттям його було розкаяння в тому, що в нього вийшло з зятем.

«Так не можна виїжджати, — подумав він: — треба поїхати до них і загладити».

Та, глянувши на годинник, він побачив, що тепер уже нема коли й треба поспішати, щоб не спізнитися до виходу партії. Поспішно зібравшись і пославши з речами швейцара і Тараса, Федосійного чоловіка, який їхав з ним, просто на вокзал, Нехлюдов узяв першого-ліпшого візника й поїхав до острогу. Арештантський поїзд ішов за дві години до поштового, яким їхав Нехлюдов, і тому він зовсім розрахувався в своїх номерах, не маючи наміру більше повертатися.

Стояла тяжка липнева спека. Не прохоловши після душноної ночі, каміння на вулицях, будинки і бляха на дахах віддавали своє тепло в гаряче, нерухоме повітря. Вітру не було, а якщо він знімався, то приносив насичене пилом і смородом олійної фарби смердюче й гаряче повітря. Людей було мало на вулицях, і ті, що були, старалися йти в затінку будинків. Тільки чорно-засмаглі від сонця селяни-мостовики в личаках сиділи посеред вулиць і стукали молотками по вкладуваних у гарячий пісок каменях, та похмурі городові, в небілених кітелях і з оранжовими шнурками револьверів, похмуро переступаючи з ноги на ногу, стояли посеред вулиць, та запнуті з одного боку від сонця конки, запряжені кіньми в білих каптурах, з вухами, які стирчали в прорізах, з дзвоном пробігали вгору й униз по вулицях.

Коли Нехлюдов під'їхав до острогу, партія ще не виходила, і в острозі все ще тривала, почавшись з 4-ї години ранку, підсилена робота здавання й приймання арештантів, яких виряджали. В партії, що виряджали, було 623 мужчини і 64 жінки: всіх треба було перевірити за статейними списками, відібрати хворих і кволих і передати конвойним. Новий начальник, два помічники його, лікар, фельдшер, конвойний офіцер і писар сиділи біля виставленого в дворі в затінку стіни стола з паперами й канцелярським приладдям і по одному викликали, оглядали, опитували й записували арештантів, що один за одним підходили до них.

Стіл тепер уже до половини був захоплений сонячним промінням. Ставало жарко й особливо душно від безвітря і дихання юрби арештантів, які стояли тут-таки.

— Та що ж це, кінця не буде! — говорив, затаючись цигаркою, високий, товстий, червоний, з піднятими плечима й короткими руками, конвойний начальник, не перестаючи курити у вуса, що закривали йому рота. — Замучили зовсім. Звідки ви їх набрали стільки! Чи багато ще?

Писар довідався.

— Ще 24 чоловіки та жінки.

— Ну, чого стали, підходь!.. — крикнув конвойний на ще неперевічених арештантів, які тиснулися один за одним.

Арештанти вже понад три години стояли в рядах, і не в за-тінку, а на сонці, чекаючи черги.

Робота ця відбувалася всередині острогу, а зовні, біля воріт, стояв, як звичайно, вартовий з рушницею, десятка зо два возів для речей арештантів і для хворих та біля рогу купка рідних і друзів, які дожидалися виходу арештантів, щоб побачити і, якщо можна, поговорити й передати дещо виряджу-ваним. До цієї купки приєднався й Нехлюдов.

Він простояв тут близько години. Наприкінці години за ворітьми почулося брязкання кайданів, звуки кроків, начальницькі голоси, покашлювання. Й неголосний гомін великої юрби. Так тривало хвилин з п'ять, коли у хвіртку входили і виходили наглядачі. Нарешті почулася команда.

З гуркотом відчинилися ворота, брязкання кайданів стало чутніше, і на вулицю вийшли конвойні солдати в білих кітелях, з рушницями і — очевидно, як знайомий і звичний маневр — стали правильним широким колом перед ворітьми. Коли вони стали, почулася нова команда, і парами почали виходити арештанти в схожих на млинці шапках на голених головах, з торбами за плечима, волочачи заковані ноги й махаючи одною вільною рукою, а другою підтримуючи торбу за спиною. Спочатку йшли каторжні чоловіки, всі в однакових сірих штанах і халатах з тузами на спинах. Всі вони — молоді, старі, худі, товсті, бліді, червоні, чорні, вусаті, бородаті, безбороді, росіяни, татари, євреї — виходили, брязкаючи кайданами й жваво махаючи рукою, начебто збираючись іти кудись далеко, але, пройшовши кроків з десять, спинялися й покійно розташовувалися, по 4 в ряд, один за одним. Слідом за цими, не зупиняючись, попливли з воріт такі самі голені, без ножних кайданів, але сковані рука до руки наручниками люди в такому самому одязі. Це були засланці... Вони так само жваво виходили, спинялися і розташовувалися так само по чотири в ряд. Потім ішли суспільники. Потім жінки, теж за порядком: спочатку каторжні, в острожних сірих каптанах і хустках, потім — жінки, що йшли на заслання, і ті, що йшли добровільно за ким-небудь, у своєму міському і сільському одязі. Деякі з жінок несли немовлят, обгорнувши їх полами сірих каптанів.

З жінками йшли на своїх ногах діти: хлопчики і дівчатка. Діти ці, як лошата в табуні, тиснулися між арештантами. Мужчини ставали мовчки, лише зрідка покашлюючи чи роблячи уривчасті зауваження. А серед жінок чути було неугавний гомін. Нехлюдову здалося, що він упізнав Маслову, коли вона виходила; але потім вона загубилася серед великої кількості інших, і він бачив тільки юрбу сірих, ніби позбавлених людських, а особливо жіночих властивостей, істот з дітьми і торбами; вони ставали позаду мужчин.

Незважаючи на те, що всіх арештантів лічили в стінах тюрми, конвойні стали знову лічити, звіряючи з попереднім рахунком. Перелічування це тривало довго, особливо тому, що деякі арештанти переходили з місця на місце, і тим збивали лік конвойних. Конвойні лаяли й штовхали арештантів, які покірно, але злобно підкорялися, і знову лічили. Коли всіх знову перелічили, конвойний офіцер скомандував щось, і в юрбі сталося сум'яття. Слабі мужчини, жінки і діти, випереджаючи одне одного, кинулися до возів і стали розкладати на них торби і потім самі вилазити на них. Вилазили й сідали жінки з немовлятами, що кричали, веселі діти, які сперечалися за місця, і сумні, похмурі арештанти.

Кілька арештантів, поскидавши шапки, підійшли до конвойного офіцера, про щось прохаючи його. Як потім дізнався Нехлюдов, вони просилися на підводи. Нехлюдов бачив, як конвойний офіцер, мовчки, не дивлячись на того, хто просив, затягався цигаркою, і як потім раптом замахнувся своєю короткою рукою на арештанта, і як той, втягнувши голену голу в плечі, чекаючи удару, відскочив від нього.

— Я тобі таке покажу дворянство, що пам'ятатимеш! Дійдеш пішки! — прокричав офіцер.

Одного тільки старика в кайданах на ногах, що аж хитався, офіцер пустив на підводу, і Нехлюдов бачив, як цей старик, скинувши свою схожу на млинець шапку, хрестився, прямуючи до підвід, і як потім довго не міг вилізти через кайдани, що заважали підняти слабку, старечу, заковану ногу, і як жінка, яка сиділа вже на возі, допомогла йому, витягнувши його за руку.

Коли підводи всі заповнилися торбами, і на торби посідали ті, кому це було дозволено, конвойний офіцер скинув кашкета, втер хусточкою лоба, лисину, червону товсту шию й перехрестився.

— Партія, марш! — скомандував він.

Солдати брязнули рушницями, арештанти, поскидавши шапки, деякі лівими руками, стали хреститись, ті, що проводжали, щось прокричали, щось прокричали у відповідь і арештанти, серед жінок знялося голосіння, і партія, оточена солда-

тами в білих кітелях, рушила, збиваючи куряву закутими в кайдани ногами. Попереду йшли солдати, за ними, брязкаючи ланцюгами, кайданники, по чотири в ряд, за ними засланці, далі суспільники, сковані за руки по двоє, потім жінки. А потім уже їхали навантажені і торбами, і слабими підводи, і на одній з них високо сиділа закутана жінка, яка, не перестаючи, верещала й ридала.

XXXV

Похід був такий довгий, що, коли передні вже зникли з очей, підводи з торбами і слабими тільки що рушили. Коли підводи рушили, Нехлюдов сів на візника, що очікував його, і звелів йому випередити партію, з тим, щоб подивитися серед неї, чи нема знайомих арештантів серед мужчин, і потім, серед жінок знайшовши Маслоу, спитати в неї, чи одержала вона послані їй речі. Стало дуже жарко. Вітру не було, і збивана тисяччю ніг курява стояла весь час над арештантами, що йшли серединою вулиці. Арештанти йшли швидким кроком, і нерисиста візницька конячина, якою їхав Нехлюдов, тільки повільно випереджала їх. Ряди за рядами йшли незнайомі чудні й страшні на вигляд істоти, які рухалися тисячами однаково взутих і обмотаних ніг і в такт крокам махаючи, ніби бадьорячи себе, вільними руками. Їх було так багато, такі вони були одноманітні і в такі особливо незвичайні умови їх поставили, що Нехлюдову здавалося, що це не люди, а якісь особливі, страшні істоти. Це враження зникло в нього тільки тоді, коли в юрбі каторжних він упізнав арештанта, убивцю Федорова, і серед засланців теж знайомого коміка Охотіна та ще одного бродягу, який звертався до нього. Всі майже арештанти оглядалися, скося позираючи на дрожку, що випереджала їх, і на пана, який сидів у ній і придивлявся до них. Федоров хитнув головою догори на знак того, що впізнав Нехлюдова; Охотін підморгнув оком. Але ні той, ні другий не поклонилися, вважаючи це недозволеним. Порівнявшись з жінками, Нехлюдов зразу ж побачив Маслоу. Вона йшла в другому ряду жінок. Скраю йшла розчервоніла коротконога, чорноока, потворна жінка, підтикавши халат за пояс,— це була Хорошавка. Потім ішла вагітна жінка, яка насилу волокла ноги, і третя була Маслоу. Вона несла торбу на плечі й дивилася просто поперед себе. Обличчя в неї було спокійне й рішуче. Четверта в ряду з нею була молода, гарна жінка в короткому халаті й по-бабськи зав'язаній хустині, що йшла бадьоро,— це була Федосія. Нехлюдов зліз з дрожки й наблизився до жінок, що йшли, бажаючи спитати Маслоу про

речі та про те, як вона себе почуває, але конвойний унтер-офіцер, який ішов з цього боку партії, зразу ж помітивши того, що підійшов, підбіг до нього.

— Не можна, пане, підходити до партії — не дозволяється, — кричав він, підходячи.

Наблизившись і впізнавши в обличчя Нехлюдова (в острозі вже всі знали Нехлюдова), унтер-офіцер приклав пальці до кашкета і, спинившись біля Нехлюдова, сказав:

— Тепер не можна. На вокзалі можете, а тут не дозволяється. Не відставай, марш! — крикнув він на арештантів і, бадьорячись, незважаючи на спеку, підтюпцем перебіг у своїх нових чепурних чоботях до свого місця.

Нехлюдов вернувся на тротуар і, звелівши візникові їхати за собою, пішов, не випускаючи з очей партії. Де тільки проходила партія, вона всюди привертала до себе змішану з жалем і жахом увагу. Ті, що проїжджали, висовувалися з екіпажів і, поки могли бачити, проводили очима арештантів. Піші проходжі спинялись і здивовано й злякано дивилися на страшне видовище. Деякі підходили й подавали милостиню. Милостиню брали конвойні. Деякі, немов загіпнотизовані, ішли за партією, але потім спинялись і, похитуючи головами, тільки проводжали партію очима. З під'їздів і воріт, кликаючи одне одного, вибігали і з вікон висувалися люди та нерухомо й мовчки дивилися на страшний похід. На одному з перехресть партія перешкодила проїхати багатій колясці. На козлах сидів з лискучим обличчям товстозадий, з рядами гудзиків на спині, кучер, у колясці на задньому місці сиділи чоловік із жінкою: жінка, худа й бліда, в світлому капелюшку, з яскравим зонтиком, і чоловік у циліндрі й світлому чепурному пальті. Спереду проти них сиділи їхні діти: пишно вбрана й свіженька, як квіточка, дівчинка з розпущеним білявим волоссям, теж з яскравим зонтиком, і восьмилітній хлопчик з довгою, худою шиєю й випнутими ключицями, в матроській шапочці, прикрашеній довгими стрічками. Батько сердито картав кучера за те, що він вчасно не об'їхав партію, яка затримала їх, а мати гидливо мружилась і кривилась, закриваючись від сонця і куряви шовковим зонтиком, який вона насунула зовсім на обличчя. Товстозадий кучер сердито хмурився, вислухуючи несправедливі докори хазяїна, який сам же звелів йому їхати цією вулицею, і насилу стримував лискучих, змилених під збруєю на голові та шиї вороних жеребців, що поривалися вперед.

Городовий бажав усією душею прислужитися власникові багатой коляски й пропустити його, спинивши арештантів, та він почував, що в цьому поході була похмура урочистість, якої не можна було порушити навіть і для такого багатого

пана. Він тільки приклав руку до козирка на знак своєї пошани перед багатством і суворо дивився на арештантів, ніби обіцяючи в усякому разі захистити від них тих, що сиділи в колясці. Отож коляска повинна була дочекатися, поки пройде весь похід, і рушила аж тоді, коли прогуркотів останній віз з торбами та арештантками, що сиділи на них: серед арештанток істерична жінка, яка затихла було, побачивши багату коляску, почала знову ридати й верещати. Тільки тоді злегка ворухнув віжками кучер, і вороні рисаки, брязкаючи підковами по бруку, понесли коляску, що м'яко підстрибувала на гумових шинах, на дачу, куди їхали веселитися чоловік, дружина, дівчинка і хлопчик з тонкою шиєю й випнутими ключицями.

Ні батько, ні мати не дали ні дівчинці, ні хлопчикові пояснення того, що вони бачили. Отож діти повинні були самі вирішити питання про значення цього видовища.

Дівчинка, зрозумівши вираз обличчя в батька і матері, вирішила питання так, що це були люди зовсім інші, ніж її батьки та їхні знайомі, що це були погані люди і що гому з ними саме так і треба чинити, як вчинили з ними. І тому дівчинці було тільки страшно, і вона рада була, коли цих людей не стало видно.

Але хлопчик з довгою худою шиєю, який не змигнувши й не спускаючи очей дивився на похід, вирішив питання інакше. Він знав ще твердо й безперечно, дізнавшись про це просто від бога, що люди ці були зовсім такі самі, як і він, як і всі люди, і що тому з цими людьми було кимось зроблено щось погане — таке, чого не слід робити; і йому було жалко їх, і він почував жах і перед тими людьми, які були заковані й поголені, і перед тими, які їх закували й поголили. І через те у хлопчика все більше і більше розпухали губи, і він насилу стримувався, щоб не заплакати, вважаючи, що плакати в таких випадках соромно.

XXXVI

Нехлюдов ішов так само швидко, як ішли арештанти, але й легко одягненому, в легкому пальті йому було страшенно жарко, головно — душно від куряви й нерухомого гарячого повітря, що стояло на вулицях. Пройшовши з чверть версти, він сів на дрожку й поїхав уперед, але на середині вулиці в дрожці спека здалася йому ще більшою. Він спробував викликати в собі думки про вчорашню розмову з зятем, але тепер ці думки вже не хвилювали його, як ранком. Їх заступили враження виходу з острогу й походу партії. А головне — було нестерпно жарко. Біля огорожі, в затінку від дерев, поски-

давши кашкети, стояли два хлопчики-реалісти над морозивником, який присів перед ними на коліна. Один з хлопчиків уже розкошував, облизуючи рогову ложечку, другий очікував з верхом накладуваної чимось жовтим скляночки.

— Де б тут напитися? — спитав Нехлюдов свого візника, відчувши непереборне бажання освіжитися.

— Зараз ось тут трактир хороший, — сказав візник і, звернувши за ріг, підвіз Нехлюдова до під'їзду з великою вивіскою.

Пухлий прикажчик, у сорочці, за стойкою, і служники, які були колись білими, що через відсутність відвідувачів сиділи біля столів, з цікавістю оглянули незвичайного гостя й запропонували свої послуги. Нехлюдов спитав зельтерської води і сів якомога далі від вікна коло маленького столика з брудною скатеркою.

Два чоловіки сиділи за столом за чайним прибором і пляшкою з білого скла, витирали з лобів піт і щось миролюбно вираховували. Один з них був чорний і плішивий, в такому самому бордюром чорного волосся на потилиці, який був в Ігнатія Никифоровича. Враження це нагадало Нехлюдову знову вчорашню розмову з зятем і його бажання побачитися з ним і сестрою до від'їзду. «Навряд чи встигну до поїзда, — подумав він. — Краще напишу листа». І, спитавши паперу, конверта і марку, він став, сьорбаючи свіжу, шипучу воду, обдумувати, що він напише. Та думки його розбігалися, і він ніяк не міг скласти листа.

«Люба Наташо, не можу їхати під тяжким враженням учорашньої розмови з Ігнатієм Никифоровичем...» почав він. «А що далі? Просити пробачити за те, що я вчора сказав? Але я сказав те, що думав. І він подумає, що я зрікаюсь. І потім оте його втручання в мої справи... Ні, не можу», і, відчувши до цієї чужої, самовпевненої, нерозуміючої його людини ненависть, що здійнялася в ньому знову, Нехлюдов поклав недокінченого листа до кишені і, розплатившись, вийшов на вулицю й поїхав наздоганяти партію.

Спека ще підсилилась. Стіни і каміння наче пашіли гарячим повітрям. Ноги, здавалось, обпікалися об гарячий брук, і Нехлюдов відчув щось ніби опік, коли він голою рукою торкнувся лакованого крила дροжки.

Кінь млявою рессю, постукуючи рівномірно підковами по курному й нерівному бруку, тягся вулицями; візник безперестанку дрімав; а Нехлюдов сидів, ні про що не думаючи, байдуже дивлячись поперед себе. На узвозі вулиці проти воріт великого будинку стояла купка людей і конвойний з рушницею. Нехлюдов спинив візника.

— Що це? — спитав він двірника.

— З арештантом щось.

Нехлюдов зійшов з джоржки й підійшов до купки людей. На нерівному камінні пологого біля тротуару бруку лежав головою нижче ніг широкий немолодий арештант з рудою бородою, червоним обличчям і приплюснутим носом, у сірому халаті й таких самих штанах. Він лежав навзпак, розкинувши долонями донизу вкриті ластовинням руки, і після великих проміжків, рівномірно посмикуючись високими й широкими грудьми, схлипував, дивлячись на небо нерухожими, налитими кров'ю очима. Над ним стояли нахмурений городовий, рознощик, листоноша, прикажчик, стара жінка з зонтиком і стрижений хлопчик з порожнім кошиком.

— Ослабли, сидівши у в'язниці, розслабли, а їх ведуть у саме пекло,— осуджував когось прикажчик, звертаючись до Нехлюдова, який підійшов.

— Помре, певно,— говорила плачливим голосом жінка з зонтиком.

— Розв'язати сорочку треба,— сказав листоноша.

Городовий став тремтячими товстими пальцями незграбно розпускати зав'язки на жилавій червоній шії. Він був помітно схвильований і збентежений, але все-таки визнав за потрібне звернутися до юрби.

— Чого зібралися? І так жарко. Од вітру стали.

— Повинен лікар оглядати,— котрих хворих залишати. А то повели ледве живого,— говорив прикажчик, очевидно хвастаючись своїм знанням порядків.

Городовий, розв'язавши зав'язки сорочки, випростався й оглянувся.

— Розійдіться, кажу вам. Це ж не ваше діло, чого не бачили? — говорив він, звертаючись за співчуттям до Нехлюдова, але, не зустрівши в його погляді співчуття, глянув на конвойного.

Та конвойний стояв осторонь і, оглядаючи свій збитий каблук, був зовсім байдужий до мороки городового.

— Чие діло, ті не турбуються. Людей морити хіба це порядок?

— Арештант — арештант, а все ж людина,— говорили в юрбі.

— Покладіть йому голову вище та дайте води,— сказав Нехлюдов.

— По воду пішли,— відповів городовий і, взявши під пахви арештанта, насилу перетяг тулубом вище.

— Що за зборище? — почувся раптом рішучий, начальницький голос, і до купки людей, що зібралися навколо арештанта, швидкими кроками підійшов околоточний у надзвичайно чистому й блискучому кітелі та в ще блискучіших високих

чоботях.— Розійдіться! Нема чого тут стояти! — крикнув він на юрбу, ще не бачачи, чого зібралася юрба.

А підійшовши близько й побачивши вмираючого арештанта, він зробив схвальний знак головою, начебто й сподівався цього самого, і звернувся до городского:

— Як це?

Городовий доповів, що йшла партія і арештант упав, конвойний наказав залишити.

— То що ж? В поліцію треба. Візника.

— Побіг двірник,— сказав городской, прикладаючи руку до козирка.

Прикажчик щось почав був про спеку.

— Твоє діло це? Га? Іди своєю дорогою,— промовив околоточний і так суворо глянув на нього, що прикажчик замовк.

— Води треба дати випити,— сказав Нехлюдов.

Околоточний суворо глянув і на Нехлюдова, але нічого не сказав. А коли двірник приніс у кухлі воду, він звелів городовому дати арештантові. Городовий підвів звислу голову й спробував влити воду в рот, та арештант не приймав її; вода виливалася по бороді, змочуючи на грудях куртку й плоскіну запорошену сорочку.

— Вилий на голову! — скомандував околоточний, і городской, знявши схожу на млинець шапку, вилив воду і на руде кучеряве волосся і на голий череп.

Очі в арештанта, начебто злякано, більше розплющились, але становище його не змінилося. По обличчю в нього текли брудні патьоки від пилу, але рот так само рівномірно схлипував, і все тіло здригалось.

— А цей чого ж? Узяти цього,— звернувся околоточний до городского, показуючи на нехлюдовського візника.— Давай! Гей, ти!

— Зайнятий,— похмуро, не підводячи очей, промовив візник.

— Це мій візник,— сказав Нехлюдов,— але візьміть його. Я заплачу,— додав він, звертаючись до візника.

— Ну, чого стали? — крикнув околоточний.— Берись!

Городовий, двірники і конвойний підняли вмираючого, понесли до дροжки й посадили на сидіння. Та він не міг сам триматись: голова його закидалася назад, і все тіло з'їжджало з сидіння.

— Клади лежма! — скомандував околоточний.

— Нічого, ваше благородіє, я так доведу,— сказав городской, твердо вмощуючись поряд з умираючим на сидінні й охоплюючи його дужою правою рукою під пахвою.

Конвойний підняв узуті в коти без онуч ноги й поставив, витягнувши їх під козла.

Околоточний оглянувся і, побачивши на бруку схожу на

млинешь арештантову шапку, підняв її й надів на закинуту назад мокру голову.

— Марш! — скомандував він.

Візник сердито оглянувся, похитав головою і, супроводжуваній конвойним, рушив поволі назад до поліцейського будинку. Городовий, що сидів з арештантом, раз у раз підхоплював тіло з головою, що хиталася на всі боки, бо воно весь час спускалося. Конвойний, ідучи поряд, поправляв ноги. Нехлюдов пішов за ним.

XXXVII

Під'їхавши до поліції мимо пожежного вартового, дрожка з арештантом в'їхала в двір поліцейського участку й спинилася біля одного з під'їздів.

У дворі пожежники, позасукувавши рукави, гучно розмовляючи, мили якісь дроги.

Тільки-но дрожка спинилася, кілька городових обступили її й підхопили безживне тіло арештанта під пахви і ноги й зняли його з дрожки, що рипіла під ними.

Городовий, який привіз арештанта, злізши з дрожки, помахав замілою рукою, скинув кашкет і перехрестився.

А мертвого понесли в двері й нагору сходами. Нехлюдов пішов слідом за ними. У невеликій брудній кімнаті, куди внесли мертвого, було чотири ліжка. На двох сиділи в халатах двоє хворих, один косоротий з зав'язаною шиєю, другий сухотний. Двоє ліжок були вільні. На одно з них поклали арештанта. Маленький чоловічок з блискучими очима й бровами, що весь час рухалися, в самій білизні й шкарпетках, швидко, м'яко ступаючи, підійшов до принесеного арештанта, подивився на нього, потім на Нехлюдова й гучно зареготався. Це був божевільний, якого тримали в приймальному покої.

— Хочуть злякати мене, — казав він. — Тільки ні — не вдасться.

Слідом за городовими, що внесли мертвого, увійшли околочний і фельдшер.

Фельдшер, підійшовши до мертвого, поторкав холодну вже жовтувату, вкриту ластовинням, ще м'яку, але вже мертвотно-блідну руку арештанта, потримав її, потім пустив. Вона безживно впала на живіт мерцеві.

— Готовий, — сказав фельдшер, хитнувши головою, але, очевидно, для порядку розкрив мокру грубу сорочку мерця і, відкинувши від вуха своє кучеряве волосся, притулився до жовтуватих нерухомих високих грудей арештанта. Всі мовчали. Фельдшер підвівся, ще хитнув головою й поторкав паль-

дем спочатку одно, а потім друге повіко над розплющеними блакигними нерухожими очима.

— Не злякаєте, не злякаєте,— говорив божевільний, весь час плюючи в напрямі фельдшера.

— Що ж? — спитав околоточний.

— Що ж? — повторив фельдшер.— До мервецької забрати треба.

— Дивіться, чи справді? — спитав околоточний.

— Пора знати,— сказав фельдшер, навішось закриваючи розкриті груди мерця.— Та я пошлю за Матвієм Івановичем, нехай подивиться. Петров, піди-но,— сказав фельдшер і відійшов від мерця.

— Віднести до мервецької,— сказав околоточний.— А ти тоді приходить до канцелярії,— розпишешся,— додав він конвойному, який весь час не відставав від арештанта.

— Слухаю,— відповів конвойний.

Городові підняли мерця й понесли знову донизу сходами. Нехлюдов хотів іти за ними, але божевільний затримав його.

— Ви ж не в змові, то дайте цигарку,— сказав він.

Нехлюдов дістав цигарницю й дав йому. Божевільний, рухаючи бровами, почав, дуже швидко говорячи, розказувати, як його мучать навіюваннями.

— Вони ж усі проти мене й через своїх медіумів мучать, терзають мене...

— Пробачте мені,— сказав Нехлюдов і, не дослухавши його, вийшов на двір, бажаючи дізнатись, куди віднесуть мертвого.

Городові зі своєю ношею вже пройшли весь двір і заходили в під'їзд підвалу. Нехлюдов хотів підійти до них, але околоточний спинив його.

— Вам чого треба?

— Нічого,— відповів Нехлюдов.

— Нічого, то йдіть собі.

Нехлюдов підкорився й пішов до свого візника. Візник дрімав. Нехлюдов розбудив його й поїхав знову до вокзалу.

Не від'їхав він і 100 кроків, як йому зустрілася супроводжувана знову конвойним з рушницею ломова підвода, на якій лежав другий, очевидно вже померлий арештант. Арештант лежав горілиць на підводі, і голена голова його з чорною борідкою, накрита схожою на млинець шапкою, що з'їхала на обличчя до носа, тряслася й билася при кожному поштовхові підводи. Ломовий візник у грубих чоботях поганяв коня, ідучи рядом. Позаду йшов городовий. Нехлюдов торкнув за плече свого візника.

— Що роблять! — сказав візник, спиняючи коня.

Нехлюдов зліз з дροжки і слідом за ломовим, знову мимо пожежного вартового, зайшов у двір поліцейського участку. В дворі тепер пожежники вже скінчили мити дроги, і на їх місці стояв високий кощавий брандмайор з околичкою і, заклавши руки в кишені, суворо дивився на гладкого буланого з найденою шиєю жеребця, якого пожежник водив перед ним. Жеребець припадав на передню ногу, і брандмайор сердито говорив щось ветеринарові, який стояв тут-таки.

Околоточний стояв теж тут. Побачивши другого мерця, він підійшов до ломового.

— Де підняли? — спитав він, несхвально похитавши головою.

— На Старій Горбатовській, — відповів городовий.

— Арештант? — спитав брандмайор.

— Так точно.

— Другий сьогодні, — сказав околоточний.

— Ну, порядки. Та й спека ж, — сказав брандмайор і, звернувшись до пожежника, який заводив кульгавого буланого, крикнув: — у куткову стайню постав! Я тебе, сучого сина, навчу, як коней калічити, що дорожче за тебе, шельму, коштують.

Мерця так само, як і першого, підняли з воза городові й понесли до приймального покою. Нехлюдов, як загіпнотизований, пішов за ними.

— Вам чого? — спитав його один городовий.

Він, не відповідаючи, ішов туди, куди вони несли мерця.

Божевільний, сидячи на ліжку, жадібно курих цигарку, яку йому дав Нехлюдов.

— А, вернулись! — сказав він і зареготався. Побачивши мерця, він скривився. — Знову, — сказав він. — Набридли, не хлопчик же я, правда? — запитливо усміхаючись, звернувся він до Нехлюдова.

Нехлюдов тимчасом дивився на мерця, якого тепер ніхто не заступав більше, і обличчя якого, перше закрите шапкою, було все видно. Наскільки той арештант був потворний, настільки цей був надзвичайно гарний і обличчям і всім тілом. Це був чоловік у повному розквіті сили. Незважаючи на спотворену голінням половину голови, невисокий крутий лоб з виступами над чорними, тепер згаслими очима був дуже гарний, так само, як і невеликий з горбинкою ніс над тонкими чорними вусами. Синіючі тепер губи були складені в усмішку; невелика борідка тільки облямовувала нижню частину обличчя, і на голеному боці черепа було видно невелике міцне й гарне вухо. Вираз обличчя був і спокійний, і суворий, і добрий. Не кажучи вже про те, що по обличчю цьому видно було, які можливості духовного життя було згублено в цій людині, —

по тонких кістках рук і скованих ніг та по сильних м'язах всіх пропорціональних членів видно було, яка це була прекрасна, дужа, вправна людська тварина, як тварина в своєму роді значно досконаліша, ніж той буланій жеребець, за покалічення якого сердився брандмайор. А тимчасом її заморили, і не тільки ніхто не жалів її, як людину,— ніхто не жалів її, як даремно згублену робочу тварину. Єдине почуття, що викликала в усіх людей смерть ця, було почуття досади за турботи, що впливали з потреби усунути це тіло, яке загрожувало розкладом.

До приймального покою увійшли лікар з фельдшером і пристав. Лікар був огрядна кремезна людина в чесунчовому піджаку й у таких самих вузьких панталонах, що обтягали йому мускулясті стегна. Пристав був маленький товстун з круглим червоним обличчям, яке робилося ще круглішим від його звички набирати в щоки повітря й повільно випускати його. Лікар підсів на ліжко до мерця, так само, як і фельдшер, торкнувся рук, послухав серце й підвівся, обсмикуючи панталони:

— Мертвіших не буває,— сказав він.

Пристав набрав повний рот повітря й поволі випустив його.

— З якої в'язниці? — звернувся він до конвойного.

Конвойний відповів і нагадав про кайдани, що були на померлому.

— Накажу зняти; хвалити бога, ковалі є,— сказав пристав і, знову роздувши щоки, пішов до дверей, поволі випускаючи повітря.

— Чого ж це так? — звернувся Нехлюдов до лікаря.

Лікар подивився на нього крізь окуляри.

— Що чого так? Що помирають від сонячного удару? А так, сидючи без руху, без світла цілу зиму, раптом на сонце, та в такий день, як сьогодні, та йдуть юрбою, притоку повітря нема. От і удар.

— То навіщо ж їх посилають?

— А це ви їх спитайте. Та ви, власне, хто?

— Я сторонній.

— А-а!.. Мое шанування, мені нема коли,— сказав лікар і, з досадою обсмикнувши панталони, попрямував до ліжок хворих.

— Ну, твої діла як? — звернувся він до косоротого блідого чоловіка з обв'язаною шиєю.

Божевільний тимчасом сидів на своєму ліжку і, переставши курити, плював у напрямі лікаря.

Нехлюдов зійшов униз на двір і мимо пожежних коней і курей та вартового в мідному шоломі пройшов у ворота, сів на дрижку свого візника, що знову заснув, і поїхав на вокзал.

Коли Нехлюдов приїхав на вокзал, арештанти вже всі сиділи у вагонах за заготованими вікнами. На платформі стояло кілька чоловік проводжаючих: їх не підпускали до вагонів. Конвойні сьогодні були особливо заклопотані. В дорозі від острогу до вокзалу впало й померло, крім тих двох чоловік, яких бачив Нехлюдов, ще три чоловіки: одного було одвезено так само, як і перших двох, до ближчого поліцейського участку, і двоє впало вже тут, на вокзалі *. Заклопотані конвойні були не тим, що вмерло під їх конвоєм п'ятеро людей, які могли б бути живі. Це їх не цікавило, а цікавило їх тільки те, щоб виконати все те, що по закону вимагалось в цих випадках: здати куди слід мертвих та їхні папери і речі й виключити їх з списку тих, яких треба везти до Нижнього, а це було дуже клопітно, особливо в таку спеку.

І це саме й робили конвойні, і тому, поки всього цього не було зроблено, не пускали Нехлюдова та інших, що просили про це, підійти до вагонів. Нехлюдова, однак, усе-таки пустили, бо він дав грошей конвойному унтер-офіцерові. Унтер-офіцер цей пропустив Нехлюдова й просив його тільки швидше переговорити і відійти, щоб не бачив начальник. Усього вагонів було 18, і в усіх, крім вагона начальства, було повно-повнісінько арештантів. Проходячи повз вікна вагонів, Нехлюдов прислухався до того, що робилося в них. У всіх вагонах чути було брязкіт кайданів, метушню, гомін, пересипаний безглуздим лихослів'ям, але ніде не говорилося, як того сподівався Нехлюдов, про загиблих по дорозі товаришів. Розмовляли більше про торби, воду для пиття та вибір місця. Заглянувши у вікно одного з вагонів, Нехлюдов побачив середині нього, в проході, конвойних, які скидали з арештантів наручники. Арештанти простягали руки, і один конвойний ключем відмикав замок на наручниках і скидав їх. Другий збирав наручники. Пройшовши всі вагони, Нехлюдов підійшов до жіночих. У другому з них було чути рівномірний жіночий стогін, що приказував: «О-о-о! Лишенько мені, о-о-о! лишенько!»

Нехлюдов пройшов повз вагон і, за вказівкою конвойного, підійшов до вікна третього вагона. З вікна, як тільки Нехлюдов наблизив до нього голову, війнуло жаром, насиченим густим духом людських випарів, і виразно почулися верескливі жіночі голоси. На всіх лавах сиділи розчервонілі пітні жінки в халатах і кофтах і дзвінко перемовлялись. Наблизивши до

* На початку 80-х років п'ять душ арештантів умерло в один день від сонячного удару в той час, як їх переводили з Бутирської в'язниці на вокзал Нижегородської залізниці.

грат своє обличчя, Нехлюдов привернув до себе їх увагу. Найближчі позамовкали й присунулись до нього. Маслова в самій кофті й без хустки сиділа біля протилежного вікна. Ближче сюди сиділа біла усміхнена Федосія. Впізнавши Нехлюдова, вона штовхнула Маслову й рукою показала їй на вікно. Маслова поспішно встала, накинула на чорне волосся хустину і з зраділим червоним, пітним, усміхненим обличчям підійшла до вікна й узялася за ґрати.

— Спека яка,— сказала вона, радісно усміхаючись.

— Одержали речі?

— Одержала, дякую.

— Чи не треба чого? — спитав Нехлюдов, почуваючи, як, наче з печі, несе жаром з розпеченого вагона.

— Нічого не треба, дякую.

— Напитися б,— сказала Федосія.

— Атож, напитися б,— повторила Маслова.

— Та хіба у вас нема води?

— Ставлять, та всю випили.

— Зараз,— сказав Нехлюдов,— я попрошу конвойного. Тепер до Нижнього не побачимось.

— А ви хіба їдете? — начебто не знаючи цього, сказала Маслова, радісно глянувши на Нехлюдова.

— Іду з черговим поїздом.

Маслова нічого не сказала, і тільки через кілька секунд глибоко зітхнула.

— Що ж це, пане, чи правда, що 12 чоловік арештантів заморили до смерті? — сказала грубим мужицьким голосом стара сувора арештантка.

Це була Корабльова.

— Я не чув, що дванадцять. Я бачив двох,— сказав Нехлюдов.

— Кажуть, дванадцять. Невже їм за це нічого не буде? Ото дияволи!

— А з жінок ніхто не захворів? — спитав Нехлюдов.

— Жінки твердіші,— сміючись сказала інша низенька арештантка,— тільки ось одна родити надумала. Он заходиться,— сказала вона, показуючи на сусідній вагон, з якого чути було все той самий стогін.

— Ви кажете, чи не треба чого,— сказала Маслова, намагаючись стримати губи від радісної усмішки:— чи не можна цю жінку залишити, бо ж мучиться. От би сказали начальству.

— Так, я скажу.

— Та ось ще чи не можна їй Тараса, чоловіка свого, побачити,— додала вона, очима показуючи на усмілену Федосію.— Він же з вами їде.

— Пане, не можна розмовляти,— почувся голос конвойного унтер-офіцера. Це був не той, який пустив Нехлюдова.

Нехлюдов відійшов і пішов шукати начальника, щоб просити його про жінку, яка родила, і про Тараса, але довго не міг знайти його й добитися відповіді від конвойних. Вони дуже метушилися: одні вели кудись якогось арештанта, другі бігали закупувати собі провізію й розміщувати свої речі по вагонах, треті прислуговували якійсь дамі, що їхала з конвойним офіцером, і неохоче відповідали на запитання Нехлюдова.

Нехлюдов побачив конвойного офіцера вже після другого дзвінка. Офіцер, втираючи своєю короткою рукою вуса, що закривали йому рот, картав за щось фельдфебеля.

— Вам чого, власне, треба? — спитав він Нехлюдова.

— У вас жінка родить у вагоні, то я думав, треба б...

— Ну, і нехай родить. Тоді видно буде,— сказав конвойний, проходячи до свого вагона й жваво розмахуючи своїми короткими руками.

У цей час пройшов кондуктор з свистком у руці: почувся останній дзвінок, свисток, і серед тих, що проводжали на платформі, і в жіночому вагоні почувся плач і голосіння. Нехлюдов стояв поряд з Тарасом на платформі й дивився, як один за одним тяглися повз нього вагони з загратованими вікнами та голеними головами мужчин, що їх видно було з вікон. Потім порівнявся перший жіночий вагон, у вікнах якого видно було голови простоволосих і в хустках жінок; потім другий вагон, в якому чути було все той самий стогін жінки, потім вагон, в якому була Маслова. Вона разом з іншими стояла біля вікна і дивилася на Нехлюдова і жалісно усміхалась до нього.

XXXIX

До відходу пасажирського поїзда, в якому їхав Нехлюдов, залишалось дві години. Нехлюдов спочатку думав у цей проміжок поїхати ще до сестри, але тепер, після вражень цього ранку, відчув себе таким схвильованим і розбитим, що, сівши на диванчик першого класу, зовсім несподівано відчув таку сонливість, що повернувся на бік, підклав під щоку долоню й зразу ж заснув.

Його розбудив лакей у фраку, із значком і серветкою.

— Пане, пане, чи не ви будете Нехлюдов, князь? Пані вас шукають.

Нехлюдов схопився, протираючи очі, і згадав, де він та все те, що було цього ранку.

В його спогаді були: похід арештантів, мерці, вагони з ґратами й замкнені там жінки, що з них одна мучиться без допомоги від пологів, а друга жалісно усміхається до нього з-за залізних ґрат. А насправді було перед ним зовсім інше: заставлений пляшками, вазами, канделябрами і посудом стіл, проворні лакеї, які сновигали коло стола. В глибині зали перед шафою, за вазами з плодами й пляшками, буфетник і спина від'їжджаючих, що підійшли до буфету.

У той час, як Нехлюдов змінював лежачий стан на сидячий і потроху приходив до пам'яті, він помітив, що всі, хто був у кімнаті, з цікавістю дивилися на щось, що робилося в дверях. Він подивився теж туди й побачив похід людей, які несли на кріслі даму в серпанковому покривалі, що повивало її голову. Передній носій був лакей і здався знайомим Нехлюдову. Задній був теж знайомий швейцар з галуном на кашкеті. Позаду крісла йшла елегантна покоївка у фартуху й кучериках і несла клучок, якусь круглу річ у шкіряному футлярі і зонтики. Ще позаду зі своїми губами й апоплексичною шиєю, випнувши груди, ішов князь Корчагін у дорожньому кашкеті, а ще позаду — Міссі, Миша, двоюрідний брат, і знайомий Нехлюдову дипломат Остен зі своєю довгою шиєю, випнутим кадиком і завжди веселим виглядом і настроєм. Він ішов, щось поважно, але очевидно жартівливо доказуючи усміхненій Міссі. Позаду йшов лікар, сердито курячи цигарку.

Корчагінні переїжджали з свого приміського маєтку до княгининої сестри в її маєток по Нижегородській залізниці.

Похід носіїв, покоївки і лікаря пройшов до дамської кімнати, викликаючи цікавість і пошану всіх присутніх. А старий князь, підсівши до стола, зразу ж підкликав до себе лакея й став щось замовляти йому, якоїсь страви і питва. Міссі з Остеном теж зупинилися в їдальні й тільки що хотіли сісти, як побачили в дверях знайому й пішли їй назустріч. Знайома ця була Наталія Іванівна. Наталія Іванівна в супроводі Аграфени Петрівни, роздивляючись навколо, входила до їдальні. Вона майже одночасно побачила Міссі і брата. Вона перше підійшла до Міссі, тільки кивнувши головою Нехлюдову. Але, поцілувавшись з Міссі, зразу ж звернулася до нього.

— Нарешті я знайшла тебе, — сказала вона.

Нехлюдов устав, привітався з Міссі, Мишею і Остеном і зупинився, розмовляючи. Міссі розказала йому про пожежу їхнього будинку в селі, що примусила їх переїжджати до тітки. Остен з цієї нагоди став розповідати смішний анекдот про пожежу.

Нехлюдов, не слухаючи Остена, звернувся до сестри:

— Який я радий, що ти приїхала, — сказав він.

— Я вже давно приїхала,— сказала вона.— Ми з Аграфеною Петрівною.— Вона показала на Аграфену Петрівну, яка в капелюшку й ватерпруфі з ласковою гідністю здала зняковіло поклонилась Нехлюдову, не бажаючи заважати йому.— Скрізь шукали тебе.

— А я тут заснув. Який я радий, що ти приїхала,— повторив Нехлюдов.— Листа тобі почав писати,— сказав він.

— Невже? — сказала вона злякано.— Про що саме?

Міссі зі своїми кавалерами, помітивши, що між братом і сестрою починається інтимна розмова, відійшла набік. А Нехлюдов з сестрою сіли біля вікна на бархатний диванчик біля чийось речей, пледа й картонки.

— Я вчора, коли пішов од вас, хотів вернутись і покаятись, але не знав, як він сприйме,— сказав Нехлюдов.— Я недобре говорив з твоїм чоловіком, і мене це мучило,— сказав він.

— Я знала, я певна була,— сказала сестра,— що ти не хотів. Ти ж знаєш.

І сльози виступили в неї на очах, і вона торкнулася його руки. Фраза ця була неясна, але він зрозумів її цілком і був зворушений тим, що вона означала. Слова її означали те, що, крім її любові, яка володіє нею,— любові до свого чоловіка, для неї важлива й дорога її любов до нього, до брата, і що всяка незлагодя з ним — для неї тяжке страждання.

— Спасибі, спасибі тобі... Ах, що я бачив сьогодні,— сказав він, раптом згадавши другого померлого арештанта.— Двох арештантів убито.

— Як це вбито?

— Так убито. Їх повели в цю спеку. І двоє померло від сонячного удару.

— Не може бути! як? сьогодні? зараз?

— Так, зараз. Я бачив їх *трупи*.

— Але чому вбили? Хто вбив? — сказала Наталія Іванівна.

— Убили ті, що силоміць вели їх,— роздратовано сказав Нехлюдов, почувуючи, що вона дивиться й на цю справу очима свого чоловіка.

— Ах, боже мій! — сказала Аграфена Петрівна, підійшовши ближче до них.

— Так, ми найменшого уявлення не маємо про те, що робиться з цими нещасними, а треба це знати,— додав Нехлюдов, дивлячись на старого князя, який, пов'язавшись серветкою, сидів біля стола за крешоном і в цей самий час оглянувся на Нехлюдова.

— Нехлюдов! — гукнув він,— хочете прохолодитися? На дорогу чудово!

Нехлюдов відмовився й одвернувся.

— Але що ж ти зробиш? — казала далі Наталія Іванівна.

— Що можу. Я не знаю, але почуваю, що повинен щось зробити. І що можу, те й зроблю.

— Так, так, я це розумію. Ну, а з цими,— сказала вона, усміхаючись і показуючи очима на Корчагіна,— невже зовсім скінчено?

— Зовсім, і я думаю, що з обох боків без жалю.

— Жалко. Мені жалко. Я її люблю. Та припустімо, що це так. Але навіщо ти хочеш зв'язати, зв'язати себе? — додала вона боязко.— Чого ти їдеш?

— Іду, бо так треба,— серйозно й сухо сказав Нехлюдов, ніби бажаючи припинити цю розмову, але зараз-таки йому стало совісно за свою холодність до сестри. «Чому не сказати їй усього, що я думаю? — подумав він.— І нехай і Аграфена Петрівна почує», сказав він собі, глянувши на стару покоївку.

Присутність Аграфени Петрівни ще більше заохочувала його повторити сестрі своє вирішення.

— Ти говориш про мій намір одружитися з Катюшею? То, бачиш, я вирішив це зробити, але вона впевнено й твердо відмовила мені,— сказав він, і голос у нього затремтів, як тремтів завжди, коли він говорив про це.— Вона не хоче моєї жертви і сама жертвує для неї в її становищі багато чим, і я не можу прийняти цієї жертви, якщо це хвилиenne. І ось я їду за нею й буду там, де вона буде, і буду, скільки можу, допомагати, полегшувати її долю.

Наталія Іванівна нічого не сказала. Аграфена Петрівна запитливо дивилася на Наталію Іванівну й похитувала головою. В цей час з дамської кімнати вийшов знову похід. Той самий красунь-лакей Филип і швейцар несли княгиню. Вона спинила носіїв, покликкала до себе Нехлюдова і, жалісно знемагаючи, подала йому білу в перснях руку, з жахом чекаючи міцного потиску.

— *Erouvantage!* * — сказала вона про спеку.— Я не зношу цього. *Ce climat me tue* **.— І, поговоривши про страхіття російського клімату й запросивши Нехлюдова приїхати до них, вона дала знак носіям.— То неодмінно приїжджайте,— додала вона, на ходу повертаючи своє довге обличчя до Нехлюдова.

Нехлюдов вийшов на платформу. Похід княгині подався праворуч, до першого класу. А Нехлюдов з артільником, що ніс речі, і Тарасом з його мішком пішли ліворуч.

— Ось це мій товариш,— сказав Нехлюдов сестрі, показуючи на Тараса, що його історію він розказував їй раніше.

* [Жахливо].

** [Цей клімат мене вбиває].

— Та невже в третьому класі? — спитала Наталія Іванівна, коли Нехлюдов спинився проти вагона III класу, і артільник з речами і Тарас увійшли в нього.

— Так мені зручніше, я з Тарасом разом,— сказав він.— Та ось іще що,— додав він: — досі я ще не віддав у Кузьминському землі селянам, то в разі моєї смерті твої діти успадкують.

— Дмитрію, облиш,— сказала Наталія Іванівна.

— А якщо я й віддам, то одно, що можу сказати, це те, що все інше буде їхнє, бо навряд чи я одружусь, а якщо й одружуся, то не буде дітей... отож...

— Дмитрію, будь ласка, не говори цього,— говорила Наталія Іванівна, а тимчасом Нехлюдов бачив, що вона була рада чути те, що він сказав.

Попереду, перед першим класом, стояла тільки невеличка купка людей, яка все ще дивилася на той вагон, в який внесли княгиню Корчагіну. Інші всі люди були вже на місцях. Запізнілі пасажири, кваплячись, стукали по дошках платформи, кондуктори зачиняли двері й запрошували тих, що їдуть, сідати, а тих, що проводжають, виходити.

Нехлюдов увійшов до розпеченого сонцем гарячого й смердючого вагона й зразу ж вийшов на гальмо.

Наталія Іванівна стояла проти вагона в своєму модному капелюшку й накидці рядом з Аграфеною Петрівною і, очевидно, шукала предмету розмови й не знаходила. Не можна було навіть сказати: «écoutez» *, бо вони вже давно з братом сміялися з цієї звичайної фрази від'їжджаючих. Та коротенька розмова про грошові справи й спадщину зразу зруйнувала ніжно-братерські взаємини, які встановилися були між ними,— вони почували себе тепер чужими одне одному. Отож Наталія Іванівна була рада, коли поїзд рушив і можна було тільки, киваючи головою, з сумним і ласкавим обличчям говорити: «Прощай, ну, прощай, Дмитрію!» Та як тільки вагон від'їхав, вона подумала про те, як перекаже вона чоловікові свою розмову з братом, і її обличчя стало серйозним і заклопотаним.

І Нехлюдову, незважаючи на те, що він нічого, крім найкращих почуттів, не мав до сестри й нічого не приховував від неї, тепер було тяжко, ніяково з нею і хотілося швидше звільнитися від неї. Він почував, що нема більше тієї Наташі, яка була колись така близька йому, а є тільки раба чужого йому й неприємного чорного волосатого чоловіка. Він ясно побачив це, бо обличчя в неї освітілося особливим пожвавленням, коли він заговорив про те, що цікавило її чоловіка,— про віддачу землі селянам, про спадщину. І від цього було сумно йому.

* [пишіть].

Жара в розпеченому протягом цілого дня сонцем і повному людей великому вагоні третього класу була така задушлива, що Нехлюдов не пішов до вагона, а залишився на гальмі. Але й тут дихати нічим було, і Нехлюдов зітхнув на повні груди тільки тоді, коли вагони викотилися з-за будинків і подув скрізний вітер. «Так, убили», повторив він собі слова, сказані сестрі. І в уяві в нього з-за всіх вражень нинішнього дня з надзвичайною жвавистю виникло прекрасне обличчя другого мертвого арештанта з усміхненим виразом губ, суворим виразом лоба і невеликим міцним вухом під голеним синіючим черепом. «І що найжахливіше, то це те, що вбили, і ніхто не знає, хто його вбив. А вбили. Повели його, як і всіх арештантів, з розпорядження Масленникова. Масленников, мабуть, зробив своє звичайне розпорядження, підписав зі своїм дурним розчерком папір з друкованим заголовком і, звичайно, вже ніяк не вважатиме себе винним. Ще менше може вважати себе винним острожний лікар, який оглядав арештантів. Він акуратно виконав свій обов'язок, відокремив слабих і ніяк не міг передбачити ні цієї страшної спеки, ні того, що їх поведуть так пізно й такою купою. Начальник?.. Але начальник тільки виконав наказ про те, що ось-такого дня вирядити ось-стільки каторжних, засланців, мужчин, жінок. Теж не може бути винним і конвойний, що його обов'язок полягав у тому, щоб за рахунком прийняти ось тут стільки і здати он там стільки ж. Вів він партію, як звичайно і слід, і ніяк не міг передбачити, що такі дужі люди, як ті два, що їх бачив Нехлюдов, не витримають і помруть. Ніхто не винен, а людей убито і вбито все-таки цими самими не винними в цих смертях людьми».

«Зробилося все це від того,— думав Нехлюдов,— що всі ці люди — губернатори, начальники, околоточні, городові,— вважають, що є на світі становище, в яких людське поводження з людиною не обов'язкове. Адже всі ці люди — і Масленников, і начальник, і конвойний,— всі вони, якби не були губернаторами, начальниками, офіцерами, двадцять разів подумали б про те, чи можна виряджати людей у таку спеку й такою купою, двадцять разів по дорозі спинилися б і, побачивши, що людина слабне, задихається, вивели б її з юрби, завели б її в затінок, дали б води, дали б відпочити і, коли трапилось нещастя, виявили б співчуття. Вони не зробили цього, навіть заважали робити це іншим тільки тому, що вони бачили перед собою не людей і свої обов'язки перед ними, а службу та її вимоги, які вони ставили вище за вимоги людських стосунків. У цьому все,— думав Нехлюдов.— Якщо можна визнати, що хоч би щось-небудь було важливішим за почуття людинолюбства,

хоч на одну годину і хоч в якому-небудь одному, винятковому випадку, то нема злочину, якого б не можна було робити над людьми, не вважаючи себе винним».

Нехлюдов так задумався, що й не помітив, як погода перемінилась: сонце сховалося за передньою, низькою, розірваною хмарою, і з західного обрію насувалася суцільна ясносіра хмара, яка вже вилівалася там, десь далеко, над полями і лісами, косим рясним дощем. Від хмари тягло вологим дощовим повітрям. Зрідка хмару розтинали блискавки, і з гуркотом вагонів дедалі частіше змішувався гуркіт грому. Хмара все наближалась, косі краплі дощу, гнані вітром, почали плямити площадку гальма і пальто Нехлюдова. Він перейшов на другий бік і, вдихаючи вологу свіжість і хлібний запах землі, яка давно чекала дощу, дивився на сади і ліси, що пробігали мимо, жовтіючі житні лани, зелені ще смуги вівса і чорні борозни темнозеленої квітучої картоплі. Все начебто вкрилося лаком: зелене ставало зеленішим, жовте — жовтішим, чорне — чорнішим.

— Ще, ще,— говорив Нехлюдов, радіючи полям, садам, городам, що оживали під благодатним дощем.

Великий дощ лив недовго. Хмара частково вилилась, частково пройшла, і на мокру землю падали вже останні прямі, рясні, дрібні краплі. Сонце знову виглянуло, все заблищало, а на сході загнула над обрієм невисока, але яскрава з виступаючою фіолетовою барвою райдуга, яка переривалася тільки в одному кінці.

«Так, про що ж то я думав? — спитав себе Нехлюдов, коли всі ці зміни в природі закінчились і поїзд спустився у виїмку з високими укосами.— Так, я думав про те, що всі ці люди: начальник, конвойні, всі ці службовці, здебільшого, лагідні, добрі люди, поробилися лихими тільки тому, що вони служать».

Він згадав байдужість Масленникова, коли він говорив йому про те, що робиться в острозі, суворість начальника, жорстокість конвойного офіцера, коли він не пускав на підводи і не звернув уваги на те, що в поїзді мучиться від полонів жінка. Всі ці люди, як видно, були невразливі, непроникні для найпростішого почуття жалю тільки тому, що вони служили. Вони, як службовці, були непроникні для почуття людинолюбства, «як ця брукована земля для дощу», думав Нехлюдов, дивлячись на брукований різнобарвним камінням укис виїмки, по якому дощова вода не просочувалася в землю, а збігала струмочками. «Може, і треба викладати камінням виїмки, але сумно дивитися на цю позбавлену рослинності землю, що могла б родити хліб, траву, кущі, дерева, як ті, що їх видно наверху виїмки. Те ж саме й з людьми,— думав

Нехлюдов,— може й потрібні ці губернатори, начальники, городові, але жахливо бачити людей, позбавлених головної людської властивості — любові й жалю одного до одного». «Вся річ у тому», думав Нехлюдов, «що ці люди визнають законом те, що не є закон, і не визнають законом того, що є вічний, незмінний, непорушний закон, самим богом написаний у серцях людей. Ось від цього мені й буває так тяжко з цими людьми», думав Нехлюдов. «Я просто боюсь їх. І справді, люди ці страшні. Страшніші за розбійників. Розбійник усе-таки може пожаліти — а ці не можуть пожаліти: вони застраховані від жалості, як це каміння від рослинності. Ось цим вони жахливі. Кажуть, жахливі Пугачови, Разіни. Ці в тисячу разів жахливіші!» далі думав він: «якби було задано психологічну задачу: як зробити так, щоб люди нашого часу, християни, гуманні, просто добрі люди, робили найжахливіші злочинства, не почувавши себе винними,— то можливе тільки одне розв'язання: треба, щоб було те саме, що є, треба, щоб ці люди були губернаторами, тюремними начальниками, офіцерами, поліцейськими, тобто, щоб, по-перше, були певні, що є така справа, яку називають державною службою і при якій можна поводитися з людьми, як з речами, без людського, братнього ставлення до них, а по-друге, щоб люди цією самою державною службою були зв'язані так, щоб відповідальність за наслідки їх вчинків з людьми не падала ні на кого окремо. Поза цими умовами нема можливості в наш час чинити такі жахливі діла, як ті, що я бачив сьогодні. Вся річ у тому, що люди думають, що є становища, в яких можна поводитися з людиною без любові, а таких становищ нема. З речами можна поводитися без любові: можна рубати дерева, робити цеглу, кувати залізо без любові; а з людьми не можна поводитися без любові так само, як не можна поводитися з бджолами без обережності. Така властивість бджіл. Якщо станеш поводитися з ними без обережності, то їм нашкодиш і собі. Те саме й з людьми. І це не може бути інакше, бо взаємна любов між людьми є основний закон життя людського. Правда, що людина не може примусити себе любити, як вона може примусити себе працювати, але з цього не виходить, що можна поводитися з людьми без любові, особливо коли чого-небудь вимагаєш від них. Не почуваш любові до людей, сиди тихо,— думав Нехлюдов, звертаючись до себе,— займайся собою, речами, чим хочеш, але тільки не людьми. Як їсти можна без шкоди і з користю тільки тоді, коли хочеться їсти, так і з людьми можна поводитися з користю й без шкоди тільки тоді, коли любиш. Тільки дозволь собі поводитися з людьми без любові, як ти вчора поведився з зятем, і нема меж жорстокості й звірству щодо інших

людей, як це я бачив сьогодні, і нема меж стражданню для себе, як я дізнався про це з усього свого життя. Атож, атож, це так,— думав Нехлюдов.— Це добре, добре!» повторював він собі, відчуваючи подвійну насолоду від прохолоди після важкої спеки і від свідомості досягненої вищої міри ясності в питанні, яке давно вже захоплює його.

XLI

Вагон, в якому було місце Нехлюдова, був до половини повен людей. Були тут прислуга, майстрові, фабричні, м'ясники, євреї, прикажчики, жінки, дружини робітників, був солдат, були дві пані: одна молода, друга літня з браслетами на оголеній руці, і суворий на вигляд пан з кокардою на чорному кашкеті. Всі ці люди, вже заспокоєні після розміщення, сиділи тихо, хто лузаючи насіння, хто курячи цигарки, хто жваво розмовляючи з сусідами.

Тарас зі щасливим виглядом сидів праворуч від проходу, стеріг місце для Нехлюдова і жваво розмовляв з мускулястим чоловіком, що сидів проти нього; чоловік цей у розстебнутій суконній чумарці, як потім дізнався Нехлюдов, був садівником, що їхав на роботу. Не доходячи до Тараса, Нехлюдов спинився в проході біля поважного на вигляд старика з білою бородою, в нанковій чумарці, який розмовляв з молодою жінкою в сільському одязі. Поряд з жінкою сиділа, далеко не дістаючи ногами до підлоги, семилітня дівчинка в новому сарафанчику, з косичкою майже білого волосся і, не перестаючи, лузала насіння. Оглянувшись на Нехлюдова, старий підібрав з лискучої лавки, на якій він сидів, полу своєї чумарки й привітно сказав:

— Будь ласка, сідайте.

Нехлюдов подякував і сів на показане місце. Як тільки Нехлюдов сів, жінка повела далі перервану розповідь. Вона розказувала про те, як її в місті приймав чоловік, від якого вона оце поверталася.

— На масляну була, та ось, бог дав, тепер побувала,— говорила вона.— Тепер що бог дасть на різдво.

— Добре діло,— сказав старий, оглядаючись на Нехлюдова,— навідувати треба, бо ж чоловік молодий розбеститься, в місті живучи.

— Ні, дідусю, мій — не така людина. Не те що дурощів яких, він як красна дівчина. Гроші всі до копійочки посилає. А вже дівчинкою тішився, радий був, то й сказати годі,— сказала жінка, усміхаючись.

Дівчинка, що випльовувала лушпиння й слухала матір,

ніби підтверджуючи материні слова, глянула спокійними, розумними очима в обличчя старому і Нехлюдову.

— А розумний, то й ще краще,— сказав старий.— А ось оцим не захоплюється? — додав він, показуючи очима на парочку — чоловіка з жінкою, очевидно фабричних, що сиділи по другий бік проходу.

Фабричний чоловік, притуливши до рота пляшку з горілкою, задерши голову, пив з неї, а жінка, тримаючи в руках торбу, з якої витягнена була пляшка, пильно дивилася на чоловіка.

— Ні, мій і не п'є, і не курить,— сказала жінка, що розмовляла з старим, користуючись нагодою ще раз похвалити свого чоловіка.— Таких людей, дідусю, мало земля родить. Он він який,— сказала вона, звертаючись і до Нехлюдова.

— Нащо й краще,— повторив старий, дивлячись на фабричного, що пив.

Фабричний, надпивши з пляшки, подав її жінці. Жінка взяла пляшку і, сміючись і похитуючи головою, притулила її теж до рота. Помітивши на собі погляд Нехлюдова і старого, фабричний звернувся до них:

— Що, пане? Що п'ємо ми? Як працюємо — ніхто не бачить, а ось як п'ємо — всі бачать. Заробив та й п'ю, і дружину частую. Та й годі.

— Так, так,— сказав Нехлюдов, не знаючи, що відповісти.

— Правда, пане? Дружина в мене жінка тверда! Я з дружини задоволений, бо вона мене може жаліти. Чи так я кажу, Мавро?

— Ну н́а, візьми. Не хочу більше,— сказала жінка, віддаючи йому пляшку.— І чого ти белькочеш без пуття,— дала вона.

— Ось так воно,— вів далі фабричний: — то хороша-хороша, а то й зарипить, як віз немазаний. Мавро, чи так я кажу?

Мавра, сміючись, п'яним жестом махнула рукою.

— Ну, почав верзти...

— Ось так воно, хороша-хороша, та до якогось часу, а потрапить їй віжка під хвіст, вона те зробить, чого й придумати не можна... Правду я кажу. Ви мені, пане, пробачте. Я випив, ну, що ж тепер робити...— сказав фабричний і став моститися спати, поклавши голову на коліна усміхненій жінці.

Нехлюдов посидів кілька часу з старим, який розказав йому про себе, що він пічник, 53 роки працює і змурував на своєму віку печей, що й не полічити, а тепер збирається відпочити, та все нема коли. Був у місті й поставив хлопців до діла, а тепер їде в село домашніх провідати. Вислухав-

ши розповідь старого, Нехлюдов встав і пішов на те місце, яке стеріг для нього Тарас.

— Що ж, пане, сідайте. Ми торбу звідси приймемо,— ласкаво сказав, глянувши вгору, в обличчя Нехлюдову, садівник, який сидів навпроти.

— Хоч тісно, зате тепло,— сказав співучим голосом, усміхаючись, Тарас і, як пир'інку, своїми сильними руками підняв свою двопудову торбу й переніс її до вікна.— Місця багато, а то й постояти можна, і під лавкою можна. Вже так спокійно. Сваритись нема чого! — говорив він, сяючи добродушністю й ласкавістю.

Тарас говорив про себе, що коли він не вип'є, у нього слів нема, а що в нього від горілки знаходяться слова хороші, і він усе сказати може. І справді, в тверезому стані Тарас більше мовчав; а коли випивав — що траплялося з ним рідко й тільки в особливих випадках — то робився особливо приємно балакучим. Він говорив тоді і багато і добре,— з великою простотою, правдивістю, а головно, з ласкавістю, яка так і світилася з його добрих блакитних очей і привітної усмішки, що не сходила з губ.

У такому стані він був сьогодні. Наближення Нехлюдова на хвилинку спиною його мову. Та, примостивши торбу, він сів по-старому і, поклавши дужі робочі руки на коліна, дивлячись просто у вічі садівникові, вів далі свою розповідь. Він розказував своєму новому знайомому з усіма подробицями історію своєї дружини, за що її засилали і чому він тепер їхав за нею до Сибіру.

Нехлюдов ніколи не чув докладно цієї розповіді й тому з зацікавленням слухав. Він застав розповідь на тому місці, коли отруєння вже сталось і в сім'ї дізналися, що це зробила Федосія.

— Це я про своє горе розказую,— сказав Тарас, щиро подружньому звертаючись до Нехлюдова.— Людина зустрілася така щира,— розговорились, я і розказую.

— Так, так,—сказав Нехлюдов.

— Ну, ось таким маніром, братіку ти мій, узналося діло. Взяла матуся коржик отой самий, «іду, каже, до урядника». Батечко в мене старик правильний. «Зажди, каже, стара: молодичка — дитина зовсім, сама не знала, що робила, пожаліти треба. Вона, може, опам'ятається». Куди тобі, не слухала слів ніяких. «Поки ми її триматимемо, вона, каже, нас, як тарганів, винищить». Подалась, братіку ти мій, до урядника. Той зараз зчинив бучу в нас... Зараз понятих.

— Ну, а ти що?—спитав садівник.

— А я, братіку ти мій, на живіт валяюся та блюю. Все нутро вивертає, нічого й сказати не можу. Зараз запріг ба-

течко воза, посадив Федосію,— до стану, а звідти до слідчого. А вона, братіку ти мій, як спочатку повинилася в усьому, так і слідчому все, як є, по черзі й виклала. І де миш'як узяла, і як коржики розкачала. «Навіщо, каже, ти зробила?»—«А тому, каже, що осоружний він мені. А мені Сибір, каже, краще, ніж з ним жити», зі мною, значить,— усміхаючись, говорив Тарас.— Повинилася, значить, у всьому. Певна річ, до в'язниці. Батечко сам повернувся. А тут робоча пора надходить, а жінок в нас — лише матінка, та й та вже квола. Думали, як бути, чи не можна на поруки взяти. Поїхав батечко до начальника до одного — не вийшло, він — до другого. Начальників тих він чоловіка з п'ять об'їхав. Зовсім уже був кинув клопотатися, та зустрівся тут чоловічок один, з судових. Спритний такий, що годі й знайти. «Давай, каже, п'ятірку — визволю». Зійшлися на троячці. Що ж, братіку ти мій, я її ж полотно заставив, дав. Як написав він отой папір,— протягнув Тарас, наче він говорив про постріл,— зразу вийшло. Я сам у ту пору вже одужав, сам за нею до міста їздив. Приїхав я, братіку ти мій, до міста. Зараз кобилу в заїзд поставив, узяв папір, приходжу до в'язниці. «Чого тобі?» Так і так, кажу, хазяйку мою тут у вас ув'язнено. «А папір, каже, є?» Зараз подав папір. Глянув він. «Зажди», каже. Сів я тут на лавочку. Сонце вже за полудень перейшло. Виходить начальник: «Ти, каже, Варгушов?» — Я самий.— «Ну, одержуй», каже. Зараз відчинили браму. Вивели її в одежі своїй, як слід.— Що ж, ходімо.— «А ти хіба пішки?» — Ні, я конякою. Прийшли до заїзду, розплатився я за постій і запряг кобилу, підбив сінця, що залишилося, під верету. Сіла вона, запнула хусткою. Поїхали. Вона мовчить, і я мовчу. Тільки стали підїжджати додому, вона й каже: «А що, матінка жива?» Я кажу — жива. «А батенько живий?» — Живий.— «Прости, каже, мені, Тарасе, мою дурість. Я й сама не знала, що робила». А я кажу: «Багато балакати нема чого — давно простив». Більше й говорити не стала. Приїхали додому, зразу ж вона матінці в ноги. Матінка каже: «Бог простить». А батечко поздоровкався та й каже: «Чого там старе згадувати. Живи якнайкраще. Ниньки, каже, час не такий, з поля збирати треба. За скородженням, каже, на угноеній восьмушці житечко таке, бог дав, уродило, що й грабки не беруть, переплелося все й полягло як постіль. Вижати треба. Ось ти з Тараском піди завтра, пожни». І взялася вона, братіку ти мій, з того часу працювати. Та так працювати стала, аж диво. У нас тоді три десятини наймані були, а бог дав, що жито, що овес вродили як ніколи. Я кошу, вона в'яже, чи обое жнемо. Я до роботи меткий, з рук не випаде, а вона ще меткіша, за що тільки візь-

меться. Жінка запопадлива та молода, в соку. І в роботі, братіку ти мій, така гаряча стала, що вже я її стримую. Прийдемо додому, пальці попухнуть, руки гудуть, відпочити б треба, а вона, не вечерявши, біжить до сарая: на ранок перевесла готує. Що зробилося!

— І що ж, і до тебе ласкава стала? — спитав садівник.

— І не кажи, так присмолилась до мене, як одна душа. Що я надумаю, вона розуміє. Вже й матінка, хоч яка сердита, і та каже: «Федосію нашу наче підмінили, зовсім інша молодиця стала». Ідемо раз удвох по снопи, в одному передку сидимо з нею. Я й кажу: «Як же ти це, Федосіє, ту справу надумала?» — «А як надумала, каже, не хотіла з тобою жити. Краще, думаю, помру, та не житиму». — «Ну, а тепер, кажу?» — «А тепер, каже, ти в мене в серці», — Тарас зупинився і, радісно усміхаючись, здивовано похитав головою. — Тільки зібрали з поля, повіз я коноплі мочити, приїжджаю додому, — почекав він, помовчавши, — аж ось повістка — судити. А ми й думати забули, за що судити.

— Не інакше це, як нечистий, — сказав садівник: — хіба сама людина може надуматись душу згубити. Отак у нас чоловік один... — і садівник заходився був розказувати, але поїзд почав спинятися.

— Здається, станція, — сказав він: — піти напитись.

Розмова припинилась, і Нехлюдов, слідом за садівником, вийшов з вагона на мокрі дошки платформи.

XLII

Нехлюдов, ще не виходячи з вагона, помітив у дворі станції кілька багатих екіпажів, запряжених четвірками і тройками ситих коней, які побрязкували бубонцями; а вийшовши на потемнілу від дощу мокру платформу, він побачив перед першим класом купку людей, серед якої вирізнялася висока, товста дама в капелюшку з дорогим пір'ям, у ватерпруфі, і довгий юнак з тонкими ногами, у велосипедному костюмі, з величезним ситим собакою в дорогому нашійнику. За ними стояли лакеї з плащами і зонтиками та кучер, що вийшли зустрічати. На всій цій купці, від товстої пані до кучера, що підтримував рукою поли довгого каптана, лежав відбиток спокійної самовпевненості і розкошів. Навколо цієї купки зразу ж утворилося коло цікавих і підлесливих перед багатством людей: начальник станції в червоному кашкеті, жандарм, худорлява панна в російському костюмі з бусами, завжди присутня влітку при прибутті поїздів, телеграфіст і пасажери: чоловіки і жінки.

В юнакові з собакою Нехлюдов упізнав гімназиста, молодого Корчагіна. А товста дама була сестра княгині, що до її маєтку переїжджали Корчагіни. Обер-кондуктор з блискучими галунами і чобітьми відчинив двері вагона й на знак шанобливості тримав їх у той час, як Филип і артільник у білому фартуху обережно виносили довголицю княгиню на її складаному кріслі; сестри привітались, почувлися французькі фрази про те, в кареті чи в колясці поїде княгиня, і похід, що його закінчувала покоївка з кучериками, рушив до дверей станції.

Нехлюдов, не бажаючи зустрічатись на те, щоб знову прощатися, спинився, не доходячи до дверей станції, чекаючи, поки пройде весь похід. Княгиня з сином, Міссі, лікар і покоївка пішли вперед, а старий князь спинився позаду з свояченицею, і Нехлюдов, не підходячи близько, чув тільки уривчасті французькі фрази їх розмови. Одна з цих фраз, вимовлена князем, запала, як це часто буває, чомусь у пам'ять Нехлюдову, з усіма інтонаціями й звуками голосу.

— *Oh! il est du vrai grand monde, du vrai grand monde* *,— про когось сказав князь своїм гучним, самовпевненим голосом і разом зі свояченицею, супроводжуваний шанобливими кондукторами і носіями, пройшов у двері станції.

У цей самий час з-за рогу станції з'явилася звідкілясь на платформу юрба робітників у личаках і з кожушками та торбами за спинами. Робітники рішуче, м'яко ступаючи, підійшли до першого вагона й хотіли увійти в нього, але зразу ж їх відігнав від нього кондуктор. Не спиняючись, робітники пішли, кваплячись і наступаючи один одному на ноги, далі до сусіднього вагона й стали вже, чіпляючись торбами за виступи і двері вагона, входити до нього, як другий кондуктор від дверей станції побачив їх намір і суворо закричав на них. Робітники, що увійшли, зразу ж поспішно вийшли і, знову так само м'яко ступаючи, пішли ще далі до нового вагона, того самого, в якому сидів Нехлюдов. Кондуктор знову спинив їх. Вони були спинились, наміряючись іти ще далі, але Нехлюдов сказав їм, що у вагоні є місця і щоб вони йшли. Вони послухали його, і Нехлюдов увійшов слідом за ними. Робітники хотіли вже розташуватись, але пан з кокардою та обидві дами, вважаючи їх намір розміститися в цьому вагоні за особисту для себе образу, рішуче заперечили проти цього й стали виганяти їх. Робітники — їх було чоловіка з 20 — і старі і зовсім молоді, всі зі змученими засмаглими сухими обличчями, зразу ж, чіпляючи торбами за лавки, стіни і двері, очевидно почувуючи себе цілком винними, пі-

* [О, він людина зі справжнього великого світу, справжнього великого світу].

шли далі через вагон, очевидно ладні йти до кінця світу, й сісти, хоч би де їм звеліли, хоч на цвяхи.

— Куди прете, чорти! розміщуйтесь тут,— крикнув, вишовши їм назустріч, інший кондуктор.

— *Voilà encore des nouvelles!** — промовила молодша з двох дам, цілком певна, що вона своєю доброю французькою мовою приверне до себе увагу Нехлюдова. А дама з браслетами тільки все принохувалась, кривилась і щось сказала про приємність сидіти з смердючими мужиками.

А робітники, почувавши радість і заспокоєння людей, що уникли великої небезпеки, спинились і стали розміщуватись, скидаючи рухами плеча важкі торби зі спин і засовуючи їх під лавки.

Садівник, що розмовляв з Тарасом, сидів не на своєму місці й пішов на своє, отож біля і проти Тараса було три місця. Троє робітників сіли на ці місця, але, коли Нехлюдов підійшов до них, вигляд його панського одягу так збентежив їх, що вони встали, щоб піти собі, та Нехлюдов попросив їх залишитися, а сам підсів на ручку лавки біля проходу.

Один з двох робітників, чоловік років під 50, з подивом і навіть страхом переглянувся з молодим. Те, що Нехлюдов замість того, щоб, як це властиво панові, лаяти й проганяти їх, поступився їм місцем, дуже здивувало й спантеличило їх. Вони навіть боялися, коли б чого-небудь від цього не сталось для них поганого. Побачивши, однак, що тут не було ніякого підступу і що Нехлюдов просто розмовляє з Тарасом, вони заспокоїлись, звеліли хлопцеві сісти на торбу й попросили Нехлюдова сісти на своє місце. Спочатку літній робітник, що сидів проти Нехлюдова, весь зіщулювався, старанно підбираючи свої взуті в личаки ноги, щоб не штовхнути пана, але потім так приязно розговорився з Нехлюдовим і Тарасом, що навіть ляпав Нехлюдова по коліну перевернутою догори долонею рукою в тих місцях розповіді, на які він хотів звернути його особливу увагу. Він розказав про всі свої обставини і про роботу на торфових болотах, з якої вони їхали оце додому, пропрацювавши на цій роботі два з половиною місяці й везучи додому зароблені карбованців по 10 грошей на брата, бо частину заробітку дано було наперед при найманні. Робота їхня, як він розказував, проходила по коліна у воді й тривала від світанку до смерку з двогодинним відпочинком в обід.

— Котрі без звички, тим, звісно, важко,— говорив він,— а обтерпівся — нічого. Тільки б харчі були справжні. Спочатку харчі погані були. Ну, а потім народ поскаржився, і харчі стали добрі, і роботи стало легко.

* [Ото ще новина].

Потім він розказав, як він протягом двадцяти восьми років ходив на заробітки і весь свій заробіток віддавав додому, — спочатку батькові, потім старшому братові, тепер племінникові, що завідував господарством, а сам проживав з зароблених п'ятдесяти-шістдесяти карбованців на рік два-три карбованці на дурниці: на тютюн і сірники.

— Грішний, коли з утоми й горілочки вип'єш, — додав він, провинно усміхаючись.

Розказав він ще, як жінки за них порядкують дома, і як підрядчик почастивав їх оце перед від'їздом піввідерцем, як один з них помер, а другого везуть хворого. Хворий, про якого він говорив, сидів у цьому ж вагоні в кутку. Це був молодий хлопчик, сіро-блідий, з синіми губами. Його, очевидно, замучила й мучила лихоманка. Нехлюдов підійшов до нього, але хлопчик таким суворим, страдницьким поглядом глянув на нього, що Нехлюдов не став турбувати його розпитуванням, а порадив старшому купити хіни й написав йому на папірці назву ліків. Він хотів дати грошей, але старий робітник сказав, що не треба. Він свої дасть.

— Ну, хоч скільки їздив, таких панів не бачив. Не те, щоб тебе в шию, а він ще й місцем поступився. Всякі, значить, пани є, — закінчив він, звертаючись до Тараса.

«Так, зовсім новий інший, новий світ», думав Нехлюдов, дивлячись на ці сухі, мускулясті члени, грубу доморобну одягу і засмаглі, ласкаві й змучені обличчя та почувачи себе з усіх боків оточеним зовсім новими людьми з їх серйозними інтересами, радощами й стражданнями справжнього трудового й людського життя.

«Ось він, le vrai grand monde*», думав Нехлюдов, згадуючи фразу, сказану князем Корчагіним, і весь отой пустий, розкішний світ Корчагіних з їх нікчемними жалюгідними інтересами.

І він почував радість мандрівника, що відкрив новий, невідомий і прекрасний світ.

* [справжній великий світ].

Кінець другої частини.

ЧАСТИЦА ТРЕТЯ

A decorative flourish consisting of symmetrical, swirling lines that converge at a central point, resembling a stylized floral or scrollwork design.

I

Партія, з якою йшла Маслова, пройшла близько п'яти тисяч верст. До Пермі Маслова їхала залізницею і на пароплаві з карними, і тільки в цьому місті Нехлюдову вдалося виклопотати переміщення її до політичних, як це радила йому Богодуховська, що йшла з цією ж партією.

Переїзд до Пермі був дуже важкий для Маслової і фізично і морально. Фізично — від тісноти, бруду й огидної нужі, що не давала спокою, і морально — від таких самих огидних мужчин, що так само, як мужа, хоч і змінювалися з кожним етапом, скрізь були однаково настирливі, причіпливі й не давали спокою. Між арештантками і арештантами, наглядачами і конвойними так установився звичай цинічної розпусти, що кожній, особливо молодій жінці, якщо вона не хотіла користуватися своїм становищем жінки, треба було бути завжди на сторожі. І це повсякчасне становище страху й боротьби було особливо тяжке. А Маслова особливо зазнавала цих нападок і через свою зовнішню привабливість, і через відоме всім її минуле. Та рішуча відсіч, яку вона давала тепер мужчинам, що чіплялися до неї, здавалася їм образою й викликала в них проти неї ще й озлоблення. Полегшувала її становище у цьому відношенні її близькість з Федосією і Тарасом, який, дізнавшись про ті нападки, яких зазнавала його дружина, побажав заарештуватися, щоб захистити її, і від Нижнього їхав, як арештант, разом з ув'язненими.

Переведення до відділу політичних поліпшило становище Маслової з усякого погляду. Не кажучи про те, що політичні мали краще приміщення, краще годувалися, зазнавали менше грубощів, переведення Маслової до політичних поліпшило її становище тим, що припинилися оті переслідування мужчин і можна було жити без того, щоб кожної хвилини їй нагадували про те її минуле, яке вона так хотіла забути тепер. А головна перевага цього переведення полягала в тому, що

вона познайомилася з деякими людьми, які справили на неї рішучий і щонайблагодотворніший вплив.

Міститися на етапах Масловій дозволено було з політичними, але йти вона, як здорова жінка, повинна була з карними. Так вона йшла весь час від самого Томська. З нею разом ішли також пішки двоє політичних: Марія Павлівна Щетиніна, та сама гарна дівчина з баранячими очима, що вразила Нехлюдова при побаченні з Богодуховською, і якийсь Сімонсон, що його засилали до Якутської області, той самий чорний кудлатий чоловік з глибоко запалими під лоб очима, якого Нехлюдов теж помітив на тому побаченні. Марія Павлівна йшла пішки тому, що поступилася своїм місцем карній вагітній жінці, а Сімонсон тому, що вважав несправедливим користуватися класовою перевагою. Ці троє окремо від інших політичних, які виїжджали пізніше підводами, виходили з карними рано-вранці. Так це було й на останньому етапі перед великим містом, де партію прийняв новий конвойний офіцер.

Був ранній непогожий вересневий ранок. Ішов то сніг, то дощ з поривами холодного вітру. Всі арештанти партії, 400 душ мужчин і близько 50 жінок, уже були в дворі етапу, і частина їх юрмилася біля конвойного старшого, який роздавав старостам харчові гроші на дві доби, а частина закупувала їстівне в торговок, яких впустили в двір етапу. Чути було гудіння голосів арештантів, що лічили гроші, купували провізію, і верескливий гомін торговок.

Катюша з Марією Павлівною, обидві в чоботях і кожушках, закутані хустками, вийшли в двір з приміщення етапу й попрямували до торговок, які, сидячи за вітром біля північної стіни палів, одна поперед одної пропонували свої товари: свіжий ситний хліб, пиріг, рибу, локшину, кашу, печінку, яловичину, яйця, молоко; в одній навіть було смажене поросся.

Сімонсон, у гутаперчовій куртці і гумових калошах, прикріплених поверх шерстяних панчів шворочками (він був вегетаріанець і не користувався шкірами вбитих тварин), був теж у дворі, очікуючи виходу партії. Він стояв біля ганку й вписував до записної книжки думку, що прийшла йому в голову. Думка полягала ось у чому:

«Якби,— писав він,— бактерія спостерігала й досліджувала ніготь людини, вона визнала б його неорганічною речовиною. Зовсім так само й ми визнали земну кулю, досліджуючи її кору, речовиною неорганічною. Це не правильно».

Сторгувавши яець, в'язку бубликів, риби та свіжого пшеничного хліба, Маслова вклала все це у торбу, а Марія Павлівна розраховувалася з торговками, коли серед арештантів виник рух. Все замовкло, і люди почали шикуватися. Вийшов офіцер і робив останні перед виходом розпорядження.

Все йшло, як звичайно: перелічували, оглядали, чи цілі кайдани, і з'єднували пари, які йшли в наручниках. Та раптом почувся начальницьки гнівний крик офіцера, удари по тілу й плач дитини. Все затихло на мить, а потім по всій юрмі перебігло глухе ремство. Маслова і Марія Павлівна підійшли до місця гомону.

II

Підійшовши до місця гомону, Марія Павлівна і Катюша побачили таке: офіцер, дебелий чоловік з великими білявими вусами, хмурачись, потирав лівою рукою долоню правої, яку він забив об обличчя арештанта, і, не перестаючи, викрикував непристойну грубу лайку. Перед ним, втираючи одною рукою розбите до крові обличчя, а другою тримаючи закутану хусткою дівчинку, яка пронизливо верещала, стояв у короткому халаті та в ще коротших штанах довгий, худий арештанта з поголеною половиною голови.

— Я тебе (непристойна лайка) навчу розмовляти (знову лайка); жінкам віддаси,— кричав офіцер.— Надівай!

Офіцер вимагав, щоб було надіто наручники на суспільника, що йшов на заслання й усю дорогу ніс на руках дівчинку, залишену йому померлою в Томську від тифу дружиною, як говорили арештанти. Заява арештанта, що йому не можна в наручниках нести дитину, роздратовала офіцера, який був не в настрої, і він побив арештанта, що не підкорився зразу*.

Проти побитого стояли конвойний солдат і кремезний чорнобородий арештанта, з надітим на одну руку наручником, і похмуро дивився спідлоба то на офіцера, то на побитого арештанта з дівчинкою. Офіцер повторив наказ конвойному взяти дівчинку. Серед арештантів усе чутніший і чутніший став гомін.

— Від Томська йшли, не надівали,— почувся хрипкий голос із задніх рядів.

— Не щеня, а дитина.

— Куди ж йому дівчинку подіти?

— Не закон це,— сказав ще хтось.

— Це хто? — як ужалений, закричав офіцер, кидаючись в натовп.— Я тобі покажу закон. Хто сказав? Ти? Ти?

— Всі говорять. Тому...— сказав широколиций присадкуватий арештанта.

Він не встиг договорити. Офіцер обома руками став бити його по обличчю.

* Факт, описаний у книжці Д. А. Лінева «По етапу».

— Ви бунтувати! Я вам покажу, як бунтувати. Перестріляю, як собак, начальство тільки спасибі скаже. Бери дівчинку!

Натовп затих. Дівчинку, що розпачливо кричала, вихопив один конвойний, другий став надівати наручники арештантові, який покійно підставив свою руку.

— Занеси до жінок,— крикнув офіцер до конвойного, поправляючи на собі портупею шаблі.

Дівчинка, намагаючись випростати рученята з хустки, з налитим кров'ю обличчям, не перестаючи, верещала. З натовпу виступила Марія Павлівна й підійшла до конвойного.

— Пане офіцер, дозвольте я нестиму дівчинку.

Конвойний солдат з дівчинкою спинився.

— Ти хто? — спитав офіцер.

— Я політична.

Як видно, гарне обличчя Марії Павлівни з її прекрасними випуклими очима (він уже бачив її при прийманні) вплинуло на офіцера. Він мовчки подивився на неї, начебто щось прикидаючи в умі.

— Мені однаково, несіть, коли хочете. Вам добре жаліти їх, а як утече, хто відповідатиме?

— Як же він з дівчинкою втече? — сказала Марія Павлівна.

— Мені нема коли з вами розмовляти. Беріть, коли хочете.

— Накажете віддати? — спитав конвойний.

— Віддай.

— Иди до мене,— говорила Марія Павлівна, намагаючись приманити до себе дівчинку.

Але дівчинка, що тягнулася до батька з рук конвойного, все верещала й не хотіла йти до Марії Павлівни.

— Заждіть, Маріє Павлівно, вона до мене піде,— сказала Маслова, дістаючи бублика з торби.

Дівчинка знала Маслову і, побачивши її обличчя і бублик, пішла до неї.

Все затихло. Браму відчинили, партія виступила з неї, вишикувалась; конвойні знову перелічили; повкладали, позав'язували торби, посадили слабих. Маслова, з дівчинкою на руках, стала до жінок, поряд з Федосією. Сімонсон, який весь час стежив за тим, що робилося, широко, рішуче ступаючи, підійшов до офіцера, який закінчив усі розпорядження й сідав уже в свій тарантас.

— Ви погано зробили, пане офіцер,— сказав Сімонсон.

— Забирайтесь на своє місце, не ваше діло.

— Мое діло сказати вам, і я сказав, що ви погано зробили,— сказав Сімонсон, дивлячись пильно в обличчя офіцерові з-під своїх густих брів.

— Готові? Партія, марш,— крикнув офіцер, не звертаючи уваги на Сімонсона, і, взявшись за плече солдата кучера, вліз у тарантас.

Партія рушила і, розтягнувшись, вийшла на грязьку, обкопану з двох боків канавами роз'їжджену дорогу, що йшла серед густого лісу.

III

Після розпусного, розкішного й зніженого життя останніх шести літ у місті та двох місяців в острозі з карними життя тепер з політичними, незважаючи на всі тяжкі умови, в яких вони перебували, здавалося Катюші дуже хорошим. Переходи в 20—30 верст пішки при добрій їжі, денному відпочинку після двох днів ходьби фізично зміцнили її; а нові товариші відкрили їй такі інтереси в житті, про які вона й уявлення не мала. Таких *чудесних* людей, як вона казала, як ті, що з ними вона йшла тепер, вона не тільки не знала, але й не могла собі уявити. «От плакала, що мене засудили,— говорила вона.— Та я вік повинна богові дякувати. Про те дізналася, про що за весь вік не дізналася б». Вона дуже легко й без зусилля зрозуміла мотиви, що керували цими людьми, і, як людина з народу, цілком співчувала їм. Вона зрозуміла, що люди ці йшли за народ проти панів; і те, що люди ці самі були пани й жертвували своїми перевагами, волею і життям за народ, примушувало її особливо цінити цих людей і захоплюватися ними.

Вона захоплювалася всіма своїми новими товаришами; а найбільше вона захоплювалась Марією Павлівною, і не тільки захоплювалась нею, а полюбила її особливою шанобливою й палкою любов'ю. Її вражало те, що ця гарна дівчина з багатого генеральського дому, яка розмовляла трьома мовами, трималася, як простісінька робітниця, віддавала з себе іншим все, що прислав їй її багатий брат, і одягалася й узувалася не тільки просто, але й бідно, не звертаючи ніякої уваги на свою зовнішність. Ця риса, цілковита відсутність кокетства, особливо дивувала і тому вабила Маслоу. Маслова бачила, що Марія Павлівна знала, і навіть, що їй приємно було знати, що вона гарна, але вона не тільки не раділа з того враження, яке справляла на мужчин її зовнішність, а боялась цього й відчувала просто огиду й страх до закоханості. Товариші її, мужчини, які знали це, якщо й почували потяг до неї, то вже не дозволяли собі виявляти цього перед нею й поводитися з нею, як з товаришем-мужчиною. Але незнайомі люди часто чіплялися до неї, і від них, як вона розказувала, рятувала її

велика фізична сила, якою вона особливо пишалась. «Одного разу,— як вона, сміючись, розказувала Катюші,— до мене причепився на вулиці якийсь пан і нізачо не хотів відчепитися, то я так струснула його, що він злякався й утік від мене».

Стала вона революціонеркою, як вона розказувала, тому, що з дитинства почувала огиду до панського життя, а любила життя простих людей, і її завжди картали за те, що вона в дівочій, у кухні, в конюшні, а не у вітальні.

— А мені з кухарками і кучерами було весело, а з нашими панами і дамами нудно,— розказувала вона.— Потім, коли я стала розуміти, я побачила, що наше життя зовсім погане. Матері в мене не було, батька я не любила і в дев'ятнадцять літ я з подругою пішла з дому й стала робітницею на фабриці.

Після фабрики вона жила на селі, потім приїхала до міста й на квартирі, де була таємна друкарня, була заарештована й засуджена на каторгу. Марія Павлівна не розказувала ніколи цього сама, але Катюша дізналася від інших, що засуджено її було на каторгу за те, що вона взяла на себе постріл, який під час трусу зробив у темряві один з революціонерів.

З того часу, як Катюша познайомилася з нею, вона бачила, що хоч би де вона була, хоч би в яких умовах, вона ніколи не думала про себе, а завжди була заклопотана: як би тільки прислужитися, допомогти кому-небудь у великому чи в малому. Один з теперішніх товаришів її, Новодворов, жартома говорив про неї, що вона захоплюється спортом благодіяння. І це була правда. Весь інтерес її життя полягав, як для мисливця знайти дичину, в тому, щоб знайти нагоду служити іншим. І цей спорт зробився звичкою, зробився справою її життя. І робила вона це так природно, що всі, хто знав її, вже не цінили цього, а вимагали цього.

Коли Маслова прийшла до них, Марія Павлівна відчула до неї відразу, гидливість. Катюша помітила це, але потім вона помітила також, як Марія Павлівна, зробивши зусилля над собою, стала з нею особливо ласкава й добра. І ця ласка і добрість такої незвичайної істоти так зворушили Маслову, що вона всією душею віддалася їй, позасвідомо засвоюючи її погляди й мимоволі у всьому наслідуючи її. Ця віддана любов Катюші зворушила Марію Павлівну, і вона також полюбила Катюшу.

Жінок цих зближала ще й та огида, яку обидві вони почували до статевого кохання. Одна ненавиділа це кохання тому, що зазнала всього жаху його; друга тому, що, не зазнавши його, розглядала його, як щось незрозуміле і разом з тим огидне й образливе для людської гідності.

IV

Вплив Марії Павлівни був один вплив, якому підкорялася Маслова. Він походив від того, що Маслова полюбила Марію Павлівну. Другим був вплив Сімонсона. І цей вплив походив від того, що Сімонсон полюбив Маслову.

Усі люди живуть і діють почасти за своїми думками, почасти за думками інших людей. У тому, наскільки люди живуть за своїми думками і наскільки за думками інших людей, полягає одна з головних відмінностей людей між собою. Одні люди здебільшого користуються своїми думками, як розумовою грою, поводяться зі своїм розумом, як з маховим колесом, з якого скинуто пас, а у вчинках своїх підкоряються чужим думкам — звичаєві, переказові, законіві; а інші, вважаючи свої думки головними рушіями всієї своєї діяльності, майже завжди прислухаються до вимог свого розуму й підкоряються йому, ідучи тільки зрідка, — і то після критичної оцінки, — за тим, що вирішено іншими. Така людина був Сімонсон. Він усе перевіряв і вирішував розумом, а що вирішував, те й робив.

Вирішивши ще гімназистом, що нажите його батьком, колишнім інтендантським чиновником, нажито нечесно, він заявив батькові, що майно це треба віддати народові. А коли батько не тільки не послухався, але й вилаяв його, він пішов з дому й перестав користуватися батьковими коштами. Вирішивши, що все зло, яке існує, походить від неосвіченості народу, він, вийшовши з університету, зійшовся з народниками, пішов на село вчителем і сміливо проповідував і учням і селянам усе те, що вважав справедливим, і заперечував те, що вважав неправдивим.

Його заарештували й судили.

Під час суду він вирішив, що судді не мають права судити його, і сказав це. А коли судді не погодилися з ним і продовжували його судити, то він вирішив, що не відповідатиме, і мовчав на всі їхні запитання. Його заслали до Архангельської губернії. Там він склав собі релігійне вчення, яке визначало всю його діяльність. Релігійне вчення це полягало в тому, що все в світі живе, що мертвого нема, що всі речі, які ми вважаємо мертвими, неорганічними, є тільки частини органічного тіла, якого ми не можемо охопити, і що тому завдання людини, як частини великого організму, полягає в підтримуванні життя цього організму та всіх живих частин його. І тому він вважав злочином знищувати живе: був проти війни, страт і всякого вбивства не тільки людей, але й тварин. Щодо шлюбу в нього теж була своя теорія, яка полягала в тому, що розмноження людей є тільки нижча функція людини, а

вища полягає в служінні тому живому, що вже існує. Він знаходив підтвердження цієї думки в існуванні фагоцитів у крові. Неодружені люди, на його думку, були ті самі фагоцити, призначення яких полягало в допомозі слабким, хворим частинам організму. Він так і жив з того часу, як вирішив це, хоч колись, юнаком, вкидався у розпусту. Він визнавав себе, так само, як і Марію Павлівну, світовими фагоцитами.

Любов його до Катюші не порушувала цієї теорії, бо він любив платонічно, гадаючи, що така любов не тільки не перешкоджає фагоцитній діяльності служіння слабким, але ще більше надихає до неї.

Та, крім того, що моральні питання він розв'язував по-своєму, він розв'язував по-своєму й більшу частину практичних питань. У нього на всі практичні справи були свої теорії. Були правила, скільки треба годин працювати, скільки відпочивати, як харчуватись, як одягатися, як топити печі, як освітлюватися.

Разом з цим Сімонсон був надзвичайно несміливий з людьми і скромний. Та коли він вирішував що-небудь, ніщо вже не могло зупинити його.

Ось цей чоловік і мав рішучий вплив на Маслоу тим, що любив її. Маслова жіночим чуттям дуже швидко догадалася про це, і свідомість того, що вона могла викликати любов у такої незвичайної людини, піднесла її в її власних очах. Нехлюдов пропонував їй шлюб з великодушності і через те, що було колись; а Сімонсон любив її такою, якою вона була тепер, і любив просто за те, що любив. Крім того, вона почувала, що Сімонсон вважає її незвичайною, відмінною від усіх жінкою, яка має особливо високі моральні властивості. Вона добре не знала, які властивості він приписує їй, але про всякий випадок, щоб не обманути його, старалася з усієї сили викликати в собі найкращі властивості, які тільки могла собі уявити. І це примушувало її старатися бути такою хорошою, якою вона тільки могла бути.

Почалося це ще в тюрмі, коли при загальному побаченні політичних вона помітила на собі особливо впертий з-під навислого лоба й брів погляд його невинних, добрих, темносиних очей. Ще тоді вона помітила, що це людина особлива й по-особливому дивиться на неї, і помітила це поєднання в одній особі суворості, яку виявляли жорстке волосся і нахмурені брови, дитячої добрості і невинності погляду; це мимоволі вражало. Потім, у Томську, коли її перевели до політичних, вона знову побачила його. І, дарма що між ними не було сказано жодного слова, в погляді, яким вони обмінялись, було визнання того, що вони пам'ятають і багато значать одне

для одного. Розмов значних між ними й потім не було, але Маслова почувала, що, коли він говорив при ній, його мову було звернено до неї і що він говорив для неї, стараючись висловлюватися якомога зрозуміліше. А особливо ж їхнє зближення почалося з того часу, як він пішов пішки з карними.

V

Від Нижнього до Пермі Нехлюдову вдалось бачитися з Катюшею тільки двічі: один раз у Нижньому, перед посадкою арештантів у затуляну сіткою баржу, і вдруге в Пермі, в конторі тюрми. І під час обох цих побачень вона видалася йому потайною й недоброю. На запитання його, чи добре їй і чи не треба чого, вона відповідала ухильно, ніяково і з тим, як йому здавалося, ворожим почуттям докору, яке й перше проявлялося в неї. І цей її похмурий настрій, який виникав тільки від тих переслідувань, що їх вона зазнавала в цей час, з боку мужчин, мучив Нехлюдова. Він боявся, щоб під впливом тих важких і розбещуючих умов, в яких вона перебувала під час переїзду, вона не впала б знову в той попередній стан розладу з самою собою й одчайдушності життя, коли вона дратувалася проти нього й посилено курила та пила горілку, щоб забутися. Але він нічим не міг допомогти їй, бо весь цей перший час дороги не мав змоги бачитися з нею. Тільки після переведення її до політичних він не тільки впевнився в безпідставності своїх побоювань, а, навпаки, з кожним побаченням з нею став помічати ту внутрішню зміну, яку він так бажав бачити і яка дедалі більше визначалася в ній. Під час першого ж побачення в Томську вона знову стала такою, якою була перед від'їздом. Вона не насупилась і не збентежилась, побачивши його, а, навпаки, радісно й просто зустріла, дякуючи за те, що він зробив для неї, особливо за те, що звів її з тими людьми, з якими вона була тепер.

Після двох місяців походу по етапу зміна, що сталася в ній, виявилась і в її зовнішності. Вона схудла, засмагла, начебто постарішала; на скронях і біля рота позначилися зморшки, волосся вона не випускала на лоб, а зав'язувала хусткою, і ні в одежі, ні в зачісці, ні в поведженні не було вже колишніх ознак кокетства. І ця зміна, що сталася й відбувалася далі в ній, не перестаючи, викликала в Нехлюдова особливо радісне почуття.

В нього було тепер до неї почуття, якого він ніколи не знав раніше. Почуття це не мало нічого спільного ні з першим поетичним захопленням, ні ще менше з тією чуттєвою закоханістю,

яку він переживав потім, ні навіть з тим почуттям свідомості виконаного обов'язку, поєднаного з самозамилуванням, з яким він після суду вирішив одружитися з нею. Почуття це було тим самим простим почуттям жалю і розчулення, яке охопило його вперше під час побачення з нею в тюрмі і потім, з новою силою, після лікарні, коли він, переборовши свою огиду, простив їй уявлювану історію з фельдшером (несправедливість якої з'ясувалася згодом); це було те саме почуття, але тільки з тією різницею, що тоді воно було тимчасове, а тепер стало постійним. Хоч би про що він думав тепер, хоч би що робив, загальним настроєм його було це почуття жалю і розчулення не тільки до неї, але й до всіх людей.

Це почуття начебто розкрило в душі в Нехлюдова потік любові, який не знаходив раніше виходу, а тепер спрямовувався на всіх людей, з якими Нехлюдов зустрічався.

Нехлюдов почував себе весь час подорожі в тому збудженому стані, в якому він мимоволі робився співчутливим і уважним до всіх людей, від візника і конвойного солдата до начальника тюрми і губернатора, до яких мав діло.

За цей час Нехлюдову, внаслідок переведення Маслової до політичних, довелось познайомитися з багатьма політичними, спочатку в Катеринбурзі, де їх дуже вільно тримали всіх разом, у великій камері, а потім у дорозі з тими 5-ма мужчинами й 4-ма жінками, до яких було приєднано Маслову. Це зближення Нехлюдова з політичними, яких висилали, зовсім змінило його думку про них.

З самого початку революційного руху в Росії, і особливо після 1-го березня, у Нехлюдова було до революціонерів недоброзичливе й презирливе почуття. Відштовхувала його від них насамперед жорстокість і потайність заходів, застосовуваних ними в боротьбі проти уряду, головно, жорстокість убивств, які були вчинені ними, і потім огидна йому була спільна їм усім риса великої зарозумілості. Але, пізнавши їх ближче та все те, що вони часто безвинно перестраждали від уряду, він побачив, що вони не могли бути іншими, ніж такими, якими вони були.

Хоч які страшенно безглузді були муки, яких зазнавали так звані карні, все ж до них застосовувалось до і після засудження щось подібне до законності; а в справах з політичними не було й цього подібного, як це бачив Нехлюдов на Шустовій і потім на багатьох і багатьох зі своїх нових знайомих. З цими людьми чинили так, як чинять, коли ловлять рибу неводом: витягають на берег усе, що попадеться, і тоді відбирають ту велику рибу, яка потрібна, не турбуючись про дрібноту, що гине, засихаючи на березі. Так, захопивши сотні таких, очевидно, не тільки не винних, але й таких, що не мо-

жуть бути шкідливими для уряду людей, їх тримали іноді роками в тюрмах, де вони заражалися сухотами, божеволіли чи вкорочували собі віку; і тримали їх тільки тому, що не було причини випустити їх, тимчасом, як, будши під рукою в тюрмі, вони могли знадобитися для роз'яснення якого-небудь питання при слідстві. Доля всіх цих часто навіть з урядового погляду невинних людей залежала від сваволі, дозвілля, настрою жандармського, поліцейського офіцера, шпигуна, прокурора, судового слідчого, губернатора, міністра. Занудьгує такий чиновник чи бажає відзначитися — і провадить арешти і, зважаючи на настрої свій чи начальства, тримає в тюрмі чи випускає. А вищий начальник теж, зважаючи на те, чи треба йому відзначитися, чи від того, в яких стосунках з міністром, — або засилає на край світу, або тримає в одиночному ув'язненні, або прирікає на заслання, на каторгу, до смерті, або випускає, коли його попросить про це яка-небудь дама.

З ними чинили, як на війні, і вони, природно, застосовували ті ж самі заходи, які застосовувалися й проти них. І як військові живуть завжди в атмосфері громадської думки, яка не тільки приховує від них злочинність їх учинків, але й змальовує їх вчинки, як подвиги, — так само й для політичних існувала така сама супутня їм атмосфера громадської думки їх гуртка, внаслідок якої здійснювані ними, при небезпеці втратити волю, життя, і все те, що дороге людині, жорстокі вчинки здавалися їм не тільки не поганими, але й доблесними вчинками. Цим пояснювалося для Нехлюдова те дивне явище, що найлагіднішої вдачі люди, не здатні не тільки завдати, але й бачити страждання живих істот, спокійно готувалися до вбивств людей, і майже всі визнавали в певних випадках убивство, як зняряддя самозахисту й досягнення вищої мети загального добра, законним і справедливим. А висока думка, якої вони були про свою справу, та, внаслідок того, і про себе, природно впливала з того значення, якого надавав їм уряд, і тієї жорстокості кар, яким він піддавав їх. Їм треба було бути про себе високої думки, щоб мати силу зносити те, що вони зносили.

Пізнавши їх ближче, Нехлюдов переконався, що це не були самі лиходії, як їх уявляли собі одні, і не були самі герої, якими вважали їх інші, а були звичайні люди, між якими були, як і скрізь, хороші і погані, і середні люди. Були серед них люди, які стали революціонерами тому, що щиро вважали себе зобов'язаними боротися з існуючим злом; але були й такі, що вибрали цю діяльність з егоїстичних марнославно-славних мотивів, а більшість привело до революції знайоме Нехлюдову з воєнного часу бажання безпеки, ризику, насо-

лоди гратися своїм життям,— почуття, властиві звичайнісінькій енергійній молоді. Відмінність їх від звичайних людей, і на їх користь, полягала в тому, що вимоги моральності серед них були вищі за ті, які були в колі звичайних людей. Серед них вважалися обов'язковими не тільки здержливість, суворість життя, правдивість, некорисливість, але й готовість жертвувати всім, навіть своїм життям, для спільної справи. І тому ті з цих людей, що були вище середнього рівня, були значно вище його, являли собою зразок незвичайної моральної висоти; а ті, що були нижче середнього рівня, були значно нижче його, являючи собою людей неправдивих, облудних, і разом з тим самовпевнених і гордих. Отож деяких з нових своїх знайомих Нехлюдов не тільки поважав, але й полюбив якнайщиріше, а до інших залишався більш ніж байдужим.

VI

Особливо полюбив Нехлюдов сухотного молодого чоловіка, Крильцова, якого засилали на каторгу, і він ішов з тією партією, до якої було приєднано Катюшу. Нехлюдов познайомився з ним ще в Катеринбурзі і потім в дорозі кілька разів бачився й розмовляв з ним. Одного разу влітку на етапі під час перепочинку Нехлюдов пробув з ним майже цілий день, і Крильцов, розговорившись, розказав йому свою історію та як він став революціонером. Історія його до тюрми була дуже коротка. Батько його, багатий поміщик з північних губерній, помер, коли він був ще дитиною. Він був єдиний син, і мати виховувала його. Вчився він легко і в гімназії і в університеті й скінчив курс першим кандидатом математичного факультету. Йому пропонували залишитися при університеті і їхати за кордон. Та він вагався. Була дівчина, яку він кохав, і він подумував про одруження й земську діяльність. Усього хотілось, і ні на що не зважувався. В цей час товариші по університету попросили в нього грошей на спільну справу. Він знав, що ця спільна справа була революційна справа, якою він тоді зовсім не цікавився, але з почуття товариськості й самолюбства, щоб не подумали, що він боїться, дав гроші. Ті, що взяли гроші, попались; було знайдено записку, з якої дізналися, що гроші дано Крильцовим; його заарештували, посадили спочатку в поліцію, а потім у тюрму.

— У тюрмі, куди мене посадили,— розказував Крильцов Нехлюдову (він сидів зі своїми запаленими грудьми на високих нарах, спершись ліктями на коліна, і лише зрідка поглядав блискучими, гарячковими, прекрасними очима на Нех-

людова),— в тюрмі тій не було особливої суворості; ми не тільки перестукувались, але й ходили по коридору, переговорювалися, ділилися провізією, тютюном і по вечорах навіть співали хором. У мене був голос добрий. Так. Якби не мати,— вона дуже побивалася,— мені б добре було в тюрмі, навіть приємно й дуже цікаво. Тут я познайомився, між іншим, зі знаменитим Петровим (він потім зарізався склом у фортеці) та ще з іншими.

«Але я не був революціонером. Познайомився я також з двома сусідами по камері. Вони попалися в одній і тій самій справі з польськими прокламаціями й судилися за спробу звільнитись від конвою, коли їх вели на залізницю. Один був поляк Лозинський, другий — єврей, Розовський — на прізвище. Так. Розовський цей був зовсім хлопчик. Він казав, що йому сімнадцять, але на вигляд йому було років з п'ятнадцять. Худенький, маленький, з блискучими чорними очима, жвавий і, як усі євреї, дуже музикальний. Голос у нього ще ламався, але він прекрасно співав. Так. При мені їх обох водили на суд. Ранком одвели. Увечері вони вернулись і розказали, що їх засудили до смертної кари. Ніхто цього не сподівався. Така незначна була їх справа — вони тільки спробували відбитись від конвою й нікого не поранили навіть. І потім, так неприродно, щоб можна було таку дитину, як Розовський, стратити. І ми всі в тюрмі вирішили, що це тільки, щоб налякати і що вирок не буде конфірмований. Похвилювалися спочатку, а потім заспокоїлись, і життя пішло по-старому. Так. Тільки якось увечері підходить до моїх дверей сторож і таємничо повідомляє, що прийшли теслярі, ставлять шибеницю: я спочатку не зрозумів,— що таке? яка шибениця? Та старий сторож був такий схвильований, що, глянувши на нього, я зрозумів, що це для наших двох. Я хотів постукати, переговорити з товаришами, але боявся, щоб ті не почули. Товариші теж мовчали. Очевидно, всі знали. В коридорі і в камерах весь вечір була мертва тиша. Ми не перестукувались і не співали. Годині о десятій знову підійшов до мене сторож і сповістив, що ката привезли з Москви. Сказав і відійшов. Я став його кликати, щоб вернувся. Раптом чую, Розовський з своєї камери через коридор гукає до мене: «Чого ви? навіщо ви його кличете?» Я сказав щось, що він тютюну мені приносив, але він наче здогадувався й почав питати мене: чому ми не співали? чому не перестукувались? Не пам'ятаю, що я сказав йому, і якнайшвидше відійшов, щоб не говорити з ним. Так. Жахлива була ніч. Цілу ніч прислухався до всіх звуків. Раптом під ранок чую — відчиняють двері коридора і йдуть якісь там, багато. Я став біля віконця. В коридорі горіла лампа. Першим пройшов

начальник. Товстий був, самовпевнеңа, рішуча людина. Та він аж з лица спав: блідий, понурий, наче зляканий. За ним помічник — нахмурений, з рішучим виглядом; позаду караул. Пройшли повз мої двері й спинилися перед камерою рядом. І чую — помічник якимось чудним голосом кричить: «Лозинський, вставайте, надівайте чисту білизну». Так. Потім чую, завищали двері, вони пройшли до нього, потім чую кроки Лозинського: він пішов у протилежний бік коридора. Мені видно було тільки начальника. Стоїть блідий і розстібає та застібає гудзика й знизує плечима. Так. Раптом наче злякався чогось, посторонився. Це Лозинський пройшов мимо нього й підійшов до моїх дверей. Гарний був юнак, знаєте, того хорошого польського типу: широкий, прямий лоб з шапкою білявого кучерявого тонкого волосся і прекрасні блакитні очі. Такий квітучий, соковитий, здоровий був юнак. Він спинився перед моїм віконечком так, що мені видно було все його обличчя. Страшне, змарніле, сіре обличчя. «Крильцов, цигарки є?» Я хотів подати йому, але помічник, начебто боячись спізнитися, вихопив свій портсигар і подав йому. Він узяв одну цигарку, помічник запалив йому сірника. Він став курити й начебто задумався. Потім наче згадав щось і почав говорити: «І жорстоко і несправедливо. Я ніякого злочину не зробив. Я...» В білій молодій шиї його, від якої я не міг відвести очей, щось затремтіло, і він спинився. Так. У цей час, чую, Розовський з коридора кричить щось своїм тонким єврейським голосом. Лозинський кинув недокурок і відійшов від дверей. І у віконечку з'явився Розовський. Дитяче обличчя його з вологими чорними очима було червоне й пітне. На ньому була теж чиста білизна, і штани були занадто широкі, і він усе підтягав їх обома руками й весь тремтів. Він наблизив своє нещасне обличчя до мого віконечка: «Анатолію Петровичу, правда ж, що лікар прописав мені грудний чай? Я нездужаю, я вип'ю ще грудного чаю». Ніхто не відповідав, і він запитливо дивився то на мене, то на начальника. Що він хотів цим сказати, я так і не зрозумів. Так. Раптом помічник зробив суворе обличчя й знову якимось верескливим голосом закричав: «Що за жарти? Ходімо». Розовський, очевидно, не мав сили збагнути того, що його чекало, і, начебто кваплячись, пішов, майже побіг попереду всіх коридором. Але потім він уперся — я чув його пронизливий голос і плач. Почалася метушня, тупіт ніг. Він пронизливо верещав і плакав. Потім далі і далі,— задзвеніли двері в коридорі, і все затихло... Так. Отак і повісили. Мотузками задушили обох. Сторож, інший, бачив і розказував мені, що Лозинський не опирався, а Розовський довго бився, тоді його витягли на ешафот і силоміць вклали йому голову в заш-

морг. Так. Сторож цей був дурнуватий хлопець. «Мені казали, пане, що страшно. А нічого не страшно. Як зависли вони — тільки два рази отак плечима», він показав, як судорожно піднялись і опустилися плечі. «Потім кат смикнув, щоб, значить, зашморги позатягалися краще, та й годі: і не здригнулись більше». «Нічого не страшно», — повторив Крильцов сторожеві слова й хотів усміхнутись, але замість усмішки розридався.

Довго після того він мовчав, тяжко дихаючи й ковтаючи ридання, що підступали йому до горла.

— Відтоді я й зробився революціонером. Так, — сказав він, заспокоївшись, і коротко доказав свою історію.

Він належав до партії народовольців і був навіть на чолі дезорганізаційної групи, що мала на меті тероризувати уряд так, щоб він сам відмовився від влади й покликав народ. З цією метою він їздив то до Петербурга, то за кордон, то до Києва, то до Одеси і скрізь мав успіх. Людина, на яку він цілком покладався, виказала його. Його заарештували, судили, протримали два роки в тюрмі й засудили до смертної кари, замінивши її безстроковою каторгою.

У тюрмі в нього зробилися сухоти, і тепер, у тих умовах, в яких він перебував, йому очевидно залишалося хіба кілька місяців життя, і він знав це й не розкаювався в тому, що він робив, а говорив, що, якби в нього було друге життя, він його використав би на те саме, — на руйнування того ладу, за якого можливе було те, що він бачив.

Історія цієї людини й зближення з нею пояснили Нехлюдову багато чого з того, чого він не розумів раніше.

VII

Того дня, коли на виході з етапу сталася сутичка конвойного офіцера з арештантами через дитину, Нехлюдов, що ночував у заїзді, прокинувся пізно та ще засидівся за листами, які він готував до губернського міста, отож виїхав з заїзду пізніше, ніж звичайно, і не випередив партію в дорозі, як бувало перше, а приїхав до села, біля якого був піветап, вже смерком. Обсушившись у заїзді, що його тримала літня, товста, з незвичайно товстою білою шиєю жінка, вдова, Нехлюдов у чистій світлиці, прикрашеній великою кількістю ікон і картин, напився чаю й поспішив на етапний двір до офіцера просити дозволу на побачення.

На шести попередніх етапах конвойні офіцери всі, незважаючи на те, що перемінялися, всі однаково не допускали Нехлюдова в етапне приміщення, отож він понад тиждень

не бачив Катюші. Походила ця суворість від того, що чекали проїзду важливого тюремного начальника. А тепер начальник проїхав, не заглянувши на етапи, і Нехлюдов сподівався, що конвойний офіцер, який прийняв партію ранком, дозволить йому, як і попередні офіцери, побачення з арештантами.

Хазяйка запропонувала Нехлюдову тарантас доїхати до піветапу, що був у кінці села, але Нехлюдов волів іти пішки. Молодий парубок, широкоплечий богатир, робітник, у величезних свіжозмашених пахучим дьогтем чоботях, узявся провезти. З неба сіялася мжичка, і було так темно, що як тільки парубок віддалявся кроків на три в тих місцях, де не падало світло з вікон, Нехлюдов уже не бачив його, чув тільки чалапання його чобіт по липкій, глибокій грязюці.

Пройшовши площу з церквою і довгу вулицю з яскраво освітленими вікнами будинків, Нехлюдов слідом за провідником вийшов на край села в цілковиту темряву. Та скоро й у цій темряві стало видно проміння від засвічених біля етапу ліхтарів, що розходилося в тумані. Червонуваті плями світла ставали дедалі більшими і яснішими; стало видно кілля огорожі, чорну постать вартового, що ходив там, смугастий стовп і будку. Вартовий гукнув до тих, що підійшли, звичайне: «хто йде?», і, дізнавшись, що не свої, виявився таким суворим, що не хотів дозволити чекати біля огорожі. Та провідника Нехлюдова не збентежила суворість вартового.

— Ото ж бо ти, парубче, сердитий який! — сказав він йому. — Ти гукни старшого, а ми почекаємо.

Вартовий, не відповідаючи, прокричав щось у хвіртку й спинився, пильно дивлячись на те, як широкоплечий парубок при світлі ліхтаря очищав тріскою чоботи Нехлюдову від налиплої на них грязюки. За кіллям огорожі чути було гомін голосів, чоловічих і жіночих. Хвилини через три забрязкотіло залізо, хвіртка відчинилась, і з темряви на світло ліхтаря вийшов старший у шинелі наопашки й спитав, чого треба. Нехлюдов передав свою приготовлену картку з запискою, в якій просив прийняти його в особистій справі, і попросив передати офіцерові. Старший був не такий суворий, як вартовий, але зате особливо цікавий. Він неодмінно хотів знати, навіщо Нехлюдову треба бачити офіцера і хто він, очевидно чуючи здобич і не бажаючи випустити її. Нехлюдов сказав, що є особлива справа і що він подякує, і попросив передати записку. Старший узяв записку і, кивнувши головою, пішов. Через якийсь час після того, як він пішов, знову забрязкотіла хвіртка, і з неї стали виходити жінки з кошиками, скриньками, глечиками і торбами. Голосно балакаючи своєю особливою сибірською говіркою, ступали вони через

поріг хвіртки. Всі вони були одягнені не по-сільському, а по-міському, в пальта і шубки; спідниці були високо попідтикувані, а голови позакутувані хустками. Вони з цікавістю оглядали при світлі ліхтаря Нехлюдова та його провідника. А одна, очевидно зрадивши від зустрічі з широкоплечим парубком, зразу ж ласкаво вилаяла його сибірською лайкою.

— Ти, лісовик, що тут, хай тобі болячка, робиш? — звернулася вона до нього.

— Та ось проїжджого проводив, — відповів парубок. — А ти що носила?

— Молочне, на ранок ще казали приходити.

— А ночувати не залишали? — спитав парубок.

— Щоб тебе скрутило, брехуне! — крикнула вона, сміючись. — Гайда до села разом, проведи нас.

Провідник ще щось сказав їй таке, що засміялись не тільки жінки, а й вартовий, і звернувся до Нехлюдова:

— Що ж, знайдете самі? не заблудитесь?

— Знайду, знайду.

— Як проминете церкву, від двоярусного будинку праворуч другий. Та ось вам кийок, — сказав він, віддаючи Нехлюдову палицю, з якою він ішов, довгу, вищу на зріст, і чалапаючи своїми великими чобітьми, зник у темряві разом з жінками.

Його голос, перебиваний жіночими, ще чути було з туману, коли знову забрязкотіла хвіртка і вийшов старший, запрошуючи Нехлюдова за собою до офіцера.

VIII

Піветап був розташований так само, як і всі етапи і піветапи по Сибірському шляху: в дворі, обгородженому загостреними колодами-колами, було три одноповерхових житлових будинки. В одному, найбільшому, з загратованими вікнами, містилися арештанти, в другому — конвойна команда, в третьому — офіцер і канцелярія. У всіх трьох будинках тепер світилося, як завжди, особливо тут, обманливо обіцяючи щось хороше, затишне в освітлених стінах. Перед ганками будинків горіли ліхтарі, і ще п'ять ліхтарів горіло біля стін, освітлюючи двір. Унтер-офіцер підвів Нехлюдова по дошці до ганку меншого з будинків. Піднявшись на три приступки, він пропустив його поперед себе в освітлений лампочкою, просмерділий чадом передпокій. Біля печі солдат у грубій сорочці й галстуку та чорних штанах, в одному чоботі з жовтою халявою, перегнувшись, роздував самовар другою халявою. Побачивши Нехлюдова, солдат залишив самовар, зняв з Нехлюдова шкірянку й пішов до внутрішньої світлиці.

— Прийшов, ваше благородіє.

— Ну, клич,— почувся сердитий голос.

— У двері йдіть,— сказав солдат і зразу ж знову заходився коло самовара.

В другій кімнаті, освітленій висячою лампою, за накритим, з рештками обіду й двома пляшками, столом сидів в австрійській куртці, яка облягала його широкі груди і плечі, з великими білявими вусами і дуже червоним обличчям офіцер. В теплій світлиці, крім тютюнового запаху, дуже ще пахло якимись міцними поганими духами. Побачивши Нехлюдова, офіцер підвівся і начебто насмішкувато й підозріло вп'явся очима в того, що увійшов.

— Чого хочете? — сказав він і, не чекаючи відповіді, закричав у двері: — Бернов! самовар, що ж, буде коли?

— Зараз.

— Ось я тобі дам зараз, пам'ятатимеш! — крикнув офіцер, блиснувши очима.

— Несу! — прокричав солдат і ввійшов з самоваром.

Нехлюдов почекав, поки солдат поставив самовар (офіцер проводив його маленькими злими очима, ніби прицілюючись, куди б ударити його). А коли самовар було поставлено, офіцер заварив чай. Потім дістав з погрібця чотирикутний графинчик і бісквіти Альберт. Поставивши все це на стіл, він знову звернувся до Нехлюдова.

— То чим можу служити?

— Я просив би побачення з одною арештанткою,— сказав Нехлюдов, не сідаючи.

— Політична? Це заборонено законом,— сказав офіцер.

— Жінка ця не політична,— сказав Нехлюдов.

— Так, прошу вас сідати,— запросив офіцер.

Нехлюдов сів.

— Вона не політична,— повторив він,— але на моє прохання їй дозволено вищим начальством іти з політичними...

— А, знаю,— перебив офіцер.— Маленька, чорненька? Що ж, це можна. Курити дозволите?

Він подав Нехлюдову коробку з цигарками і, акуратно наливши дві склянки чаю, присунув одну з них до Нехлюдова.

— Прошу,— сказав він.

— Дякую вам, я бажав би бачитися...

— Ніч велика. Встигнете. Я вам звелю її викликати.

— А чи не можна, не викликаючи її, пустити мене до приміщення? — сказав Нехлюдов.

— До політичних? Не по закону.

— Мене кілька разів пускали. Адже коли боятися, що я передам що-небудь, то я через неї міг би передати.

— Ну, ні, її обшукають,— сказав офіцер і засміявся неприємним сміхом.

— Ну, то мене обшукайте.

— Ну, і без цього обійдемося,— сказав офіцер, підносячи відіткнутий графинчик до склянки Нехлюдова.— Дозвольте? Ну, як хочете. Живеш у цьому Сибіру, то людині освіченій радий-радісінський. Наша ж служба, самі знаєте, пресумна. А коли людина до іншої звикла, то їй тяжко. Адже про нашого брата так розуміють, що конвойний офіцер — значить груба людина, неосвічена, а того не думають, що людина можливо зовсім для іншого народжена.

Червоне обличчя цього офіцера, його духи, перстень і особливо неприємний сміх були дуже гидкі Нехлюдову, але він і тепер, як і весь час свого подорожування, перебував у тому серйозному й уважному настрої, в якому він не дозволяв собі легковажно й презирливо поводитися з будь-якою людиною і вважав необхідним з кожною людиною говорити «одверто», як він сам з собою визначав це ставлення. Вислухавши офіцера й зрозумівши його душевний стан, він серйозно сказав:

— Я думаю, що на вашій посаді можна знайти втіху в тому, щоб полегшувати страждання людей,— сказав він.

— Які їх страждання? — Це ж люди такі.

— Які ж особливі люди? — сказав Нехлюдов.— Такі ж, як і всі. А є й невинні.

— Розуміється, є всякі. Розуміється, жалієш. Інші нічого не прощають, а я, де можу, стараюся полегшити. Нехай краще я постраждаю, та не вони. Інші, як тільки що, зараз по закону, або й — стріляти, а я жалію.— Дозвольте? Випийте,— сказав він, наливаючи ще чаю.— Вона хто, власне,— жінка, яку ви бажаєте бачити? — спитав він.

— Це нещасна жінка, яка потрапила до будинку розпусти, і там її неправильно обвинуватили в отруєнні, а вона дуже хороша жінка,— сказав Нехлюдов.

Офіцер похитав головою.

— Атож, буває. В Казані, я вам скажу, була одна,— Еммою звалась. Родом угорка, а очі справжні перські,— казав далі він, не маючи сили стримати усмішку при цьому спогаді.— Шику було стільки, що хоч графіні...

Нехлюдов перепинив офіцера й повернувся до попередньої розмови.

— Я думаю, що ви можете полегшити становище таких людей, поки вони під вашою владою. І, роблячи так, я певен, що ви знайшли б велику радість,— говорив Нехлюдов, стараючись вимовляти якомога виразніше, так, як говорять з іноземцями чи дітьми.

Офіцер дивився на Нехлюдова блискучими очима і, очевидно, чекав з нетерпінням, коли він скінчить, щоб продовжувати оповідання про угорку з перськими очима, яка, очевидно, яскраво малювалася в його уяві й поглинала всю його увагу.

— Атож, це так, припустімо, правдиво,— сказав він.— Я й жалію їх. Тільки я хотів вам про ту Емму розказати. То вона що робила...

— Я не цікавлюся цим,— сказав Нехлюдов,— і просто скажу вам, що хоч я й сам був колись іншим, але тепер ненавиджу таке ставлення до жінок.

Офіцер злякано подивився на Нехлюдова.

— А ще чайку не хочете? — сказав він.

— Ні, дякую.

— Бернов! — гукнув офіцер,— проведи їх до Вакулова, скажи,— пропустити в окрему камеру до політичних; можуть там побути до перевірки.

ІХ

Супроводжуваний вістовим, Нехлюдов вийшов знову на темний двір, тьмяно освітлений ліхтарями, що червоно горіли.

— Куди? — спитав зустрінутий конвойний того, що супроводжував Нехлюдова.

— До окремої, 5-й номер.

— Тут не пройдеш, замкнено, треба через той ганок.

— А чого ж замкнено?

— Старший замкнув, а сам на село пішов.

— Ну, то гайда сюди.

Солдат повів Нехлюдова на другий ганок і пішов по дошках до другого входу. Ще з двору було чути гудіння голосів і внутрішній рух, як у доброму влику, що збирається роїтись, а коли Нехлюдов підійшов ближче і відчинилися двері, гудіння це підсилилось і перейшло в звук голосів, які перегукувались, лаялись і сміялись. Почувся переливчастий звук кайданів і війнуло знайомим важким духом.

Обидва ці враження — гомін голосів з брязкотом кайданів і цей жахливий дух — завжди зливалися для Нехлюдова в одне тяжке почуття якоїсь моральної нудоти, що переходила в нудоту фізичну. І обидва враження змішувались і підсилювали одне одного.

Увійшовши тепер у сні піветапу, де стояла величезна смердюча кадка, так звана «параха», перше, що побачив Нехлюдов, була жінка, яка сиділа на краю кадки. Напроти неї — мужчина з зсунутою набік на голеній голові схожою на

млинець шапкою. Вони про щось розмовляли. Арештант, побачивши Нехлюдова, підморгнув оком і промовив:

— І цар води не вдержить.

А жінка опустила поли халата й похнюпилась. З сіней ішов коридор, куди відчинялися двері з камер. Перша була камера сімейних, потім велика камера неодружених і в кінці коридора дві маленькі камери, відведені для політичних. Приміщення етапу, призначене для 150 чоловік, вміщуючи 450, було таке тісне, що арештанти, не вміщуючись в камерах, заповнювали коридор. Одні сиділи й лежали на підлозі, інші ходили туди й сюди з порожніми і повними окропу чайниками. Серед цих був і Тарас. Він наздогнав Нехлюдова й ласкаво привітався з ним. Добре обличчя Тарасове було спотворене синьобагровими синцями на носі й під оком.

— Що це з тобою? — спитав Нехлюдов.

— Вийшло діло таке, — сказав Тарас, усміхаючись.

— Та б'ються все, — презирливо сказав конвойний.

— За бабу, — додав арештант, що йшов за ними, — з Федьком сліпим зчепились.

— А Федосія як? — спитав Нехлюдов.

— Нічого, здорова, ось їй на чай окріпчику несу, — сказав Тарас і ввійшов до сімейної.

Нехлюдов заглянув у двері. Вся камера була повна жінок і чоловіків і на нарах і під нарами. В камері стояла пара від мокрого одягу, який сох, чути було неугавний крик жіночих голосів. Дальші двері були двері камери неодружених. Ця була ще повніша, і навіть у самих дверях, і виступаючи в коридор, стояла гомінка юрба арештантів у мокрому одязі, які щось ділили чи вирішували. Конвойний пояснив Нехлюдову, що це староста видавав забрані чи програні наперед по квитках, зроблених з гральних карт, харчові гроші майданщиків. Побачивши унтер-офіцера і пана, ті, що стояли ближче, замовкли, недоброзичливо оглядаючи тих, які проходили. Серед тих, що ділили, Нехлюдов помітив знайомого каторжного Федорова, який завжди тримав при собі жалюгідного, з піднятими бровами, білого, наче розпухлого, молодого хлопця та ще огиднішого, рябого, безносого бродягу, відомого тим, що він під час утечі в тайзі нібито вбив товариша й живився його м'ясом. Бродяга стояв у коридорі, накинувши на одно плече мокрий халат, і глузливо й зухвало дивився на Нехлюдова, не даючи йому дороги. Нехлюдов обминув його.

Хоч яке знайо́ме було Нехлюдову це видовище, хоч як часто бачив він протягом цих трьох місяців все тих самих 400 чоловік карних арештантів у найрізноманітніших умовах: і в спеку, в хмарі куряви, яку вони збивали ногами, волочачи на них кайдани, і на привалах по дорозі, і на етапах теплого

часу в дворі, де відбувалися страхітливі сцени одвертої розпусти, його все-таки кожного разу, коли він заходив у середину до них і почував, як тепер, що увагу їх звернуто на нього, охоплювало тяжке почуття сорому й свідомості своєї провини перед ними. Найтяжчим для нього було те, що до цього почуття сорому й провини домішувалося ще непереборне почуття огиди й жаху. Він знав, що в тому стані, в який їх було поставлено, не можна було не бути такими, як вони, і все-таки не міг заглушити своєї огиди до них.

— Їм добре, дармоїдам,— почув Нехлюдов, коли він уже підходив до дверей політичних,— сказав чийсь хрипкий голос, додавши ще й непристойну лайку.

Почувся неприязний, глузливий регіт.

Х

Минувши камеру неодружених, унтер-офіцер, який супроводжував Нехлюдова, сказав йому, що прийде за ним перед перевіркою, і повернувся назад. Тільки-но унтер-офіцер відійшов, як до Нехлюдова швидкими босими кроками, притримуючи кайдани, зовсім близько підійшов, обдаючи його важким і кислим смородом поту, арештант і таємничим шепотом промовив:

— Заступіться, пане. Зовсім скрутили хлопця. Пропили. Ниньки вже на прийомі Кармановим назався. Заступіться, а нам не можна, уб'ють,— сказав арештант, неспокійно озираячись, і зразу ж відійшов від Нехлюдова.

Справа була в тому, що каторжний Карманов підмовив схожого на себе обличчям хлопця, якого засилали на поселення, помінятися з ним так, щоб каторжний ішов на заслання, а хлопець на каторгу, на його місце.

Нехлюдов знав уже про цю справу, бо той самий арештант з тиждень тому сказав йому про цей обмін. Нехлюдов кивнув головою на знак того, що він зрозумів і зробить, що зможе, і, не оглядаючись, пішов далі.

Нехлюдов знав цього арештанта з Катеринбурга, де той просив його клопотатися про те, щоб дозволено було його дружині йти за ним, і був здивований його вчинком. Це був середній на зріст і звичайнісінький на вигляд селянин років 30-ти, якого засилали на каторгу за замах на грабіж і вбивство. Звали його Макар Девкін. Злочин його був дуже дивний. Злочин цей, як він сам розказував Нехлюдову, був справою не його, Макаровою, а його, нечистого. До Макарового батька, розказував він, заїхав проїжджий і найняв у нього за два карбованці підводу до села за 40 верст. Батько звелів

Макарові везти проїжджого. Макар запряг коня, одягся і разом з проїжджим став пити чай. Проїжджий за чаєм розказав, що їде женитися й везе з собою нажиті в Москві 500 карбованців. Почувши це, Макар вийшов у двір і поклав у сани під солому сокиру.

— І сам я не знаю, навіщо я сокиру взяв,— розказував він.— «Візьми, каже, сокиру», я й узяв. Сіли, поїхали. Ідемо, нічого. Я й забув про сокиру. Тільки стали під'їжджати до села,— верст із шість залишилося. З путівця на битий шлях дорога вгору пішла. Зліз я, іду за саньми, а він шепче: «Ти чого ж думаєш? Виїдеш нагору, на шляху люди, а там село. Завезе він гроші; як робити, то тепер,— чекати нема чого». Нагнувся я до саней, нібито поправляю солому, а сокирище наче само до рук ускочило. Оглянувся він. «Чого ти?»— каже. Махнув я сокирою, хотів довбанути, а він, чоловік спритний, зіскочив з саней, ухопив мене за руки. «Що ти, каже, лиходію, робиш?..» Повалив мене на сніг, і не став я боротися, сам здався. Зв'язав він мені руки поясом, кинув у сани. Повіз просто в стан. Посадили у в'язницю. Судили. Громада дала ухвалу, що людина хороша і поганого нічого не помітно. Хазяї, в яких жив, теж похвалили. Та аблаката найняти не було за що,— говорив Макар,— і тому засудили на чотири роки.

І ось тепер цей чоловік, бажаючи врятувати земляка, знаючи, що за ці слова ризикує життям, все-таки переказав Нехлюдову арештантську таємницю, за що — якби тільки дізналися, що він зробив це,— неодмінно б задушили його.

XI

Приміщення політичних складалося з двох маленьких камер, двері яких виходили у відгороджену частину коридора. Увійшовши до відгородженої частини коридора, першим, кого побачив Нехлюдов, був Сімонсон з сосновим поліном у руці, який сидів у своїй куртці навпочіпки перед тремтячою, втягнутою жаром заслінкою розтопленої грубки.

Побачивши Нехлюдова, він, не підвівшись, дивлячись знизу вгору з-під своїх навислих брів, подав руку.

— Я радий, що ви прийшли, мені треба вас бачити,— сказав він зі значущим виглядом, просто дивлячись у вічі Нехлюдову.

— А що саме? — спитав Нехлюдов.

— Потім. Тепер я зайнятий.

І Сімонсон знову заходився біля груби, яку він топив за своєю особливою теорією найменшої втрати теплової енергії.

Нехлюдов уже хотів пройти в перші двері, коли з других дверей, зігнувшись, з віником у руці, яким вона посувала до груби велику купу сміття й пороху, вийшла Маслова. Вона була в білій кофті, підтиканій спідниці і панчохах. Голова в неї аж по самі брови була від пороху закутана хусткою. Побачивши Нехлюдова, вона розігнулась і, вся червона й збуджена, поклала віник і, витерши руки об спідницю, прямо спинилася перед ним.

— Наводите порядок у приміщенні? — сказав Нехлюдов, подаючи руку.

— Атож, мое давнє заняття, — сказала вона й усміхнулась. — А брудота така, що й подумати годі. Вже ми чистили, чистили. Ну що, плед висох? — звернулась вона до Сімонсона.

— Майже, — сказав Сімонсон, дивлячись на неї якимось особливим поглядом, що вразив Нехлюдова.

— Ну, то я прийду по нього і принесу шуби сушити. Наші всі тут, — сказала вона Нехлюдову, ідучи до дальших і показуючи на ближчі двері.

Нехлюдов відчинив двері й увійшов до невеликої камери, ледве освітленої маленькою металевою лампочкою, що стояла низько на нарах. У камері було холодно і тхнуло неосілим пилом, вогкістю і тютюном. Бляшана лампа яскраво освітлювала тих, що були коло неї, але нари були в затінку, і по стінах перебігали, коливаючись, тіні.

У невеликій камері були всі, крім двох мужчин, що відали харчуванням і пішли по окріп та провізію. Тут була стара знайома Нехлюдова, ще більше схудла й пожовтіла Віра Єфремівна зі своїми величезними зляканими очима й наливою жилою на лобі, в сірій кофті і з коротким волоссям. Вона сиділа перед газетним папером з розсипаним на ньому тютюном і набивала його поривчастими рухами в цигарковій гільзи.

Тут-таки була й одна з найприємніших для Нехлюдова політичних жінок — Емілія Ранцева, яка завідувала зовнішнім господарством і надавала йому, навіть при найважчих умовах, жіночої домовитості й привабливості. Вона сиділа біля лампи і з засуканими над засмаглими гарними і вправними руками рукавами перетирала й розставляла кухлі та чашки на постеленому на нарах рушнику. Ранцева була негарна молода жінка з розумним і лагідним виразом обличчя, яке мало властивість раптом, при усмішці, змінюватись і робитись веселим, бадьорим і чарівним. Вона тепер зустріла такою усмішкою Нехлюдова.

— А ми думали, що ви вже зовсім до Росії виїхали, — сказала вона.

Тут-таки була в затінку, в далекому кутку й Марія Павлівна; вона щось робила з маленькою біловолосою дівчин-

кою, яка не перестаючи щось лопотіла своїм миленьким дитячим голоском.

— Як добре, що ви прийшли! Бачили Катю? — спитала вона Нехлюдова.— А в нас ось яка гостя.— Вона показала на дівчинку.

Тут-таки був і Анатолій Крильцов. Схудлий і блідий, з підібганими під себе ногами у валянках, він, згорбившись і трусячись, сидів у далекому кутку нар і, засунувши руки в рукави кожушка, гарячковими очима дивився на Нехлюдова. Нехлюдов хотів підійти до нього, але праворуч від дверей, розбираючи щось у торбі й розмовляючи з гарненькою усміхненою Грабець, сидів кучерявий рудуватий мужчина в окулярах і гутаперчовій куртці. Це був знаменитий революціонер Новодворов, і Нехлюдов поспішив привітатися з ним. Він особливо поквапився це зробити тому, що з усіх політичних цієї партії тільки ця людина була неприємна йому. Новодворов блиснув крізь окуляри своїми блакитними очима на Нехлюдова і, нахмурившись, подав йому свою вузьку руку.

— Що ж, приємно подорожуєте? — сказав він, очевидно, іронічно.

— Атож, багато цікавого,— відповів Нехлюдов, удаючи, що не помічає іронії, а вважає це за люб'язність, і підійшов до Крильцова.

Зовні Нехлюдов виявив байдужість, але в душі він зовсім не був байдужий до Новодворова. Ці слова Новодворова, його очевидне бажання сказати й зробити неприємне порушували той благодушний настрій, в якому перебував Нехлюдов. І йому стало сумно і тяжко.

— Що, як здоров'я? — сказав він, потискуючи холодну й тремтячу руку Крильцова.

— Та нічого, не зігріюся тільки, промок,— сказав Крильцов, поспішно ховаючи руку в рукав кожушка.— І тут собачий холод. Он вікна розбиті.— Він показав на розбиті в двох місцях шибки за залізними ґратами.— Як ви, чому не були?

— Не пускають, суворе начальство. Оце тільки офіцер виявився ввічливим.

— Ну, добре ввічливий! — сказав Крильцов.— Спитайте Машу, що він ранком робив.

Марія Павлівна, не встаючи зі свого місця, розказала те, що сталося з дівчинкою ранком при виході з етапу.

— По-моєму, конче треба заявити колективний протест,— рішучим голосом сказала Віра Єфремівна, разом з тим нерішуче й злякано поглядаючи на обличчя то того, то іншого.— Володимир заявив, але цього мало.

— Який протест?—досадливо кривлячись, промовив Крильцов. Як видно, нещирість, штучність тону й нервовість Віри

Єфремівни вже давно дратували його.— Ви Катю шукаєте? — звернувся він до Нехлюдова.— Вона все працює, чистить. Оцю вичистила, нашу — чоловічу; тепер жіночу. Тільки бліх уже не вичистити, їдять поїдом. А Маша що там робить? — спитав він, показуючи головою в куток, де була Марія Павлівна.

— Вичісує свою приймачку,— сказала Ранцева.

— А нужі вона не розпустить на нас? — сказав Крильцов.

— Ні, ні, я акуратно. Вона тепер чистенька,— сказала Марія Павлівна.— Візьміть її,— звернулася вона до Ранцевої,— а я піду поможу Каті. Та й плед йому принесу.

Ранцева взяла дівчинку і, з материнською ніжністю притуляючи до себе голенькі й пухленькі ручки дитини, посадила собі на коліна і дала їй грудку цукру.

Марія Павлівна вийшла, а слідом за нею до камери увійшло два чоловіки з окропом і провізією.

XII

Один з тих, що увійшов, був невисокий сухорлявий молодий чоловік у критому кожушку й високих чоботях. Він ішов легкою й швидкою ходою, несучи два великі паруючі чайники з окропом і притримуючи під пахвою загорнутий у хустку хліб.

— Ну, от і князь наш з'явився,— сказав він, ставлячи чайник серед чашок і передаючи хліб Масловій.— Чудових штук ми накупили,— промовив він, скидаючи кожушок і шпурляючи його через голови в куток нар.— Маркел молока і яєць купив; просто бал сьогодні буде. А Кирилівна все свою естетичну чистоту наводить,— сказав він, усміхаючись, дивлячись на Ранцеву.— Ну, тепер заварюй чай,— звернувся він до неї.

Від усієї зовнішності цього чоловіка, від його рухів, звуку його голосу, погляду в'яло бадьорістю й веселістю: А другий з тих, що увійшли,— теж невисокий, кощавий, з дуже випнутими маслаками худих щік сірого обличчя, з прекрасними зеленуватими, широко розставленими очима й тонкими губами— був, навпаки, людина похмура й сумна на вигляд. На ньому було старе ватне пальто й чоботи з калошами. Він ніс два горшки і два кошики. Поставивши перед Ранцевою свою ношу, він поклонився Нехлюдову шиєю так, що, кланяючись, не перестаючи дивився на нього. Потім, неохоче подавши йому пітну руку, він повільно став розставляти провізію, яку виймав з кошика.

Обидва ці політичні арештанти були люди з народу: перший був селянин Набатов, другий був фабричний Маркел Кондратьєв. Маркел потрапив у революційний рух уже літньою 35-річною людиною; а Набатов з 18-ти років. Потрапивши з сільської школи за свої видатні здібності до гімназії, На-

батов, живучи весь час з уроків, скінчив курс з золотою медаллю, але не пішов до університету, бо ще в VII класі вирішив, що піде в народ, з якого вийшов, щоб освічувати своїх забутих братів. Він так і зробив: спочатку став за писаря у великому селі, але скоро був заарештований за те, що читав селянам книжки й організував серед них споживче і виробниче товариство. Першого разу його протримали в тюрмі 8 місяців і випустили під негласний нагляд. Звільнившись, він зразу ж поїхав до іншої губернії, в друге село і, влаштувавшись там за вчителя, робив те ж саме. Його знову забрали й цього разу протримали рік і два місяці в тюрмі, і в тюрмі він ще укріпився в своїх переконаннях.

Після другої тюрми його заслали до Пермської губернії. Він утік звідти. Його знову забрали і, протримавши 7 місяців, заслали до Архангельської губернії. Звідти він удруге втік і знову попався; його засудили на заслання до Якутської області; отож він провів половину свідомого життя в тюрмі й на засланні. Всі ці пригоди нітрохи не озлобили його, але й не послабили його енергії, а швидше розпалили її. Це була рухлива людина, з прекрасним травленням, завжди однаково діяльна, весела й бадьора. Він ніколи ні в чому не розкаювався й нічого далеко наперед не загадував, а з усієї сили свого розуму, вправності, практичності діяв у теперішньому. Коли він був на волі, він працював для тієї мети, яку він собі поставив, а саме: освіта, гуртування робочого, переважно селянського народу; а коли він був у неволі, він діяв так само енергійно й практично для зносин з зовнішнім світом і для влаштування найкращого в даних умовах життя не для себе тільки, а й для свого гуртка. Він насамперед був людина товариська. Для себе йому, здавалось, нічого не треба було, і він міг задовольнятися нічим, але для громади товаришів він вимагав багато чого й міг виконувати всяку — і фізичну і розумову — роботу, не покладаючи рук, без сну, без їжі. Як селянин, він був працьовитий, кмітливий, вправний у роботі й природно стриманий і без зусилля шанобливий, уважний не тільки до почуттів, але й до думок інших. Стара мати його, неписьменна селянська вдова, дуже забобонна, була жива, і Набатов допомагав їй і, коли був на волі, навідував її. Під час своїх перебувань удома він цікавився всіма подробицями її життя, допомагав їй у роботі й не поривав стосунків з колишніми товаришами, селянськими хлопцями: курих з ними тютюн у собачій ніжці*, бився навкулачки й тлумачив їм, як їх усіх обмануто та як їм треба звільнитися від того

* Собака ніжка — це папірець, цигарка зігнута, яку курять мужики і майстрові.

обману, в якому їх тримають. Коли він думав і говорив про те, що дасть революція народові, він завжди уявляв собі той самий народ, з якого він вийшов, у тих самих майже умовах, але тільки з землею і без панів та чиновників. Революція, в його уявленні, не мала змінити основні форми життя народу — в цьому він не схилювався з Новодворовим і послідовником Новодворова Маркелом Кондратьєвим, — революція, на його думку, не повинна була руйнувати всієї споруди, а повинна була тільки інакше розподілити внутрішні приміщення цієї прекрасної, міцної, величезної старої споруди, яку він палко любив.

У питаннях релігії він був також типовим селянином: ніколи не думав про метафізичні питання, про начало всіх начал, про загробне життя. Бог був для нього, як і для Араго, гіпотезою, якої він досі не потребував. Йому ніякого діла не було до того, яким чином почався світ, за Мойсеєм чи за Дарвіном, і дарвінізм, який здавався таким важливим його товаришам, для нього був такою самою іграшкою думки, як і творіння за 6 днів.

Його не цікавило питання про те, як виник світ, саме тому, що питання про те, як найкраще жити в ньому, завжди стояло перед ним. Про майбутнє життя він теж ніколи не думав, у глибині душі носячи те успадковане ним від предків тверде, спокійне переконання, спільне для всіх хліборобів, що як у світі тварин і рослин ніщо не кінчається, а раз у раз перетворюється з одної форми в іншу — гній у зерно, зерно в курку, пуголовок у жабу, черв'як у метелика, жолудь у дуб, так і людина не знищується, а тільки змінюється. Він вірив у це, і тому бадьоро й навіть весело завжди дивився в очі смерті й твердо зносив страждання, які ведуть до неї, але не любив і не вмів говорити про це. Він любив працювати й завжди був зайнятий практичними справами й на такі самі практичні справи спрямовував товаришів.

Другий політичний арештант у цій партії з народу, Маркел Кондратьєв, був людина іншого складу. З п'ятнадцяти років він став на роботу і почав курити й пити, щоб заглушити невимірну свідомість кривди. Кривду цю він відчув уперше, коли на Різдво їх, хлопців, привели на ялинку, влаштовану дружиною фабриканта, де йому з товаришами подарували копійчану дудочку, яблуко, позолочений горіх і фігу, а дітям фабриканта — іграшки, які здалися йому дарами чарівниці й коштували, як він потім дізнався, понад 50 карбованців. Йому було років з тридцять, коли на їх фабрику стала за робітницю знаменита революціонерка і, помітивши видатні здібності Кондратьєва, стала давати йому книжки й брошури та говорити з ним, пояснюючи йому його становище й причини його та

способи його поліпшення. Коли він ясно побачив можливість визволення себе та інших з того пригнобленого стану, в якому він перебував, несправедливість цього стану здалася йому ще жорстокішою й жахливішою, ніж перше, і йому палко схотілося не тільки визволення, але й покарання тих, що влаштували й підтримували цю жорстоку несправедливість. Можливість цю, як це йому роз'яснили, давало знання, і Кондратьєв захопився з запалом набуванням знань. Та для нього було неясно, яким чином здійснення соціалістичного ідеалу станеться через знання, але він вірив, що як знання відкрило йому несправедливість того стану, в якому він перебував, так це саме знання й виправить цю несправедливість. Крім того, знання підносило його в його думці вище за інших людей. І тому, переставши пити і курити, він весь вільний час, якого в нього стало більше, коли його зробили кладовщиком, віддавав науці.

Революціонерка навчала його й вражалася тією дивною здібністю, з якою він ненаситно поглинав усякі знання. За два роки він вивчив алгебру, геометрію, історію, яку він особливо любив, і перечитав усю художню критичну літературу і, головно, соціалістичну.

Революціонерку заарештували і з нею Кондратьєва, знайшовши в нього заборонені книжки, і посадили в тюрму, а потім заслали до Вологодської губернії. Там він познайомився з Новодворовим, перечитав ще багато революційних книжок, усе запам'ятав та ще більше укріпився в своїх соціалістичних поглядах. Після заслання він був керівником великого страйку робітників, що закінчився розгромом фабрики і вбивством директора. Його заарештували й засудили до позбавлення прав і заслання.

До релігії він ставився так само негативно, як і до існуючого економічного ладу. Зрозумівши безглуздя віри, в якій він виріс, і з зусиллям, спочатку зі страхом, а потім з захопленням звільнившись від неї, він ніби на відплату за той обман, в якому тримали його та його предків, не переставав гостро й озлоблено сміятися з попів і з релігійних догматів.

Він був за звичками аскет, задовольнявся найменшим і, як усяка з дитинства привчена до роботи, з розвиненими мускулами людина, легко і багато і вправно міг виконувати всяку фізичну роботу, але найбільше дорожив дозвіллям, щоб у тюрмах і на етапах далі вчитися. Він тепер вивчав перший том Маркса й з великою пильністю, як велику дорогоцінність, беріг цю книгу в своїй торбці. До всіх товаришів він ставився стримано, байдуже, крім Новодворова, якому він був особливо відданий і міркування якого про всі речі вважав за незаперечні істини.

А до жінок, що на них він дивився, як на перешкоду в усіх потрібних справах, він ставився з непереборним презирством. Але Маслоу він жалів й був до неї ласкавий, бачивши в ній зразок експлуатації нижчого класу вищим. З цієї ж причини він не любив Нехлюдова, неохоче розмовляв з ним і не потискував йому руки, а тільки давав для потиску свою простягнуту руку, коли Нехлюдов вітався з ним.

ХІІІ

Грубка витопилась, нагрілась, чай був заварений і налитий у склянки і кухлі та забілений молоком, були викладені бублики, свіжий ситний і пшеничний хліб, круті яйця, масло і теляча голова та ніжки. Всі присунулись до місця на нарах, що заміняло стіл, і пили, їли й розмовляли. Ранцева сиділа на ящику, наливаючи чаю. Навколо неї стовпилися всі інші, крім Крильцова, який, скинувши мокрий козушок і загорнувшись у сухий плед, лежав на своєму місці й розмовляв з Нехлюдовим.

Після холоду, вогкості під час переходу, після грязюки й безладдя, що їх вони знайшли тут, після праці, витраченої на те, щоб дати всьому лад, після того, як попоїли й випили гарячого чаю, всі були в найприємнішому, радісному настрої.

Те, що за стіною чути було тупіт, крики і лайку карних, ніби нагадувало про те, що оточувало їх, ще підсилювало почуття затишку. Як на островці серед моря, люди ці почували себе на час не залитими тими приниженнями і стражданнями, які оточували їх, і через це перебували в піднесеному, збудженому стані. Говорили про все, але тільки не про своє становище і про те, що чекало їх. Крім того, як це завжди буває між молодими мужчинами і жінками, особливо, коли їх силоміць з'єднано, як було з'єднано всіх цих людей, між ними виникли згідні і незгідні потяги одного до одного, що по-різному перепліталися. Вони майже всі були закохані. Новодворов був закоханий у гарненьку, усміхнену Грабець. Грабець ця була молоденька курсистка, що дуже мало думала й була зовсім байдужа до питань революції. Але вона підкорилася впливові часу, чимось скомпрометувала себе, і її заслали. Як на волі головні інтереси її життя полягали в успіхах у мужчин, так само це було й на допитах, і в тюрмі, і на засланні. Тепер, під час переходу, вона тішилася тим, що Новодворов захопився нею, і сама закохалася в нього. Віра Єфремівна, яка дуже закохувалась і не збуджувала до себе кохання, але завжди сподівалася взаємності, була закохана то в Набатова, то в Новодворова. Щось схоже на закоханість було й з боку

Крильцова до Марії Павлівни. Він кохав її, як чоловіки кохають жінок, але, знаючи її ставлення до кохання, уміло кохав своє почуття під виглядом дружби і вдячності за те, що вона з особливою ніжністю доглядала його. Набатова і Ранцеву зв'язували дуже складні любовні взаємини. Як Марія Павлівна була цілком цнотлива дівчина, так Ранцева була цілком цнотлива заміжня дружина-жінка.

В шістнадцять років, ще в гімназії, вона покохала Ранцева, студента петербурзького університету, і в 19 років вийшла за нього заміж, поки ще він був в університеті. З четвертого курсу чоловіка її, причетного до університетської історії, було вислано з Петербурга, і він зробився революціонером. А вона покинула медичні курси, які слухала, поїхала за ним і теж зробилася революціонеркою. Якби її чоловік не був тією людиною, яку вона вважала найкращою, найрозумнішою з усіх людей на світі, вона б не покохала його, а не покохавши, не вийшла б заміж. Та, раз покохавши й вийшовши заміж за найкращого й найрозумнішого, на її думку, чоловіка в світі, вона, природно, розуміла життя і мету його зовсім так само, як розумів це найкращий і найрозумніший чоловік у світі. Він спочатку розумів життя в тому, щоб учитися, і вона так само розуміла життя. Він зробився революціонером, і вона стала революціонеркою. Вона дуже добре могла доводити, що існуючий лад неможливий і що обов'язок кожної людини полягає в тому, щоб боротися з цим ладом і прагнути встановити той і політичний, і економічний устрій життя, за якого особа могла б вільно розвиватися тощо. І їй здавалося, що вона справді так думає й відчуває, а, по суті, вона думала тільки, що все те, що думає її чоловік, щира правда, і шукала тільки одного — цілковитої згоди, злиття з душею чоловіка, лише це давало їй моральне задоволення.

Розлука з чоловіком і дитиною, яку взяла її мати, була тяжка їй. Та вона зносила цю розлуку твердо й спокійно, знаючи, що зносить вона це заради чоловіка і заради тієї справи, яка, безперечно, справедлива, бо він служить їй. Вона завжди була думками з чоловіком і як раніше нікого не кохала, так і тепер не могла нікого кохати, крім свого чоловіка. Але віддана й чиста любов до неї Набатова зворушувала і хвилювала її. Він, моральна й тверда людина, друг її чоловіка, старався поводитись із нею, як з сестрою, але в ставленні його до неї почувалося щось більше, і це щось більше лякало їх обох і разом з тим прикрашувало тепер їхнє важке життя.

Отож цілком вільними від закоханості були в цьому гуртку тільки Марія Павлівна і Кондратьєв.

XIV

Сподіваючись поговорити окремо з Катюшею, як він робив це звичайно після спільного чаю й вечері, Нехлюдов сидів біля Крильцова, розмовляючи з ним. Між іншим, він розказав йому про те звернення до нього Макара та про історію його злочину. Крильцов слухав уважно, спинивши блискучий погляд на обличчі Нехлюдова.

— Так,— сказав він раптом.— Мене часто цікавить думка, що ось ми йдемо разом, поряд з ними,— з ким з «ними»? З тими самими людьми, за яких ми і йдемо. А тимчасом ми не тільки не знаємо, але й не хочемо знати їх. А вони, гірше того, ненавидять нас і вважають своїми ворогами. Ось це жахливо.

— Нічого нема жахливого,— сказав Новодворов, що прислухався до розмови.— Маси завжди обожують тільки владу,— сказав він своїм тріскучим голосом.— Уряд владарює,— вони обожують його й ненавидять нас; завтра ми будемо при владі,— вони обожуватимуть нас...

У цей час з-за стіни почувся вибух сварки, штовхання тих, що ударялися в стіну, брязкіт кайданів, верещання і крики. Когось били, хтось кричав: «гвалт!»

— Он вони звірі! Яке ж може бути єднання між нами і ними? — спокійно сказав Новодворов.

— Ти кажеш — звірі. А ось тільки що Нехлюдов розказував про такий вчинок,— роздратовано сказав Крильцов, і він розказав про те, як Макар ризикує життям, рятуючи земляка.— Це ж не звірство, а подвиг.

— Сентиментальність! — іронічно сказав Новодворов.— Нам важко зрозуміти емоції цих людей та мотиви їх вчинків. Ти бачиш тут великодушність, а тут, можливо, задрість до того каторжника.

— Як це ти не хочеш в іншому бачити нічого доброго,— раптом, розпалившись, сказала Марія Павлівна (вона була на «ти» з усіма).

— Не можна бачити, чого нема.

— Як нема, коли людина ризикує жахливою смертю.

— Я думаю,— сказав Новодворов,— що коли ми хочемо робити своє діло, то перша для цього умова (Кондратьєв облишив книжку, яку він читав біля лампи, і уважно став слухати свого вчителя) те, щоб не фантазувати, а дивитися на речі, які вони є. Робити все для мас народу, а не чекати нічого від них; маси становлять об'єкт нашої діяльності, але не можуть бути нашими співробітниками доти, поки вони інертні як тепер,— почав він, начебто читав лекцію.— І тому зовсім ілюзорно чекати від них допомоги доти, поки не

стався процес розвитку,— той процес розвитку, до якого ми готуємо їх.

— Який процес розвитку,— розчервонівшись, заговорив Крильцов.— Ми говоримо, що ми проти сваволі й деспотизму, а хіба це не найжахливіший деспотизм?

— Нема ніякого деспотизму,— спокійно відповів Новодворов.— Я тільки кажу, що знаю той шлях, яким повинен іти народ, і можу показати цей шлях.

— Але чому ти певен, що шлях, який ти показуєш, справжній? Хіба це не деспотизм, з якого випливали інквізиції і страти великої революції? Вони теж знали по науці єдиний справжній шлях.

— Те, що вони помилялись, не доводить того, щоб я помилявся. І потім, велика різниця між нісенітницями ідеологів і даними позитивної економічної науки.

Голос Новодворова заповнював усю камеру. Він один говорив, а всі мовчали.

— Завжди сперечаються,— сказала Марія Павлівна, коли він на хвилину затих.

— А ви самі як про це думаете? — спитав Нехлюдов Марію Павлівну.

— Думаю, що Анатолій каже правду, що не можна нав'язувати народові наші погляди.

— Ну, а ви, Катюшо? — усміхаючись спитав Нехлюдов з побоюванням, що вона скаже що-небудь не те, чекаючи її відповіді.

— Я думаю, скривджено простий народ,— сказала вона, вся спалахнувши,— дуже скривджено простий народ.

— Правда, Михайлівно, правда,— крикнув Набатов,— дуже скривджено народ. Треба, щоб не кривдили його. В цьому й уся наша справа.

— Дивне уявлення про завдання революції,— сказав Новодворов і мовчки сердито став курити.

— Не можу я з ним говорити,— пошепки сказав Крильцов і замовк.

— І значно краще не говорити,— сказав Нехлюдов.

XV

Незважаючи на те, що Новодворова дуже поважали всі революціонери, незважаючи на те, що він був дуже вчений і його вважали дуже розумним, Нехлюдов зараховував його до тих революціонерів, які, будучи за моральними своїми властивостями нижче середнього рівня, були значно нижче

його. Розумові сили цієї людини — його числівник — були великі; але думка його про себе — його знаменник — була надмірно велика й давно вже переросла його розумові сили.

Це була людина зовсім протилежного складу духовного життя, ніж Сімонсон. Сімонсон був одним з тих людей, переважно чоловічого складу, в яких вчинки випливають з діяльності думки й визначаються нею. А Новодворов належав до розряду людей переважно жіночого складу, в яких діяльність думки спрямована почасти на досягнення цілей, поставлених почуттям, а почасти на виправдання вчинків, викликаних почуттям.

Вся революційна діяльність Новодворова, дарма що він умів красномовно пояснювати її дуже переконливими доказами, здавалася Нехлюдову заснованою тільки на гонористості, бажанні бути першим серед людей. Спочатку, завдяки своїй здібності засвоювати чужі думки й точно переказувати їх, він у період навчання, в середовищі учнів і учителів, де ця здібність високо ціниться (гімназія, університет і магістерство), мав першість, і він був задоволений. Та коли він одержав диплом і перестав учитися й першість ця припинилась, він раптом — як це розказував Нехлюдову Крильцов, що не любив Новодворова, — для того, щоб здобути першість у новій сфері, зовсім змінив свої погляди і з поступенця-ліберала зробився червоним народовольцем. Завдяки відсутності в його вдачі властивостей моральних і естетичних, які викликають сумніви й вагання, він дуже швидко посів у революційному світі становище керівника партії, що задовольняло його самолюбство. Раз вибравши напрям, він уже ніколи не мав сумніву й не вагався, і тому був певен, що ніколи не помилявся. Все йому здавалося надзвичайно простим, ясным, незаперечним. І, при вузькості й однобічності його погляду, все справді було дуже просто і ясно, і треба було тільки, як він говорив, бути логічним. Самовпевненість його була така велика, що вона могла тільки відштовхувати від себе людей, або підкоряти собі. А що діяльність його відбувалася серед дуже молодих людей, які вважали його безмежну самовпевненість за глибокодумність і мудрість, то більшість підкорялась йому, і він мав великий успіх в революційних колах. Діяльність його полягала в готуванні до повстання, в якому він мав захопити владу й скликати собор. А на соборі мала бути запропонована складена ним програма. І він був цілком певен, що програма ця вичерпувала всі питання, і не можна було не виконати її.

Товариші поважали його за його сміливість і рішучість, але не любили. А він нікого не любив і до всіх видатних людей ставився, як до суперників, і охоче вчинив би з ними,

як старі самці-мавпи чинять з молодими, якби міг. Він вивірив би весь розум, усі здібності в інших людей, аби тільки вони не заважали виявленню його здібностей. Він ставився добре тільки до людей, які схилялися перед ним. Так він ставився тепер, у дорозі, до розпропагovanого ним робітника Кондратьєва, до Віри Єфремівни і до гарненької Грабець, які обидві були закохані в нього. Хоч він принципіально й був за жіноче питання, але в глибині душі вважав усіх жінок дурними й нікчемними, за винятком тих, в яких часто бував сентиментально закоханий, як тепер був закоханий у Грабець, і тоді вважав їх незвичайними жінками, що їх гідності умів помітити тільки він.

Питання про взаємини статей здавалося йому, як і всі питання, дуже простим і ясним і цілком розв'язаним визнанням вільного кохання.

У нього була одна дружина фіктивна, друга справжня, з якою він розійшовся, переконавшись, що між ними нема справжнього кохання, і тепер мав намір узяти новий вільний шлюб з Грабець.

Нехлюдова він зневажав за те, що він «кривляється», як він казав, з Масловою, і особливо за те, що він дозволяє собі думати про вади існуючого ладу й способи виправлення його не тільки не точнісінько так само, як думав він, Новодворов, а навіть якимось по-своєму, по-князівськи, тобто подурному. Нехлюдов знав це ставлення до себе Новодворова і, хоч це було прикро йому, почував, що, незважаючи на той благодушний настрій, в якому він перебував під час подорожі, платить йому тією самою монетою й ніяк не може перебороти найсильнішої антипатії до цієї людини.

XVI

В сусідній камері почулися голоси начальства. Все застигло, і слідом за цим увійшов старший з двома конвоєрними. Це була перевірка. Старший перелічив усіх, показуючи на кожного пальцем. Коли дійшла черга до Нехлюдова, він сказав йому фамільярно:

— Тепер, князю, вже не можна залишатися після перевірки. Треба йти.

Нехлюдов, знаючи, що це означає, підійшов до нього й сунув йому приготовлені три карбованці.

— Ну, що ж з вами робити! Посидьте ще.

Старший хотів виходити, коли увійшов другий унтер-офіцер і слідом за ним високий, худий арештант з підбитим оком і рідкою борідкою.

— Я до дівчинки,— сказав арештант.

— А от і тато прийшов,— почувся раптом дзвінкий дитячий голосок, і біловолоса голівка підвелася з-за Ранцевої, яка разом з Марією Павлівною і Катюшею шила дівчинці новий одяг з пожертвованої Ранцевою спідниці.

— Я, дочко, я,— ласкаво сказав Бузовкін.

— Йй тут добре,— сказала Марія Павлівна, з боєм вдивляючись у розбите обличчя Бузовкіна.— Залишіть її в нас.

— Пані мені нову лопоть* шиють,— сказала дівчинка, показуючи батькові на роботу Ранцевої.— Хороша, черво-о-она,— лопотіла вона.

— Хочеш у нас ночувати? — спитала Ранцева, голублячи дівчинку.

— Хочу. І тата.

Ранцева засяяла своєю усмішкою.

— Тата не можна,— сказала вона.— То залишіть її,— звернулася вона до батька.

— Справді, залишіть,— промовив старший, спинившись у дверях, і вийшов разом з унтер-офіцером.

Тільки-но конвойні вийшли, Набатов підійшов до Бузовкіна і, торкаючи його за плече, сказав:

— А що, брат, чи правда, що у вас Карманов помінятися хоче?

Добродушне, ласкаве обличчя Бузовкіна раптом стало сумним, і очі в нього повилися якоюсь плівкою.

— Ми не чули. Навряд,— сказав він і, не знімаючи з очей своїх плівки, додав: — Ну, Аксютко, царствуй, видно, з панями,— і поспішив вийти.

— Все знає, і правда, що помінялися,— сказав Набатов.— Що ж ви зробите?

— Скажу в місті начальству. Я їх обох знаю в обличчя,— відповів Нехлюдов.

Всі мовчали, очевидно, боячись відновлення суперечки.

Сімонсон, який весь час мовчки, закинувши руки за голову, лежав у кутку на нарах, рішуче підвівся і, обійшовши обережно тих, що сиділи, підійшов до Нехлюдова.

— Чи можете тепер вислухати мене?

— Розуміється,— сказав Нехлюдов і встав, щоб іти за ним.

Глянувши на Нехлюдова, що підвівся, і зустрівшись з ним очима, Катюша почервоніла й начебто здивовано похитала головою.

— Справа в мене до вас ось у чому,— почав Сімонсон, коли вони разом з Нехлюдовим вийшли в коридор. В кори-

* Лопоть — по-сибірськи одяг.

дорі було особливо чути гудіння й вибухи голосів серед карних. Нехлюдов скривився, але Сімонсона, очевидно, не бентежило це.

— Знаючи ваше ставлення до Катерини Михайлівни,— почав він, уважно і прямо своїми добрими очима дивлячись в обличчя Нехлюдову,— вважаю себе зобов'язаним,— говорив він далі, але повинен був спинитися, бо біля самих дверей два голоси кричали разом, про щось сперечаючись:

— Кажуть тобі, ідоле: не мої! — кричав один голос.

— Вдавися, чорте,— хрипів другий.

У цей час Марія Павлівна вийшла в коридор.

— Хіба можна тут розмовляти,— сказала вона: — зайдіть сюди, там сама Вірочка.— І вона вперед пройшла в сусідні двері крихітної, очевидно, одиночної камери, відданої тепер у розпорядження політичних жінок. На нарах, укритись з головою, лежала Віра Єфремівна.

— У неї мігрень, вона спить і не чує, а я піду собі,— сказала Марія Павлівна.

— Навпаки, залишайся,— сказав Сімонсон,— у мене секретів нема ні від кого, а тим більше від тебе.

— Ну, добре,— сказала Марія Павлівна і, по-дитячому рухаючись усім тілом сюди й туди і цим рухом глибше вмоштуючись на нарах, приготувалася слухати, дивлячись кудись далеко своїми гарними баранячими очима.

— То моя справа в тому,— повторив Сімонсон,— що, знаючи ваше ставлення до Катерини Михайлівни, я вважаю себе зобов'язаним сказати вам про моє ставлення до неї.

— Тобто що саме? — спитав Нехлюдов, мимоволі милуючись тією простотою й правдивістю, з якою Сімонсон говорив з ним.

— Те, що я хотів би одружитися з Катериною Михайлівною...

— Дивно! — сказала Марія Павлівна, спинивши очі на Сімонсоні.

— ...і вирішив просити її про це, про те, щоб бути моєю дружиною,— казав далі Сімонсон.

— Що ж я можу? Це залежить від неї,— сказав Нехлюдов.

— Так, але вона не вирішить цього без вас.

— Чому?

— Бо, поки питання ваших з нею взаємин не вирішено остаточно, вона не може нічого вибрати.

— З мого боку питання вирішене остаточно. Я бажав зробити те, що вважаю потрібним, і, крім того, полегшити її становище, але ні в якому разі не бажаю зв'язувати її.

— Так, але вона не хоче вашої жертви.

— Ніякої жертви нема.

— І я знаю, що це вирішення її безповоротне.

— Ну, то про що ж говорити зі мною? — сказав Нехлюдов.

— Їй треба, щоб і ви визнали те саме.

— Як же я можу визнати, що я не повинен зробити того, що вважаю потрібним. Одно, що я можу сказати, це те, що я не вільний, а вона вільна.

Сімонсон помовчав, задумавшись.

— Добре, я так і скажу їй. Ви не думайте, що я закоханий у неї, — казав далі він. — Я люблю її, як прекрасну, незвичайну людину, що багато страждала. Мені від неї нічого не треба, але дуже хочеться допомогти їй, полегшити її стану...

Нехлюдов здивувався, почувши тремтіння голосу Сімонсона.

— ...полегшити її становище, — казав далі Сімонсон. — Якщо вона не хоче прийняти вашої допомоги, нехай вона прийме мою. Якби вона погодилась, я б просив, щоб мене заслали на місце її призначення. Чотири роки — не вічність. Я б прожив біля неї і, може, полегшив би її долю... — він знову спинився від хвилювання.

— Що ж я можу сказати? — сказав Нехлюдов. — Я радий, що вона знайшла такого заступника, як ви...

— Ось оце мені й треба було знати, — казав далі Сімонсон. — Я бажав би знати, люблячи її, бажаючи їй добра, чи вважали б ви добром її шлюб зі мною?

— О, так, — рішуче сказав Нехлюдов.

— Вся справа в ній, мені треба тільки, щоб ця стражденна душа відпочила, — сказав Сімонсон, дивлячись на Нехлюдова з такою дитячою ніжністю, що її ніяк не можна було сподіватися від цієї похмурої на вигляд людини.

Сімонсон встав і, взявши за руку Нехлюдова, потягнувся до нього обличчям, сором'язливо усміхнувся й поцілував його.

— Так я й скажу їй, — сказав він і вийшов.

XVII

— Га, як вам? — сказала Марія Павлівна. — Закоханий, зовсім закоханий. Ось уже чого ніколи не сподівалася б, щоб Володимир Сімонсон закохався таким дурним, хлоп'ячим закоханням. Дивно і, по правді скажу, прикро, — закінчила вона, зітхнувши.

— Але вона, Катя? Як, ви думаете, ставиться вона до цього? — спитав Нехлюдов.

— Вона? — Марія Павлівна спинилась, очевидно, бажаючи якомога точніше відповісти на запитання. — Вона? — Бачите, вона, незважаючи на її минуле, з природи одна з найморальніших натур... і так тонко відчуває... Вона любить вас, добре любить, і щаслива з того, що може зробити вам хоч те негативне добро, щоб не заплутати вас собою. Для неї заміжжя з вами було б страшним падінням, гіршим за все попереднє, і тому вона ніколи не погодиться на це. А разом з тим ваша присутність тривожить її.

— То що ж, зникнути мені? — сказав Нехлюдов.

Марія Павлівна усміхнулася своєю милою дитячою усмішкою.

— Так, почасти.

— Як же зникнути почасти?

— Я збрехала; але про неї я хотіла вам сказати, що, мабуть, вона бачить безглуздя його якогось захопленого кохання (він нічого не говорив їй), і воно приємне їй, і вона боїться його. Ви знаєте, я не компетентна в цих справах, але мені здається, що з його боку звичайнісіньке чоловіче почуття, хоч і замасковане. Він каже, що ця любов підвищує в ньому енергію й що ця любов — платонічна. Та я ж знаю, що коли це виняткова любов, то в основі її лежить неодмінно все-таки мерзота... Як у Новодворова з Любочкою.

Марія Павлівна відхилилась від питання, розговорившись на свою улюблену тему.

— Але що ж мені робити? — спитав Нехлюдов.

— Я думаю, що треба вам сказати їй. Завжди краще, щоб усе було ясно. Поговоріть з нею, я покличу її. Хочете? — сказала Марія Павлівна.

— Будь ласка, — сказав Нехлюдов, і Марія Павлівна вишла.

Дивне почуття опанувало Нехлюдова, коли він залишився сам у маленькій камері, слухаючи тихе дихання, перериване інколи стогоном Віри Єфремівни, і гомін карних, що не перестаючи лунав за двома дверима.

Те, що сказав йому Сімонсон, давало йому звільнення від узятого на себе зобов'язання, яке в хвилини слабкості здавалося йому тяжким і страшним, а тимчасом йому було чомусь не тільки неприємно, але й боляче. В почутті цьому було й те, що сказане Сімонсоном руйнувало винятковість його вчинку, зменшувало в очах своїх і чужих людей ціну жертви, яку він приносив: якщо чоловік, і такий хороший, нічим не зв'язаний з нею, бажав з'єднати з нею долю, то його жертва вже не була така значна. Було те саме, може, просте почуття ревності: він так зник до її любові до себе, що не міг припустити, щоб вона могла полюбити іншого. Було тут і

руйнування раз складеного плану — жити при ній, поки вона відбуватиме кару. Якби вона вийшла за Сімонсона, присутність його робилася непотрібною, і йому треба було скласти новий план життя. Він не встиг розібратися в своїх почуттях, як у відчинені двері вдерся посиленій звук гомону карних (у них сьогодні було щось особливе), і до камери увійшла Катюша.

Вона підійшла до нього швидкими кроками.

— Марія Павлівна послала мене, — сказала вона, сплячучись близько біля нього.

— Так, мені треба поговорити. Та сідайте. Володимир Іванович говорив зі мною.

Вона сіла, склавши руки на колінах, і здавалася спокійною, але тільки-но Нехлюдов вимовив ім'я Сімонсона, вона багрово почервоніла.

— Що ж він вам говорив? — спитала вона.

— Він сказав мені, що хоче одружитися з вами.

Обличчя в неї раптом скривилось, виявляючи муку, але вона нічого не сказала й тільки опустила очі.

— Він питає моєї згоди чи ради. Я сказав, що все залежить від вас, що ви повинні вирішити.

— Ах, що це? Навіщо? — промовила вона і тим чудним, косеньким поглядом, який завжди особливо сильно впливав на Нехлюдова, подивилася йому в очі. Кілька секунд вони мовчки дивилися в очі одно одному. І погляд цей багато сказав і йому, і їй.

— Ви повинні вирішити, — повторив Нехлюдов.

— Що мені вирішувати? — сказала вона. — Все давно вирішено.

— Ні, ви повинні вирішити, чи згодні ви стати дружиною Володимира Івановича? — сказав Нехлюдов.

— Яка з мене дружина — каторжна. Навіщо мені занастити ще й Володимира Івановича? — сказала вона, нахмурившись.

— Так, а якби вийшло помилування? — сказав Нехлюдов.

— Ах, облиште мене. Більше нема чого говорити, — сказала вона і, вставши, вийшла з камери.

XVIII

Коли Нехлюдов вернувся слідом за Катюшею до чоловічої камери, там усі були схвильовані. Набатов, що скрізь був, з усіма заходив у стосунки, все спостерігав, приніс звістку, яка вразила всіх. Звістка полягала в тому, що він на стіні знайшов записку, написану революціонером Петліним, засудженим на каторжну роботу. Всі гадали, що Пет-

лін вже давно на Карі, і раптом виявляється, він тільки недавно пройшов цим самим шляхом сам з карними.

«17-го серпня,— було в записці,— мене виряджено самого з карними. Неверов був зі мною й повісився в Казані, в божевільні. Я здоровий і бадьорий і сподіваюся всього доброго».

Всі обмірковували становище Петліна і причини самогубства Неверова. А Крильцов з зосередженим виглядом мовчав, дивлячись поперед себе нерухожими блискучими очима.

— Мені чоловік казав, що Неверов бачив привида ще в Петропавловці,— сказала Ранцева.

— Так, поет, фантазер, такі люди не витримують одиночки,— сказав Новодворов.— Я ось, коли потрапляв до одиночки, не давав уяві працювати, а найсистематичнішим способом розподіляв свій час. Тому й завжди зносив добре.

— Чого не зносиш? Я так часто просто радий бував, коли посадять,— сказав Набатов бадьорим голосом, очевидно бажаючи розігнати похмурий настрій.— То всього боїшся: і що сам попадешся, і що інших вплутаєш, і справу зіпсуєш, а як посадять — кінець відповідальності, відпочити можна. Сиди собі та покурюй.

— Ти його близько знав?—спитала Марія Павлівна, неспокоїно поглядаючи на обличчя Крильцова, що раптом змінилося, змарніло.

— Неверов фантазер? — заговорив раптом Крильцов, задихаючись, наче він довго кричав чи співав.— Неверов — це була така людина, що їх, як наш швейцар говорив, *мало земля родить*... Так... Це була вся кришталева людина, всього наскрізь видно. Так... він не те, що збрехати — не міг прикидатися. Не те що тонкошкірий, він наче весь був обдертий, і всі нерви зовні... Так... складна, багата натура, не така... Ну, та що казати!..— Він помовчав.— Ми сперечаємося, що краше,— злобно хмураючись, сказав він,— перше просвітити народ, а потім змінити форми життя, чи перше змінити форми життя, і потім — як боротися: мирною пропагандою, терором? Сперечаємось, так. А вони не сперечаються; вони знають своє діло, їм зовсім однаково, загинуть чи не загинуть десятки, сотні людей, та яких людей. Навпаки, їм саме треба, щоб загинули кращі. Так, Герцен казав, що, коли декабристів вилучили з обігу, знизили загальний рівень. Ще б пак не знизили! Потім вилучили з обігу самого Герцена та його ровесників. Тепер Неверових...

— Усіх не знищать,— своїм бадьорим голосом сказав Набатов.— Однаково на розплід залишаться.

— Ні, не залишаться, коли ми жалітимемо їх,— підвищуючи голос і не даючи перепинити себе, сказав Крильцов.— Дай мені цигарку.

— Та недобре ж тобі, Анатолію,— сказала Марія Павлівна,— будь ласка, не кури.

— Ах, обличч,— сердито сказав він і закурив, але зразу ж закашлявся; його начебто потягло на блювоту. Відплювавши, він говорив далі: — Не те ми робили, ні, не те. Не балакати, а всім з'єднатися... і знищити їх.

— Та вони теж люди,— сказав Нехлюдов.

— Ні, це не люди,— ті, які можуть робити те, що вони роблять... Ні, он кажуть, бомби видумали і балони. Так, піднятися на балоні й посипати їх, як блощиць, бомбами, поки виведуться... Так. Бо...— почав був він, але весь червоний, раптом ще дужче закашлявся, і кров хлинула в нього з рота.

Набатов побіг по сніг. Марія Павлівна дістала валеріянові краплі й пропонувала йому, але він, заплющивши очі, відпихав її білою схудлою рукою і тяжко й часто дихав. Коли сніг і холодна вода трохи заспокоїли його і його вкляли на ніч, Нехлюдов попрощався з усіма і разом з унтер-офіцером, що прийшов по нього і вже давно дожидав його, пішов до виходу.

Карні тепер затихли, і більшість спала. Незважаючи на те, що люди в камерах лежали і на нарах, і під нарами, і в проходах, вони всі не могли вміститися, і частина їх лежала на підлозі в коридорі, поклавши голови на торби й укриваючись вогкими халатами.

З дверей камер і в коридорі чути було хропіння, стогін і сонний гомін. Скрізь видно було самі купки людських фігур, укритих халатами. Не спали тільки в карній палаті неодружених кілька чоловік, що сиділи в кутку біля недогарка, який вони погасили, побачивши солдата, і ще в коридорі, під лампою, старик; він сидів голий і збирав нужу з сорочки. Заражене повітря приміщення політичних здавалося чистим в порівнянні з смердючою задухою, що була тут. Лампу, яка коптіла, здавалося, видно було ніби крізь туман, і дихати було важко. Для того, щоб пройти коридором, не наступивши чи не зачепивши ногою кого-небудь з тих, що спали, треба було виглядати раніше вільного місця і, поставивши на нього ногу, шукати місця для нового кроку. Троє людей, очевидно не знайшовши місця і в коридорі, розташувалися в сінях, під самою смердючою кадкою-парашею, що текла по швах. Один з цих людей був старий дурник, якого Нехлюдов часто бачив на переходах. Другий був хлопчик років десяти; він лежав між двома арештантами і, підклавши руку під щоку, спав на нозі одного з них.

Вийшовши з воріт, Нехлюдов спинився і, на всі легені, розтягаючи груди, довго посилено дихав морозним повітрям.

Надворі визоріло. Вернувшись по закованій, тільки ще де-не-де поступаючій грязюці на свій заїзд, Нехлюдов постукав у темне вікно, і широкоплечий робітник, босий, відчинив йому двері і впустив у сіни. З сіней праворуч чути було гучне хропіння візників у чорній хаті; попереду за дверима, в дворі, чути було, як жувала овес велика кількість коней. Ліворуч вели двері до чистої світлиці. У чистій світлиці пахло полином і потом, і чути було з-за перегородки рівномірне захлинисте хропіння чийхось могутніх легенів, і горіла в червоному склі лампадка перед іконами. Нехлюдов роздягся, постелив на клейончатому дивані плед, свою шкіряну подушку й ліг, перебираючи в своїй уяві все, що він бачив і чув за нинішній день. З усього того, що бачив сьогодні Нехлюдов, найжахливішим здався йому хлопчик, який спав у рідині, що витікала з параші, поклавши голову на ногу арештантові.

Незважаючи на несподіваність і важливість розмови сьогодні увечері з Сімонсоном і Катюшею, він не спинався на цій події: ставлення його до цього було занадто складне і разом з тим невизначене, і тому він відганяв від себе думку про це. Але тим виразніше згадував він видовище тих нещасних, що задихалися в задушливому повітрі й валялися в рідині, яка витікала з смердючої кадки, і особливо не виходив у нього з голови той хлопчик з невинним обличчям, що спав на нозі в каторжного.

Знати, що десь далеко одні люди мучать інших, піддаючи їх усякого роду розбещенню, нелюдським приниженням і стражданням, або протягом трьох місяців бачити раз у раз це розбещування й мучення одних людей другими — це зовсім інше. І Нехлюдов зазнавав цього. Він не раз протягом цих трьох місяців питав себе: «чи я божевільний, що я бачу те, чого інші не бачать, чи божевільні ті, які чинять те, що я бачу». Та люди (і їх було так багато) чинили те, що його так дивувало й жахало, з такою спокійною впевненістю в тому, що це не тільки так треба, а й що те, що вони роблять, дуже важлива і корисна справа,— що важко було визнати всіх цих людей божевільними; а себе божевільним він не міг визнати, бо усвідомлював ясність своєї думки. І тому раз у раз дивувався.

Те, що протягом цих трьох місяців бачив Нехлюдов, уявлялося йому так: з усіх людей, що живуть на волі, через суд і адміністрацію відбирали найбільш нервових, запальних, збуджуваних, обдарованих і сильних, і менше за інших хитрих і обережних людей, і людей цих, ніяк не більше винних чи небезпечних для суспільства, ніж ті, які залишалися на волі,

по-перше, замикали в тюрми, етапи, каторги, де й тримали їх місяцями й роками в цілковитому неробстві, матеріальній забезпеченості й у віддаленні від природи, сім'ї, праці, тобто поза всіма умовами природного й морального життя людського. Це по-перше. По-друге, людей цих у цих закладах піддавали всякого роду непотрібним приниженням — кайданам, голенню голів, ганебному одягові, тобто позбавляли головного рушія доброго життя слабких людей — дбання про думку людську, сором, свідомість людської гідності. По-третє, зазнаючи повсякчасної небезпеки для життя, — не кажучи вже про виняткові випадки сонячних ударів, утоплення, пожеж, від постійних у місцях ув'язнення заразних хвороб, виснаження, побоїв, — люди ці завжди перебували в тому стані, в якому найдобріша, моральна людина, з почуття самозбереження, робить і пробачає іншим зроблені ними найжахливіші по жорстокості вчинки. По-четверте, людей цих силоміць з'єднували з винятково розбещеними життям (і, особливо, цими ж установами) розпусниками, убивцями й лиходіями, що впливали, як закваска на тісто, на всіх ще не зовсім розбещених застосованими засобами людей. І по-п'яте, нарешті, всім людям, підданам цим впливам, прищеплювалося найпереконливішим способом, а саме: через усякого роду нелюдські вчинки над ними самими — через катування дітей, жінок, стариків, биття, шмагання різками, нагаями, видавання премії тим, хто приставить живим чи мертвим утікача, розлучення чоловіків з жінками і з'єднання для співжиття чужих жінок з чужими мужчинами, розстрілювання, вішання, — прищеплювалося найпереконливішим способом те, що всякого роду насильства, жорстокість, звірства не тільки не забороняються, але й дозволяються урядом, коли це для нього вигідно, а тому тим більше дозволено тим, які перебувають у неволі, злиднях і в біді.

Все це були начебто навмисно видумані установи для того, щоб чинити згушену до останньої міри таку розпусту і порок, що його не можна було досягти ні при яких умовах, з тим, щоб потім розповсюдити в найширших розмірах ці згушені пороки і розпусту серед усього народу. «Зовсім начебто було поставлено завдання, як найкращим, найпевнішим способом розбестити якомога більше людей», думав Нехлюдов, вникаючи в те, що робилося в острогах і етапах. Сотні тисяч людей щороку доводилися до найбільшого розбещення і, коли їх було зовсім розбещено, їх випускали на волю на те, щоб вони розносили засвоєне ними в тюрмах розбещення серед усього народу.

В тюрмах — Тюменській, Катеринбурзькій, Томській і на етапах Нехлюдов бачив, як ця мета, що її, здавалося, поставило собі суспільство, успішно досягалася. Люди — прості,

звичайні, з вимогами російської суспільної селянської, християнської моральності, відкидали ці поняття й засвоювали нові, острожні, які полягали, головню, в тому, що всяка наруга, насильство над людською особою, всяке знищення її дозволені, коли це вигідно. Люди, які пожили в тюрмі, всім єством своїм дізнавалися, що судячи з того, що робиться над ними, всі ті моральні закони пошани й співчуття до людини, які проповідуються і церковними і моральними учителями, в дійсності скасовані, і що тому і їм не слід додержуватися їх. Нехлюдов бачив це на всіх знайомих йому арештантах: на Федорові, на Макарі і навіть на Тарасі, який, провівши два місяці на етапах, вразив Нехлюдова неморальністю своїх міркувань. По дорозі Нехлюдов дізнався, як бродяги, тікаючи в тайгу, підмовляють з собою товаришів, а потім, убиваючи їх, живляться їх м'ясом. Він бачив живу людину, яку обвинувачували і вона призналася в цьому. І найжахливіше було те, що випадки людоїдства були не поодинокі, а раз у раз повторювалися.

Тільки при особливому культивуванні пороку, як воно провадиться в цих установах, можна було довести росіянина до того стану, до якого його було доведено в бродягах, що випередили новітнє вчення Ніцше і вважають усе можливим і ніщо не забороненим, і поширюють це вчення спочатку між арештантами; а потім між усім народом.

Єдиним поясненням усього, що робилося, було припинення, страхання, виправлення й закономірна відплата, як це писали в книжках. Та, насправді, не було ніякої подоби ні того, ні другого, ні третього, ні четвертого. Замість припинення було тільки поширення злочинів. Замість страхання було заохочення злочинців, з яких багато хто, як бродяги, добровільно йшли до острогів. Замість виправлення, було систематичне зараження всіма пороками. А потреба відплати не тільки не пом'якшувалась урядовими карами, але й виховувалась в народі, де її й не було.

«То навіщо ж вони роблять це?» питав себе Нехлюдов і не знаходив відповіді.

І що найбільше дивувало його, це було те, що все робилося не ненавмисно, не через непорозуміння, не один раз, а що все це робилося постійно, протягом сотні літ, з тією тільки різницею, що раніше це були з рваними носами і різаними вухами, потім тавровані, на прутах, а тепер у наручниках і перевозювані парою, а не на підводах.

Міркування що те, що обурювало його, походило, як йому казали службовці, від недосконалості влаштування місць ув'язнення й заслання, і що все це можна виправити, влаштувавши нового фасону тюрми, не задовольняло Нехлюдова, бо він

почував, що те, що обурювало його, йшло не від більш чи менш досконалого влаштування місць ув'язнення. Він читав про удосконалені тюрми з електричними дзвінками, про страти електрикою, рекомендовані Тардом, і вдосконалені насильства ще більше обурювали його.

Обурює до Нехлюдова, головне, те, що в судах і міністерствах сиділи люди, які одержували велику, збирану з народу платню за те, що вони, наводячи довідки з книжок, написаних такими самими чиновниками з тими самими мотивами, підганяли вчинки людей, які порушували написані ними закони, під статті, і за цими статтями виряджали людей кудись у таке місце, де вони вже не бачили їх, і де люди ці під цілковитою владою жорстоких, огрубілих начальників, наглядачів, конвойних, мільйонами гинули духовно і тілесно.

Пізнавши ближче тюрми і етапи, Нехлюдов побачив, що всі ті пороки, які поширюються між арештантами: пияцтво, гра, жорстокість, і всі ті страшні злочини, що їх роблять острожники, і саме людодіство — не є випадковості чи явища виродження, злочинного типу, потворності, як це, на руку урядам, тлумачать тупі вчені, а — є неминучий наслідок незрозумілої хибної думки, що люди можуть карати інших. Нехлюдов бачив, що людодіство починається не в тайзі, а в міністерствах, комітетах і департаментах і закінчується тільки в тайзі; що його зятеві, наприклад, та й усім тим судовим і чиновникам, починаючи від пристава до міністра, не було ніякого діла до справедливості чи блага народу, про які вони говорили, а що всім потрібні були тільки ті карбованці, які їм платили за те, щоб вони робили все те, з чого виходить це розбещення й страждання. Це було цілком очевидно.

«То невже ж і це все робилося тільки через непорозуміння? Як би зробити так, щоб забезпечити всім отим чиновникам їх платню і навіть давати їм премію за те, щоб вони тільки не робили всього того, що вони роблять?» думав Нехлюдов. І на цих думках, уже після других півнів, незважаючи на бліх, які, тільки-но він ворушився, як фонтан бризкали навколо нього, — він заснув міцним сном.

XX

Коли Нехлюдов прокинувся, візники вже давно поїхали, хазяйка напилася чаю і, втираючи хусткою пітну товсту шию, прийшла сказати, що етапний солдат приніс записку. Записка була від Марії Павлівни. Вона писала, що випадок Крильцова серйозніший, ніж вони думали. «Ми одного разу хотіли були залишити його й залишитися з ним, але цього не дозво-

лили, і ми повеземо його, але всього боїмось. Постарайтесь улаштувати в місті так, щоб, коли його залишать, залишили б кого-небудь з нас. Якщо для цього треба, щоб я вийшла за нього заміж, то я, розуміється, готова».

Нехлюдов послав хлопця на станцію за кіньми й поспішно став складати речі. Він ще не допив другої склянки, як перепряжна тройка, брязкаючи дзвінками й гуркотячи колесами по замерзлій грязюці, як по бруку, під'їхала до ганку. Розплатившись з товстошиєю хазяйкою, Нехлюдов поспішив вийти і, сівши на підводу, звелів їхати якомога швидше, бажаючи наздогнати партію. Недалеко за ворітьми вигону він справді наздогнав навантажені торбами і хворими підводи, що гуркотіли по замерзлій грязюці, яка вже вкочувалася (офіцера не було,— він поїхав уперед). Солдати, очевидно напідпитку, весело балакаючи, ішли позаду й обабіч дороги. Підвід було багато. На передніх тісно сиділо чоловіка по шість кволик карних, на задніх трьох їхали — по троє на підводі — політичні. На самій задній сиділи Новодворов, Грабець і Кондратьєв, на другій — Ранцева, Набатов і та хвора жінка в ревматизмах, якій Марія Павлівна поступилася своїм місцем. На третій, на сіні й подушках, лежав Крильцов. На передку біля нього сиділа Марія Павлівна. Нехлюдов спинив візника коло Крильцова й підійшов до нього. Підпилий конвойний замахав рукою на Нехлюдова, але Нехлюдов, не звертаючи уваги на нього, підійшов до підводи і, тримаючись за полудрабок, пішов поряд. Крильцов, у кожусі й смушевій шапці, з зав'язаним хусткою ротом, здавався ще худішим і блідішим. Прекрасні очі його здавалися особливо великими й блискучими. Трохи хитаючись від поштовхів дороги, він, не спускаючи очей, дивився на Нехлюдова і на запитання про здоров'я тільки заплющив очі й сердито покрутив головою. Вся енергія його, очевидно, ішла на те, щоб зносити поштовхи воза. Марія Павлівна сиділа по другий бік підводи. Вона переглянулася з Нехлюдовим значущим поглядом, який виявляв усю її турботу про становище Крильцова, і потім зразу заговорила веселим голосом:

— Видно, засоромився офіцер,— закричала вона, щоб її чув крізь гуркіт коліс Нехлюдов.— З Бузовкіна зняли наручники. Він сам несе дівчинку, і з ним ідуть Катя і Сімонсон і замість мене Вірочка.

Крильцов щось, чого не можна було розчути, сказав, показуючи на Марію Павлівну, і, нахмурившись, очевидно, стримуючи кашель, захитав головою. Нехлюдов наблизив голову, щоб почути. Тоді Крильцов випручав рота з хустки й прошепотів:

— Тепер значно краще. Тільки б не простудитися.

Нехлюдов кивнув ствердно головою й переглянувся з Марією Павлівною.

— Ну, як проблема трьох тіл? — прошепотів ще Крильцов і насилу, тяжко усміхнувся.— Мудре розв'язання?

Нехлюдов не зрозумів, але Марія Павлівна пояснила йому, що це знаменита математична проблема визначення відношення трьох тіл: сонця, місяця і землі, і що Крильцов жартома придумав це порівняння з відносинами Нехлюдова, Катюші і Сімонсона. Крильцов кивнув головою на знак того, що Марія Павлівна правильно пояснила його жарт.

— Не за мною розв'язання,— сказав Нехлюдов.

— Одержали мою записку, зробіть? — спитала Марія Павлівна.

— Неодмінно,— сказав Нехлюдов і, помітивши незадоволення на обличчі в Крильцова, відійшов до своєї підводи, вліз у свій провислий ящик і, тримаючись за край підводи, що струшувала його по вибоях ненакоченої дороги, став обганяти розтягнену на версту партію сірих халатів і кожушків кайдаників і парних у наручниках. На протилежному боці дороги Нехлюдов упізнав синю хустку Катюші, чорне пальто Віри Єфремівни, куртку і плетену шапку та білі шерстяні панчохи, обв'язані ніби сандалії ремінцями, Сімонсона. Він ішов поруч з жінками й щось із запалом говорив.

Побачивши Нехлюдова, жінки привіталися з ним, а Сімонсон урочисто підняв над головою шапку. Нехлюдов не мав нічого сказати і, не спинивши візника, випередив їх. Виїхавши знову на накочену дорогу, візник поїхав ще швидше, але раз у раз повинен був з'їжджати з накоченого, щоб об'їжджати валки, що тяглися по дорозі туди й сюди.

Дорога, вся порита глибокими коліями, тяглася темним хвойним лісом, що рябів з обох боків яскравою й пісочною жовтизною необлетілого ще листя берези і модрини. На половині перегону ліс закінчився, і з боків відкрилися елані (поля), показалися золоті хрести й куполи монастиря. День зовсім випогодився, хмари розійшлися, сонце піднялося вище лісу, і мокре листя, і калюжі, і куполи, і хрести на церкві яскраво блищали проти сонця. Попереду праворуч, у сизій далині, забілили далекі гори. Тройка в'їхала в приміське велике село. На вулиці села було повно людей: і росіян, і іноrodців у своїх чудних шапках і халатах. П'яні і тверезі мужчини і жінки купчилися й галасували біля крамниць, трактирів, шинків і возів. Почувалася близькість міста.

Підстьобнувши й підігнавши праву припряжну й пересівши на козлах боком, так, щоб віжки були з правого боку, візник, очевидно хизуючись, промчав великою вулицею і, не стримуючи ходу, під'їхав до річки, через яку переїжджали по-

ромом. Пором був на середині бистої річки і йшов з того берега. На цьому березі десятка зо два возів очікувало. Нехлюдову довелося чекати недовго. Забравшись високо вверх проти течії, пором, що його несла бистра вода, скоро підігнався до дощок пристані.

Високі, широкоплечі, мускулясті й мовчазні перевізники, в козушках і в чоботях з високими халявами, вправно, звично закинули чалки, закріпили їх за стовпи і, відкинувши запори, випустили вози, що стояли на поромі, на берег і стали вантажити вози, щільно заставляючи пором підводами і кіньми, які шарахалися від води. Бистра, широка річка хлюпала в борти човнів порома, натягаючи кодоли. Коли пором був повен і Нехлюдовська підвода з випряженими кіньми, стиснута з усіх боків, стояла біля одного краю, перевізники заклали запори, не звертаючи уваги на прохання тих, що не вмістилися, скинули чалки й рушили. На поромі було тихо, тільки чути було тупіт ніг перевізників та стукіт об дошки копитів коней, що переставляли ноги.

XXI

Нехлюдов стояв біля краю порома, дивлячись на широку бистру річку. В уяві його, змінюючись, поставали два образи: голова в озлобленні вмираючого Крильцова, що хиталась від поштовхів, і фігура Катюші, яка бадьоро йшла краєм дороги з Сімонсоном. Одно враження — від Крильцова, який не готувався до смерті і вмирав, — було тяжке і сумне. А друге враження — від бадьорої Катюші, що знайшла любов такої людини, як Сімонсон, і стала тепер на тверду й певну путь добра, — мало б бути радісним, але Нехлюдову воно було теж тяжке, і він не міг подолати цього тягара.

З міста долинуло по воді гудіння й мідне тремтіння великого охотницького дзвона. Візник, що стояв біля Нехлюдова, та всі підвідники одні за одними поскидали шапки й перехрестились. Невисокий кошлатий старик, який найближче стояв коло поруччя і якого Нехлюдов спочатку не помітив, не перехрестився, а, підвівши голову, вп'явся очима в Нехлюдова. Старик цей був одягнений в полатаний сіряк, суконні штани і взутий у розбиті, залатані чоботи з високими халявами. За плечима була невелика торба, на голові висока хутряна втерта шапка.

— Ти чого ж, старий, не молишся? — сказав нехлюдовський візник, надівши й поправивши шапку. — Чи, може, нехрещений?

— А кому молитися? — рішуче наступаючи й швидко вимовляючи склад за складом, сказав кошлатий старик.

— Звісно кому, богу,— іронічно промовив візник.

— А ти покажи мені, де він? бог той?

Щось було таке серйозне і тверде у виразі старого, що візник, відчувши, що він має діло з сильною людиною, трохи збентежився, але не виявляв цього, і, стараючись не замовкнути й не осоромитися перед публікою, яка прислухалась, швидко відповів:

— Де? Звісно — на небі.

— А ти був там?

— Був — не був, а всі знають, що богу молитися треба.

— Бога ніхто ж не бачив ніде ж. Єдинородний син, суший у лоні отчому, він явив,— суворо хмурячись, тією самою скоромовкою сказав старий.

— Ти, видно, нехрист, дірник. До дірки молишся,— сказав візник, засовуючи пужално за пояс і поправляючи шлею на припряжній.

Хтось засміявся.

— А ти якої, дідусю, віри? — спитав немолодий уже чоловік, що стояв з возом край порома.

— Ніякої віри в мене нема. Отож нікому я, нікому не вірю, окрім себе,— так само швидко й рішуче відповів старий.

— Та як же собі вірити? — сказав Нехлюдов, вступаючи до розмови.— Можна помилитися.

— Ніколи в світі,— хитнувши головою, рішуче відповів старий.

— То чого ж різні віри є? — спитав Нехлюдов.

— Від того й різні віри, що людям вірять, а собі не вірять. І я людям вірив і блукав, як у тайзі; так заплутався, що не сподівався й вибратись. І старовіри, і нововіри, і суботники, і хлисти, і попівці, і безпопівці, і австріяки, і молокани, і скопці. Всяка віра себе сама вихваляє. От усі й розповзлися, як щенята сліпі. Вір багато, а дух один. І в тобі, і в мені, і в ньому. Значить, вір усяк своєму духові, і от будуть усі з'єднані. Будь усяк сам собі, і всі будуть заодно.

Старий говорив голосно та все оглядався, очевидно бажаючи, щоб якомога більше людей слухало його.

— Що ж, ви давно так проповідуєте? — спитав його Нехлюдов.

— Я б то? Давно вже. Вже вони мене двадцять третій рік гонять.

— Як гонять?

— Як Христа гнали, так і мене гонять. Хапають та по судах, по попах,— по книжниках і фарисеях і водять; до божевільні садовили. Та нічого мені зробити не можна, бо я вільний. «Як, кажуть, тебе звуть?» Думають, що я звання яке-небудь візьму на себе. Та я не беру ніякого. Я всього

зрікся: нема в мене ні імені, ні місця, ні батьківщини,— нічого нема. Я сам собі. Звуть як? Людиною. «А років скільки?» — Я, кажу, не лічу, та й полічити не можна, бо я завжди був, завжди й буду.— «Якого, кажуть, ти батька, матері?» — Нема, кажу, в мене ні батька, ні матері, окрім бога і землі. Бог — батько, земля — мати.— «А царя, кажуть, визнаєш?» — Чому ж не визнавати? він собі цар, а я собі цар.— «Ну, кажуть, з тобою говорити». Я кажу: я й не прошу тебе зі мною говорити. Отак і мучать.

— А куди ж ви йдете тепер? — спитав Нехлюдов.

— А куди бог приведе. Працюю, а нема праці — прошу,— закінчив старий, помітивши, що пором підходить до того берега, і переможно оглянувся на всіх тих, що слухали його.

Пором причалив до другого берега. Нехлюдов дістав гаманець і запропонував старому грошей. Старий відмовився.

— Я цього не беру. Хліб беру,— сказав він.

— Ну, прощай.

— Нема чого прощати. Ти мене не скривдив. Та й скривдити мене не можна,— сказав старий і став на плече надівати скинуту торбу. Тимчасом перепряжну підводу викотили й запрягли коней.— І охота вам, пане, розмовляти,— сказав візник Нехлюдову, коли він, давши на чай могутнім поромникам, виліз на підводу.— Так, бродяжка непуцящий.

XXII

Виїхавши на гірку, візник обернувся.

— До якої гостиниці везти?

— Яка краща?

— Нема кращої за «Сибірську». Та й у Дюкова добре.

— Куди хочеш.

Візник знову сів бочком і надав ходу. Місто було, як і всі міста: такі самі будинки з мезонінами й зеленими дахами, такий самий собор, крамниці і на головній вулиці магазини, і навіть такі самі самі городові. Тільки будинки були майже всі дерев'яні та вулиці небруквані. На одній з найбільш людних вулиць візник спинив тройку біля під'їзду гостиниці. Та в гостиниці не було вільних номерів, отож треба було їхати до іншої. В цій іншій був вільний номер, і Нехлюдов уперше після двох місяців опинився знову у звичних умовах відносної чистоти і вигод. Хоч як мало розкішний був номер, до якого відвели Нехлюдова, він відчув велике полегшення після перепряжної, заїздів і етапів. Головно, йому треба було очиститись від вошей, від яких він ніколи не міг цілком звільнитися після відвідування етапів. Розпакувавшись, він зразу ж поїхав

до лазні, а звідти, прибравшись по-міському — надівши крохмалену сорочку й зі злежаними складками панталони, сюртук і пальто, — до начальника краю. Приведений швейцаром гостиниці візник ситою, великою киргизкою, запряженою в деренкучу дрожку, підвіз Нехлюдова до великого гарного будинку, біля якого стояли вартіві і городовий. Перед домом і за домом був сад, де серед облетілих осик і берез, на яких стирчали голі гілляки, густо й темно зеленіли ялини, сосни і смереки.

Генерал нездужав і не приймав. Нехлюдов усе-таки попросив лакея передати карточку, і лакей вернувся зі ствердною відповіддю:

— Наказали просити.

Передпокій, лакей, вістовий, сходи, зал з глянсувато натертим паркетом, — все це було схоже на Петербург, тільки брудніше й величніше. Нехлюдова ввели до кабінету.

Генерал, одутлуватий, з картопляним носом і виступаючими гулями на лобі й оголеному черепі та з мішками під очима, сангвінічна людина, сидів у татарському шовковому халаті і з цигаркою в руках, пив чай із склянки в срібному підстаганнику.

— Здрастуйте, батечку! Пробачте, що в халаті приймаю: все ж краще ніж зовсім не прийняти, — сказав він, запинаючи халатом свою товсту, складками зморщену ззаду шию. — Я не зовсім здоровий й не виходжу. Як це вас занесло в наше тридев'яте царство?

— Я подорожував з партією арештантів, в якій є особа мені близька, — сказав Нехлюдов, — і ось приїхав просити ваше превосходительство почасти за цю особу та ще про одну річ.

Генерал затягнувся, сьорбнув чаю, погасив цигарку об маляхітову попільницю і, не спускаючи вузьких, заплилих, блискучих очей з Нехлюдова, серйозно слухав. Він перебив його тільки на те, щоб спитати, чи не хоче він курити.

Генерал належав до типу учених військових, які вважають можливим примирення ліберальності й гуманності зі своєю професією. Але, як людина з природи розумна й добра, він дуже скоро відчув неможливість такого примирення і, щоб не бачити тієї внутрішньої суперечності, в якій він завжди перебував, дедалі більше втягався в таку поширену серед військових звичку пити багато вина і так захопився цією звичкою, що після 35-літньої військової служби зробився тим, що лікарі називають алкоголіком. Він був весь просякнутий вином. Йому досить було випити якої-небудь рідини, щоб відчути сп'яніння. А пити вино було для нього такою потребою, без якої він не міг жити, і щодня під вечір він був зовсім п'яний, хоч так пристосувався до цього стану, що не хитався й не го-

ворив особливих дурниць. А якщо він і говорив їх, то він займав таке важливе, першорядне становище, що хоч би яку дурницю він сказав, її вважали за розумну мову. Тільки ранком, саме в той час, коли Нехлюдов застав його, він був схожий на розумну людину й міг розуміти, що йому говорили, та більш-менш успішно здійснювати на ділі приказку, яку любив повторювати: пий винце, та знай дільце. Вищі власті знали, що він пияк, але він був усе-таки освіченіший, ніж інші,— хоч і спинився в своїй освіті на тому місці, де його застало пияцтво,— був сміливий, вправний, показний, умів і п'яний триматися з тактом, і тому його призначили й тримали на тій визначній і відповідальній посаді, яку він займав.

Нехлюдов розказав йому, що особа, яка цікавить його,— жінка, що її невинно засуджено, що подано про неї на царське ім'я.

— Так. Ну? — сказав генерал.

— Мені обіцяли з Петербурга, що звістку про долю цієї жінки вишлють мені не пізніше цього місяця і сюди...

Не спускаючи очей з Нехлюдова, генерал простягнув з короткими пальцями руку до стола, подзвонив і далі мовчки слухав, пихкаючи цигаркою й особливо голосно відкашлюючись.

— То я просив би, якщо можливо, затримати цю жінку тут доти, доки буде одержано відповідь на подане прохання.

Увійшов лакей, денщик, одягнений по-військовому.

— Спитай, чи встала Анна Василівна,— сказав генерал денщикові,— і подай ще чаю. Ще що? — звернувся генерал до Нехлюдова.

— Друге моє прохання,— казав далі Нехлюдов,— стосується політичного арештанта, що йде в цій самій партії.

— Он як! — сказав генерал, значущо киваючи головою.

— Він тяжко хворий — вмирає людина. І його, напевно, залишать тут у лікарні. То одна з політичних жінок бажала б залишитися при ньому.

— Вона чужа йому?

— Так, але вона ладна вийти за нього заміж, якщо тільки це дасть їй змогу залишитися при ньому.

Генерал пильно дивився своїми блискучими очима й мовчав, слухаючи, очевидно бажачи збентежити свого співрозмовника поглядом, і все курив.

Коли Нехлюдов скінчив, він дістав з стола книгу і, швидко ялозячи пальцями, якими перегортав аркушки, знайшов статтю про шлюб і прочитав.

— До чого її засуджено? — спитав він, підвівши очі від книги.

— Її — до каторги.

— Ну, то становище засудженого внаслідок його шлюбу не може покращати.

— Але ж...

— Дозвольте. Якби з нею одружився вільний, вона все ж так само повинна відбути свою кару. Тут запитання: хто має тяжчу кару — він чи вона?

— Їх обох засуджено на каторжну роботу.

— Ну, то й квит, — сміючись, сказав генерал. — Що йому, те і їй. Його через хворобу залишити можна, — вів далі він, — і, розуміється, буде зроблено все, що можливо, для полегшення його долі; але вона, хоч би й вийшла за нього, не може залишитися тут...

— Генеральша п'ють кофе, — доповів лакей.

Генерал кивнув головою й казав далі:

— А втім, я ще подумаю. Як їх прізвища? Запишіть ось сюди.

Нехлюдов записав.

— І цього не можу, — сказав генерал Нехлюдову на прохання його бачитися з хворим. — Я, звичайно, вас не підозріваю, — сказав він, — але ви цікавитесь ним та іншими, і у вас є гроші. А тут у нас все продажне. Мені кажуть: викоренити хабарництво. Та як же викоренити, коли всі хабарники? І що нижче за чином, то більше. Ну, де ж це доглядіти людину за 5000 верст. Він там царьок такий самий, як я тут, — і він засміявся. — Ви ж бо, певно, бачилися з політичними, давали гроші, і вас пускали? — спитав він, усміхаючись. — Так бо ж?

— Так, це правда.

— Я розумію, що ви так мусили зробити. Ви хочете бачити політичного. І вам жалко його. А доглядач чи конвойний візьме, бо в нього два двогривеники платні і сім'я, і йому не можна не взяти. І на його і на вашому місці я зробив би так само, як ви і він. Але на своєму місці я не дозволяю собі відступати від найсуворішої букви закону, саме тому, що я — людина й можу захопитися жалістю. А я виконавець, мені довірили під певними умовами, і я повинен виправдати цю довіру. Ну, от, з цим питанням скінчено. Ну, тепер ви розкажіть мені, що у вас в метрополії робиться? — І генерал почав розпитувати й розказувати, очевидно бажаючи водночас і дізнатися про новини і показати все своє значення і свою гуманність.

XXIII

— Ну, то ось що: ви в кого? в Дюка? Ну й там погано. А ви приходьте обідати, — сказав генерал, відпускаючи Нехлюдова, — о п'ятій годині. Ви по-англійськи говорите?

— Так, говорю.

— Ну, от і прекрасно. Сюди, бачите, приїхав англієць, мандрівник. Він вивчає заслання і тюрми в Сибіру. То от він у нас обідатиме, і ви приїжджайте. Обідаємо о п'ятій, і дружина вимагає акуратності. Я вам тоді й відповідь дам і про те, як вчинити з тією жінкою, а також про хворого. Можливо, і можна буде залишити кого-небудь при ньому.

Попрощавшись з генералом, Нехлюдов, почувавши себе в особливо збуджено-діяльному настрої, поїхав на пошту.

Поштамт була низька зі склепінням кімната; за конторкою сиділи чиновники й видавали людям, що юрмилися. Один чиновник, схиливши голову набік, не перестаючи, стукав печаткою по влучно підсовуваних конвертах. Нехлюдова не примусили довго чекати, і, дізнавшись про його прізвище, йому зразу ж видали його досить велику кореспонденцію. Тут були і гроші, і кілька листів, і книжок, і останній номер «Вестника Европы». Одержавши свої листи, Нехлюдов відійшов до дерев'яної лавки, на якій сидів, дожидаючись чогось, солдат з книжкою, і сів поряд з ним, переглядаючи одержані листи. Серед них був один рекомендований — прекрасний конверт з чіткою печаткою з яскравого червоного сургуча. Він розпечатав конверт і, побачивши лист Селеніна разом з якимось офіціальним папером, відчув, що кров кинулась йому в голову й серце стиснулось. Це було вирішення в справі Катюші. Яке це було вирішення? Невже відмова? Нехлюдов поспішно прочитав написаний дрібним, нерозбірливим, твердим нерівним почерком лист і радісно зітхнув. Вирішення було сприятливе.

«Ласкавий друже! — писав Селенін.— Остання розмова наша залишила в мені сильне враження. Ти казав правду щодо Маслової. Я переглянув уважно справу й побачив, що вчинено було щодо неї обурливу несправедливість. Поправити можна було тільки в комісії прохань, куди ти й подав. Мені вдалося посприяти розв'язанню справи там, і ось посилаю тобі копію помилування на адресу, яку дала мені графиня Катерина Іванівна. Оригінал паперу відісланий у те місце, де її тримали під час суду, і, напевно, його зразу ж перешлють до сибірського головного управління. Поспішаю подати тобі цю приемну звістку. По-дружньому тисну руку. Твій Селенін».

Зміст самого паперу був такий: «Канцелярія його імператорської величності по прийманню прохань, на царське ім'я подаваних. Така-от справа діловодства. Такий-от стіл, таке число, рік. З наказу головного управителя канцелярії його імператорської величності по прийманню прохань, на царське ім'я подаваних, цим оголошується міщанці Катерині Маслової, що його імператорська величність, за найпідданішою доповіддю йому, зважаючи на прохання Маслової, височайше

повеліти зволив замінити їй каторжні роботи поселенням у не таких далеких місцевостях Сибіру».

Звістка була радісна й важлива: сталося все те, чого Нехлюдов міг бажати для Катюші, та й для себе самого. Правда, що ця зміна в її становищі викликала нові ускладнення щодо неї. Поки вона залишалась каторжною, шлюб, який він пропонував їй, був фіктивний і мав значення тільки в тому, що полегшував її становище. А тепер ніщо не заважало їх спільному життю. А до цього Нехлюдов не готувався. Крім того, її стосунки з Сімонсоном? Що означали її вчорашні слова? І якби вона погодилася з'єднати своє життя з Сімонсоном, добре це було б, чи погано? Він ніяк не міг розібратися в цих думках і не став тепер думати про це. «Все це визначиться потім,— подумав він,— а тепер треба якомога швидше побачити її й переказати їй радісну новину та визволити її». Він думав, що копії, яка була в нього в руках, було досить для цього. І вийшовши з поштової контори, він звелів візникові їхати до острогу.

Незважаючи на те, що генерал не дозволив йому відвідати острог ранком, Нехлюдов, знаючи з досвіду, що часто те, чого ніяк не можна досягти у вищих начальників, дуже легко досягається в нижчих, вирішив все-таки спробувати пробратися в острог тепер з тим, щоб сповістити Катюшу про радісну новину і, можливо, визволити її і разом з тим дізнатися про здоров'я Крильцова й переказати йому і Марії Павлівні те, що сказав генерал.

Начальник острогу був дуже високий і товстий, величний чоловік з вусами і бакенбардами, що загиналися до кутків рота. Він дуже суворо прийняв Нехлюдова й прямо оголосив, що стороннім особам без дозволу начальства побачення він допустити не може. На зауваження Нехлюдова про те, що його пускали і в столицях, начальник відповів:

— Дуже можливо, тільки я не допускаю.— При цьому тон його говорив: «Ви, столичні пани, думаєте, що ви нас здивуєте й спантеличите; але ми й у Східному Сибіру знаємо твердо порядки і вам ще вкажемо».

Копія папери з власної його величності канцелярії теж не вплинула на начальника. Він рішуче відмовився допустити Нехлюдова в стіни тюрми. А на наївне припущення Нехлюдова, що Маслова може бути звільнена після подачі цієї копії, він тільки презирливо усміхнувся, оповістивши, що для звільнення будь-кого повинно бути розпорядження від його безпосереднього начальства. Все, що він обіцяв, було те, що він скаже Масловій про те, що їй вийшло помилування й не затримає її жодної години, як тільки одержить наказ від свого начальства.

Про здоров'я Крильцова він теж відмовився дати будь-які відомості, сказавши, що він не може сказати навіть того, чи є такий арештант. Так, нічого не добившись, Нехлюдов сів на свого візника й поїхав до гостиниці.

Суворість начальника походила, переважно, від того, що в переповненій удвоє проти нормального тюрмі в цей час був пошесний тиф. Візник, що віз Нехлюдова, розказав йому по дорозі, що «в тюрмі дуже народ гине. Якась на них хвороба напала. Чоловіка по двадцять на день закопують».

XXIV

Незважаючи на невдачу в тюрмі, Нехлюдов усе в тому самому бадьорому, збуджено-діяльному настрої поїхав до канцелярії губернатора дізнатися, чи не одержано там паперу про помилування Маслової. Паперу не було, і тому Нехлюдов, вернувшись до гостиниці, поспішив зразу ж, не відкладаючи, написати про це Селеніну і адвокатові. Закінчивши листи, він глянув на годинник; був уже час їхати на обід до генерала.

Знову дорогою йому спала думка про те, як сприйме Катюша своє помилування? Де поселять її? Як він житиме з нею? Як Сімонсон? Яке її ставлення до нього? Згадав про ту зміну, що сталася в ній. Згадав при цьому і її минуле.

«Треба забути, викреслити,— подумав він і знову поспішив відігнати від себе думки про неї.— Тоді видно буде», сказав він собі й став думати про те, що він має сказати генералові.

Обід у генерала, обставлений з усією звичною Нехлюдову розкішшю життя багатих людей і поважних чиновників, був для нього, так довго позбавленого не тільки розкоші, але найпримітивніших вигод, особливо приемним.

Хазяйка була петербурзька старого завіту *grande dame* *, колишня фрейліна Миколаївського двору, яка говорила природно по-французьки і неприродно по-російськи. Вона трималася надзвичайно рівно і, роблячи рухи руками, не відставляла ліктів від талії. Вона була спокійно й трохи сумно шаноблива до чоловіка й надзвичайно ласкава, хоч і з різними, зважаючи на осіб, відтінками в ставленні до своїх гостей. Нехлюдова вона прийняла, як свого, з тими особливо тонкими, непомітними лестощами, внаслідок яких Нехлюдов знову дізнався про всі свої достоїнності й відчув приемне задоволення. Вона дала відчутти йому, що знає його хоч і оригінальний, але чесний вчинок, який привів його в Сибір, і вважає його винятковою людиною. Ці тонкі лестощі і вся витончено розкішна обстановка життя в домі генерала зробили те, що Нехлюдов

* [світська дама].

зовсім захопився приємністю гарної обстановки, смачної їжі і легкості й приємності стосунків з добре вихованими людьми свого звичного кола, начебто все те, серед чого він жив останнього часу, був сон, від якого він прокинувся до справжньої дійсності.

За обідом, крім домашніх — дочки генерала з її чоловіком і ад'ютанта — були ще англієць, купець-золотопромисловець і приїжджий губернатор далекого сибірського міста. Всі ці люди були приємні Нехлюдову.

Англієць, здоровий, рум'яний чоловік, що дуже погано говорив по-французьки, але надзвичайно добре й по-ораторськи поважно англійською мовою, багато бачив і був цікавий своїми оповіданнями про Америку, Індію, Японію і Сибір.

Молодий купець-золотопромисловець, син мужика, в пошитій у Лондоні фракній парі з брильянтовими запонками, що мав велику бібліотеку і жертвував багато на благодійність та додержувався європейськи-ліберальних переконань, був приємний і цікавий Нехлюдову, являючи собою зовсім новий і хороший тип освіченої щепи європейської культурності на здоровій мужицькій дичці.

Губернатор з далекого міста був той самий колишній директор департаменту, що про нього так багато говорили в той час, як Нехлюдов був у Петербурзі. Це був пухлий чоловік з завитим рідким волоссям, ніжними блакитними очима, дуже товстий знизу і з плеканими, білими, в перстнях руками та з приємною усмішкою. Губернатора цього цинив хазяїн дому за те, що серед хабарників він один не брав хабарів. А хазяйка, яка дуже любила музику й сама добре грала на піаніно, цинила його за те, що він був добрий музикант і грав з нею в 4 руки. Настрій у Нехлюдова був такий благодушний, що й ця людина була сьогодні не неприємна йому.

Веселий, енергійний, з сизим підборіддям офіцер-ад'ютант, що пропонував у всьому свої послуги, був приємний своєю добродушністю.

А найприємнішим було Нехлюдову миле, молоде подружжя — дочка генерала з її чоловіком. Дочка ця була негарна, простодушна молода жінка, вся захоплена своїми першими двома дітьми; чоловік її, за якого вона після довгої боротьби з батьками вийшла, покохавши його, ліберальний кандидат московського університету, скромний і розумний, служив і займався статистикою, особливо іногородцями, яких він вивчав, любив і старався врятувати від вимирання.

Усі були не тільки ласкаві й люб'язні з Нехлюдовим, але, очевидно, були раді йому, як новій і цікавій особі. Генерал, вийшовши до обіду у військовому сюртуці, з білим хрестом на шії, як зі старим знайомим привітався з Нехлюдовим

і зразу ж запросив гостей до закуски й горілки. На генералове запитання до Нехлюдова про те, що він робив після того, як був у нього, Нехлюдов розказав, що був на пошті й дізнався про помилування тієї особи, про яку говорили ранком, і тепер знову просить дозволу відвідати тюрму.

Генерал, очевидно, незадоволений тим, що за обідом говорять про справи, нахмурився й нічого не сказав.

— Хочете горілки? — звернувся він по-французьки до англійця, який підійшов до нього. Англієць випив горілки й розказав, що відвідав нині собор і завод, але бажав би ще бачити велику пересильну тюрму.

— От і чудово, — сказав генерал, звертаючись до Нехлюдова, — можете разом. Дайте їм перепустку, — сказав він ад'ютантові.

— Ви коли хочете їхати? — спитав Нехлюдов англійця.

— Я волію відвідувати тюрми увечері, — сказав англієць, — усі дома і нема готувань, а все є, як є.

— А, він хоче бачити в усій красі! Нехай бачить. Я писав, мене не слухають. То нехай дізнаються з іноземної преси, — сказав генерал і підійшов до обіднього стола, біля якого хазяйка показала місця гостям.

Нехлюдов сидів між хазяйкою і англійцем. Навпроти нього сиділа генералова дочка і колишній директор департаменту.

За обідом розмова йшла уривками, то про Індію, про яку розказував англієць, то про тонкінську експедицію, яку генерал суворо засуджував, то про сибірське загальне шахрайство й хабарництво. Всі ці розмови мало цікавили Нехлюдова.

Але після обіду, у вітальні за кофе, зав'язалася дуже цікава розмова з англійцем і хазяйкою про Гладстона, в якій Нехлюдову здавалося, що він добре висловив багато розумного, поміченого його співрозмовниками. І Нехлюдову, після доброго обіду, вина, за кофе, на м'якому кріслі, серед ласкавих і добре вихованих людей, ставало дедалі приємніше. А коли хазяйка, на прохання англійця, разом з колишнім директором департаменту сіли до піанó й заграли добре вивчену ними 5-у симфонію Бетховена, Нехлюдов відчув давно незнаний душевний стан цілковитого задоволення собою, начебто він тепер тільки дізнався, яка він був хороша людина.

Рояль був прекрасний, виконання симфонії було добре. Принаймні так здалося Нехлюдову, який любив і знав цю симфонію. Слухаючи прекрасне анданте, він відчув лоскотання в носі від розчулення над самим собою та всіма своїми чеснотами.

Подякувавши хазяйці за давно незазану ним насолоду, Нехлюдов хотів уже прощатись і їхати, коли дочка хазяйки з рішучим виглядом підійшла до нього і, червоніючи, сказала:

— Ви питали про моїх дітей; хочете бачити їх?

— Йї здається, що всім цікаво бачити її дітей,— сказала мати, усміхаючись на милу нетактовність дочки.— Князеві зовсім нецікаво.

— Навпаки, дуже, дуже цікаво,— сказав Нехлюдов, зворушений цією щасливою материнською любов'ю, що переливалася через край.— Будьте ласкаві, покажіть.

— Веде князя дивитися на своїх малюків,— сміючись, закричав генерал від карточного стола, за яким він сидів з зятем, золотопромисловцем і ад'ютантом.— Відбудьте, відбудьте повинність.

Молода жінка тимчасом, очевидно схвильована тим, що зараз судитимуть її дітей, ішла, швидко ступаючи, поперед Нехлюдова до внутрішніх кімнат. У третій, високій, з білими шпалерами кімнаті, освітленій невеликою лампою з темним абажуром, стояло рядом двоє ліжечок, і між ними в білій пелеринці сиділа нянька з сибірським, вилицюватим, добродушним обличчям. Нянька встала і вклонилася. Мати нахилилась до першого ліжечка, в якому, розтуливши ротика, тихо спала дволітня дівчинка з довгим кучерявим, розкиданим по подушці волоссям.

— Ось це Катя,— сказала мати, поправляючи плетену з блакитними смугами ковдру, з-під якої висовувалася маленька біла ступня.— Хороша? Йї же тільки два роки.

— Чудо!

— А це Васюк, як його дідусь прозвав. Зовсім інший тип. Сибіряк. Правда?

— Прекрасний хлопчик,— сказав Нехлюдов, розглядаючи пузання, що спав на животі.

— Хіба? — сказала мати, багатозначно усміхаючись.

Нехлюдов згадав кайдани, голені голови, побої, розпусту, вмираючого Крильцова, Катюшу з усім її минулим. І йому стало заздрісно й захотілося й собі такого самого гарного, чистого, як йому здавалося тепер, щастя.

Кілька разів похваливши дітей і тим хоч почасти задовольнивши матір, яка жадібно вбирала в себе ці похвали, він вийшов за нею до вітальні, де англієць уже чекав його, щоб разом, як вони умовились, їхати до тюрми. Попрощавшись з старими і молодими хазяями, Нехлюдов вийшов разом з англійцем на ганок генеральського дому.

Погода перемінилась. Ішов лапатий густий сніг і вже засипав дорогу і дах, і дерева в саду, і під'їзд, і верх дροжки, і спину коня. В англійця був свій екіпаж, і Нехлюдов звелів кучерові англійця їхати до острогу, сів сам у свою дροжку і з важким почуттям виконання неприємного обов'язку поїхав за ним дροжкою, що м'яко і важко котилася по снігу.

Похмурий дім острогу з вартовим і ліхтарем під ворітьми, незважаючи на чисту, білу пелену, що вкривала тепер усе — і під'їзд, і дах, і стіни, справляв ще похмуріше, ніж ранком, враження своїми по всьому фасаду освітленими вікнами.

Величний начальник вийшов до воріт і, прочитавши біля ліхтаря перепустку, видану Нехлюдову і англійцеві, здивовано знизав могутніми плечима, але, виконуючи наказ, запросив одвідувачів іти за собою. Він провів їх спочатку в двір і потім у двері праворуч, і на сходи до контори. Запропонувавши їм сідати, він спитав, чим може служити їм, і, дізнавшись про бажання Нехлюдова бачити тепер Маслову, послав по неї наглядача й приготувався відповідати на запитання, що їх англієць зразу ж почав через Нехлюдова ставити йому.

— На скільки чоловік збудовано в'язницю? — питав англієць. — Скільки ув'язнених? — Скільки мужчин, скільки жінок, дітей? — Скільки каторжних, засланих, тих, що йдуть добровільно? — Скільки хворих?

Нехлюдов перекладав слова англійця і начальника, не вдумуючись в їх зміст, зовсім несподівано для себе збентежений наступним побаченням. Коли серед фрази, яку він перекладав англійцеві, він почув кроки, що наближалися, і двері контори відчинились, і перед очима його, як це було багато разів, з'явився наглядач, а за ним запнута хусткою, в арештантській кофті Катюша, його охопило тяжке почуття.

«Я жити хочу, хочу сім'ї, дітей, хочу людського життя», — промайнуло в нього в голові в той час, як вона, швидко ступаючи, не підводячи очей, входила до кімнати.

Він встав і ступив кілька кроків їй назустріч, і обличчя її здалося йому суворим і неприємним. Воно знову було таке саме, як тоді, коли вона докоряла йому. Вона червоніла і блідла, пальці її судорожно крутили краї кофти, і то поглядала на нього, то опускала очі.

— Ви знаєте, що вийшло помилювання? — сказав Нехлюдов.

— Так, наглядач казав.

— Отож, як тільки буде одержано папір, ви можете вийти й оселитися, де хочете. Ми обдумаємо...

Вона поспішно перепинила його:

— Що мені обдумувати? Де Володимир Іванович буде, туди і я з ним.

Незважаючи на все своє хвилювання, вона, підвівши очі на Нехлюдова, промовила це швидко, виразно, начебто наперед приготувавши все те, що вона скаже.

— Он як! — сказав Нехлюдов.

— Що ж, Дмитрію Івановичу, коли він хоче, щоб я з ним жила,— вона злякано спинилась і поправилась,— щоб я при ньому була. Мені чого ж кращого? Я це за щастя повинна вважати. Чого ж мені?..

«Одно з двох: або вона полюбила Сімонсона й зовсім не бажала тієї жертви, яку я уявляв, що приношу їй, або вона й далі любить мене і для мого ж блага зрікається мене й назавжди спалює свої кораблі, з'єднуючи свою долю з Сімонсоном», подумав Нехлюдов, і йому стало соромно. Він відчув, що червоніє.

— Якщо ви любите його...— сказав він.

— Що там любити, не любити? Я вже це облишила, і Володимир Іванович зовсім особливий.

— Так, розуміється,— почав Нехлюдов.— Він прекрасна людина, і я думаю...

Вона знову перепинила його, ніби боячись, що він скаже зайве або що вона не скаже всього.

— Ні, ви мені, Дмитрію Івановичу, простіть, якщо я не те роблю, чого ви хочете,— сказала вона, дивлячись йому в очі своїм косим таємничим поглядом.— Та, видно, вже так виходить. І вам жити треба.

Вона сказала йому те саме, що він тільки що говорив собі, але тепер він уже цього не думав, а думав і почував зовсім інше. Йому не тільки було соромно, але й було жалко всього того, що він утрачав з нею.

— Я не сподівався цього,— сказав він.

— Чого ж вам тут жити й мучитись. Доволі ви помучились,— сказала вона й усміхнулась.

— Я не мучився, а мені добре було, і я бажав би ще служити вам, якби міг.

— Нам,— вона сказала: «нам», і глянула на Нехлюдова,— нічого не треба. Ви вже й так скільки для мене зробили. Якби не ви...— вона хотіла щось сказати, і голос у неї затремтів.

— От ви вже мені не можете дякувати,— сказав Нехлюдов.

— Чого там рахуватися? Наші рахунки бог зведе,— промовила вона, і чорні очі її заблищали від набіглих на них сліз.

— Яка ви хороша жінка! — сказав він.

— Це я хороша? — сказала вона крізь сльози, і жалісна усмішка осяяла її обличчя.

— Are you ready? * — спитав тимчасом англієць.

— Directly **, — відповів Нехлюдов і спитав її про Крильцова.

Вона стримала своє хвилювання й спокійно розказала, що

* [Ви готові?].

** [Зараз].

знала: Крильцов дуже ослаб дорогою, і його зразу ж примістили до лікарні. Марія Павлівна дуже непокоїлась, просилася до лікарні за няньку, але її не пускали.

— То мені йти? — сказала вона, помітивши, що англієць чекає.

— Я не прощаюсь; я ще побачуся з вами, — сказав Нехлюдов, подаючи їй руку.

— Простіть, — сказала вона ледве чутно. Очі їх зустрілися, і в чудному косому погляді й жалісній усмішці, з якою вона сказала це не «прощайте», а «простіть», Нехлюдов зрозумів, що з двох припущень про причину її вирішення правильне було друге: вона любила його й думала, що зв'язавши себе з ним, вона зіпсує йому життя, а, ідучи з Сімонсоном, звільняла його і тепер раділа з того, що виконала те, що хотіла, і разом з тим страждала, розлучаючись з ним.

Вона потиснула йому руку, швидко повернулась і вийшла.

Нехлюдов оглянувся на англійця, готовий іти з ним, але англієць щось записував до своєї записної книжки. Нехлюдов, не відриваючи його, сів на дерев'яний диванчик, що стояв біля стіни, і раптом відчув страшенну втому. Він стомився не від безсонної ночі, не від подорожі, не від хвилювання, а він почув, що страшенно стомився від усього життя. Він притулювався до спинки дивана, на якому сидів, заплющив очі і вмиць заснув тяжким, мертвим сном.

— Що ж, хочете тепер по камерах? — спитав начальник.

Нехлюдов прокинувся й здивувався з того, де він. Англієць скінчив свої записки й бажав оглянути камери. Нехлюдов, стомлений і байдужий, пішов за ним.

XXVI

Пройшовши сіни й смердючий до нудоти коридор, в якому, на подив свій, вони застали двох арештантів, що мочилися просто на підлогу, начальник, англієць і Нехлюдов, у супроводі наглядців, зайшли до першої камери каторжних. У камері, з нарами посередині, всі арештанти вже лежали. Їх було чоловіка з 70. Вони лежали голова до голови й бік до боку. При вході відвідувачів усі, грюкаючи кайданами, посхоплювались і поставали біля нар, виблискуючи своїми щойно поголеними половинами голів. Залишилося лежати двоє. Один був молодий чоловік, червоний, очевидно в гарячці, другий — старий, який, не перестаючи, охав.

Англієць спитав, чи давно захворів молодий арештант. Начальник сказав, що з ранку, а старий уже давно хворів на живіт, але примістити його не було куди, бо лазарет давно переповнений. Англієць несхвально похитав головою й сказав,

що він бажав би сказати цим людям кілька слів, і попросив Нехлюдова перекласти те, що він говоритиме. Виявилося, що англієць, крім одної мети своєї мандрівки — опису заслання й місць ув'язнення в Сибіру, мав ще й другу мету — проповідувати спасіння вірою і спокутою.

— Скажіть їм, що Христос жалів їх і любив, — сказав він, — і помер за них. Якщо вони віритимуть у це, вони спасуться. — Поки він говорив, усі арештанти, виструнчившись, мовчки стояли перед нарами. — У цій книжці, скажіть їм, — закінчив він, — все це сказано. Є такі, що вміють читати? — Виявилося, що грамотних було понад 20 душ.

Англієць витяг з ручної торби кілька оправлених Нових Завітів, і мускулясті руки з міцними чорними нігтями з-за плоскітних рукавів потяглися до нього, відпихаючи одна одну. Він роздав у цій камері два євангелія і пішов до дальшої.

В дальшій камері було те ж саме. Така сама була задуха, сморід; зовсім так само попереду, між вікнами, висів образ, а ліворуч від дверей стояла параша, і так само всі тісно лежали бік до боку, і так само всі посхоплювались і виструнчилися і зовсім так само не встало трое людей. Двоє підвелися й сіли, а один продовжував лежати і навіть не подивився на тих, що ввійшли; це були хворі. Англієць зовсім так само сказав ту саму промову і так само дав два євангелія.

У третій камері хворих було четверо. На запитання англійця, чому хворих не кладуть в одну камеру, начальник відповів, що вони самі не бажують. А хворі ці не заразні, і фельдшер доглядає їх і подає допомогу.

— Другий тиждень і на очі не показувався, — сказав голос.

Начальник не відповів і повів до дальшої камери, Знову відімкнули двері, і знову всі попідводились і затихли, і знову англієць роздавав євангелія; те саме було й у п'ятій, і в шостій, і праворуч, і ліворуч, і з обох боків.

Від каторжних перейшли до пересильних. Від пересильних до суспільників і до тих, що йшли добровільно. Скрізь було одне й те саме: скрізь ті самі холодні, голодні, гулящі, заражені хворобами, зганьблені, замкнені люди показувались, як дикі звірі.

Англієць, роздавши певну кількість євангелій, уже більше не роздавав і навіть не говорив промов. Тяжке видовище і, головню, задушливе повітря, очевидно, зменшили і його енергію, і він ішов по камерах, тільки промовляючи «all right».* на донесення начальника, які були арештанти в кожній камері. Нехлюдов ішов, як уві сні, не маючи сили відмовитись і піти собі, почувуючи все ту саму втому і безнадію.

* [гаразд].

XXVII

В одній з камер засланців Нехлюдов, на свій подив, побачив того самого старого, якого він ранком бачив на поромі. Старий цей, розкошланий і весь у зморшках, у самій брудній, попелястого кольору, прорваній на плечі сорочці, в таких самих штанах, босий сидів на підлозі біля нар і суворо-запитливо дивився на тих, що увійшли. Виснажене тіло його, яке світилося крізь діри брудної сорочки, було жалюгідне й кволе, але обличчя його було ще більш зосереджено серйозне й напружене, ніж на поромі. Всі арештанти, як і в інших камерах, посхоплювались і виструнчились, коли увійшло начальство; а старий сидів собі. Очі в нього блищали, і брови гнівно хмурились.

— Встань! — крикнув до нього начальник.

Старий не поворухнувся і тільки презирливо усміхнувся.

— Перед тобою твої слуги стоять. А я не твій слуга. На тобі печат... — промовив старий, показуючи начальникові на його лоб.

— Що-о-о? — загрозово промовив начальник, насуваючись на нього.

— Я знаю цю людину, — поспішив сказати Нехлюдов начальникові. — За що його взяли?

— Поліція прислала за бездокументність. Ми просимо не присилати, а вони все шлють, — сказав начальник, сердито дивлячись скося на старого.

— А ти, видно, теж з антихристового війська? — звернувся старий до Нехлюдова.

— Ні, я відвідувач, — сказав Нехлюдов.

— Що ж, прийшов подивитися, як антихрист людей мучить? На ось, дивись. Забрав людей, замкнув у клітку військо ціле. Люди повинні в поті чола хліб їсти, а він їх замкнув, як свиней, годує без роботи, щоб вони озвіріли.

— Що він каже? — спитав англієць.

Нехлюдов сказав, що старий осуджує начальника за те, що він тримає в неволі людей.

— А як, спитайте, на його думку, треба робити з тими, що не додержуються закону, — спитав англієць.

Нехлюдов переклав запитання.

Старий дивно засміявся, вискаливши густі зуби.

— Закон, — повторив він презирливо, — він перше пограбував усіх, усю землю, все багатство в людей відібрав, під себе забрав, усіх побив, які проти нього йшли, а потім закон написав, щоб не грабували та не вбивали; він би перше цей закон написав.

Нехлюдов переклав. Англієць усміхнувся.

— Ну, все-таки, як же робити зі злочинцями й убивцями, спитайте в нього.

Нехлюдов знову переклав запитання. Старий суворо нахмурився.

— Скажи йому, щоб він з себе антихристову печать скинув, тоді й не буде в нього ні злочинців, ні убивців. Так і скажи йому.

— He is crazy*,— сказав англієць, коли Нехлюдов переклав йому слова старого, і, знизавши плечима, вийшов з камери.

— Ти роби своє, а їх облиш. Усяк сам собі. Бог знає, кого карати, кого милувати, а не ми знаємо,— промовив старий.— Будь сам собі начальником, тоді й начальників не треба.

— Іди, іди,— додав він, сердито хмурячись і блискаючи очима на Нехлюдова, що не спішив вийти з камери.— Надивився, як антихристові слуги людьми воші годують. Іди, іди!

Коли Нехлюдов вийшов у коридор, англієць з начальником стояв біля відчинених дверей порожньої камери й питав про призначення цієї камери. Начальник пояснив, що це була покійницька.

— О,— сказав англієць, коли Нехлюдов переклав йому, і побажав зайти.

Покійницька була звичайна, невелика камера. На стіні горіла лампочка й ледве освітлювала в одному кутку навалені мішки, дрова і на нарах праворуч — чотири мертві тіла. Перший труп у плоскій сорочці й штанах був велика на зріст людина, з маленькою гострою борідкою та з голеною половиною голови. Тіло вже задубіло; сизі руки, очевидно, було складено на грудях, але вони розійшлися; босі ноги теж розійшлися і стирчали ступнями нарізно. Поряд з ним лежала в білій спідниці і кофті-боса й простоволоса з рідкою, короткою косичкою стара жінка зі зморщеним, маленьким, жовтим обличчям і гострим носиком. За старою жінкою був ще труп чоловіка в чомусь ліловому. Колір цей щось нагадав Нехлюдову.

Він підійшов ближче й став дивитись на нього.

Маленька, гостра борідка, що стирчала догори, міцний гарний ніс, білий, високий лоб, рідке кучеряве волосся. Він упізнавав знайомі риси й не вірив своїм очам. Вчора він бачив це обличчя збуджено-озлобленим, страдницьким. Тепер воно було спокійне, нерухоме і страшно прекрасне.

Так, це був Крильцов, чи, принаймні, той слід, який залишило його матеріальне існування.

* [Він божевільний].

«Навіщо він страждав? Навіщо він жив? Чи зрозумів він це тепер?» думав Нехлюдов, і йому здавалося, що відповіді цієї нема, що нічого нема, крім смерті, і йому зробилося погано.

Не попросившись з англійцем, Нехлюдов попросив нагода провести його надвір і, почувавши потребу залишитися самому, щоб обдумати все те, чого він зазнав цього вечора, він поїхав до гостиниці.

XXVIII

Не лягаючи спати, Нехлюдов довго ходив туди й сюди по номеру гостиниці. Справу його з Катюшею скінчено. Він був не потрібний їй, і йому це було і сумно і соромно. Та не це тепер мучило його. Друга його справа не тільки не була скінчена, але вона дужче, ніж будь-коли, мучила його й вимагала від нього діяльності.

Все те страшне зло, яке він бачив і пізнав за цей час і, особливо, сьогодні, в цій жахливій тюрмі, все це зло, що згубило й милого Крильцова, тріумфувало, панувало, і не було видно ніякої змоги не тільки перемогти його, а й навіть зрозуміти, як перемогти його.

В уяві в нього поставали ці замкнені в зараженому повітрі сотні і тисячі зганьблених людей, що їх замикали байдужі генерали, прокурори, начальники, згадувався чудний вільний старик, який викривав начальство і якого визнавали божевільним, і серед трупів прекрасне, мертве, воскове обличчя в озлобленні померлого Крильцова. І колишне запитання про те, чи він, Нехлюдов, божевільний чи божевільні люди, які вважають себе розумними і роблять усе це, з новою силою постало перед ним і вимагало відповіді.

Втомившись ходити і думати, він сів на диван перед лампою й машинально розгорнув дане йому на пам'ять англійцем євангеліє, яке він, вибираючи те, що було в кишенях, кинув на стіл. «Кажуть, там розв'язання всього»,— подумав він, і, розгорнувши євангеліє, почав читати там, де розгорнулось. Матвія гл. XVIII.

1. У той час учні підступили до Ісуса й сказали: хто більший у царстві небесному? — читав він.

2. Ісус, покликавши дитя, поставив його серед них.

3. І сказав: істинно кажу вам, якщо не навернетесь і не будете, як діти, не увійдете в царство небесне.

4. Отож, хто умалиться, як оце дитя, той і більший у царстві небесному.

«Справді, це так»,— подумав він, згадуючи, як він зазнав заспокоєння і радості життя тільки в тій мірі, в якій він умяляв себе.

5. *І хто прийме одне таке дитя в ім'я моє, той мене приймає.*

6. *А хто спокусить одного з малих цих, віруючих у мене, йому краще було б, якби почепили йому млинове жорно на шию й потопили його в глибині морській.*

«До чого тут: хто прийме і куди прийме? І що означає: *в ім'я моє?*»— спитав він себе, почувуючи, що слова ці нічого не кажуть йому. «І до чого жорно на шию і безодня морська? Ні, це щось не те: неточно, неясно»,— подумав він, згадуючи, як він кілька разів на своєму віку брався читати євангеліє, і як завжди неясність таких місць відштовхувала його. Він прочитав ще 7-й, 8-й, 9-й і 10-й вірші про спокуси, про те, що вони повинні прийти в світ, про покарання через геєну вогненну, в яку вкинуто буде людей, і про якихось ангелів дітей, які бачать обличчя вітця небесного. «Як жалко, що це так нескладно»,— думав він,— «а відчувається, що тут щось хороше».

11. *Бо син людський прийшов знайти й урятувати загинуле,*— далі читав він.

12. *Як вам здається? Якби в кого було сто овець, і одна з них заблудилася; то чи не залишить він дев'яносто дев'ять у горах і чи не піде шукати ту, що заблудилась?*

13. *І якщо пощастить знайти її, то, істинно кажу вам, він тішитися нею більше, ніж дев'яносто дев'ятьма тими, що не заблудилися.*

14. *То нема волі вітця вашого небесного, щоб загинув один з малих цих.*

«Так, не було волі вітця, щоб вони загинули, а ось вони гинуть сотнями, тисячами. І нема способу врятувати їх»,— подумав він.

21. *Тоді Петро підступив до нього й сказав,*— читав він далі,— *господи, скільки разів прощати братові моему, що грішить проти мене? Чи до семи раз?*

22. *Ісус каже йому: не кажу тобі — до семи, а до седмижди семидесяти раз.*

23. *Тому царство небесне подібне до царя, який захотів порухуватися з рабами своїми.*

24. *Коли він почав рухуватися, приведено було до нього одного, що винен був йому десять тисяч талантів;*

25. *А що він не мав чим заплатити, то цар його наказав продати його, і жону його, і дітей, і все, що він мав, і заплатити.*

26. *Тоді раб той упав і, кланяючись йому, казав: царю! почекай мені, і все тобі сплачу.*

27. Цар, змилосердившись над рабом тим, відпустив його й борг простив йому.

28. А раб той, вийшовши, знайшов одного з товаришів своїх, який винен був йому сто динаріїв, і, схопивши його, душив, кажучи: віддай мені що винен.

29. Тоді товариш його вправ у ноги йому, благав його й казав: почекай мені, і все віддам тобі.

30. Але той не захотів, а пішов і посадив його в темницю, поки не віддасть боргу.

31. Товариші його, бачивши те, що сталося, дуже засмутились і, прийшовши, розказали цареві своєму все, що було.

32. Тоді цар його прикликає його, і каже: злий рабе! весь борг той я простив тобі, бо ти упрохав мене.

33. Чи не слід було й тобі помилувати товариша твого, як я помилував тебе?

«Та невже тільки це?» — раптом уголос скрикнув Нехлюдов, прочитавши ці слова. І внутрішній голос всього ества його говорив: «Так, тільки це».

І з Нехлюдовим сталося те, що часто трапляється з людьми, які живуть духовним життям. Сталося те, що думка, яка здавалася йому спочатку чудною, парадоксом, навіть жартом, дедалі частіше знаходячи собі підтвердження в житті, раптом стала перед ним, як простісінька, безперечна істина. Так вияснилася йому тепер думка про те, що єдиний безперечний спосіб урятування від того жахливого зла, від якого страждають люди, полягав тільки в тому, щоб люди визнавали себе завжди винними перед богом і тому нездатними ні карати, ні виправляти інших людей. Йому стало ясно тепер, що все те страшне зло, якого свідком він був у тюрмах і острогах, і спокійна самовпевненість тих, які чинили це зло, пішли тільки від того, що люди хотіли робити неможливу справу: будши злі, виправляти зло. Порочні люди хотіли виправляти порочних людей і думали досягти цього механічним способом. Та з усього цього вийшло тільки те, що нужденні й корисливі люди, зробивши собі професію з цього мнимого покарання й виправлення людей, самі вкрай розбестилися і, не перестаючи, розбещують і тих, яких мучать. Тепер йому стало ясно, від чого весь той жах, який він бачив, і що треба робити для того, щоб знищити його. Відповідь, якої він не міг знайти, була та сама, що її дав Христос Петрові: вона полягала в тому, щоб прощати завжди, всім, незчисленне число раз прощати, бо нема таких людей, які б самі не були винні і тому могли б карати чи виправляти.

«Та не може бути, щоб це було так просто», — говорив собі Нехлюдов, а тимчасом безперечно бачив, що, хоч як дивно це здалося йому спочатку, звиклому до протилежного, — що

це було безперечне й не тільки теоретичне, а й найпрактичніше розв'язання питання. Повсякчасне міркування про те, що робити з лиходіями, невже так і залишити їх непокараними? — вже не бентежило його тепер. Міркування це мало б значення, якби було доведено, що кара зменшує злочини, виправляє злочинців; та коли доведено зовсім протилежне, і ясно, що не владні одні люди виправляти інших, то єдине розумне, що ви можете зробити, це те, щоб перестати робити те, що не тільки не корисне, але й шкідливе і, крім того, неморальне й жорстоке. Ви кілька століть караєте людей, яких визнаєте за злочинців. Що ж, перевелися вони? Не перевелись, а кількість їх тільки збільшилась і тими злочинцями, що розбещуються карами, і ще тими злочинцями-суддями, прокурорами, слідчими, тюремниками, які сидять і карають людей. — Нехлюдов зрозумів тепер, що суспільство і лад узагалі існують не тому, що є ці узаконені злочинці, які судять і карають інших людей, а тому, що, незважаючи на таке розбещення, люди все-таки жаліють і люблять одно одного.

Сподіваючись знайти підтвердження цієї думки в тому ж самому евангелії, Нехлюдов став читати його спочатку. Прочитавши нагірну проповідь, яка завжди зворушувала його, він нині вперше побачив у цій проповіді не абстрактні, прекрасні думки, які переважно ставлять перебільшені й нездійсненні вимоги, а прості, ясні й практично здійсненні заповіді, які, в разі виконання їх (що було цілком можливо), встановлювали зовсім новий устрій людського суспільства, який здивував його і при якому не тільки само собою знищувалося все те насильство, що так обурювало Нехлюдова, але й досягалось найвище приступне людині благо — царство боже на землі.

Заповідей цих було п'ять.

Перша заповідь (Мв. V, 21—26) полягала в тому, що людина не тільки не повинна вбивати, але й не повинна гніватися на брата, не повинна нікого вважати нікчемним, «рака», а якщо посвариться з ким-небудь, повинна миритися перше, ніж приносити дар богу, тобто молитись.

Друга заповідь (Мв. V, 27—32) полягала в тому, що чоловічина не тільки не повинен перелюбствувати, а й повинен уникати насолоди красою жінки, повинен, раз зійшовшись з одною жінкою, ніколи не зраджувати її.

Третя заповідь (Мв. V, 33—37) полягала в тому, що людина не повинна обіцяти чого-небудь з клятвою.

Четверта заповідь (Мв. V, 38—42) полягала в тому, що людина не тільки не повинна відплачувати око за око, а повинна підставляти другу щоку, коли вдарять по одній, повинна прощати кривди й зі смиренням зносити їх і нікому не відмовляти в тому, чого хочуть від неї люди.

П'ята заповідь (Мв. V, 43—48) полягала в тому, що людина не тільки не повинна ненавидіти ворогів, не воювати з ними, а повинна любити їх, помагати, служити їм.

Нехлюдов задивився на світло лампи, що горіла, і завмер. Згадавши все неподобство нашого життя, він ясно уявив собі, чим могло б бути це життя, якби люди виховувалися на цих правилах, і давно незнаний захват охопив його душу. Наче він після тривалої знемоги й страждання знайшов раптом заспокоєння і свободу.

Він не спав цілу ніч і, як це трапляється з багатьма й багатьма, що читають євангеліє, вперше, читаючи, розумів у всьому їх значенні слова, багато разів читані й непомічені. Як губка воду, він вбирав у себе те потрібне, важливе й радісне, що відкривалося йому в цій книзі. І все, що він читав, здавалося йому знайомим, здавалось, підтверджувало, приводило в свідомість те, що він знав уже давно, раніше, але не усвідомлював цілком і не вірив. А тепер він усвідомлював і вірив.

Але мало того, що він усвідомлював і вірив, що, виконуючи ці заповіді, люди досягнуть найвищого приступного їм блага, він усвідомлював і вірив тепер, що всякій людині більше нема чого робити, як виконувати ці заповіді, що в цьому — єдиний розумний зміст людського життя, що всякий відступ від цього є помилка, яка зразу ж веде за собою кару. Це впливало з усього вчення і з особливою яскравістю й силою було виявлено в притчі про виноградарів. Виноградарі уявили собі, що сад, в який їх було послано для роботи на хазяїна, був їх власністю; що все, що було в саду, зроблено для них, і що їх діло тільки в тому, щоб втішатися в цьому саду своїм життям, забувши про хазяїна і вбиваючи тих, які нагадували їм про хазяїна та про їх обов'язки щодо нього.

«Те ж саме робимо й ми,— думав Нехлюдов,— живучи в безглуздії упевненості, що ми самі хазяї свого життя, що його дано нам для нашої насолоди. А це ж бо, очевидно, безглуздо. Адже, якщо нас послано сюди, то з чиєї-небудь волі й для чого-небудь. А ми вирішили, що живемо тільки для своєї радості, і ясно, що нам погано, як буде погано робітників, що не виконує волі хазяїна. А воля хазяїна висловлена в цих заповідях. Тільки нехай виконують люди ці заповіді, і на землі встановиться царство боже, і люди дістануть найбільше благо, яке приступне їм».

«*Шукайте царства божого і правди його, а інше додасться вам.* А ми шукаємо *іншого* і, очевидно, не знаходимо його».

«То ось вона, справа мого життя. Тільки скінчилася одна, почалася друга».

З цієї ночі почалося для Нехлюдова зовсім нове життя, не стільки тому, що він вступив у нові умови життя, а тому, що все, що траплялося з ним з цього часу, набирало для нього зовсім іншого, ніж колись, значення. Чим закінчиться цей новий період його життя, покаже майбутнє.

*17-го грудня
1899 року.*

К і н е ц ь

ЗМІСТ

	Стор.
Частина перша	5
Частина друга	175
Частина третя	319

Редактор *М. Татаренко*
Художній редактор *К. Калугін*
Художники *В. Фатальчук і О. Юнак*
Технічний редактор *С. Зіскіндер*
Коректор *Т. Дорохова*

*

Л. Н. ТОЛСТОЙ. ВОСКРЕСЕННЯ
(На українском языке)

*

БФ 01421. Здано на виробництво 26. I 1952 р.
Підписано до друку 26. III 1952 р. Формат па-
перу 60 x 92¹/₁₆. Папер. арк: 12,25. Друк.
арк. 24,5+13 вкл. Обл.-вид. арк. 24,74.
В друк. арк. 40.480 зн. Ціна 8 крб. 15 коп.,
в ледерині 8 крб. 65 коп. (ціна за прејску-
рантом 1952 р.).
Зам. № 579. Тираж 30 000.

*

Надруковано з матриць 4-тої поліграффаб-
рики Укрполіграфвидаву, м. Київ, пл. Ка-
лініна, 2, в Книжковій фабриці ім. Фрунзе
Укрполіграфвидаву при Раді Міністрів УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

3 196.65 105.